VIIPURIN SUOMALAISEN KIRJALLISUUSSEURAN TOIMITTEITA

25

Eurooppalainen kaupunkikohtalo

Viipuri toisessa maailmansodassa

Toim. Ville Kivimäki & Tanja Vahtikari

VIIPURIN SUOMALAISEN
KIRJALLISUUSSEURAN
TOIMITTEITA

25

Eurooppalainen kaupunkikohtalo

Viipuri toisessa maailmansodassa

TOIM.
VILLE KIVIMÄKI & TANJA VAHTIKARI

Kannen kuva: Väinö Rautio: *Viipurista lähtö 1939*, 1940. Öljy kankaalle.
Lappeenrannan museot. Etelä-Karjalan museo. Wiipuri-museon kokoelma. W26_4.
Teos on painettu rajaamattomana sivulle 190.

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 25
Eurooppalainen kaupunkikohtalo – Viipuri toisessa maailmansodassa

Toimittaneet:
Ville Kivimäki (osan toimittaja)
Tanja Vahtikari (osan toimittaja)
Satu Grünthal (sarjan päätoimittaja)
Aleksi Mainio (sarjan päätoimittaja)
Iisa Aaltonen (sarjan toimitussihteeri ja kuvatoimittaja)

Taitto ja graafinen suunnittelu: Marko Pylvänäinen / KAIVOdesign

ISBN 978-952-69831-6-5 (pehmeäkantinen)
ISBN 978-952-69831-7-2 (PDF, korjattu)
ISSN 1236-4304 (sarja)

Painettu: 2023, Digipaino Kirjaksi.net
Painosmäärä: 400 kpl

Ensimmäinen painos

Julkaisija: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura ry, Helsinki

Suomen tiedekustantajien liitto on tukenut toimitteen julkaisua 2023. Liiton toiminta rahoitetaan tekijänoikeusjärjestö Kopiosto ry:n keräämillä tiedejulkaisujen käyttökorvauksilla ja nimellisillä jäsenmaksuilla.

SUOMEN TIEDEKUSTANTAJIEN LIITTO
FÖRBUNDET FÖR VETENSKAPLIG PUBLICERING I FINLAND
FINNISH ASSOCIATION FOR SCHOLARLY PUBLISHING

Sisällys

6 **Ville Kivimäki ja Tanja Vahtikari:** Kaupunkinäkökulma Suomeen toisessa maailmansodassa – Viipuri 1939–1944

I Viipurilaisten kokemukset ja sodan arki

18 **Ville Kivimäki:** Sotavuosien monta Viipuria – Rakenteet, ihmiset ja ylirajaiset yhtymäkohdat

51 **Carl-Fredrik Geust:** Viipurin pommitukset talvi- ja jatkosodassa

57 **Hannu Heikkilä:** Kirjeitä sotien Viipurista ja evakosta – Viipurilaisen siviiliväestön aikalaiskokemuksia sodan jaloissa 1939–1944

88 **Maritta Lehtinen:** Siemenet ja pikkupossut arvossaan – Viipurin sota-ajan 1939–1945 kaupunkimaatalous

94 **Ida Suolahti:** Vankien kaupunki – Neuvostosotavangit jatkosodan Viipurissa

129 **Marko Paavilainen:** Hallenbergin teollisuuden jälleenrakentaminen Tammisuolla

II Kaupunkitila ja kaupungin kuvat

132 **Tanja Vahtikari:** Valokuvaus kaupunkitilan merkitysten rakentajana – Aukusti Tuhkan valokuvien Viipuri jatkosodan aikana ja 1950-luvun alussa

158 **Ulla Salmela:** Viipurin kaupunkisuunnittelu toisen maailmansodan aikana – Jälleenrakennusta ja uskoa tulevaan

163 **Yury Shikalov:** Kaunisteltu todellisuus – Viipuri neuvostoliittolaisissa valokuvissa sodan aikana ja pian sodan jälkeen

188 **Mikko Pirinen:** Sodanaikainen Viipuri Väinö Raution maalauksissa

III Viipuri merkitysten tihentymänä

196 **Tuomas Tepora:** Karjalaisten kaupunki, skandinaavinen etuvartio ja venäläinen linnoitus – Viipuri ”Idän Lukkona” 1800-luvun jälkipuoliskolta jatkosodan alkuun

220 **Ilona Kemppainen:** Viipurin sankarivainajat ja sankarihaudat

225 **H. K. Riikonen:** Viipuri sota-ajan runoudessa – Tilapäisrunouden kukoistus

250 **Satu Grünthal:** Jatkosodan Viipuri fiktion kuvaamana – Iris Kähärin *Seppele Viipurille*

278 Käytetyt lyhenteet

278 Henkilöhakemisto

Toimituskunta

Osan toimittajat: Ville Kivimäki, dosentti & Tanja Vahtikari, dosentti
Sarjan päätoimittajat: Satu Grünthal, dosentti & Aleksi Mainio, dosentti
Toimitussihteeri ja kuvatoimittaja: Iisa Aaltonen, FM, YTM, väitöskirjatutkija

Kirjoittajat:

Carl-Fredrik Geust	dipl.ins., Ilmailumuseoyhdistys ry:n kunniajäsen, Suomen sotahistoriallisen seuran hallituksen jäsen 2000–2016
Satu Grünthal	FT, dosentti, Helsingin yliopisto ja Turun yliopisto; Suomen kirjallisuuden vieraileva apulaisprofessori, Vilnan yliopisto (ORCID 0000-0001-6962-7782)
Hannu Heikkilä	FT, Jyväskylän yliopisto, museoamanuenssi, Taidemuseo Eemil (ORCID 0000-0003-0524-7320)
Ilona Kemppainen	VTT, dosentti, vapaa tutkija
Ville Kivimäki	FT, dosentti, yliopistotutkija, Suomen Akatemian Kokemuksen historian huippuyksikkö, Tampereen yliopisto (ORCID 0000-0003-3923-4771)
Maritta Lehtinen	FM, väitöskirjatutkija, Turun yliopisto
Marko Paavilainen	FT, dosentti, Helsingin yliopisto
Mikko Pirinen	FT, amanuenssi, Lappeenrannan museot
H. K. Riikonen	FT, yleisen kirjallisuustieteen professori (emer.), Helsingin yliopisto (ORCID 0000-0001-8869-7065)
Ulla Salmela	FT, osastonjohtaja, Museovirasto
Yury Shikalov	FT, dosentti, tutkija ja tietokirjailija
Ida Suolahti	FT, erikoistutkija, Helsingin kaupunki
Tuomas Tepora	FT, dosentti, Helsingin yliopisto, yliopistotutkija, Suomen Akatemian Kokemuksen historian huippuyksikkö, Tampereen yliopisto (ORCID 0000-0002-0373-1947)
Tanja Vahtikari	FT, dosentti, historiantutkimuksen metodologian yliopistonlehtori, Suomen Akatemian Kokemuksen historian huippuyksikkö, Tampereen yliopisto (ORCID 0000-0003-2474-7689)

Viipurista on moneksi, myös sodan pääkaupungiksi. 1900-luvun alkupuoliskolla Viipuri ehti todistaa sotaa ja sotimista monta kertaa. Ensin paukkuivat routavuosina pommit ja pistoolit. Suomen sisällissota tuli iholle: sitä eivät unohtaneet Viipurin valkoiset eivätkä punaiset. Heimosodat ja Venäjän sisällissodan lieveilmiöt näkyivät Viipurin kaduilla enemmän kuin muissa Suomen kaupungeissa, ja kiihkeimmät olivat sotajalalla vielä 1920- ja 30-luvuillakin. Talvisodan puolustustaisteluja käytiin kaupungin varjossa, mutta jatkosotaa seurattiin vieläkin lähempää, kun Viipurin kaduista ja rakennuksista taisteltiin. Maailmansotaa eivät seuranneet rauhan vaan kylmän sodan vuodet.

Käsillä olevaa toimite *Eurooppalainen kaupunkikohtalo – Viipuri toisessa maailmansodassa* tarkastelee näistä 1900-luvun alkupuoliskon sotaisista jaksoista viimeisintä, toista maailmansotaa. Sotahistorian paradigmojen muuttuessa ihmisten kokemukset ja sodan arkipäivän tuntuma ovat nousseet tutkimuksen keskiöön sotatoimien ja joukkojen liikkeiden sijaan. Näihin kokemushistoriallisiin ja yksilölähtöisiin aihepiireihin käsillä oleva toimite tarttuu.

Kiitämme toimitteen 25 osatoimittajia, dosentti Ville Kivimäkeä ja dosentti Tanja Vahtikaria, asiantuntevasta ja paneutuneesta työstä. Samalla haluamme kiittää seuran nykyistä kunniapuhemiestä, dosentti Pentti Paavolaista ja nykyistä puheenjohtajaa, dosentti Anu Koskivirta-Karosta, jotka vuonna 2019 käynnistivät käsillä olevan toimitehankkeen ja pyysivät sen vetäjäksi Ville Kivimäkeä. Hänen roolinsa uuden sotahistorian paradigman käynnistämisessä Suomessa on ollut keskeinen. Ville Kivimäki kutsui työparikseen kaupunkihistorioitsijan ja kulttuuriperinnön asiantuntijan Tanja Vahtikarin. Osatoimittajat loivat toimitteen kokonaisuuden ja pyysivät mukaan artikkeleiden ja tietolaatikoiden kirjoittajat. Kiitämme kaikkia osatoimitteen kirjoittajia, vertaisarvioijia sekä muita tekstien sisältöön vaikuttaneita asiantuntijoita.

Väitöskirjatutkija Iisa Aaltonen ansaitsee kiitoksen toimitussihteerin ja kuvatoimittajan työstä. Toimitteen ja sen kannen taitosta kiitämme graafikko Marko Pylvänäistä. Taiteilija Matti J. Rautiolle osoitamme kiitokset luvasta käyttää hänen isänsä, taiteilija Väinö Raution maalausta *Viipurista lähtö 1939* toimitteen puhuttelevana kansikuvana, sekä Lappeenrannan taidemuseolle Raution teosten kuvatiedostoista.

Lopuksi haluamme vielä kiittää toimitesarjan edellisiä päätoimittajia Anu Koskivirta-Karosta ja professori emeritus H. K. Riikosta ansiokkaasta ja pitkäjänteisestä työstä. Käsillä oleva toimite on oman päätoimittajuuskautemme ensimmäinen. Seuraava toimite 26 käsittelee Viipuri-teemaista kaunokirjallisuutta sotien jälkeen, ja suunnitteilla on myös urheiluaiheinen toimite.

Toivotamme lukijoille kiinnostavia ja avartavia näkökulmia Viipuriin toisessa maailmansodassa.

Vilnassa ja Helsingissä 7. syyskuuta 2023
Satu Grünthal, dosentti, Aleksi Mainio, dosentti

Kaupunkinäkökulma Suomeen toisessa maailmansodassa

Viipuri 1939–1945

Toisen maailmansodan syttyessä alle neljännes Suomen väestöstä asui kaupungeissa. Yli puolet suomalaisista sai elinkeinonsa maa- ja metsätaloudesta, ja vuosina 1939–1945 voittopuolisesti maalaisväestöstä koostunut armeija kävi sotaansa kaukana asutuskeskuksista Karjalan ja Pohjois-Suomen metsäisillä ja harvaanasutuilla seuduilla.[1] Kotirintamallakin ratkaisevassa roolissa yhteiskunnan selviytymisen kannalta oli maaseudun ”tuotantotaistelu”, kun pula elintarvikkeista uhkasi etenkin kaupunkien työntekijä- ja kuluttajaväestön hengissä pysymistä. Sodanjälkeinen asutustoiminta, jossa sadoilletuhansille karjalaisille ja rintamamiehille jaettiin pientiloja, toi maaseutu-Suomelle eräänlaisen jatkoajan, ja kolme neljäsosaa suurista ikäluokista syntyi vielä maalaiskunnissa.[2] Yleisissä mielikuvissa 1930–1950-lukujen Suomi on säilynyt vahvasti agraarisena ”entisenä maailmana”, joka alkoi muuttua vasta 1960-luvulta alkaen.

Myös suomalaista toista maailmansotaa käsittelevää historiantutkimusta on hallinnut agraarinen katse. Varsinaista kaupunkihistoriallista näkökulmaa on Suomessa sovellettu vain harvoin toisen maailmansodan tutkimukseen. Kaupungit ovat toki nousseet esiin erityisesti ilmapommitusten, säännöstelytalouden ja arkisen selviytymisen näyttämöinä – sekä usein poikkeusajan esiintuomien ilmiöiden kuten rikollisuuden, mustan pörssin kaupan tai levottomuuksien pesäkkeinä.[3] Poliittista ja sotilaallista päätöksentekoa lukuun ottamatta tärkeimmät sotaan vaikuttaneet asiat ja ilmiöt toisen maailmansodan Suomessa näyttävät kuitenkin tapahtuneen kaupunkien ulkopuolella. Onkin kiinnostavaa, että vuoden 1918 sisällissodan osalta sodan kuva on taistelujen luonteesta johtuen selvästi urbaanimpi kuin talvi-, jatko- ja Lapin sodan kohdalla.[4]

Viipurin ja viipurilaisten sota-ajan historia näyttää jääneen tämän agraarisen tutkimuskatseen katveeseen – ainakin akateemisessa historiankirjoituksessa. Tämä siitä huolimatta, että Suomessakin kaupungit olivat alkaneet kasvaa voimakkaasti jo 1870-luvulta alkaen. Vaikka Suomen kaupungistumisen kokonaisaste oli vielä alhainen, kaupunkiväestön osuus koko väestöstä kaksinkertaistui vuoden 1870 alle kahdeksasta prosentista 16 prosenttiin

vuonna 1920. Samaan aikaan kasvoi myös hallinnollisesti maaseutuväestöön kuulunut mutta usein läheisesti kaupunkialueisiin liittynyt esikaupunki- ja teollisuustaajamaväestö.[5] Esimerkiksi juuri Viipurin väestönkasvu oli lähes räjähdysmäistä sotaa edeltävinä vuosikymmeninä: 50 vuodessa 1890–1939 kaupungin väkiluku noin nelinkertaistui virallisten tilastojen mukaan 74 400 asukkaaseen.[6] Väestönkasvuun kytkeytyi kaupungin materiaalisen ympäristön näkyvä muutos: asutuksen laajentuminen ja tihentyminen, uuden kaupunkiinfrastruktuurin rakentaminen sekä esikaupungistuminen.

Uudenvuodenyön 1938–39 ilotulitus Viipurissa, viimeistä kertaa rauhanajan suomalaisena kaupunkina. Valokuvaaja: Olavi Jokipelto. Museovirasto. Historian kuvakokoelma. HK19451228:38.14.

Vaikka huomattava osa sodan kokeneista suomalaisista oli lähtöisin maaseudulta, ei kaupunkiväestön sotakokemuksia voi siis pitää millään lailla marginaalisina. Huomion kiinnittäminen kaupunkeihin ja kaupunkilaisiin tuo esiin erilaisia ihmisryhmiä, kokemuksia, rakenteita, yhteyksiä ja vaikutteita kuin mitä suomalaisessa sotatutkimuksessa on yleensä korostettu. Kirjamme tavoitteena on viedä osaltaan tutkimuskeskustelua tähän suuntaan tarkastelemalla Viipuria, joka Suomen kaupungeista kaikkein voimakkaimmin oli sodan eri vaiheiden ja ilmiöiden keskipisteessä. Viipurin ja viipurilaisten kaupunkihistorian kautta suomalainen sodan ”erillishistoria” kytkeytyy monin eri tavoin laajempaan eurooppalaiseen toisen maailmansodan viitekehykseen. Viipuri on myös kansallisesta näkökulmasta kiinnostava, sillä vaikka kaupungin menetys on osa kollektiivista suomalaista sota-ajan historiaa ja sillä on vahva paikka sotaan liittyvässä muistikulttuurissa ja muistelukirjallisuudessa, akateeminen historiantutkimus ei ole juurikaan käsitellyt viipurilaisten sota-ajan kokemuksia ja kaupunkihistoriaa.[7]

Kansainvälisessä sotahistoriassa kaupungit ovat olleet vahvasti esillä, silti ennemmin eri taisteluiden kulisseina kuin varsinaisina tutkimuskohteina. Monipuolisimmissa tutkimuksissa myös itse kaupunki ja kaupunkilaiset ovat

Nainen tarkkailee Karjalankannaksella elokuussa 1939 järjestettyjen sotaharjoitusten päätösparaatia Viipurissa. Sota Euroopassa alkoi noin kahden viikon kuluttua. Valokuvaaja: Thérèse Bonney. Museovirasto. Historian kuvakokoelma. HK19630423:96.

päässeet näkyviin. Toisen maailmansodan osalta esimerkiksi Berliinin, Budapestin, Leningradin, Moskovan ja Stalingradin taisteluista on julkaistu monografioita, joissa siviilien toiminta ja kokemukset ovat yhtä lailla tärkeitä kuin sotilaiden.[8] Tarkastelua rajaavana tekijänä on kuitenkin yleensä ollut jokin kyseiseen kaupunkiin tiivistynyt sotatapahtuma, joka on toiminut tutkimuksen motiivina: taistelu, piiritys, ilmahyökkäys, valtakamppailu. Omassa kirjassamme näkökulma on toisenlainen. Viipuriin liittyviä sotatoimia talvisodan loppuvaiheessa 1940, kaupungin takaisinvaltauksen yhteydessä 1941 ja kesäkuussa 1944 on kuvattu aiemmassa sotahistoriallisessa tutkimuksessa moneen kertaan.[9] Alkuperäislähteille menemällä näistäkin sotatapahtumista löytyisi varmasti uutta sanottavaa, mutta tähän emme ole kirjassa juurikaan ryhtyneet. Sen sijaan olemme valinneet kaupunki- ja kaupunkilaislähtöisemmän lähestymistavan: mitä toisen maailmansodan eri ilmiöt näyttävät, kun asetamme tarkastelupaikaksi Viipurin kaupungin? Keitä kaikkia viipurilaiset sotavuosina olivat, ja miten heidän kokemuksensa vaihtelivat? Millaisia merkityksiä Viipurin kaupunkitilaan sotavuosina kytkeytyi ja mitä aineksia Viipuri on tarjonnut sodan muistamiselle?

Kaupunkihistorialliselle tutkimusotteelle on keskeistä, että kaupunkeja ei nähdä kehyksinä historiallisille tapahtumille ja ilmiöille kuten sodalle, vaan ne ymmärretään monimerkityksellisinä ja -kerroksellisina paikkoina ja yhteisöinä sekä joukkona erilaisia risteäviä toimijuuksia. Kaupunkihistoriassa kaupunki on näin ollen analyysin keskeinen tekijä, ei taustamuuttuja. Akateeminen kaupunkihistoria erottautuu kysymyksenasetteluillaan paikallishistorian pitkästä traditiosta, mutta paikallishistorioiden ansiosta Suomessa on olemassa laadukkaita perustutkimuksia kaikista suomalaisista kaupungeista.[10] Näihin sisältyy yleensä myös sotia käsittelevä yleisluontoinen osuus. 1980-luvulla julkaistun kolmiosaisen *Suomen kaupunkilaitoksen historian*

esipuheessa historiatoimikunnan puheenjohtaja L. O. Johansson ja päätoimittaja Päiviö Tommila kuvaavat teoksen olevan kaupunkihallinnon historiaa, josta ”vain” kaupunkilaisten jokapäiväinen elämä on jätetty ulkopuolelle.[11] Toteamuksesta käy hyvin ilmi hallinnollisen historian korostus kaupunkeja koskevassa paikallishistoriallisessa tutkimusperinteessä. Samalla on huomionarvoista, että teossarjan kolmannessa osassa *Itsenäisyyden aika* toista maailmansotaa käsitellään vain muutamina lähinnä sota-ajan poikkeuslainsäädäntöä koskevina osuuksina ja hyvin yleisellä tasolla.[12]

Eräs akateemisen kaupunkihistorian tutkimusta leimaava piirre on ollut analyyttinen vuoropuhelu urbaaniin elämänmuotoon kiinnittyvien ja laajemmalti jaettujen kaupunkikokemusten sekä kaupunkien ainutlaatuisuuden välillä.[13] Vastaava pohdinta on relevanttia myös suhteessa eurooppalaisten kaupunkien sotakokemukseen. Voidaan ajatella, että urbaani elämänpiiri ja arki yhdistivät kaupunkien asukkaiden sotakokemuksia yhtä paljon tai jopa enemmän muiden kaupunkien asukkaiden vastaavaan – myös valtioiden rajat ylittäen – kuin oman maan maalaisväestön kokemuksiin.[14] Sodan tilallinen kokemus oli erilainen kaupunkiympäristössä kuin maaseudulla. Pommitusten kohdistuessa pääosin kaupunkeihin juuri kaupunkilaiset kokivat tutun elinympäristönsä rajun muutoksen. Eri taustoista tulevat kaupunkilaiset kohtasivat yhteisissä väestönsuojissa. Kaupunkiliikenteen toimivuus tai häiriöt säätelivät kaupunkilaisten arkea. Toisaalta sodan kokemus saattoi vaihdella kaupunkien sisällä esimerkiksi asuinalueesta ja sen sijainnista, tilallisesta järjestyksestä ja rakentamistavasta riippuen. Myös kaupunkilaisten kokemus evakuoinneista ja paluumuutosta erosi maaseutuväestöstä. Kirjamme yläotsikko *Eurooppalainen kaupunkikohtalo* viittaa juuri tähän eurooppalaiseen urbaaniin kontekstiin, johon Viipuri kiinnittyi. Esimerkiksi ilmapommitusten, vallanvaihtojen, väestönsiirtojen ja kaupunkitilan eri jälleenrakennusten kautta Viipuri oli suomalaisittain poikkeuksellinen mutta eurooppalaisittain vertailukelpoinen kaupunki.[15]

Kaupunkihistorialle leimallista on vertaileva ja ylirajainen ote. Vertailu on keskeinen menetelmä myös ensimmäisen maailmansodan aikaista kaupunkien sosiaali- ja kulttuurihistoriaa käsittelevässä Jay Winterin ja Jean-Louis Robertin kaksiosaisessa teoksessa *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914–1918*, jota voidaan perustellusti pitää aihepiirin perusteoksena.[16] Kirjoittajat osoittavat joukon kriisiaikojen kaupunkielämään liittyviä yleisiä tekijöitä, mutta toisaalta on todettava, että teos olisi epäilemättä näyttänyt erilaiselta, jos vertailuun olisi valittu toisia eurooppalaisia pääkaupunkeja, saati pienempiä kaupunkeja. Paikalla on merkitystä. Suomen osalta Winterin ja Robertin teoksen asettamaan vertailevaan kontekstiin on tutkimuksellaan kiinnittynyt Samu Nyström, joka väitöskirjassaan tarkasteli modernin kaupunkielä-

män kriisiä ja helsinkiläisen kaupunkiyhteisön selviytymismalleja vuosina 1914–1918 ainutlaatuisen ja yleisen vuoropuhelussa.[17] Kaupunkihistoriassa kaupunkeja kohdanneet moninaiset kriisit ja niistä selviytyminen ovat olleet eräs keskeinen tutkimusteema.[18]

Yhtä lailla tärkeää onkin ottaa kaupunkihistorian analyyseissa huomioon ajan kuluessa ja suhteessa erilaisiin sosiaalisiin, kulttuurisiin, taloudellisiin, hallinnollisiin, tilallisiin ja materiaalisiin tekijöihin muodostunut paikan erityisyys. Vaikka leikkaamme kirjassamme suoraan sodan syttymiseen loppuvuodesta 1939, Viipurin sotaaedeltävä historia oli monella tapaa erityinen suomalaisten kaupunkien joukossa. Kyseessä oli vanha keskiaikainen kaupunki, jonka menneisyys ja kaupunkirakenne olivat suomalaisessa mittakaavassa poikkeuksellisen monikerroksisia ja jonka historiallinen merkitys myös tiedostettiin suhteellisen varhain.[19] Vaikka kaupunki oli 1800-luvulta lähtien voimakkaasti suomenkielistynyt, vielä 1930-luvullakin sen väestö oli monikulttuurisempi ja kansainvälisempi kuin muiden Suomen kaupunkien.[20] Osana niin sanottua Vanhaa Suomea Viipuri oli kuulunut vuodet 1721–1812 Venäjään, ja myös vuosina 1812–1917 kaupungin sijainti Pietarin vaikutuspiirissä leimasi sen historiaa.[21] Viipuri teollistui 1800-luvulta alkaen, mutta varsinaista tehdaskaupunkia Helsingin tai Tampereen tapaan siitä ei koskaan tullut. Itsenäisessä Suomessa 1917–1939 Viipuri säilyi kaupan, sotaväen, liikenneyhteyksien, hallinnon ja vilkkaan kulttuurielämän keskuksena, joka väkilukunsa puolesta kilpaili tasavahvasti Turun ja Tampereen kanssa maan toiseksi suurimman kaupungin asemasta.[22] Viipurin kaupunkisuunnittelua ja rakentamista määritteli 1800-luvun puoliväliin saakka linnoituksen olemassaolo, sittemmin vilkas rakennustoiminta, asema varuskuntakaupunkina ja lukuisat toimenpiteet sitoa esikaupunkimaista asutusta kaupunkirakenteeseen. 1920-luvun alussa Viipurissa oli Suomen mittakaavassa laajin kontrolloimattomasti muodostunut esikaupunkiasutus.[23]

Kirjan sisältö

Talvisodan alkaminen 30.11.1939 kosketti heti hyvin konkreettisesti Viipuria pommituksina, tuhoina ja evakuointeina. Sodan kokemus nivoutui paikkaan ja siihen liittyi jaettuja piirteitä, mutta samalla se oli sodan ensimmäisistä päivistä lähtien hyvin monisyinen. Kirjamme ensimmäisen osan artikkelit tarkastelevat sodan arkea ja arjen kokemuksia Viipurissa. Sanana arki voi tuntua harhaanjohtavalta, sillä viipurilaisten sotavuosia leimasivat alusta alkaen poikkeusolot. Vaikeissakin olosuhteissa ihmiset pyrkivät silti jatkamaan elämäänsä, ja artikkelit avaavat näköaloja tähän jokapäiväiseen selviytymiseen. *Ville Kivimäki* hahmottelee niitä yleisiä ilmiöitä ja rakenteita, jotka

Sodan uhka alkoi näkyä viipurilaisessa katukuvassa syksyllä 1939: näyteikkunat on teipattu sirpalevahinkojen välttämiseksi, jos kaupunkia pommitetaan. Valokuvaaja O. Tetri. Museovirasto. Historian kuvakokoelma. HK19451228:66.33.

muokkasivat viipurilaisten sota-ajan kokemushistoriaa. Viipuri joutui sodassa kokemaan jyrkkiä katkoksia ja väkivaltaisia murtumia: kaupungin tyhjentyminen ja tuhoutuminen talvisodassa, ensimmäinen neuvostokausi 1940–1941, takaisinvaltaus ja lyhyt suomalainen jälleenrakennuskausi jatkosodassa sekä lopulta Viipurin toinen menetys ja kolmas vallanvaihto kesällä 1944. Kivimäki kuvaa sekä viipurilaisten kokemusten erityisyyttä että niiden yhtymäkohtia muuhun Eurooppaan.

Hannu Heikkilä tarkastelee artikkelissaan viipurilaisen siviiliväestön kokemuksia sekä evakossa että kotikaupungissaan, johon ihmiset pääsivät palaamaan syksystä 1941 alkaen. Kolmen viipurilaisen kirjekokoelman avulla Heikkilä osoittaa, kuinka ihmiset kokivat, jakoivat ja merkityksellistivät niitä järkyttäviä tapahtumia, jotka tulivat kaupunkilaisten osaksi. Artikkelissa piirtyvät esiin kaupunkiväestön kokemusten erot maaseutuväestöön. Heikkilä käsittelee myös niin sanottua Torkkelin kirjelaatikkoa, jonne jatkosodan viipurilaiset lähettivät arkisia huoliaan ja saivat niihin viranomaisilta vastauksia.

Ensimmäisen osan kolmannessa artikkelissa *Ida Suolahti* nostaa esiin tärkeän ryhmän jatkosodan ”viipurilaisia”: neuvostoliittolaiset sotavangit, joiden merkitys ja näkyvyys kaupungissa oli suuri vuosina 1941–1944. Tuhannet Neuvostoliiton eri kansallisuuksia edustavat vangit osallistuivat hävitetyn kaupungin jälleenrakentamiseen ja kävivät samalla omaa selviytymiskamppailuaan nälän, tautien ja ankaran kurinpidon kourissa. Ensimmäisen osan pienoisartikkeleissa *Carl-Fredrik Geust* kuvaa Neuvostoliiton ilmavoimien hyökkäyksiä Viipuria vastaan talvi- ja jatkosodassa, *Maritta Lehtinen* tarkastelee viipurilaisten elintarvikehuollon kannalta keskeistä kaupunkimaataloutta ja *Marko Paavilainen* esittelee viipurilaisen teollisuustoiminnan jälleenrakennusta Tammisuolla toimineen Hallenbergin suvun tiilitehtaan kautta.

Kirjan toisessa osassa fokus on kaupunkitilassa ja sen esittämisessä ja kokemisessa valokuvauksen keinoin. *Tanja Vahtikari* tarkastelee viipurilaissyntyisen Aukusti Tuhkan valokuvia paluusta Viipuriin kahdella ajanjaksolla: Viipurin takaisinvaltauksen aikana elo-syyskuun taitteessa 1941 ja vuonna 1954 osana suomalaisen taidevaltuuskunnan Leningradin matkaa. Tuhkan esimerkin avulla hän analysoi valokuvauksen ja valokuvien roolia osana viipurilaiseen kaupunkitilaan kiinnittyvien merkitysten, kokemusten ja muistin rakentumista sekä tilan haltuunottoa. Vahtikari tuo esille, kuinka valokuvausta voidaan tarkastella yhtä aikaa sekä subjektiivisena tilan kokemisena ja tunne- ja muistityönä että osana laajempaa yhteisöllistä sodan kokemusmaailmaa ja muistamisen kulttuuria.

Yury Shikalov puolestaan tarkastelee Viipuria sodan aikana ja välittömästi sodan jälkeisinä vuosina neuvostoliittolaisten valokuvaajien linssin läpi, neuvostoliittolaisena kaupunkina. Kuvat muodostavat mielenkiintoisen vastinparin suomalaisten ottamille kuville. Neuvostoaikaisia Viipuri-kuvia leimaavat niiden propagandistiset pyrkimykset: kuvaajien työtä hallitsi tarkka ohjeistus sallituista kuva-aiheista, ja kuvissa haluttiin esittää ajankohdasta riippuen joko suomalaisen vihollisen tahallisesti tuhoama kaupunki tai ideaalinen ja esimerkillinen neuvostokaupunki. Kuitenkin niin Aukusti Tuhkan ottamiin kuviin kuin neuvostovalokuvaajienkin Viipuri-kuviin tuli mukaan myös satunnaisemmin tallentunutta, yksityiskohtiin ja kaupunkiympäristöön liittyvää ainesta. Tämä satunnaisesti tallentuneen läsnäolo mahdollistaa uudentyyppisiä tutkimuskysymyksiä propagandakuville. Kuten Vahtikari toteaa artikkelinsa lopussa, esimerkiksi Suomen puolustusvoimien sota-ajan kuvakokoelman (ns. SA-kuvat) kuvia ei ole syytä rajata tiukasti yksinomaan sotapropagandaa ja -kuvausta käsittelevien tutkimusten aineistoksi.

Myös *Ulla Salmelan* pienoisartikkelissa on kysymys kaupunkikuvista, joskin ensisijaisesti jälleenrakennusta koskevista tulevaisuuden visioista, jotka saivat piirretyn muodon arkkitehtien työpöydillä. Tulevaisuusorientoitunut

kaupunkisuunnittelu nähtiin vastapainona sodan aiheuttamalle tuholle ja epäjärjestykselle. Osan toisessa pienoisartikkelissa *Mikko Pirinen* esittelee kuvataiteilija Väinö Rautiota sota-ajan Viipurin kuvaajana, jonka töissä näkyvät useat kirjamme kannalta keskeiset aiheet: ilmapommitukset, sodan tuhot, kaupungin jälleenrakennus ja sotavangit.

Kirjan kolmas osa keskittyy Viipuriin liitettyihin symbolisiin ja kulttuurisiin merkityksiin sekä sodan muistamiseen. Viipurin kaupungin muuttuvaa symbolista asemaa karjalaisuuden, skandinaavisuuden ja suomalaisuuden välissä tarkastelevassa artikkelissaan *Tuomas Tepora* soveltaa tunnehistoriallista lähestymistapaa. Hän analysoi viipurilaiseen kaupunkitilaan kuuluvia näkyviä symboleja ”tunnehahmoina”, joiden kautta ihmiset rakensivat ymmärrystään ja kokemustaan kuulumisesta ”karjalaisuuden” tai ”lännen” kaltaisiin ryhmiin.

Hannu Riikosen tutkimus Viipurista sota-ajan runoudessa liittyy läheisesti Teporan artikkelin teemaan: Viipurin kulttuuriseen asemaan sota-ajan erityisessä kontekstissa, jossa oli voimakas tilaus ikivanhan keskiaikaisen kaupungin esittämiselle lännen etuvartiona itää vastaan. Viipuriin tiivistyvät kollektiiviset ja kansalliset merkitykset saivat monet runoilijat tarttumaan kynään. Riikosen artikkelissaan käsittelemän Eeva-Liisa Mannerin varhaiset Viipuri-runot viittaavat toiseen tärkeään aiheeseen: Viipurin ja sen traumaattisen menetyksen muiston käsittelyyn sodanjälkeisessä suomalaisessa kulttuurissa.

Menetyksen ja muistin teemaan kiinnittyy myös *Satu Grünthalin* artikkeli, joka käsittelee kaunokirjallisuuden esittämää kuvaa Viipurin sodanaikaisesta kaupunkielämästä ja mentaalimaisemasta Iris Kähärin vuonna 1988 ilmestyneen romaanin *Seppele Viipurille* kautta. Romaanin näkökulma on jatkosodan aikana kaupungissa toimivien naisten. Grünthal osoittaa, että vaikka Kähärin teos vahvisti osaltaan sotienjälkeisen kirjallisuuden näkemystä Viipurista kadotettuna paratiisina, sen kuva ei ollut idealisoitu. Teos monipuolisti kaunokirjallisuuden Viipuri-kuvaa tuomalla esille jatkosodan aikaiset rauniomaisemat, arkiset toimet, pettymykset ja ”väsyneet rutiinit”. *Ilona Kemppaisen* pienoisartikkeli käsittelee viipurilaisia sankarivainajia ja Viipurin sankarihautausmaata, jossa tänä päivänäkin on noin 700:n toisessa maailmansodassa kuolleen suomalaisen hautapaikka.

Kirjan kirjoittajat lähestyvät aiheitaan monista suunnista, mutta yhteistä on kiinnostus Viipurin sotavuosien kokemushistoriaan sekä sosiaali- ja kulttuurihistoriallisten näkökulmien soveltaminen. Kirjan luvut pohjautuvat laajaan ja monipuoliseen lähdeaineistoon, jota yhdistää sen kyky kertoa inhimillisestä sota- ja kaupunkikokemuksesta. Kirjoittajat hyödyntävät tutkimuksissaan esimerkiksi kirjeitä, päiväkirjamerkintöjä, runoja ja kaunokirjallisuutta. Tekstiaineistojen ohella tarkastelemme sodan viipurilaista koke-

musta myös visuaalisten lähteiden, valokuvien ja maalausten kautta. Esitys- ja käyttöyhteyksissään kuvat olivat julkisia, mutta räikeimmät propagandakuvat pois lukien niitäkin on mahdollista tarkastella egodokumenttien kaltaisina lähteinä. Myös virallisia ja julkisia lähdeaineistoja voidaan lukea kokemushistoriallisesta näkökulmasta: kuulustelupöytäkirjoista voi avautua harvinaisia näkymiä neuvostosotavankien kokemuksiin ja Viipurin kaupungin hallinnollisista asiakirjoista paljastuvat ne ilmiöt ja rakenteet, jotka vaikuttivat eri tavoin viipurilaisten jokapäiväiseen elämään. Uskomme, että kirjasta aukeaa uusia reittejä myös jatkotutkimukselle. Esimerkiksi Viipurin eri evakuointien ja väestönsiirtojen käytännön toteutukset, kansanhuollon ja terveydenhoidon järjestäminen runnellussa kaupungissa, suomalaisten ja neuvostoliittolaisten sotilaiden toiminta Viipurissa sekä lasten ja esikaupunkiasukkaiden kokemukset ovat aiheita, joihin kirjassa viitataan, mutta jotka odottavat vielä yksityiskohtaisempaa tutkimusta. Kirjan artikkelit antavat aihetta myös vertaileviin, ylirajaisiin näkökulmiin sodan kaupunkihistorian ja muistikulttuurin osalta.

Jokainen kirja syntyy omassa ajassaan ja paikassaan, ja käsillä olevan artikkelikokoelman kohdalla suhde sen tutkimuskohteeseen, Viipurin kaupunkiin, on ehtinyt muuttua tehdyn työn aikana. Vielä hanketta aloitettaessa suunnittelimme kirjoittajille yhteistä matkaa Viipuriin, mutta nyt tilanne on toinen. Neuvostoajan loppupuolella Viipuri aukeni enenevissä määrin suomalaismatkailijoille, ja 1990-luvulta alkaen suomalaiset vierailivat kaupungissa suurin joukoin. Moni entinen viipurilainen kävi katsomassa lapsuutensa ja nuoruutensa kotikaupunkia, samalla kun Viipurin löysivät lukuisat sodan jälkeen syntyneet. Tätä kirjaa viimeisteltäessä Venäjän hyökkäyssota Ukrainaan on tyrehdyttänyt liikenteen Suomen ja Venäjän välillä. Yhteys Viipuriin on jälleen pitkälti katkennut ja jäänyt ensisijaisesti muistin ja historiankirjoituksen varaan. Kirjamme artikkelit pitävät osaltaan yllä tätä yhteyttä kaupunkiin, jonka menneisyys säilyy osana suomalaista, venäläistä ja eurooppalaista kaupunkihistoriaa.

Viitteet

1 *Suomen Tilastollinen Vuosikirja 1941*, 5; Väestön elinkeino 1979, 338.
2 Haapala 2004, 234–235.
3 Aiempia kaupunkikeskeisiä suomalaistutkimuksia toisesta maailmansodasta ovat esim. Kulomaa 1989; Helminen & Lukander 2004; Shikalov & Hämynen 2013; Grönholm et al. (toim.) 2014; Kortelainen et al. 2019; Kolbe, Nyström & Tala (toim.) 2019.
4 Vrt. Ylikangas 1993; Hoppu et al. 2008; Hoppu 2013; Keskisarja 2013.
5 Jutikkala 1983, 14.
6 *Suomen Tilastollinen Vuosikirja 1941*, 12, jossa väkiluvut on laskettu kirkonkirjoihin ja siviilirekisteriin merkityn väestön mukaan. Osa väestönkasvusta selittyy ympäröivien esikaupunkialueiden liittämisellä Viipurin kaupunkiin, ja toisaalta Viipurin todellinen väkiluku oli todennäköisesti jonkin verran suurempi kuin em. tilastossa mainitut luvut; ks. Einonen & Härkönen 2020, 89–91; Shikalov & Hämynen 2013, 9.
7 Viipurista sotahistoriallisessa tutkimuksessa ks. ao. viite 9.
8 Ks. esim. Beevor 2000; Beevor 2002; Ungváry 2005; Ganzenmüller 2005; Braithwaite 2006; Jones 2020.
9 Sotahistoriallisista esityksistä ks. Parikka 1958; Viitanen 1958; Mikola 1978; Ojala & Heikkilä 1983; Lappalainen 1991; Elfvengren & Tammi (toim.) 2007; Raevuori 2011; Manninen & Rainila 2014; Tuunainen 2020.
10 Vahtikari, Hannikainen & Nyström 2019, 133–135.
11 Johansson & Tommila 1981, 6.
12 Tommila 1984.
13 Vahtikari, Hannikainen & Nyström 2019, 133.
14 Winter & Robert 2007, 468–469; Nyström 2013, 18.
15 Viipurin sota-ajan erityisyydestä suomalaiskaupunkien joukossa ks. Shikalov & Hämynen 2013; vrt. Sortavalan osalta Hämynen & Itkonen (toim.) 2020.
16 Winter & Robert 1997; Winter & Robert 2007.
17 Nyström 2013.
18 Ks. esim. Massard-Guilbaud, Platt & Schott 2002.
19 Neuvonen 2017.
20 Einonen & Härkönen 2020, 86–91.
21 Katajala (toim.) 1997. Pietari Suuri valloitti Viipurin jo vuonna 1710, mutta uusi raja Ruotsin ja Venäjän välillä vahvistettiin vuonna 1721 Uudenkaupungin rauhassa.
22 Uudesta Viipuri-tutkimuksesta ks. erityisesti Koskivirta, Paavolainen & Supponen (toim.) 2016 ja Koskivirta & Mainio (toim.) 2019 sekä muut julkaisut Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita -sarjassa. Viipurin historiallinen kaupunkiatlas Katajala et al. 2020 sisältää laajat tutkimusartikkelit Viipurin historiasta; yleisesityksenä ks. myös Iltanen 2017.
23 Niemi & Semi 2020, 110, 118.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo:

Painetut lähteet

Suomen Tilastollinen Vuosikirja 1941 (1942). Helsinki: Tilastollinen päätoimisto.

Väestön elinkeino: Väestö elinkeinon mukaan kunnittain vuosina 1880–1975 (1979). Tilastollisia tiedonantoja 63. Helsinki: Tilastokeskus.

Tutkimuskirjallisuus

Beevor, Antony (2000). *Stalingrad*. Suom. Matti Kinnunen. Helsinki: WSOY.

Beevor, Antony (2002). *Berliini 1945*. Suom. Matti Kinnunen. Helsinki: WSOY.

Braithwaite, Rodric (2006). *Moscow 1941. A City and Its People at War*. London: Profile Books.

Einonen, Piia & Antti Härkönen (2020). "Viipurin väestö 1700–1940". *Viipuri: Historiallinen kaupunkikartasto / Vyborg: Historic Towns Atlas*, toim. Kimmo Katajala et al. Helsinki: AtlasArt, 82–93.

Elfvengren, Eero & Eeva Tammi (toim. 2007). *Viipuri 1944. Miksi Viipuri menetettiin?* Helsinki: WSOY.

Ganzenmüller, Jörg (2005). *Das belagerte Leningrad 1941–1944. Die Stadt in den Strategien von Angreifern und Verteidigern*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.

Grönholm, Pertti; Pirkko Kanervo; Olli Kleemola & Antti Nyqvist (toim. 2014). *Elämää sotavuosien Turussa 1939–1945.* Turku: Turun Historiallinen Yhdistys.

Haapala, Pertti (2004). "Väki vähenee – maatalousyhteiskunnan hidas häviö 1950–2000." *Suomen maatalouden historia, osa 3. Suurten muutosten aika. Jälleenrakennuskaudesta EU-Suomeen*, toim. Pirjo Markkola. Helsinki: SKS, 233–254.

Helminen, Martti & Aslak Lukander (2004). *Helsingin suurpommitukset helmikuussa 1944.* Helsinki: WSOY.

Hoppu, Tuomas (2013). *Vallatkaa Helsinki. Saksan hyökkäys punaiseen pääkaupunkiin 1918.* Helsinki: Gummerus.

Hoppu, Tuomas; Pertti Haapala; Mervi Kaarninen; Sami Suodenjoki & Marko Tikka (2008). *Tampere 1918.* Tampere: Vapriikki.

Hämynen, Tapio & Hannu Itkonen (toim. 2020). *Sortavala. Muutosten ja muistojen kaupunki.* Helsinki: SKS.

Iltanen, Jussi (2017). *Viipurin historiallinen kartasto. Kaupungin vaiheet keskiajalta nykypäivään.* Helsinki: Karttakeskus.

Johansson, L. O. & Päiviö Tommila (1981). "Esipuhe". *Suomen kaupunkilaitoksen historia 1*, toim. Päiviö Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliitto, 5–6.

Jones, Michael (2020). *Leningrad. Piirityksen vuodet.* Suom. Arto Konttinen. Englanninkielinen alkuteos 2008. Helsinki: Into Kustannus.

Jutikkala, Eino (1983). "Urbanisoituminen". *Suomen kaupunkilaitoksen historia 2*, toim. Päiviö Tommila. Helsinki: Suomen kaupunkiliitto, 14–26.

Katajala, Kimmo (toim. 1997). *Itä-Suomi ja Pietari. Kirjoituksia toimeentulosta suurkaupungin vaikutuspiirissä.* Joensuu: Joensuun yliopisto.

Katajala, Kimmo; Marjatta Hietala; Marjaana Niemi; Pirjo Uino; Martti Helminen; Antti Härkönen & Helena Hirvonen (toim. 2020). *Viipuri: historiallinen kaupunkikartasto / Vyborg: Historic Towns Atlas.* Helsinki: AtlasArt.

Keskisarja, Teemu (2013). *Viipuri 1918.* Helsinki: Siltala.

Kolbe, Laura; Samu Nyström & Henrik Tala (toim. 2019). *Helsinki 1939 – pääkaupunki ja suuri käänne.* Helsinki: Minerva.

Kortelainen, Anna; Marika Honkaniemi; Maija Koskinen; Hanne Selkokari & Tuomas Tepora (2019). *Mieliala: Helsinki 1939–1945.* Helsinki: Tammi.

Koskivirta, Anu & Aleksi Mainio (toim. 2019). *Politiikan ja jännitteiden Viipuri 1880–1939. VSKST 21.* Helsinki: VSKS.
Koskivirta, Anu; Pentti Paavolainen & Sanna Supponen (toim. 2016). *Muuttuvien tulkintojen Viipuri. VSKST 18.* Helsinki: VSKS.
Kulomaa, Jukka (1989). *Äänislinna. Petroskoin suomalaismiehityksen vuodet 1941–1944.* Helsinki: SHS.
Lappalainen, Niilo (1991). *Viipuri toisessa maailmansodassa.* Porvoo: WSOY.
Manninen, Ohto & Kyösti Rainila (2014). *Viipuri menetetty! Rintama horjuu 1944.* Helsinki: Otava.
Massard-Guilbaud, Geneviève; Harold L. Platt & Dieter Schott (toim. 2002). *Cities and Catastrophes – Villes et catastrophes.* Berlin: Peter Lang.
Mikola, K. J. (1978). "Viipuri rauhan ajan varuskuntana ja sodissa". *Viipurin kaupungin historia V. Vuodet 1917–1944.* Helsinki: Torkkelin Säätiö, 381–408.
Neuvonen, Petri (2017). *Linnoituksesta historialliseksi muistomerkiksi. Viipurin vanhakaupunki 1856–1939.* Helsinki: Aalto-yliopisto.
Niemi, Marjaana & Jussi Semi (2020). "Suunniteltu ja eletty kaupunki – Viipurin kaupunkitila 1800-luvun puolivälistä 1930-luvulle." *Viipuri: Historiallinen kaupunkikartasto / Vyborg: Historic Towns Atlas*, toim. Kimmo Katajala et al. Helsinki: AtlasArt, 108–125.
Nyström, Samu (2013). *Poikkeusajan kaupunkielämäkerta: Helsinki ja helsinkiläiset maailmansodassa 1914–1918.* Helsinki: Helsingin yliopisto. (http://hdl.handle.net/10138/40334, viitattu 22.4.2023).
Ojala, Arvo & Eino Heikkilä (1983). *Summan valtateillä ja Viipurin valleilla.* Tampere: Pirkanmaan Sotaveteraanipiiri.
Parikka, Eino (1958). "Sotien Viipuri II". *Viipurin kirja. Muistojulkaisu.* Helsinki: Torkkelin Säätiö, 533–587.
Raevuori, Antero (2011). *Hyvästi, Viipuri. Karjalan pääkaupungin kohtalonvuodet 1939, 1941 ja 1944.* Helsinki: Minerva.
Shikalov, Yury & Tapio Hämynen (2013). *Viipurin kadotetut vuodet 1940–1990.* Helsinki: Tammi.
Tommila, Päiviö (toim. 1984). *Suomen kaupunkilaitoksen historia 3.* Helsinki: Suomen kaupunkiliitto.
Tuunainen, Pasi (2020). "Viipuri sotavuosina 1939–1944". *Viipuri: Historiallinen kaupunkikartasto / Vyborg: Historic Towns Atlas*, toim. Kimmo Katajala et al. Helsinki: AtlasArt, 228–235.
Ungváry, Krisztián (2005). *The Siege of Budapest: 100 Days in World War II*. New Haven, CT: Yale University Press.
Vahtikari, Tanja; Matti O. Hannikainen & Samu Nyström (2019). "Kaupunkihistoria: Monet menneisyydet, uudet tulkinnat". *Historiallinen aikakauskirja 117 (*2019:2), 133–136.
Viitanen, Eero (1958). "Sotien Viipuri I". *Viipurin kirja. Muistojulkaisu.* Helsinki: Torkkelin Säätiö, 499–532.
Winter, Jay & Jean-Louis Robert (toim. 1997). *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin, 1914–1919.* Cambridge: Cambridge University Press.
Winter, Jay & Jean-Louis Robert (toim. 2007). *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin, 1914–1919. Vol. 2: A Cultural History.* Cambridge: Cambridge University Press.
Ylikangas, Heikki (1993). *Tie Tampereelle. Dokumentoitu kuvaus Tampereen antautumiseen johtaneista sotatapahtumista Suomen sisällissodassa 1918.* Porvoo: WSOY.

1

Viipurilaisten kokemukset ja sodan arki

Sotavuosien monta Viipuria

Rakenteet, ihmiset ja ylirajaiset yhtymäkohdat

Hilkka-Liisa Vesanen muisteli vuonna 1991 viimeisiä päiviään talvisodan Viipurissa. Ilmahälytysten aikaan tuolloin 14-vuotias Hilkka-Liisa juoksi äitinsä kanssa suojaan Monrepos'n metsään, jossa olo tuntui turvallisemmalta kuin pommisuojassa tai kellarissa. Taivaalla näkyi, kuinka pommikuormat irtosivat lentokoneista, ja pian kaupungissa räjähteli. Meteliin sekoittui ilmatorjuntatykkien ja konekiväärien tulitus. Kaupunkiin alkoi öisin ampua myös niin sanottu "aavetykki" – pitkän kantaman rautatietykki, jolla Neuvostoliitto tulitti Viipuria kaukaa Karjalankannakselta. Joulukuun 1939 lopussa Hilkka-Liisan isä päätti lähteä perheensä kanssa turvaan Keski-Suomeen, ja he poistuivat sodan runtelemasta kaupungista kuutamoisena pakkasiltana:

> Ikivanhan linnan tornissa liehui sotalippu kuin repaleinen, haalistunut vaate.
> – Katsokaa ympärillenne, älkääkä unohtako tätä ikinä… kehoitti isän kiihkeä ääni.
> Älkää unohtako… toisti hän [Hilkka-Liisa] äänen sortuessa matalaksi.[1]

Nämä talvisodan näyt kummittelivat Hilkka-Liisan unissa vuosia sodan jälkeen, vaikka uusi elinympäristö oli kaukana rajalta. Painajaisissa mieleen palasi kuolemanpelko pommittajien jyristessä taivaalla ja Viipurin palaessa ympärillä. Hilkka-Liisan lapsuuden kotikaupunki tuhoutui ja menetettiin yö toisensa jälkeen.

Hilkka-Liisa Vesasen muistelmasta aukeaa useita näkökulmia Viipuriin toisessa maailmansodassa. Tunteikas näky Viipurin linnan tornissa hulmuavasta Suomen lipusta yhdistyy suomalaiseen sotakuvastoon, jossa Viipurilla on ollut vahvempi asema kuin millään toisella kaupungilla. Viipurin menetys maaliskuussa 1940, takaisinvaltaus elokuussa 1941 ja uusi menetys kesäkuussa 1944 ovat konkreettisella tavalla kuvanneet toisen maailmansodan eri vaiheita suomalaisille – ja erityisesti Viipurin linnan tornissa liehuva lippu laskuineen ja nostoineen sisältää voimakasta kansallista symboliikkaa. Viipuria voi pitää kulttuurisena merkitystihentymänä, johon sota-ajan suomalaisten huomio ja tunteet kiinnittyivät ja jonka kautta monet yksityiset ja kollektiiviset koke-

mukset saivat symbolisen muodon.[2] Viipurilla on ollut keskeinen paikka suomalaisten kansallisessa kokemuksessa sotavuosista, ja kaupungin sekä sen menetyksen merkitys on myös säilynyt sodan muistikulttuurissa näihin päiviin saakka.[3]

Ristiriidassa tämän kollektiivisen, symbolisen aseman kanssa itse viipurilaisten kokemukset sotavuosista eivät ole olleet kovin hyvin tunnettuja. Kaupungin ja sen asukkaiden kokemushistoriassa oli runsaasti poikkeuksellisia piirteitä, kun niitä verrataan muiden suomalaisten kokemuksiin. Esimerkiksi Hilkka-Liisa Vesasen muistelmastakin ilmenevä Viipurin tuhoutuminen Neuvostoliiton ilmahyökkäyksissä talvisodan aikana ei ole ollut osa suomalaista sotakertomusta; ilmapommituksista puhuttaessa pääpaino on ollut erityisesti Helsingin suurpommituksissa alkuvuodesta 1944. Viipurilaiset ovat tietenkin kuuluneet karjalaiseen siirtoväkeen, jonka hallitsevana mielikuvana ovat kuitenkin olleet maaseudulta lähteneet evakkokaravaanit ja maanviljelijäväestön asutustoiminta sodan jälkeen.[4] Suurin osa viipurilaisista teki sen sijaan evakkotaipaleensa junalla ja asettui asumaan toiseen kaupunkiin, jonka väestöön he sekoittuivat huomaamattomammin kuin maaseudun siirtoväki omilla asuinsijoillaan. Viipurilaisten lyhytikäiseksi jäänyt paluumuutto kotikaupunkiinsa ja Viipurin varhainen ”jälleenrakennuskausi” 1941–1944 ajoittuvat muuhun suomalaiseen jälleenrakennushistoriaan nähden erikoisesti – ja myös niiden lopputulema oli eri, kun kaupunki menetettiin uudelleen kesällä 1944. Viipurin neuvostoliittolainen välivaihe 1940–1941 tunnetaan Suomessa suhteellisen huonosti, tai sen ei nähdä kuuluvan osaksi suomalaista sota-ajan historiaa.[5]

Paikallisten sotakokemusten erot suhteessa ”kansalliseen” sotakertomukseen eivät toki ole vain viipurilainen ilmiö, vaan muuallakin paikallisen tason tarkastelu tuo usein esiin säröjä ja poikkeamia suhteessa ”yleiseen” sotakokemukseen. Viipurin kohdalla on kuitenkin huomattavaa, että kyseessä oli yksi maan suurimmista kaupungeista – ja että Viipurissa kontrasti kaupungin vahvan kansallisen merkityksen ja asukkaiden kokemushistorian välillä tulee niin selkeästi esille. Ehkä jotain samaa – joskin monin verroin väkivaltaisemmassa ja suuremmassa mittakaavassa – voi nähdä Leningradin historiassa toisen maailmansodan aikana, jolloin piiritetyn kaupungin asema ”punaisena sankarikaupunkina” peittosi alleen leningradilaisten julman ja raadollisen selviytymiskamppailun nälkää vastaan, joka ei sopinut Neuvostoliiton viralliseen kertomukseen ”suuresta isänmaallisesta sodasta”.[6]

Hilkka-Liisa Vesasen talvisodan muistelmassa näkyvät myös sellaiset seikat, jotka muistuttavat kymmenien miljoonien ihmisten kokemuksia toisesta maailmansodasta muissa maissa. Suomessa siviilit joutuivat suhteellisen harvoin

suoran väkivallan kohteeksi, mutta toisaalla ilmahyökkäykset ja muut sotatoimet siviilejä kohtaan olivat ennemmin sääntö kuin poikkeus. Samoin oman kotikaupungin tuhoutuminen ja menettäminen olivat yleisiä kokemuksia ympäri sotaakäyvää Eurooppaa ja Aasiaa. Niille ilmiöille, jotka tekevät Viipurin historiasta toisessa maailmansodassa poikkeuksellisen Suomessa, löytyy ylirajaisia yhtymäkohtia muualta.

Artikkelini tavoite on kahtalainen. Pyrin ensiksi hahmottelemaan niitä keskeisiä piirteitä, jotka muodostivat viipurilaisten sotakokemusten yleiset raamit. Viipurissa asui vuonna 1939 laskentatavasta riippuen noin 74 000–83 000 ihmistä eri sosiaaliluokista, kieliryhmistä, uskontokunnista ja muista taustoista; on mahdoton esitellä yhdessä artikkelissa tai kirjassa heidän kokemustensa koko kirjoa.[7] Sen sijaan voidaan tarkastella Viipurin sota-ajan historian kokemusrakenteita: tapahtumia ja ilmiöitä, jotka toistuvuutensa tai laajan vaikuttavuutensa vuoksi muokkasivat viipurilaisten sotakokemuksia samaan suuntaan.[8] Ymmärrän ”rakenteen” käsitteenä tässä hyvin väljästi ja osin abstraktisti; se voi Viipurin tapauksessa tarkoittaa esimerkiksi Neuvostoliiton ilmavoimien toimintadoktriinia, tietynlaista fyysistä kaupunkitilaa, kulttuurisia merkityksiä tai suomalaista sementinvalmistuskapasiteettia jatkosodan aikana. Joka tapauksessa kyse on asioista, joiden vaikutuksesta tietyistä kokemuksista tuli viipurilaisten keskuudessa yleisiä ja toisista erityisiä.

Toisena tavoitteenani on liittää viipurilaisten sotakokemukset osaksi suursodan eurooppalaista viitekehystä ja etsiä sota-ajan Viipurille yhtymäkohtia Suomen ulkopuolelta. Osa viipurilaisten sotakokemuksia muovanneista rakenteista saa paremmin selityksen, kun ne kytketään osaksi laajempia eurooppalaisia asiayhteyksiä. Samalla vertaileva ja rajat ylittävä tarkastelukulma voi paljastaa, jos joku sotaan liittyvä ilmiö todella on ollut erityisen ”suomalainen” tai ”viipurilainen”.[9] Viipuri on ylirajaisuuspohdinnoille hedelmällinen tapaus, sillä kaupunkihistoriana sen kohtalo toisessa maailmansodassa oli suomalaisittain poikkeuksellinen mutta kansainvälisesti vertailukelpoinen. Tähän liittyen käsittelen artikkelin lopuksi vielä yleistä kysymystä sotakokemusten paikallisuudesta, kansallisuudesta ja kansainvälisyydestä. Kun kokemukset aina tapahtuvat tietyssä paikassa ja tilassa, mitä ylirajaiset kokemukset ja muistot voisivat tarkoittaa? Mikä viipurilaisten sotakokemuksissa oli viipurilaista, suomalaista tai eurooppalaista? Missä konteksteissa ihmiset ovat antaneet kokemuksilleen merkityksiä ja miten tämä heijastuu sodan muistamiseen?

Käytän tutkimusaineistonani kahta hallinnollista arkistokokoelmaa: Viipurin kaupungin hoitokunnan arkistoa (VKHA) sekä Viipurin lääninhallituksen lääninkanslian arkistoa, joita molempia säilytetään Kansallisarkiston (KA) Mikkelin toimipisteessä. Hoitokunnan arkistossa olen perehtynyt kaupungin yleistä tilaa ja toimintaa kuvaaviin aineistoihin sekä erityisesti evakuointia,

väestönsuojelua, jälleenrakennusta, kaupunkisuunnittelua ja sota-ajan poikkeusolosuhteita käsitteleviin asiakirjoihin. Lääninkanslian arkistosta olen tutkinut Viipurin sotilashallintopiirin päällikön, kaupunginjohtaja Arno Tuurnan toimintakertomukset vuodelta 1941, jolloin kaupunki siirtyi takaisin suomalaisille ja uutta hallintoa ryhdyttiin rakentamaan hyvin vaikeissa olosuhteissa. Arkistotutkimuksen avulla vastaan artikkelini ensimmäiseen tutkimustehtävään, viipurilaisten yleisten kokemusrakenteiden hahmottamiseen. Toiseen tehtävään, Viipurin sijoittamiseen eurooppalaiseen suursodan kontekstiin, vastaan ennen kaikkea suomalaisen ja kansainvälisen tutkimuskirjallisuuden avulla.[10]

Talvisodan Viipuri: evakuoinnit, ilmapommitukset ja kaupungin tuho

Kun Saksa hyökkäsi Puolaan syyskuun alussa 1939, oli saksalaisjoukkojen eteneminen niin nopeaa, että pääosa puolalaisesta siviiliväestöstä ei ehtinyt lähteä kotoaan liikkeelle sotaa pakoon. Puolalaiset kaupungit joutuivat sotatoimien kohteeksi, ja etenkin Varsovaa pommitettiin ankarasti. Samaan aikaan Saksan ja Ranskan rajalla molemmat sodan osapuolet evakuoivat rajaseudun siviiliväestöä sisämaahan: Saarlandin ja Lorrainen asukkaat viettivät lähes vuoden ”siirtoväkenä” kotimaassaan, ennen kuin Saksan hyökkäys länteen ja Ranskan antautuminen kesäkuussa 1940 päättivät sotatoimet.[11] Kun suomalaiset siis ryhtyivät evakuoimaan omaa rajaseudun siviiliväestöään syksyllä 1939, oli kyseessä yksi toisen maailmansodan ensimmäisistä sodan vuoksi tapahtuneista väestönsiirroista. Samoin Viipuri oli Puolan kaupunkien jälkeen ensimmäisiä eurooppalaisia väestökeskuksia, joka joutui sotatoimien kohteeksi.

Ennen talvisodan syttymistä syksyllä 1939 laaditun evakuointisuunnitelman mukaan Viipuri oli tarkoitus evakuoida Lappeen, Luumäen ja Ylämaan kuntiin. Kyse oli väestönsuojelullisesta suunnitelmasta, jonka tavoitteena oli siirtää haavoittuvimmassa asemassa olevat siviilit turvaan ilmapommituksilta ja mahdollisilta kaasuhyökkäyksiltä. Evakuoitavien viipurilaisten määräksi oli laskettu vain vajaa 27 000 henkilöä, joista noin 17 000 olisi kulkenut kohteisiinsa jalan ja loput junakuljetuksilla.[12]

Lokakuussa 1939 annetun vapaaehtoisen evakuointikehotuksen yhteydessä noin 50 000 viipurilaista poistui kaupungista, mutta suurin osa heistä ehti jo palata takaisin kotiinsa ennen talvisodan syttymistä 30.11.1939, jolloin kaupungissa oli noin 70 000 henkeä. Sodan alkupäivien ilmapommitukset synnyttivät spontaanin pyrkimyksen pois kaupungista ja samalla viranomaiset antoivat käskyn kaupungin osittaisesta evakuoinnista. Tilanne oli varsin sekava, etenkin kun kaupunkilaisia kiellettiin nousemasta juniin Viipurissa ja vaeltamaan sen sijaan jalan kaupungin pohjoispuolelle, josta evakkojunat

Liikennettä Viipurin rautatieasemalla 22.11.1939, noin viikko ennen talvisodan syttymistä. Nuoret pojat lienevät lähdössä evakkoon tai jollekin komennukselle pois kaupungista. Samaan aikaan viipurilaisia myös palaili kaupunkiin lokakuun evakkomatkalta, kun välitön sodanuhka näytti hälvenevän. Valokuvaaja: tuntematon. SA-kuva. 1349.

lähtisivät. Liikettä oli molempiin suuntiin, kun pommitusten tauottua osa asukkaista pyrki takaisin kaupunkiin ja osa palasi sen vuoksi, että heillä oli määrättyjä tehtäviä Viipurissa. Joulupäivien uudistuneet pommitukset aiheuttivat uuden evakuointiaallon.[13]

Viipurilaiset evakuoitiin joulukuussa 1939 pääasiassa Hämeen ja Mikkelin läänien alueelle, yleensä maaseudulle, mutta lisäksi jonkin verran myös Kuopion, Joensuun ja Oulun kaupunkeihin. Lisäksi kaupungin tyhjentäminen edellytti sairaaloiden, kunnalliskotien ja lastenkotien laitosasukkaiden evakuointia tilapäisiin tiloihin eri puolille Suomea. Sotapoliisin vuodenvaihteessa 1939–1940 laatiman oleskelulupaluettelon mukaan Viipurissa oli tuolloin jäljellä noin 12 000 siviiliasukasta, jotka koostuivat väestönsuojelussa, teollisuudessa, energiantuotannossa, liiketoiminnassa, liikenteessä ja muissa virkatehtävissä välttämättömiksi katsotuista henkilöistä. Kaupungin siviilihallinto toimi edelleen, joskin suuresti supistettuna.[14]

Kaupungin lopullinen tyhjentäminen siviiliasukkaista helmikuussa 1940 tapahtui ilmeisesti vailla kokonaissuunnitelmaa tilanteen mukaan improvisoiden.[15] Käsky Viipurin lopullisesta tyhjentämisestä annettiin 15.2.1940, kun rintama Kannaksella liikkui kohti kaupunkia. Heti tämän jälkeen seuranneiden tuhopommitusten jälkeen kaupungin vähäinenkin siviilielämä sammui lopullisesti.[16]

Suomalaisten talvisodassa toteuttama siviiliväestön evakuointi oli maan väestön kokoon nähden valtava operaatio, ja osana sitä Viipurin kokoisen kaupungin täydellinen tyhjentäminen oli hyvin poikkeuksellinen toimi. Kun koko evakuointioperaatiota katsotaan kansainvälisessä kontekstissa, sille on vaikea löytää suoraa vertailukohtaa tai ennakkotapausta. Edellä mainittu Saksan ja Ranskan raja-alueiden tyhjentäminen 1939–1940 tulee lähimmäksi, mutta se tuskin ehti olla suomalaisille esimerkkinä. Ensimmäisen maailmansodan aikana käytäntönä oli ollut, että siviiliväestö jäi paikoilleen tai evakuointeja suoritettiin vain paikallisesti lähinnä sotilaallisista syistä, kun siviileistä oli sotatoimille haittaa. Esimerkiksi Ranskassa oli vallalla ajatus, että siviilit osoittivat isänmaallisuuttaan pysymällä kotiseudullaan, kun saksalaiset vuonna 1914 etenivät länteen.[17] On siis hyvä kysymys, mistä suomalaiset olivat vuonna 1939 omaksuneet ilmeisen luonnollisena pidetyn toimintamallin siviilien täydellisestä evakuoimisesta. Viipurin läänin osalta evakuointisuunnitelmia oli ryhdytty laatimaan jo vuonna 1918, vaikka sitten syksyn 1939 tilanteessa evakuointi jouduttiinkin käytännössä toteuttamaan osin suunnittelemattomasti.[18] Viipurin kaupungin ensimmäiset evakuointisuunnitelmat syksyltä 1939 viittaavat väestönsuojelullisista ja sotilaallisista syistä suoritettavaan evakuointiin lähialueen kuntiin, mutta varsinaisen evakuoinnin osalta oli selvää, että tarkoituksena oli olla jättämättä yhtään suomalaissiviiliä vihollisen käsiin. Jälkikäteen katsottuna käytäntö vaikuttaa itsestään selvältä, mutta sitä se ei suinkaan ollut, kun evakuointia verrataan muiden Euroopan maiden vastaaviin tilanteisiin ensimmäisessä ja toisessa maailmansodassa.[19]

Siviiliväestön evakuoinnin lisäksi Viipuri oli ennakkotapaus myös toisessa suhteessa: suurimittaisessa ilmahyökkäyksessä kaupunkia vastaan. Neuvostoliiton ilmavoimien Viipuriin kohdistuneet pommitukset talvisodassa eskaloituivat vaiheittain. Sodan ensimmäisten päivien pommituksissa iskut tähtäsivät kohteisiin, joilla saattoi nähdä olevan sotilaallista merkitystä. Tämän jälkeen kaupunkiin kohdistui noin kahden kuukauden ajan lähinnä hajanaisia ja epätarkkoja satunnaispommituksia, jotka nekin kyllä aiheuttivat hälytyksiä ja pelkoa paikalle jääneiden kaupunkilaisten keskuudessa. Helmikuun alussa 1940 – samaan aikaan kun puna-armeijan läpimurtohyökkäys Summassa käynnistyi – kaupunkiin tehtiin ensin tunnustelevia ilmaiskuja, ja sitten 3.2.1940 Viipuriin kohdistui ensimmäinen varsinainen hävityspommitus, jossa pom-

mit osuivat ympäri kaupunkia. Iskuissa seurasi viikon tauko, kunnes välillä 10.–18.2.1940 neuvostoilmavoimat suorittivat ennennäkemättömän laajan pommitusoperaation Viipuria vastaan. Hyökkäykset huipentuivat niin sanottuun tuhosunnuntaihin 18.2.1940, ”Viipurin sivilisaation viimeiseen päivään”,[20] jolloin iskut kestivät aalloissa koko päivän ja kaupunki oli jatkuvassa hälytystilassa. Viipurissa ei käytännössä ollut enää toimivaa ilmapuolustusta, viestiyhteydet ja vesijohdot olivat katkenneet, eikä vähälukuisella väestönsuojelu- ja palomiehistöllä ollut enää mahdollisuuksia rajata tuhoja. Viipurin talvisodan aikaisia pommitusvaiheita koskevassa yhteenvedossa lopputilanne kuvattiin lakonisesti näin: ”Rakenteellisia tuhoja ei voinut välttää, koska vihollinen [oli] päättänyt hävittää Viipurin maan tasalle – asiallisesti onnistuenkin.”[21]

Viipuri oli talvisodassa Suomen pommitetuin paikkakunta, mutta kansainvälisessä vertailussa Viipuri oli helmikuussa 1940 koko maailmankin siihenastisen historian pommitetuimpia kaupunkeja. Kaikkiaan Viipuriin hyökättiin talvisodan aikana ilmasta 64 kertaa yhteensä noin 1400 lentokoneen voimin. Noin joka kymmenes talvisodan aikana Suomeen pudotetuista ilmapommeista osui Viipuriin. Tuhosunnuntaina 18.2.1940 kaupungin kimpussa oli jopa 480 vihollisen lentokonetta. Raskaimmat iskut osuivat kuitenkin onneksi jo lähes tyhjään kaupunkiin, minkä johdosta ihmishenkien menetykset jäivät pommitusmääriin nähden hyvin matalaksi: arviot vaihtelevat 38:sta lähes sataan kuolonuhriin talvisodan aikana.[22] Oma erikoisuutensa Viipurissa oli jo edellä mainittu aavetykki, joka alkoi ampua kaupunkiin jouluaaton vastaisena yönä ja jonka laukaisusarjoista tuli viipurilaisille lähes jokaöinen riesa.[23] Saksalaiset olivat ampuneet samalla tavoin Pariisia pitkänkantaman erikoistykeillä vuonna 1918. Kun taistelut siirtyivät talvisodan loppuvaiheissa kaupungin liepeille ja itse kaupunkialueelle, Viipuria alkoi tulittaa myös puna-armeijan kenttätykistö.

Kaikkiaan Neuvostoliiton ilmavoimat keskitti Suomea vastaan marraskuussa 1939 yli 2000 lentokonetta, ja maaliskuuhun 1940 mennessä lukumäärä oli noussut jo yli 4000 koneeseen. Vertauskohtana Saksan ilmavoimat keskitti Puolaa vastaan syyskuussa 1939 hieman alle 1600 lentokonetta. Varsovan pommitus syyskuun lopulla aiheutti nykyarvioiden mukaan noin 7000 hengen kuoleman, mutta luku on hyvin epävarma. Rotterdamin pommituksessa toukokuussa 1940 kuoli noin 850 henkeä. Aiemmin ensimmäisessä maailmansodassa oli tehty pienimuotoisia siviilikohteiden pommituksia, ja sittemmin terroripommituksia siviileitä vastaan alettiin toteuttaa siirtomaasodissa sekä Japanin hyökkäyksessä Kiinaan, Italian hyökkäyksessä Abessiniaan ja Espanjan sisällissodassa 1930-luvulla.[24]

Neuvostoliitossa oli omaksuttu 1920-luvun lopulta alkaen tuolloin muodikas ”douhetismi”: ajatus strategisista ilmavoimista, jotka kykenisivät antamaan

ratkaisevan iskun sodassa ja tarvittaessa ulottamaan iskut syvälle vihollisen kaupunkeihin ja sotilaskohteisiin. Tätä varten neuvostoilmavoimiin perustettiin vuodesta 1936 alkaen erityisiä raskaita pommitusosastoja. 1930-luvun lopulla näiden kaukopommitusjoukkojen kokoonpanoa kuitenkin supistettiin ja Stalin antoi käskyn luopua raskaiden pommittajien kehittämiseen tähtäävästä ohjelmasta. Puna-armeijan ilmavoimat kärsi hyvin raskaasti Stalinin terrorista vuosina 1937–1939, ja strategisten ilmavoimien puolestapuhujat eliminoitiin. Talvisodan syttyessä alun perin erillisiksi kaukopommitusjoukoiksi tarkoitetut yksiköt olivat kuitenkin yhä olemassa ja niitä käytettiin erityisesti Viipurin ja kaakkoisen Suomen pommittamiseen.[25]

Viipurin tuhon todistajia talvisodassa ei ollut runsaasti, sillä rajuimmat ilmapommitukset osuivat jo lähes tyhjään kaupunkiin. Kuva Vahtitorninkadulta helmikuun lopulta 1940. Valokuvaaja: tuntematon. Museovirasto. Historian kuvakokoelma. HK7769:383.1E.

Osana ilmasodankäynnin laajenemisen ja totaalistumisen historiaa Viipurin pommitukset 1939–1940 olivat ensimmäisiä tämän mittaluokan tuhopommituksia, joiden kohteena oli koko kaupunki. Neuvostoliitossa kaukopommitusjoukkojen kehitys kuitenkin katkesi talvisotaan, ja maa keskittyi taktisten, maataisteluja tukevien ilmavoimien kehittämiseen, mihin myös Saksan ilmavoimat erikoistui. Oikeastaan vasta Helsingin ja Tallinnan suurpommitukset 1944 olivat neuvostoilmavoimien seuraava yritys palata laajamittaiseen kaukopommitustoimintaan. Yhdysvallat ja Iso-Britannia sen sijaan jatkoivat strategisten ilmavoimien kehitystä, mikä näkyi vuodesta 1942 eteenpäin Saksan kaupunkien ja teollisuusalueiden pommituksina.[26]

Näistä taustalla vaikuttaneista sotahistoriallisista kehityskuluista viipurilaisilla ei tietenkään ollut vihiä talvella 1939–1940, eikä asia varmaan olisi heitä kiinnostanutkaan, kun he näkivät kotikaupunkiaan pommitettavan. Viipurin kohdalla kaksi uutta ilmiötä yhdistyivät talvisodassa: kokonaisen kaupungin evakuoiminen ja joutuminen tuhopommitusten kohteeksi. Tämän johdosta kävi niin, että lopulta vain harvat viipurilaiset joutuivat todistamaan sen tuhon täydellisyyttä, joka heidän kotikaupunkiaan kohtasi.[27] Pommitusten ja

puna-armeijan tykistön lisäksi myös suomalaiset hävittivät aivan talvisodan lopussa niitä esikaupunkialueita, jotka jäivät Patterinmäellä kulkevan puolustuslinjan ulkopuolelle.[28] Voi sanoa, että helmi-maaliskuussa 1940 suurin osa vanhaa Viipuria lakkasi rakennettuna kaupunkitilana olemasta, vaikka Viipuri jatkoikin elämäänsä ihmisten mielissä ja muistoissa.[29] Viipurissa 22.2.1940 saakka poliisitehtävissä toiminut Arvo Kantonen näki kaupungin raunioitumisen helmikuun pommituksissa ja kuvasi myöhemmin vuonna 1953 ilmestyneessä kirjassaan *Näin talvisodan Viipurin*, kuinka hänen rakkaat muistikuvansa eloisasta rauhanajan kaupungista sekoittuivat talvisodan kokemuksiin:

> Aivan kuin itsestään, toisaalta hyvin kaukaa ja samalla kovin läheltä, palautuvat mieleeni jo kauan sitten Patterinmäeltä katselemani Viipurin kaupungin kasvot. Aina kun nämä kuvat näen, tunnen, niinkuin meidän molempien, Viipurin kuten minunkin, elämästä ja entisyydestä jotain olisi palanut poroksi. Emme, siltä tuntuu, enää koskaan voi tulla samoiksi, samanlaisiksi, jollaisia entisinä rauhanpäivinä olimme.[30]

Kaupunki välitilassa 1940–1941

Viipurin virallinen luovutus Suomelta Neuvostoliitolle tapahtui kaksi päivää talvisodan rauhanteon jälkeen 15.3.1940, kun maiden sotilasedustajat kohtasivat Punaisenlähteentorilla. Seuraavana päivänä ensimmäinen juna Leningradista toi mukanaan uuden hallinnon virkamiehiä, jotka ryhtyivät suunnittelemaan tyhjästä Viipurista neuvostokaupunkia. Viipuri muuttui hetkessä ”ikivanhaksi venäläiseksi kaupungiksi”, jonka suomalainen aika katsottiin alkaneeksi vasta vuodesta 1918. Kun asiat käännettiin tähän asentoon, Viipurin ”suomalainen kausi” saatiin näyttämään lyhyeltä välivaiheelta. Tilanne oli uuden kaupunginhallinnon kannalta varsin ainutlaatuinen: kokonaisen tyhjän kaupungin haltuunotolle ja uudelleenasuttamiselle ei juuri löydy nykyaikaisia ennakkotapauksia ennen talvisotaa. Kaupunkiin saapui erilaisia asiantuntijoita ja ammattityövoimaa Leningradista, minkä lisäksi asukkaita värvättiin muun muassa Keski-Venäjältä ja läntiseltä Valko-Venäjältä, joka oli vastikään vallattu Puolalta. Suuri osa uusista viipurilaisista oli ollut aiemmin maaseudun kolhoosilaisia tai he olivat puna-armeijalaisia ja heidän perheenjäseniään.[31] Stalinin Neuvostoliitossa oli 1930-luvulla toteutettu suuria väkivaltaisia väestönsiirtoja, minkä lisäksi nopeasti teollistuvan yhteiskunnan ihmisryhmät olivat muutenkin liikkeessä pakkokollektivisoidulta maaseudulta kaupunkeihin. Sotaa edeltävää Neuvostoliittoa on kutsuttu tästä syystä ”juoksuhiekkayhteiskunnaksi”. Kokonaisen tyhjän kaupungin nopea uudis-

asuttaminen oli mahdollista, kun totalitaristinen, keskusjohtoinen hallinto oli tottunut siirtämään ihmisiä kulloistenkin tarpeidensa mukaan.[32]

Viipurin lyhyt neuvostoliittolainen jälleenrakennuskausi 1940–1941 lähti liikkeelle nollapisteestä, sillä kaupunki oli todellakin täysin tyhjä ja pahoin sodan runtelema. Asumiskelpoisten asuntojen, kunnallistekniikan ja hygieniaolojen puolesta tilanne oli erittäin vaikea. Tilapäisiä korjausratkaisuja jouduttiin tekemään kiireellä ja työn laadusta tinkien, jotta asuminen kaupungissa tuli ylipäätään mahdolliseksi. Sodan jäljiltä hävitettyyn ja sekasotkuiseen kaupunkiin muutti ihmisiä, joilla ei ollut mitään edeltävää sidettä Viipuriin tai toisiin uudisasukkaisiin. Kaikesta huolimatta neuvostoviranomaisten toimia voi pitää sangen ripeinä. Vuoden 1940 lopulla Viipurissa asui jo noin 38 000 asukasta, eli noin puolet edellisvuoden sotaa edeltävästä suomalaisasutuksesta. Kesään 1941 mennessä tuotantolaitoksia oli saatu toimimaan, uudet paikalliset lehdet ilmestyivät säännöllisesti, katunäkymät olivat siistiytyneet ja erilaisia kulttuuri- ja ajanvietemahdollisuuksia oli avattu.[33]

Talvisodan jälkeisellä ensimmäisellä neuvostokaudella suuri osa uusista viipurilaisista oli puna-armeijan sotilaita ja heidän perheenjäseniään. Suomalaisten käsiin jäänyt valokuva neuvostoupseereista Viipurin linnan edustalla. Valokuvaaja: tuntematon. SA-kuva. 80200.

Joka tapauksessa reilun vuoden mittainen neuvostokausi 1940–1941 oli dramaattinen katkos Viipurin historiassa. Neuvostoliittolainen ”jälleenrakennus” tarkoitti käytännössä uudelleenrakentamista, jossa pyrittiin katkomaan siteitä entiseen suomalaiseen kaupunkiin. Oikeastaan aiemman suomalaisen Viipurin päälle ryhdyttiin rakentamaan aivan toista neuvostokaupunkia, jonka tieltä hävitettiin vanhaa ”porvarilliseksi” ymmärrettyä rakennuskantaa.[34] Syntyi Viipurille ominainen, aina nykypäiviin jatkunut tilanne, jossa samassa fyysisessä tilassa on yhtä aikaa läsnä kaksi tai kolmekin eri kaupunkia: venäläis-neuvostoliittolainen ja suomalainen sekä vanha ”keskiaikainen” Viipuri. Vastaavia tilanteita syntyi runsaasti Itä- ja Keski-Euroopassa toisen maailmansodan päätyttyä, kun suuret alueet tyhjenivät historiallisesti siellä

Paluu kotikaupunkiin syksyn 1941 jälkeen oli viipurilaisille sekä toivon että karvaiden pettymysten aikaa: entisestä Viipurista oli usein jäljellä vain rauniot. Kuva Pohjoisvallinkatu 17:n pihalta, taustalla Harmaidenveljestenkatu. Valokuvaaja: tuntematon. Museovirasto. Historian kuvakokoelma. HK10000:3283.

asuneista väestöryhmistä: juutalaisista, saksalaisista, puolalaisista, italialaisista, unkarilaisista ja muista. Tässäkin Viipuri oli silti ajallisesti ennakkotapaus. Kuriositeettina voi mainita viipurilaisten kommunistien suunnitelman palata neuvosto-Viipuriin syksyllä 1940: Suomen ulkoministeriö ei hanketta estellyt, mutta Neuvostoliiton edustajat eivät olleet siitä innossaan. Reilu satakunta kommunistia ehti ilmoittautua halukkaaksi paluumuuttajaksi ennen kuin hanke raukesi.[35]

Poikkeuksellinen oli myös Viipurin toinen siirtymä takaisin suomalaiseksi kaupungiksi elokuun lopussa 1941. Nytkin kaupunki siirtyi tyhjänä, sillä Neuvostoliitto toteutti kaupungin siviiliväestön evakuoinnin sisä-Venäjälle kesän aikana. Viipuria hävitettiin lähtiessä sekä spontaanisti että järjestelmällisesti.[36] Yleisesti ottaen kaupunkien takaisinvaltaukset tai vapautukset sijoittuivat toisen maailmansodan jälkimmäisiin vuosiin 1943–1945 ja olivat sitten luonteeltaan pysyviä. Viipurin ja koko talvisodassa menetetyn Karjalan takaisinvaltaukseen rinnastuvista esimerkeistä tulee mieleen lähinnä Bessarabia ja Pohjois-Bukovina, jotka Romania valloitti takaisin itselleen samaan

aikaan kesällä 1941.[37] Baltian maissa saksalaisjoukkojen saapuminen saatettiin aluksi kokea vapautumisena neuvostovallasta, mutta tilanne oli kuitenkin hyvin erilainen verrattuna Suomen Karjalaan. Etenkin kaupungin siirtyminen toistamiseen tyhjänä omistajalta toiselle oli erikoinen tapaus.

Viipurin takaisinvaltaus elokuun lopulla 1941 oli tietenkin suomalaisille suuri kansallinen merkkitapahtuma. Presidentti Ryti, marsalkka Mannerheim, pääministeri Rangell ja joukko kenraaleita vierailivat kaupungissa 8.10.1941. Lokakuun 23. päivänä Viipuriin saapui käymään korkea ulkomainen edustusto, jonka kokoonpano kertoo tuon hetken Suomen kansainvälisestä viiteryhmästä: ryhmään kuuluivat Saksan, Japanin, Italian, Unkarin, Vichyn Ranskan ja Ruotsin suurlähettiläät, Espanjan, Brasilian, Tanskan ja Sveitsin asianhoitajat sekä Yhdysvaltain kaksi lähetystösihteeriä. Saksan suurlähettiläs Wipert von Blücher toimi diplomaattikunnan vanhimpana. Hänen johdollaan laskettiin seppeleet vuoden 1918 suomalaisille ja saksalaisille sankarihaudoille sekä tutustuttiin kaupunkiin ja läheisiin talvisodan taistelupaikkoihin. Vieraita isännöi kaupunginjohtaja, uudessa tilanteessa Viipurin sotilashallintopiirin päällikkönä toiminut Arno Tuurna. Hänen saksankielinen puheensa ulkomaisille vieraille kuvasti ajan hengen mukaisesti Viipurin asemaa lännen etuvartiona, jota talvisodan tuoreet kokemukset olivat entisestään terävöittäneet:

> Kunnioittavasti lausun Teidät tervetulleeksi Vanhaan Viipuriin, tälle koetellulle maaperälle, jossa käyty etuvartiokamppailu Idän jatkuvia hyökkäyksiä vastaan on ollut koko Suomen kansan puolustustaistelun vertauskuva. Se taistelu on käyty länsimaisen oikeus- ja yhteiskuntajärjestyksen puolesta. Ammoisina Ruotsin vallan aikoina Viipuri on ollut sen taistelun tärkein painopiste.[38]

Heti syyskuun alussa arkkitehti Uno Ullbergin johtama toimikunta ryhtyi kartoittamaan kaupungin kärsimien vahinkojen laajuutta. Paras tilanne oli läntisillä esikaupunkialueilla, jotka olivat säästyneet lähes kokonaan sodan tuhoilta, mutta täällä asui ennen sotaa alle kymmenesosa kaikista viipurilaisista. Sen sijaan runsasväkiset itäiset ja eteläiset esikaupunkialueet olivat tuhoutuneet ”käytännöllisesti katsoen kokonaan”. Myös kaupungin keskusta-alueella tuhot olivat erittäin mittavat.[39] Ennen sotaa Viipurissa oli lähes 6300 asuinrakennusta, joista asuttavassa kunnossa oli syksyllä 1941 vain noin 500 ja joista 3800 oli tuhoutunut täysin. Kaupungin koko asuintilasta oli tuhoutunut jopa 80 prosenttia, mutta arvioissa on epävarmuutta.[40] Myös laaja ympäröivä Viipurin maalaiskunta oli kokenut raskaat tuhot sekä talvisodassa että kesän 1941 taisteluissa: kunnan alueella olevista asuinrakennuksista laskettiin vain alle viidenneksen olevan ehjinä, ja esimerkiksi kansakouluista 19 oli tuhoutunut ja kuusi säilynyt ehjinä tai vähin vaurioin.[41]

Syksyllä 1941 Viipuri oli eräänlaista ei-kenenkään-maata, jossa järjestyksenpito ja -palautus vaati voimia. Kaupungissa oli hujan hajan vailla omistajaa sekä suomalaisten talvisodassa jättämää että neuvostoasukkaiden omaisuutta. Rikollisuutta ja levottomuutta aiheuttivat muun muassa eri työvelvollisista koostuvat muodostelmat, joissa oli runsaasti entisiä rikollisia ja ehdonalaisia vankeja. Samoin Naisten Työvalmiusliiton lähettämien henkilöiden joukossa oli rikoksiin ja siveellisyysrikkomuksiin syyllistyneitä henkilöitä. Kaupunkiin sijoitettujen armeijan joukkoyksiköiden keskuudessa paljastui ”todellisia varaskoplia”, jotka anastivat ja kuljettivat kaupungista pois omaisuutta myyden sitä edelleen muun muassa Porvoossa ja Lappeenrannassa. Pimeän vuodenajan alkaminen ruokki sekin rikollisuutta. Marraskuun 1941 lopulla Viipuriin oli palannut vasta vähän yli 2400 asukasta.[42] Samaan aikaan kaupungissa oli noin 4000 neuvostoliittolaista sotavankia eri slaavilaisista ja suomensukuisista kansoista Kaukasuksen ja Keski-Aasian kansallisuuksiin. Vankeja oli niin paljon, ettei heitä kyetty kunnolla vartioimaan, vaan vangit liikkuivat lähestulkoon vapaasti kaupungilla.[43]

Viipurin viimeinen suomalaiskausi

Italialainen sotakirjeenvaihtaja Curzio Malaparte pysähtyi Viipurissa maaliskuussa 1942 matkallaan Karjalankannaksen rintamalle. Malapartella oli taipumusta maalailevaan kielenkäyttöön, mutta hänen kuvauksensa Viipurin linnan tornista auenneesta näköalasta ei liene liian dramaattinen:

> Ylhäällä tornin ulommalla parvekkeella minut kohtasi hirveä näky: laaja talojen hautausmaa. Taloja ilman kattoja, sortuneita ja mustuneita seiniä, satama täynnä katkenneita mastoja ja savupiippuja, vääntyneitä nostokurkia, revenneitä kölejä, ja niin kauas kuin silmä kantoi soravuoria, hiiltynyttä puuta, sortumaisillaan olevia seiniä kuin murhenäytelmän kulisseina ahdistuneitten torien ja katujen autiudessa. Lumen yliluonnollinen valkoisuus mustien raunioiden ympärillä, jäätyneen meren sinertävä hohde korostivat julmasti tätä hävitystä, autiutta, kauhua.
>
> Laskeuduttuani tornista olin huomaavinani, että kadulla kulkevilla ihmisillä oli vakava itseensä sulkeutunut ilme, mutta samalla he näyttivät inhimillisiltä, sydämellisiltäkin. He eivät olleet näkyjä, vaan eläviä, lämpimiä olentoja. Tiukka katse, ankarat valppaat kasvot.[44]

Ennen kuin toinen maailmansota oli päättynyt vuonna 1945, vastaavista tuhonäkymistä tuli lähes arkipäiväisiä eurooppalaisissa kaupungeissa, mutta talvella 1941–1942 Viipurin hävityksen perinpohjaisuus saattoi vielä järkyttää

eri sotakentillä kierrelleen journalistinkin. Elämä oli kuitenkin virkoamassa, kuten Malaparte havainnoi: tyttö hyppeli ”kuin akrobaatti trapetsillaan” yli romahtaneiden porrasaskelmien Karjaportinkadulla; nainen kattoi tyynesti pöytää huoneessa, josta puuttui kaksi seinää; yksinäinen torimummo istui lumen peittämän myyntipöytänsä takana; pienen lapsen kasvot heijastuivat pommitetun talon ikkunassa Repolankadulla.[45]

Viipurilaiset palailivat kaupunkiin, jota heidän oli vaikea tunnistaa omaksi entiseksi kodikseen. Pikaista parannusta tilanteeseen ei ollut luvassa. Jälleenrakennuksen prioriteettijärjestyksessä ensisijalla olivat armeijan välittömät tarpeet ja muutamat valtiolliset laitokset (puhelinlaitos, Suomen Pankki, lääninhallitus ja maakunta-arkisto). Rinnan näiden kanssa ryhdyttiin korjaamaan keskeistä kunnallista infrastruktuuria: sähkölinjoja, vedenjakelua, viemäröintiä, satamatekniikkaa, katuja ja Linnansiltaa. Sen jälkeen oli tarkoitus ryhtyä kunnostamaan rakennuksia, joita puolustusvoimat tarvitsi jatkossa käyttöönsä, sekä kunnallisista rakennuksista palolaitosta, kirjastoa ja Pyöreää tornia. Vasta viimeisenä vuorossa olivat sellaiset valtion, kunnan tai yksityisten omistamat talot, joita armeija ei tarvinnut käyttöönsä. Edelleen asetettiin etusijalle ne rakennukset, jotka olivat vaurioituneet vain vähän ja jotka voitiin siten saada mahdollisimman pienellä korjauksella täyteen käyttöön ja samalla estää niiden vaurioitumisen eteneminen. Tuotantolaitoksista priorisoitiin elintarvikkeita ja rakennusaineita valmistavat tehtaat sekä voimalaitokset.[46]

Vuoden 1942 alussa paluumuutto Viipuriin kiihtyi, ja huhtikuun lopulla kaupungissa oli jo noin 15 500 asukasta.[47] Koko maan vaikea elintarvikepula heijastui luonnollisesti myös Viipuriin, joskin tilanne oli vaikeampi palautetun alueen maalaiskunnissa. Koska omaa maataloustuotantoa ei vielä ollut, karjalaisväestö oli riippuvainen elintarvikejakelusta. Kansanhuoltoviranomaisilla oli vaikeuksia kuljettaa leipää ja jauhoja etenkin palautetun alueen etäisemmille paikkakunnille, joten keväällä 1942 Karjalankannaksen maalaisväestöä hakeutui aina Metsäpirttiä myöten Viipuriin etsimään elintarvikkeita.[48]

Viipurilaisen kaupunkiväestön paluumuuttoa hidasti ennen kaikkea asuntopula. Vuoden 1942 loppuun mennessä palautetun alueen maaseutuväestöstä oli palannut kotiseudulleen jo 58 prosenttia (hieman yli 200 000 henkilöä), mutta alueen kaupunkien ja kauppaloiden asukkaista vain noin 35 prosenttia (30 000 henkilöä).[49] Vuoden 1943 osalta kaupunkiväestön paluumuuton odotettiin kuitenkin kasvavan selvästi maalaisväestöä nopeammin. Akuutti pula rakennusaineista hidasti jälleenrakennusta, mutta toisaalta koko Suomen alueella rakennustoiminta keskittyi erittäin voimakkaasti juuri Karjalaan. Vuoden 1943 rakennustoiminnan osalta laskettiin, että käytettävissä olevista seinätiilistä 52 %, sementistä 40 %, nauloista 80 % ja puutavarasta 88 % varattiin palautetun alueen jälleenrakennukseen. Kaupunkirakentamisen kannalta

Jatkosodan jälleenrakennuskautta: keväällä 1943 raitiovaunut palasivat Viipurin katukuvaan ja Torkkelinpuistoa oli saatu siistittyä. Valokuvaaja: sotilasvirkailija J. Taube. SA-kuva. 126462.

tärkeiden sementin ja betoniraudan osalta kanta-Suomen alueella olevien teollisuuslaitosten rakentaminen ja korjaaminen meni kuitenkin prioriteeteissa ohi Viipurin jälleenrakennuksesta, joka näin ollen eteni verkkaisesti.[50] Samanlaisia ongelmia kohdattiin myös takaisinvallatun Karjalan toiseksi suurimmassa kaupungissa Sortavalassa, joka myöskin oli tuhoutunut pahoin talvisodan pommituksissa.[51]

Talvella 1942–1943 ja vielä sen jälkeenkin monet Viipuriin palanneet perheet asuivat vaurioituneiden talojen raunioissa tai yhteismajoituksessa. Rakennustarvikkeiden ja kuljetusvälineiden lisäksi pulaa oli ammattitaitoisesta työvoimasta, josta suurin osa oli armeijan palveluksessa. Lapsiperheiden osalta paluuta hidastivat huonot koulunkäyntimahdollisuudet, vaikka kolme kansakoulua oli päässyt aloittamaan toimintansa kevättalvella 1942. Kaupungin yleiseen viihtyisyyteen voitiin panostaa vain vähän, mutta vuonna 1943 päästiin silti jo kunnostamaan joitain uimarantoja sekä Torkkelinpuiston soittolavaa, virvoitusjuomakioskeja ja puistonpenkkejä. Siivous- ja raivaustyöt jatkuivat edelleen vuonna 1943.[52]

Viipurin siirtymistä edes jossain määrin normaaliin kunnallishallintoon vaikeutti muun muassa se, että vielä vuonna 1943 kaupunginvaltuuston jäsenet ja varajäsenet asuivat ympäri Suomea, joten kokousten järjestäminen oli vaikeaa. Koko vuonna järjestettiin vain yksi kaupunginvaltuuston kokous. Kaupungin vastuuviranomaisena toimi yhdeksänhenkinen hoitokunta.[53] Kunnallisten virka-asioiden hoito poikkeusoloissa vaati jatkuvaa selvittelyä, sillä rauhanajan lakien ja säädösten noudattaminen ei ollut aina mahdollista ja toisaalta poikkeusajan säännöissä oli tulkinnanvaraa ja epäselvyyksiä. Esimerkiksi kunnallinen veronkanto oli pulmallista, kun viipurilaisia eli diasporassa eri puolilla maata. Töitä jaettiin sotilas- ja siviilihallinnon kesken: muun muassa kaupungin poliisitoimi ja palokunta olivat sotilashallinnon alaisia. Lisäksi sosiaali- ja terveysalan toimijoina Viipurissa olivat aktiivisia Siirtoväen huolto,

Suomen Huolto ja kansalaisjärjestöistä ainakin Mannerheimin Lastensuojeluliitto ja Pelastusarmeija; siviilipotilaita hoidettiin myös kaupungin sotilassairaalassa. Loppuvuodesta 1943 oli joka tapauksessa nähtävillä, että kaupungissa oltiin siirtymässä jonkinlaiseen ”sotanormaaliin”. Koulutoiminta oli pääsemässä säännönmukaisemmille urille, ja kansakoulua kävi Viipurissa jo yli 2300 oppilasta. Kun vesi- ja viemärityöt oli saatu kuntoon, vuonna 1943 kiihtyi myös omakotitalorakentaminen etenkin Viipurin pahoin tuhoutuneilla esikaupunkialueilla. Raitiovaunuliikenne aloitettiin toukokuussa 1943 aamuisin ja iltapäivisin ja saman vuoden syksyllä liikennettä päästiin avaamaan kokopäiväisesti.[54]

Leningradin piirityksen murruttua ja Helsingin pommitusten jälkeen Viipurin asema oli jälleen muuttunut uhatuksi. Vapunpäivänä 1944 noin 500 Viipurin ja Karjalankannaksen lasta lähetettiin turvaan sotalapsiksi Ruotsiin. Valokuvaaja: sotilasvirkailija T. Nousiainen. SA-kuva. 150043.

Näihin puitteisiin noin 28 000 viipurilaista oli palannut kevääseen 1944 mennessä.[55] Vuosien 1941–1944 osalta viipurilaisten kokemusmaailmassa korostuvat monet poikkeusolojen sanelemat puutteet ja rajoitteet, jotka vaikeuttivat arkea ja tekivät mahdottomaksi suunnitella tulevaisuutta pidemmälle. Kaupungin talvisodassa ja kesällä 1941 kärsimien tuhojen mittakaava oli niin suuri, ettei niitä voitu korjata kuin vähin erin. Vaikka Viipurin linnassa liehuikin jälleen Suomen lippu, itse kaupunki ei enää koskaan palannut siksi suomalaiseksi Viipuriksi, joka oli ihmisten mielissä sotaa edeltävältä ajalta ja joka menetettiin helmi-maaliskuussa 1940. Pelkän tuhojen paikkailun lisäksi Viipurin kohdalla voidaan silti puhua hitaasta mutta määrätietoisesta jälleenrakennuksesta, joka oli vasta pääsemässä vauhtiin vuoden 1943 lopulla ja alkuvuodesta 1944. Merkkinä tästä tulevaisuuteen suuntautuvasta toiminnasta Viipurin kaupunki julisti elokuussa 1943 ”asemaakaavallisen aatekilpailun”, jonka tavoitteena oli uuden hallinto-, kulttuuri- ja koulukeskuksen suunnittelu vanhan historiallisen kaupunkikeskustan kaakkoispuolelle. Kilpailupiirustusten jättöpäiväksi oli määrätty 31.5.1944.[56]

Viipurista oli linnuntietä matkaa rintamalle vain sata kilometriä, joten pitkälle meneviä jälleenrakennussuunnitelmia tehtiin poikkeuksellisen

lähellä sotatoimialuetta. Tämän teki mahdolliseksi se, että rintama Karjalankannaksella oli hiljainen niin kauan, kun saksalaiset piirittivät Leningradia. Saartorengas kuitenkin murtui tammikuussa 1944, jolloin Kannaksen ja Viipurin tilanne muuttui kerralla erittäin uhanalaiseksi. Asemasodan vuosina kauemmas Saksan ja Neuvostoliiton väliselle itärintamalle etääntynyt sota tuli yhtäkkiä jälleen lähelle. Suomen armeija alkoi vahvistaa Karjalankannaksen puolustusta, ja Viipuriin sijoitettujen joukko-osastojen määrä kasvoi kevään 1944 mittaan. Ensimmäisen Helsingin suurpommituksen jälkeen helmikuun alussa Viipurin koulut suljettiin pommitusvaaran vuoksi. Koululaisia evakuoitiin maaseudulle, ja lapsia lähetettiin yhä enenevässä määrin turvaan Ruotsiin.[57] Kesäkuun 9.–10. päivänä 1944 puna-armeija käynnisti suurhyökkäyksensä suomalaisia vastaan Leningradin pohjoispuolella. Hyökkäyksen tärkein tavoite oli Viipurin nopea valtaaminen.

Viipurin menetys ja sodanjälkeisen ajan alku

Karjalankannaksen rintaman murtumisesta ja Viipurin menetyksestä kesäkuussa 1944 on kirjoitettu suuri määrä sotahistoriaa. Puna-armeijan eteneminen Viipuriin ja kaupungin nopea valtaus 20.6.1944 vain kymmenen päivää suurhyökkäyksen alkamisen jälkeen oli luonnollisesti valtava järkytys suomalaisille – talvisodassa saman matkan etenemiseen oli mennyt puna-armeijalta kolme ja puoli kuukautta, ja sodan päättyessä Viipuri oli edelleen suomalaisten hallussa. Erityisesti Viipuria puolustaneen 20. Prikaatin puolustuksen romahtaminen vain muutaman tunnin taistelun jälkeen ja paniikinomainen pako kaupungista on ollut jonkinlainen avoin haava suomalaisessa sotahistoriassa. Tapahtumahistoriallisesti Viipurin lyhyttä taistelua on käsitelty erittäin yksityiskohtaisesti ja kaupungin menetykseen johtaneet ratkaisut, päätökset ja laiminlyönnit on käyty läpi minuuttien ja yksittäisten sotilaiden toiminnan tarkkuudella.[58] Tähän ei ole juuri lisättävää.

Asettamalla Viipurin menetys 1944 laajempiin sotahistoriallisiin konteksteihin voidaan kuitenkin sanoa jotain uuttakin. Ensinnäkin 20. Prikaatin joukoissa puhjennutta joukkopakoa ei kannata katsoa vain poikkeuksellisena yksittäistapauksena, vaan se asettuu jatkumolle vastaavia paniikki-ilmiöitä suomalaisjoukoissa läntisellä Karjalankannaksella 9.6.1944 alkaen. Puna-armeija keskitti läpimurtohyökkäykseensä sellaisen voiman, että kun suomalaisten kaksi puolustuslinjaa olivat murtuneet, suomalaisjoukot joutuivat käymään sarjan vaikeita viivytys- ja kohtaamistaisteluita, joissa vastustajalla oli puolellaan suuri ylivoima, yllätysmomentti ja talvisodan taisteluista huomattavasti kehittynyt liikkuvuus. Näissä oloissa suomalaisjoukkojen usko omiin mahdollisuuksiin horjui vakavasti. Syntyi tilanne, jossa puolustus kerta

toisensa jälkeen valui käsiin sotilaiden lähtiessä paniikinomaiseen pakoon. Poikkeuksellista Viipurissa oli vain mittakaava, kun lopulta lähes kokonainen prikaati pakeni kaupungista.[59] Vasta kesäkuun lopulla Itä-Karjalasta saapuneet vahvistukset, puna-armeijan hyökkäyksen kanavoituminen Suomenlahden ja Vuoksen väliseen kapeikkoon, saksalaisen lento-osaston tarjoama tehokas ilmatuki sekä etenkin suomalaisen tykistön keskittäminen puolustuksen painopisteeseen muuttivat tilanteen suomalaisille edulliseksi. Viipurissa mitään näistä menestyksen edellytyksistä ei ollut olemassa.

Vielä laajemmassa kontekstissa Viipurin nopeaan menetykseen päättynyttä taistelua voi katsoa hyökkäyssodankäynnin kehittymisen näkökulmasta. Kehitys oli oikeastaan alkanut jo ensimmäisen maailmansodan lopulla, jolloin uudet taktiset aloitteet ja tekninen kehitys tekivät mahdolliseksi avata sodan alkuvuosien umpisolmun, jossa etu oli puolustajalla. Toisen maailmansodan aikana hyökkääjän etu puolustajaan nähden kehittyi yhä vahvemmaksi. Menestyneen läpimurtohyökkäyksen ehtoja olivat ilmaherruus ja sen suoma mahdollisuus joukkojen liikuttamiseen ja painopisteen valintaan, tykistön tulivoiman ja taktiikan kehitys sekä panssarivaunujen tukemat liikkuvat läpimurto-osastot. Länsiliittoutuneilta saadun niin sanotun lend-lease-avun turvin puna-armeijan mobiliteetti oli parantunut valtavasti talvisodasta, sen hyökkäystaktiikat olivat hioutuneet taisteluissa saksalaisia vastaan, ja sillä oli läntisellä Karjalankannaksella kaikki muutkin valmiudet tehokkaaseen läpimurtohyökkäykseen.[60]

Kun edellä mainitut edellytykset olivat kunnossa, hyökkäysoperaatiot epäonnistuivat vain harvoin toisen maailmansodan aikana. Muutamat poikkeukset sodan jälkipuolelta ovat Monte Cassino Italiassa, jossa länsiliittoutuneet pyrkivät turhaan etenemään Roomaan alkuvuodesta 1944, ja Narva Virossa, jossa puna-armeijan hyökkäys tyrehtyi kuukausien mittaiseksi asemasodaksi. Molemmissa tapauksissa maasto rajasi hyökkääjän toimintaa ja teki puolustajalle mahdolliseksi valita taistelun painopiste. Kolmas esimerkki olisivatkin sitten suomalaisten torjuntataistelut kesällä 1944. Vielä Viipurissa tilanne oli kuitenkin puolustajan kannalta hyvin epäedullinen: kaupunki avautui viuhkamaisesti kaakkoon hyökkääjän suuntaan ja vesistö oli puolustajan takana. Vaikka koetun kaltaista pakokauhua ei olisikaan syntynyt, on mahdoton nähdä, että suomalaiset olisivat kyenneet puolustamaan Viipuria näissä olosuhteissa ja näillä voimavaroilla kovin kauaa.[61] Kaksi päivää Viipurin menetyksen jälkeen puna-armeija käynnisti suuren operaationsa Valko-Venäjällä, ja tämän jälkeen Viipurin ja läntisen Karjalankannaksen kaltaisia tilanteita nähtiin kaikkialla pitkin itärintamaa. Puna-armeijan hyökkäykset pysähtyivät oikeastaan enää vain silloin, kun huoltolinjat olivat venyneet liian pitkiksi ja joukot tarvitsivat hetkellistä lepoa tai kun hyökkäyksen voima kului loppuun satojen

Alkuperäisen kuvatekstin mukaan ”Viipurin viimeinen siviiliasukas” Emil Antonen poistuu kaupungista 20.6.1944, samana päivänä kun Viipuri menetettiin puna-armeijalle. Valokuvaaja: luutnantti R. Ruponen. Museovirasto. Kansatieteen kuvakokoelma. KK5575:10914.

kilometrien etenemisen jälkeen ja hyökkääjät joutuivat alttiiksi paikallisille vastaiskuille.

Talvisodan loppuvaiheissa mielikuvaan Viipurista ja sen linnasta tiivistyivät kollektiiviset tunteet peräänantamattomasta puolustustaistelusta ja moraalisesta voitosta, vaikka kaupungista jouduttiinkin rauhanehtojen mukaisesti luopumaan.[62] Kesäkuussa 1944 tunnelma oli hyvin toisenlainen. Ennen varsinaista taistelua Länsi-Kannakselta peräytyvät suomalaisjoukot kulkivat kaupungin halki ja kertoivat kauhutarinoita vihollisen pysäyttämättömästä voimasta. Yrjö Piipposen yksikkö vetäytyi Viipurin kautta länteen 19.6.1944: Piipposen muistiin jäi oudon tyhjä ja hiljainen kaupunki sekä pitkin Linnankatua hitaasti vaeltava katkeamaton, synkkä kulkue hiljaisia ja lamaantuneita sotilaita. Ilmassa oli lopullisten jäähyväisten tuntu.[63]

Viipuriin jatkosodan aikana palanneilla asukkailla oli edessään toinen lähtö kaupungista. Samassa yhteydessä viipurilaisten omaisuus kävi läpi toisen tai peräti kolmannen seulonnan, kun lähdöissä ja paluissa vain osa tavaroista pysyi siirtoväen mukana. Myös kaupungin omaisuus joutui jälleen hajalleen. Jo ensimmäisessä diasporassa vuonna 1940 Viipurin kaupungin ja kaupunkilaisten omaisuutta oli sekä jäänyt runsaasti kaupunkiin että levinnyt eri tahoille ympäri Suomen. Viipurin muistikulttuurin ja historian kannalta merkittävää on, että paljon eri arkistoaineistoja jäi kaupunkiin ja hukkui ensimmäisen neuvostokauden aikana.[64] Rakennetun kaupunkiympäristön lisäksi sota hävitti fyysisiä muistin paikkoja, esineitä ja dokumentteja, niin yksityisiä kuin julkisiakin: valokuvia, taideteoksia, kirjoja, museo- ja asiakirjakokoelmia, huonekaluja, hautapaikkoja, vaatekappaleita sekä muita ihmisten elämän tärkeimpiä ja tunnerikkaimpia muistoesineitä.[65]

Menetysten ja tappion kokemus oli viipurilaisille vuonna 1944 erittäin konkreettinen ja moninkertainen. Koti oli menetetty kahteen kertaan, lisäksi oli nähty sen perinpohjainen tuhoutuminen, jälleenrakennuspyrintöjen

valuminen hukkaan ja viimeisen lähdön kaoottisuus. Kotipaikan menetys ei viipurilaisille muodostanut samanlaista kokemus- ja muistiyhteisöä kuin niille karjalaisille, jotka usein asettuivat asumaan samoihin maalaiskuntiin ja rakensivat sinne ainakin muistin paikkana uuden ”Kivennavan”, ”Salmin” tai ”Elisenvaaran”. Kotikaupungin muisto toki säilyi, mutta viipurilaiset liudentuivat muita karjalaisia nopeammin osaksi Helsingin, Tampereen, Lahden tai Turun kaupunkiväestöä. Karjalaiseen maalaisväestöön verrattuna viipurilaisista suurempi osa oli myös jättänyt jatkosodan aikana palaamatta entiseen kotikaupunkiinsa ja jatkanut elämäänsä uudella paikkakunnalla, jonne he olivat talvisodan jälkeen asettuneet.[66]

Yhtenä tärkeänä rakenteena viipurilaisten sotakokemusten muotoutumisen kannalta on pidettävä niitä kulttuurisia merkityksiä, joita kaupunkilaisille sota-aikana tarjottiin ja jotka taustoittivat myös kesän 1944 evakko- ja menetyskokemuksia. Vaikka ne eivät välttämättä osuneetkaan yhteen ihmisten henkilökohtaisten kokemusten kanssa, ne määrittelivät kuitenkin rooleja, joista käsin kaupunkilaisten odotettiin asennoituvan kohtaamiinsa asioihin viipurilaisina, karjalaisina ja suomalaisina. Viipurin takaisinvaltauksen syksynä, talvisodan syttymisen muistopäivänä 30.11.1941 pidetyssä kansalaisjuhlassa Viipurin läänin maaherra Arvo Manner oli maalaillut karjalaisuuden luonteenlaatua seuraavalla tavalla:

> Nyt on päästettävä täysiin oikeuksiinsa karjalaisen laadun ja sielun eräät jalot perusvoimat, joita ilman tämän heimon esipolvetkaan eivät olisi kovan historiansa vaiheissa selvinneet: rajaton rakkaus kotiin, kotiseudun pyhään multaan ja sen maisemiin, lämmin sosiaalinen mieli, toimintavalmiuteen yhtyvä elämänmyönteisyys ja toivorikkaus. Nämä kaikki ovat uudisrakentajan jaloja voimia.[67]

Syksyn 1941 odotushorisontissa karjalaisuus ja viipurilaisuus yhdistettiin ”ikivanhaan historialliseen osaansa”, joka toistui ajasta aikaan: nostaa ”sodan polttama ja raatelema Karjala uudelleen voimaan ja kukoistukseen.”[68] Vastaavasti valistusupseeri, kapteeni P. Korven-Korpisen esitelmässä Viipurin Yleisradiossa 3.1.1943 karjalaisten ja viipurilaisten kokemusta raamitettiin samoilla kansallisilla ja historiallisilla merkityksillä: Karjalan kylät olivat palaneet historian saatossa kymmeniä kertoja ja ”Karjalan äidit, naiset, vanhukset ja lapset” oli ajettu kodeistaan vieraan vallan vankeuteen ja orjuuteen. Näihin menneisyyden koettelemuksiin nähden nykykarjalaisten vaikeudet olivat kuitenkin siedettäviä:

> Ei niillä matkoilla kansanhuollon käsi jakanut leipää ja vaatetta nälkää ja vilua kärsiville, ei lääkäri, sairaala ja terveyssisar antanut taudintuskissa apua, ei sähkö valaissut asunnon synkeyttä, eivät viihdytyskiertueet käyneet mielialoja

> nostattamassa eikä joulupukki löytänyt tietä tuntemattoman evakon orjankotiin vihollismaassa jättääkseen hänelle paketin kotiseudun tervehdyksenä. Ja kuitenkin kestettiin.[69]

Tällaisella retoriikalla karjalaisille ja viipurilaisille osana heitä rakennettiin kansallista erityisasemaa esimerkillisinä suomalaisina, jotka murtumatta, hilpeinä, uutterina ja tulevaisuudenuskoisina ottivat vastaan sen, mitä sota toi tullessaan. Kaikki nämä kollektiiviset merkitykset ja niihin sisältyvät roolimallit raamittivat myös kesän 1944 viimeistä evakkomatkaa ja asettumista uusille asuinsijoille. Karjalaisten asema eräänlaisina kansakunnan esikärsijöinä oli tietenkin ylentävä ja tarkoitettu auttamaan vaikeuksien voittamisessa, mutta samalla se velvoitti siirtoväkeä olemaan nurkumatta ja nostamatta esiin henkilökohtaisten menetyskokemustensa raskautta.[70]

Kolmannen kerran tyhjänä omistajaa vaihtaneesta Viipurista alettiin jälleen rakentamaan neuvostokaupunkia. Kaupunkiin muutettiin erityisesti niiltä Neuvostoliiton alueilta Ukrainasta ja Valko-Venäjältä, jotka olivat tuhoutuneet sodassa, sekä muun muassa Vologdan alueelta Keski-Venäjällä, jossa monet kylät olivat jäämässä uusien tekojärvihankkeiden alle. Uudisasutus kävi kuitenkin paljon hitaammin kuin talvisodan jälkeen, sillä helmikuussa 1946, siis puolitoista vuotta jatkosodan päättymisen jälkeen, Viipurin väkiluku oli kohonnut vasta noin 21 500 asukkaaseen. Heistä suuri osa oli puna-armeijan sotilaita ja heidän perheenjäseniään. Kaupungin asukasluku ei ollut vielä 1940-luvun lopullakaan saavuttanut vuoden 1941 määrää – ja viimeiseen Suomen ajan rauhanvuoteen 1939 verrattuna asukkaita oli vain reilu kolmannes. Viipuri oli puolityhjä ja sodan pahoin runtelema pitkälle sodanjälkeiseen aikaan.[71]

Viipuri oli syksyllä 1944 ensimmäisiä niistä vanhoista eurooppalaisista kaupungeista, joiden historialliset juuret katkaistiin väkivalloin toisen maailmansodan loppuvaiheissa ja sodan jälkeen. Itäisen Itämeren alueella toinen maailmansota merkitsi myös keskiajalta periytyvän saksalaisen ja ruotsalaisen kulttuurin loppua, mistä Viipuri oli pohjoisin esimerkki. Vielä laajemmin katsottuna Adrianmereltä Karjalaan ulottuvalla maakaistaleella syntyi ihmisistä ja menneisyydestä tyhjiä tiloja, kun sodassa häviölle joutuneiden kansallisuuksien edustajat siirtyivät tai siirrettiin pakolla lännemmäksi. Tyhjyyttä täyttämään saapui venäläisiä, puolalaisia, tšekkejä, jugoslavialaisia ja muita väestöryhmiä; osin alueella jo asuneita, osin kokonaan uusia, osin hekin kodeistaan pakkosiirrettyjä. Viipurin tavoin Keski-Euroopan historiallisista kaupungeista muun muassa Königsberg (Kaliningrad), Danzig (Gdansk), Breslau (Wrocław), Karlsbad (Karlovy Vary) tai Fiume (Rijeka) muuttuivat pääväestöltään slaavilaisiksi kaupungeiksi.[72] Harvassa paikassa, jos missään, siirtymä tapahtui kuitenkaan niin täydellisesti ja veitsellä leikaten kuin Viipurissa.

Muualla suurimmat väestönsiirrot toteutettiin usein vasta sodan päätyttyä. Esimerkiksi Wrocławissa asui vuoden 1945 lopulla vielä noin 170 000 saksalaista ja Kaliningradissa elokuussa 1946 yli 100 000 saksalaista.[73] Toisaalta Viipurissa säästyttiin välienselvittelyn ja väestönsiirtojen väkivaltaisuudelta, kun suomalaiset huolehtivat itse kaupungin tyhjentämisen asukkaista.

Lopuksi: paikallinen, kansallinen ja ylirajainen sotakokemus

Kun viipurilaisten sotavuosien kokemuksia muovanneita kokemusrakenteita ajatellaan kootusti, ensimmäisenä nousee esiin kaupungin talvisodassa kokema tuho sekä ilmapommitusten, taisteluiden että hävitystöiden johdosta. Kuten on todettu, talvella 1939–1940 Viipuri fyysisenä kaupunkitilana lakkasi olemasta se sotaa edeltävän ajan kaupunki, joka säilyi viipurilaisten muistoissa. Koska kaupunki oli suurimmaksi osaksi evakuoitu jo ennen ankarinta hävitystä helmi-maaliskuussa 1940, vain harva viipurilainen näki paikan päältä kotipaikkansa tuhojen mittavuuden. Viipuri muuttui ja tuhoutui myös vuosien 1940–1941 neuvostomiehityksen ja jatkosodan alun hävitysten vuoksi, ennen suomalaisen siviiliväestön paluuta syksystä 1941 alkaen. Kaupungin viimeisen suomalaisvaiheen alkaessa vanhasta Viipurista oli hävinnyt jo korvaamattoman paljon.

Toiseksi vuosien 1941–1944 poikkeusaika asetti viipurilaisten elämälle takaisinvallatussa kaupungissa monia käytännöllisiä rajoituksia. Pula rakennustarpeista, työvoimasta, kuljetusvälineistä ja muista resursseista teki Viipurin jälleenrakennuksesta hidasta ja vaikeaa. Kaupunkiin palanneen väestön arki oli totuttelua ja selviytymistä olosuhteissa, joita muukin karjalainen maalaissiirtoväki joutui kohtaamaan, mutta jotka kaupungissa olivat myös omanlaisiaan. Asuminen, liikkuminen, ravinnon hankkiminen, koulunkäynti, rakentaminen ja peseytyminen olivat kaikki asioita, joissa jouduttiin improvisoimaan. Viipurissa oli koko jatkosodan ajan suuri määrä armeijan joukkoja, työvelvollisia sekä sotavankeja; liikenteen solmukohtana sen kautta kulki jatkuvasti ihmisiä rintamalle ja pois. Vuonna 1943 ja alkuvuodesta 1944, kun rintamalla oli ollut suhteellisen rauhallista jo pitkään ja kaikkein akuuteimmat ongelmat kaupunkilaisten arjen järjestelyssä oli saatu ratkottua, Viipurissakin oltiin siirtymässä jonkinlaiseen poikkeusajan normaalitilaan. Tätä vaihetta ei kuitenkaan ehtinyt kestää kauan, ja suomalaisten viimeinen lähtö kaupungista tapahtui lopulta hyvin nopeasti.

Kolmanneksi olen lyhyesti käsitellyt niitä kansallisia, kollektiivisia merkityksiä, joita viipurilaisille tarjottiin kokemustensa käsittelyyn. Tämä aihe ansaitsisi paljon perinpohjaisemman oman tutkimuksensa. Joka tapauksessa viipurilaisetkin nostettiin muiden karjalaisten tavoin kansakunnan sijaiskär-

sijöiksi, jotka samalla ylevöitettiin erityisten heimopiirteidensä vuoksi sinnikkyyden ja tulevaisuudenuskon esikuviksi. Näin ihmisten yksilöllisille kokemuksille annettiin kollektiiviset, kansalliset merkityssisällöt ja tulkintaraamit.

Kansainvälisessä katsannossa Viipuri oli sekä sääntö että poikkeus. Kaupunki joutui kokemaan monet samoista koettelemuksista, jotka kohtasivat Itä- ja Keski-Euroopan kaupunkeja toisen maailmansodan aikana: pommitukset, taistelut, evakuoinnit ja lopulliset väestönsiirrot. Monissa näistä kokemuksista viipurilaiset olivat lähempänä muiden Euroopan maiden kaupunkiväestöjä kuin Suomen. Toisaalta Viipurissa tapahtumat noudattivat omaperäistä aikajanaa. Yleisesti ottaen asiat tapahtuivat Viipurissa aiemmin kuin etelämpänä niin tuhojen, tyhjentymisen kuin jälleenrakennuksenkin suhteen: Viipuri oli ennakkotapaus. Muutenkaan Viipuri ei istu geneerisesti Itä- ja Keski-Euroopan kaupunkien joukkoon. Ennen kaikkea suomalaisilla itsellään oli enemmän vaikutusvaltaa viipurilaisten kohtaloihin kuin niissä paikoissa, joiden yli massiiviset sotatapahtumat ja suurvaltojen intressit pyyhkäisivät. Suomalaisista kaupungeista Viipurin sota-ajan historiassa voi selvimmin nähdä yhteydet koko Euroopassa riehuneen suursodan kokemuksiin ja kehityskulkuihin – mutta Viipurissakin näiden äänien vaimentimena toimi se yksinkertainen tosiasia, etteivät kaupungin asukkaat missään vaiheessa jääneet tyystin toisen valtion armoille.

Vaikka viipurilaisten sotakokemukset ovat osa karjalaisen siirtoväen kokemushistoriaa, niissä korostuvat silti jossain määrin erilaiset piirteet. Myös viipurilaisten taustat poikkesivat muista karjalaisista: heidän joukossaan oli paljon muualta kuin Karjalasta kaupunkiin muuttaneita, kaupunkiporvaristoa, työväestöä ja palveluammattien edustajia, koulutetumpaa väkeä sekä kielellisiä, etnisiä ja uskonnollisia vähemmistöryhmiä. Viipurilaisten sodanjälkeistä elämää ei leimannut asutustilan raivaaminen ja karjalaisen kyläyhteisön rakentaminen uusille asuinsijoille, vaan siirtymä menetystä Viipurista uuteen kotikaupunkiin saattoi tapahtua ainakin näennäisesti nopeammin ja vaivattomammin – kaupunkien vaikeasta asuntopulasta huolimatta. Kotinsa viipurilaiset olivat silti menettäneet aivan samoin kuin muutkin karjalaiset. Syksyn 1944 jälkeen Viipuriin viittaavat nimet puhdistettiin pois julkisoikeudellisten laitosten sekä yhdistysten nimistä, jottei niistä voitu uusien poliittisten realiteettien vallitessa tulkita mitään revanssihenkeä tai menneiden haikailua.[74] Vaikka Viipuri neuvostokaupunkina sijaitsi vain noin 25 kilometrin päässä uudesta rajasta, se sulkeutui lähestulkoon kokonaan suomalaisilta useaksi vuosikymmeneksi. Viipurilaisuutta ja Viipurin muistoa ylläpidettiin matalalla profiililla omissa yhdistyksissä ja epävirallisissa muistiyhteisöissä; sen sijaan agraariseen perinteeseen ja evakkokokemuksiin kiinnittyvää ”yleiskarjalaisuutta” saatettiin rakentaa julkisemmin sen varaan, että osa Karjalaa oli edelleen Suomea.[75]

Viipurilaisille itselleen omien henkilökohtaisten ja paikallisten sotakokemusten vertailukohtana lienevät toimineet toisaalta ”suomalaiset” ja toisaalta ”karjalaiset” kokemukset, miten ne milloinkin on nähty. Tämä siitä huolimatta, että monet viipurilaisten kokemukset olisivat voineet löytää osuvamman yhtymäkohdan muualta kuin Suomesta. Esimerkiksi pommituskokemuksissa Viipuri voisi hyvin vertautua moniin Ison-Britannian tai Saksan kaupunkeihin; elämä ja lyhyeksi jäänyt jälleenrakennusaika sodan tuhoamassa kaupungissa oli samoin samankaltainen kokemus kuin monissa muissa Euroopan kaupungeissa. Evakkomatkat, kokemus kodin menetyksestä ja kadonneen historiallisen kaupungin muisto liittävät viipurilaisten kokemukset niiden miljoonien eurooppalaisten yhteyteen, jotka sodan aikana ja jälkeen joutuivat lopullisesti pois kotikaupungistaan.

Vaikuttaa siltä, ettei tällaiselle kansallisrajat ylittävälle kokemukselle ja muistolle kuitenkaan juuri ollut rakentajia, välittäjiä ja ylläpitäjiä sodanjälkeisessä tilanteessa. Vaikka monet viipurilaistenkin kokemukset ja kokemusrakenteet ovat oikeastaan olleet ylirajaisia ja vertailukelpoisia moniin muihin paikkoihin Euroopassa, sodan aikana ja päätyttyä ihmiset antoivat merkityksen kokemuksilleen paikallisissa ja kansallisissa puitteissa. Myöhemmin esimerkiksi matkustamalla tai ulkomaisen kirjallisuuden kautta viipurilaiset ovat yksilöinä voineet löytää yhtymäkohtia omien ja muiden eurooppalaisten sotakokemusten välillä, mutta tältä pohjalta tuskin muodostui varsinaista ylirajaista sodan kokemus- ja muistiyhteisöä, johon viipurilaiset olisivat laajasti kokeneet kuuluvansa.[76] Holokaustin historia on tässä suhteessa harvinainen esimerkki siitä, kuinka eri maiden juutalaisten kokemukset ovat muodostaneet ylirajaisen historia- ja muistikulttuurin, jossa merkittävämpää on ollut vainon kokemus kuin vainottujen kansallisuus. Holokaustin kohdalla ylirajaista muistia on kuitenkin ollut rakentamassa suuri joukko sekä kansainvälisiä että kansallisia toimijoita.[77]

Toisen maailmansodan historian osalta suomalaisilla on ollut vahva ja osin hyvin perusteltu näkemys omasta ”erillishistoriamme”, joka ei muitta mutkitta istu esimerkiksi länsieurooppalaiseen sotakertomukseen. Itäisen ja keskisen Euroopan kaupunkien suhteen Viipurin sota-ajan historialla on useita vertailukohtia, mutta tästä viiteryhmästä suomalaiset halusivat pysyä sodan jälkeen kaukana jo poliittisistakin syistä. Näin ollen on ollut vaikea tunnistaa viipurilaisten kokemushistorian yhtymäkohtia muihin maihin, vaikka toisaalta Viipuri on ollut monessa mielessä poikkeus suhteessa muuhun Suomeen, kuten olen tässä artikkelissa pyrkinyt osoittamaan. Kun sotavuosien Viipuria katsotaan ohi kansallisen kertomuksen, erottuvat sekä paikalliset erityispiirteet että ylirajaiset yhteydet.

Viitteet

1 SKS KRA. Satasärmäinen nainen -omaelämäkertakeruu 1991. Hilkka-Liisa Vesanen (synt. 1925). 19132–19133.

2 Vrt. Turtola 2016; Savolainen 2015, 248–255.

3 Tästä monipuolisesti Grünthal & Korjonen-Kuusipuro (toim.) 2020.

4 Ks. Hannu Heikkilän artikkeli tässä teoksessa. Kaikkiaan 18 % luovutetun Karjalan väestöstä asui Viipurin, Sortavalan ja Käkisalmen kaupungeissa ja neljännes väestöstä sai elinkeinonsa teollisuudesta; Sallinen-Gimpl 1994, 17.

5 Ks. Shikalov & Hämynen 2013.

6 Volkov 2011, 473–477; Jones 2020, 371–372, 380–384.

7 Viipurin kaupungin kirkonkirjoihin ja siviilirekisteriin merkitty väestö vuoden 1939 lopulla oli 74 403 henkeä, mutta kaupungissa asui lisäksi ihmisryhmiä, jotka eivät ilmeisesti näy tässä luvussa. Ks. *Suomen Tilastollinen Vuosikirja 1941*, 12; vrt. Einonen & Härkönen 2020, 89–91; Shikalov & Hämynen 2013, 9.

8 Kivimäki & Toivo 2022, 63; Koselleck 1992, 325.

9 Vrt. Saunier 2013; Niemi & Vahtikari 2021, 411–412; sotahistorian ylirajaisuudesta ks. myös Taskinen 2018, 389–393.

10 Olen kiitollinen artikkelini anonyymille vertaisarvioijalle, joka antoi monia rakentavia kommentteja ja kirjallisuusehdotuksia erityisesti Viipurin kansainvälisen kontekstin rakentamiseksi. Useat näistä ehdotuksista näkyvät artikkelin lähdeviitteissä.

11 Williams 2014.

12 KA. VKHA. Viipurin kaupungin väestönsuojelullinen evakuointisuunnitelma, Viipurin Suojeluskuntapiirin Esikunta, päiväämätön, asiayhteyden perusteella syksy 1939.

13 Shikalov & Hämynen 2013, 20–23; vrt. myös Lappalainen 1991, 29–31; Viitanen 1958, 509, 517–518.

14 KA. VKHA. Fa:1. Viipurin kaupunginhallituksen kirjelmä valtioneuvostolle liittyen kaupungin evakuointiin 17.2.1940.

15 Ks. KA. VKHA. Fa:2. Suomen Väestönsuojelujärjestön Viipurin pääasiamiehen Tauno Siltasen evakuointisuunnitelmaluonnos 15.12.1939 sekä Siltasen lausunto suunnitelman toimeenpanosta 28.7.1940.

16 Lappalainen 1991, 33.

17 Dowdall 2015.

18 Kämäräinen 2010, 178–179.

19 Vrt. Lemmes et al. (toim.) 2014. Lienee kuvaavaa, ettei vertailevaa kansainvälistä tutkimusta siviilievakuoinneista Euroopassa löydy paljoakaan verrattuna esimerkiksi siihen, kuinka paljon miehitys-historioita ja muita väestönsiirtoja on tutkittu.

20 Viitanen 1958, 529.

21 KA. VKHA. Fa:2. Päiväämätön ja nimeämätön tiivistelmä Viipurin pommitusvaiheista marraskuusta 1939 helmikuulle 1940; ks. myös Raevuori 2016, 236–240.

22 Vrt. Carl-Fredrik Geustin pienoisartikkeli tässä teoksessa; Tuunainen 2020, 228; *50 vuotta väestönsuojelutyötä* (1977), 399 sekä Liite 23; Lappalainen 1991, 24–25.

23 ”Aavetykin” toiminnasta ja reaktioista siihen ks. KA. VKHA. Fa:2. 9. Vartioaseman toimintakertomus marraskuulta 1939 helmikuulle 1940.

24 Overy 2013, 20–23, 32–34, 61–65; Geust 2020, 18–19.

25 Overy 2013, 42, 199–200; Geust 2020, 20, 31–32, 35–36.

26 Vrt. Overy 2013, 231–232.

27 Aikalaistodistuksista ks. Koponen & Viitanen 1941; Kantonen 1953; sotilaiden osalta myös Ojala & Heikkilä 1983.

28 Koukkunen 2020, 264–268; Lappalainen 1991, 77.

29 Talvisodan pommitus- ja muiden tuhojen täyttä laajuutta ei pystytty sodan loppuvaiheissa enää kattavasti arvioimaan. Kun kaupungin kärsimästä hävityksestä laadittiin syksyllä 1941 inventaaria, tuhoissa olivat luonnollisesti mukana myös talvisodan jälkeen ja takaisinvaltauksessa syntyneet vauriot.

30 Kantonen 1953, 83.
31 Shikalov & Hämynen 2013, 27–69.
32 Schlögel 2017, 429–431, 543–455 (viitaten historiantutkija Moshe Lewinin juoksuhiekkayhteiskunta-käsitteeseen).
33 Shikalov & Hämynen 2013, 27–69; Sortavalan vastaavan historian osalta ks. myös Verigin 2020.
34 Katajala & Shikalov 2020, 237, 240–243.
35 Rentola 1994, 217–218, 272–274.
36 Shikalov & Hämynen 2013, 73–75.
37 Harward 2021, 103–118.
38 KA. VLLA. Eg:2. Viipurin sotilashallintopiirin päällikön kapteeni Arno Tuurnan selostus toiminnastaan 1.10.–31.10.1941, jonka liitteenä diplomaattivierailun ohjelma sekä Tuurnan puhe.
39 KA. VLLA. Eg:2. Viipurin sotilashallintopiirin päällikön kapteeni Arno Tuurnan selostus toiminnastaan 30.8.–30.9.1941, jonka liitteenä tarkastusjaoston pöytäkirja ja selvitys rakennuskannan tilasta kaupunginosittain, Uno Ullberg 10.9.1941.
40 Parikka 1958, 549; Shikalov & Hämynen 2013, 78–79; vrt. Lappalainen 1991, 96.
41 Kuujo & Lakio 1982, 415.
42 KA. VLLA. Eg:2. Viipurin sotilashallintopiirin päällikön kapteeni Arno Tuurnan selostus toiminnastaan 1.11.–30.11.1941, jonka liitteenä selostus kaupungissa ilmenneestä rikollisuudesta.
43 Ida Suolahden artikkeli tässä teoksessa; vrt. Lappalainen 1991, 125; Raevuori 2011, 140.
44 Malaparte 1970, 174.
45 Ibidem, 174–175.
46 KA. VKHA. Fa:6. Kokouspöytäkirja Viipurin sotilashallintopiirin ja Viipurin rakennuspiirin asettaman rakennusteknillisen neuvottelukunnan kokouksesta 26.9.1941 sekä selonteko jälleenrakennustöiden suoritusjärjestyksestä, M. Muoniovaara 27.11.1941.
47 Shikalov & Hämynen 2013, 80–81.
48 KA. VKHA. Fa:8. Viipurin kaupungin kansanhuoltotoimikunnan ilmoitus elintarviketilanteesta 18.5.1942.
49 Viipurin lisäksi muita kaupunkiasutukseksi laskettavia väestökeskuksia takaisinvallatulla alueella olivat Sortavala, Käkisalmi ja Hanko, Koiviston ja Lahdenpohjan kauppalat sekä muutamat maaseudun taajaväkiset yhdyskunnat; näistä Viipuri oli kuitenkin ylivoimaisesti suurin asukasluvun, rakennuskannan ja jälleenrakennustarpeiden suhteen.
50 KA. VKHA. Fa:6. Selonteko rakennustoiminnasta koko Suomessa ja palautetulla alueella sekä suunnitelma vuoden 1943 rakennustoiminnaksi, Johan Roiha 14.3.1943; Palomäki 2011, 169–171.
51 Hämynen & Itkonen 2020, 260, 263–265.
52 KA. VKHA. Fa:7. Päiväämätön ja nimeämätön selonteko jälleenrakennustoiminnasta, 1943; koulutoiminnan aloittamisesta ks. Fa:21. Päämajan Sotilashallinto-osaston kirjelmät 19.12.1941 ja 18.1.1942 koskien kansakoulutoimen järjestämistä palautetulla alueella; Hc:1. Kertomus Viipurin kaupungin hallinnosta 1.1.1942–31.3.1943.
53 Hoitokunnan toiminnasta 1940–1948 ks. Huujo 1992; 1996.
54 KA. VKHA. Hc:1. Kertomukset Viipurin kaupungin hallinnosta 1.1.1942–31.3.1943 sekä 1.4.1943–31.12.1943.
55 Simonen 1965, 205.
56 KA. VKHA. Hc:1. Kertomus Viipurin kaupungin hallinnosta 1.4.1943–31.12.1943 sekä kilpailukutsu. Ks. tarkemmin Salmela 2020.
57 Mikola 1978, 399, 404; Raevuori 2011, 162; Salminen 2007, 163–168, 200.
58 Kattava esitys aiheesta on Elfvengren & Tammi 2007.
59 Kivimäki 2014, 192–193.
60 Laajoja perustutkimuksia aiheesta ovat mm. Glantz 2005 ja Mawdsley 2016; uusi tiivis yleisesitys on puolestaan Edele 2021.
61 Viipurin menetyksen eri tulkinnoista ks. myös Sinkko & Lindgren (toim.) 2015.
62 Ks. esim. Lappalainen 1991, 82–86; Raevuori 2011, 82–85.
63 Piipponen 1994, 5.

64 KA. VKHA. Fa:9. Luettelo Viipurin kaupunkiin jääneistä kaupungin eri virastojen ja laitoksien asiakirjoista, päiväämätön mutta ohessa viitekirje 29.6.1940; selvitys kaupungin omaisuuden hajautumisesta eri paikkoihin, Martti Kärmeniemi 29.9.1944.

65 Vrt. Friedrich 2005, 433–450.

66 Palomäki 2011, 283–290, 458. Vertailukohtana Sortavalan kaupungin asukkaat keskittyivät ensin vahvasti Jyväskylän seudulle, jonne heitä pyrittiin kaupunkisiirtoväen sijoitussuunnitelman mukaan asuttamaan – mutta sortavalalaisetkin hajautuivat varsin nopeasti myös muihin Suomen kaupunkeihin ja pidemmän ajan kuluessa etenkin pääkaupunkiseudulle; Hämynen & Itkonen 2020, 267–271.

67 KA. VLLA. Eg:2. Viipurin sotilashallintopiirin päällikön kapteeni Arno Tuurnan selostus toiminnastaan 1.11.–30.11.1941, jonka liitteenä maaherra Mannerin puhe Viipurin sotilashallintopiirin järjestämässä kansalaisjuhlassa 30.11.1941.

68 Ibidem.

69 KA. VKHA. Fa:21. ”Valoisaa vuotta karjalaisille”, kapteeni P. Korven-Korpisen esitelmä Viipurin Yleisradiossa 3.1.1943.

70 Vrt. Kivimäki & Hyvärinen 2022.

71 Shikalov & Hämynen 2013, 99–105; Laine 2010, 406; vrt. myös Verigin 2020.

72 Aiheesta laajemmin Wylegała, Rutar & Łukianow (toim.) 2023; myös Karonen & Kivimäki 2017.

73 Wrocławista ks. Davies & Moorhouse 2003, 419; Kaliningradista Eaton 2023, 39.

74 Koskivirta 2010, 284; Kivimäki 2019, 401; Koskivirta 2020, 27.

75 Ks. esim. Kivimäki 2019, 423–430.

76 Vrt. Niemi & Vahtikari 2021, 432–434; kokemusyhteisön käsitteestä ks. Kivimäki, Malinen & Vuolanto 2023.

77 Assmann 2014.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA), Mikkeli
- Viipurin kaupungin hoitokunnan arkisto (VKHA)
  - Fa:1 Evakuointia koskevat asiakirjat
  - Fa:2 Väestönsuojelua koskevat asiakirjat
  - Fa:6 Jälleenrakentamista koskevat asiakirjat
  - Fa:7 Toimintakertomus- ja omistusasiakirjat
  - Fa:8–9 Hoitokunnan kirjeenvaihto
  - Fa:21 Hoitokunnan kirjeenvaihto
  - Hc:1 Kertomukset Viipurin kaupungin hallinnosta
- Viipurin lääninhallituksen lääninkanslian arkisto (VLLA)
  - Eg:2 Viipurin sotilashallintopiirin päällikön toimintakertomukset liitteineen

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkisto, perinteen ja nykykulttuurin kokoelma (SKS KRA)
- Satasärmäinen nainen -omaelämäkertakeruu 1991

Painetut lähteet

Kantonen, Arvo (1953). *Näin talvisodan Viipurin*. Jyväskylä: Pohjola.

Koponen, Emil & Eero Viitanen (1941). *Viipurin viimeiset päivät. Asiakirjojen ja omien kokemusten perusteella kuvattuna*. Porvoo: WSOY.

Malaparte, Curzio (1970). *Edessä palaa Leningrad*. Suom. Marja Leena Mikkola, italiankielinen alkuteos 1943. Jyväskylä: Gummerus.

Piipponen, Yrjö (1994). ”Läpi Viipurin 19.6.1944”. *Kurkijokelainen* 8.7.1994 (No. 27).

Suomen Tilastollinen Vuosikirja 1941 (1942). Helsinki: Tilastollinen päätoimisto.

Tutkimuskirjallisuus

50 vuotta väestönsuojelutyötä – Suomen Väestönsuojelujärjestö 1927–1977 (1977). Helsinki: Väestönsuojelusäätiö.

Assmann, Aleida (2014). ”Transnational Memories”. *European Review* (2022:4), 546–556.

Davies, Norman & Roger Moorhouse (2003). *Microcosm. Portrait of a Central European City*. London: Pimlico.

Dowdall, Alex (2015). ”Civilians in the Combat Zone. Allied and German Evacuation Policies at the Western Front, 1914–1918”. *First World War Studies* 6 (2015:3), 239–255.

Eaton, Nicole (2023). ”The Prussian Spirit of the Land: Fighting Fascism and Legitimating Annexation in Soviet Kaliningrad, 1947–1953”. *No Neighbor's Land in Postwar Europe. Vanishing Others*, toim. Anna Wylegała, Sabine Rutar & Małgorzata Łukianow. Cham: Palgrave Macmillan, 29–50.

Edele, Mark (2021). *Stalinism at War. The Soviet Union in World War II*. London: Bloomsbury.

Einonen, Piia & Antti Härkönen (2020). ”Viipurin väestö 1700–1940.” *Viipuri: Historiallinen kaupunkikartasto / Vyborg: Historic Towns Atlas*, toim. Kimmo Katajala et al. Helsinki: AtlasArt, 82–93.

Elfvengren, Eero & Eeva Tammi (2007). ”Taistelu Viipurista”. *Viipuri 1944. Miksi Viipuri menetettiin?*, toim. Eero Elfvengren & Eeva Tammi. Helsinki: WSOY, 223–253.

Friedrich, Jörg (2005). *Suuri palo. Liittoutuneiden pommitukset Saksassa 1940–1945*. Suom. Markus Lång, saksankielinen alkuteos 2002. Helsinki: Ajatus Kirjat.

Geust, Carl-Fredrik (2020). *Punailmavoimat talvisodassa*. Helsinki: Koala-Kustannus.

Glantz, David M. (2005). *Colossus Reborn. The Red Army at War, 1941–1943*. Lawrence: University of Kansas Press.

Grünthal, Satu & Kristiina Korjonen-Kuusipuro (toim. 2020). *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen.* VSKST 23. VSKS: Helsinki.

Harward, Grant T. (2021). *Romania's Holy War. Soldiers, Motivation, and the Holocaust*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Hämynen, Tapio & Hannu Itkonen (2020). "Muuttamista ja muistamista". *Sortavala. Muutosten ja muistojen kaupunki*, toim. Tapio Hämynen & Hannu Itkonen. Helsinki: SKS, 260–278.

Jones, Michael (2020). *Leningrad. Piirityksen vuodet*. Suom. Arto Konttinen, englanninkielinen alkuteos 2008. Helsinki: Into Kustannus.

Karonen, Petri & Ville Kivimäki (2017). "Suffering, Surviving and Coping: Experiences of Violence and Defeat in Post-War Europe". *Continued Violence and Troublesome Pasts. Post-War Europe between the Victors after the Second World War*, toim. Ville Kivimäki & Petri Karonen. Helsinki: SKS, 7–26.

Katajala, Kimmo & Yury Shikalov (2020). "Neuvostokaupungista keskiaikaiseksi turistikaupungiksi". *Viipuri: Historiallinen kaupunkikartasto / Vyborg: Historic Towns Atlas*, toim. Kimmo Katajala et al. Helsinki: AtlasArt, 236–249.

Kivimäki, Ville (2014). "IV Armeijakunnan joukoissa puhjenneet paniikki-ilmiöt kesällä 1944". *Sotahistoriallinen Aikakauskirja* 34, 173–215.

Kivimäki, Ville (2019). "Sodan synnyttämä maakunta (1936–1952)". *Rajamaakunta. Etelä-Karjalan historia II*, toim. Jyrki Paaskoski & Anu Talka. Helsinki: Edita, 279–437.

Kivimäki, Ville & Matti Hyvärinen (2022). "Forging a Master Narrative for a Nation: Finnish History as a Script during the Second World War". *Scandinavian Journal of History* 47 (2022:1), 83–105.

Kivimäki, Ville, Antti Malinen & Ville Vuolanto (2023). "Communities of Experience". *Digital Handbook of the History of Experience*, avoin verkkojulkaisu. (https://doi.org/10.58077/PXX2-ER19, viitattu 30.3.2023).

Kivimäki, Ville & Raisa Maria Toivo (2022). "Kokemuksen historia". *Avaimia menneisyyteen. Opas historiantutkimuksen menetelmiin*, toim. Mirkka Danielsbacka, Matti O. Hannikainen & Tuomas Tepora. Helsinki: Gaudeamus, 59–76.

Koselleck, Reinhart (1992). "Der Einfluß der beiden Weltkriege auf das soziale Bewußtsein." *Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten*, toim. Wolfram Wette. München: Piper, 324–343.

Koskivirta, Anu (2010). "Jäännöslääni eheytyy". *Viipurin läänin historia VI. Karjala itärajan varjossa*, toim. Yrjö Kaukiainen & Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan Kirjapaino, 277–320.

Koskivirta, Anu (2020). "Haarautunut evakkotie – viipurilaisten organisaatioiden uudet kotipaikat." *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen,* toim. Satu Grünthal & Kristiina Korjonen-Kuusipuro. VSKST 23. VSKS: Helsinki, 25–33.

Koukkunen, Jarkko (2020). *Hävitysten talvi. Poltetun maan taktiikan kehitys ja käyttö talvisodassa 1939–1940*. Joensuu/Kuopio: Itä-Suomen yliopisto.

Kuujo, Erkki (1992). "Viipurin kaupungin hoitokunnan vaiheet 1940–1942". *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 10*. Helsinki: VSKS, 117–159.

Kuujo, Erkki (1996). "Viipurin kaupungin hoitokunnan vaiheet 1942–1948". *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 11*. Helsinki: VSKS, 62–81.

Kuujo, Erkki & Matti Lakio (1982). *Viipurin pitäjän historia II. Vuodesta 1865*. Hyvinkää: Viipurin maalaiskuntalaisten pitäjäseura.

Kämäräinen, Jussi (2010). "Väestön evakuointisuunnitelmat Viipurin läänissä 1918–1939". *Viipurin läänin historia VI. Karjala itärajan varjossa*, toim. Yrjö Kaukiainen & Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan Kirjapaino, 178–179.

Laine, Antti (2010). ”Neuvostovallan alkuvaiheet 1950-luvun ensivuosiin asti”. *Viipurin läänin historia VI. Karjala itärajan varjossa*, toim. Yrjö Kaukiainen & Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan Kirjapaino, 390–416.

Lappalainen, Niilo (1991). *Viipuri toisessa maailmansodassa*. Porvoo: WSOY.

Lemmes, Fabian et al. (toim. 2014). *Evakuierungen im Europa der Weltkriege – Les évacuations dans l'Europe des guerres mondiales – Evacuations in World War Europe*. Berlin: Metropol.

Mawdsley, Evan (2016). *Thunder in the East. The Nazi-Soviet War 1941–1945*. 2nd edition, original 2005. London: Bloomsbury.

Mikola, K. J. (1978). ”Viipuri rauhan ajan varuskuntana ja sodissa”. *Viipurin kaupungin historia V. Vuodet 1917–1944*. Helsinki: Torkkelin Säätiö, 381–408.

Niemi, Marjaana & Tanja Vahtikari (2021). ”Ylirajaisten yhteyksien suomalainen kaupunki”. *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000*. Osa 2: *Yhteisöt ja identiteetit*, toim. Pirjo Markkola, Marjaana Niemi & Pertti Haapala. Tampere: Vastapaino, 409–439.

Ojala, Arvo & Eino Heikkilä (1983). *Summan valtateillä ja Viipurin valleilla*. Tampere: Pirkanmaan Sotaveteraanipiiri.

Overy, Richard (2013). *The Bombing War. Europe 1939–1945*. London: Allen Lane.

Palomäki, Antti (2011). *Juoksuhaudoista jälleenrakennukseen. Siirtoväen ja rintamamiesten asutus- ja asuntokysymyksen järjestäminen kaupungeissa 1940–1960 ja sen käänteentekevä vaikutus asuntopolitiikkaan ja kaupunkirakentamiseen*. Tampere: Tampere University Press.

Parikka, Eino (1958). ”Sotien Viipuri II”. *Viipurin kirja. Muistojulkaisu*. Helsinki: Torkkelin Säätiö, 533–587.

Raevuori, Antero (2011). *Hyvästi, Viipuri. Karjalan pääkaupungin kohtalonvuodet 1939, 1941 ja 1944*. Helsinki: Minerva.

Raevuori, Antero (2016). *Tuho taivaalta. Talvisodan pommitukset 1939–1940*. Helsinki: Otava.

Rentola, Kimmo (1994). *Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945*. Porvoo: WSOY.

Sallinen-Gimpl, Pirkko (1994). *Siirtokarjalainen identiteetti ja kulttuurien kohtaaminen*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Salmela, Ulla (2020). ”Viipurin kaupunkisuunnittelu toisen maailmansodan aikana”. *Monumenteista tanssiaskeliin. Taiteiden ja kulttuurin Viipuri 1856–1944*, toim. Anna Ripatti & Nuppu Koivisto. VSKST 22. Helsinki: VSKS, 308–331.

Salminen, Heikki (2007). *Lappu kaulassa yli Pohjanlahden. Suomalaisten sotalasten historia*. Turku: Siirtolaisuusinstituutti.

Saunier, Pierre-Yves (2013). *Transnational History*. London: Bloomsbury.

Savolainen, Ulla (2015). *Muisteltu ja kirjoitettu evakkomatka. Tutkimus evakkolapsuuden muistelukerronnan poetiikasta*. Joensuu: Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura.

Schlögel, Karl (2017). *Das sowjetische Jahrhundert. Archäologie einer untergegangenen Welt*. München: C.H. Beck.

Shikalov, Yury & Tapio Hämynen (2013). *Viipurin kadotetut vuodet 1940–1990*. Helsinki: Tammi.

Simonen, Seppo (1965). *Paluu Karjalaan. Palautetun alueen historiaa 1941–1944*. Helsinki: Otava.

Sinkko, Risto & Göran Lindgren (toim. 2015). *Viipuri 20.6.1944. Suomen Sotilassosiologisen Seuran tutkiva seminaari 19.11.2014*. Helsinki: Suomen Sotilassosiologinen Seura.

Taskinen, Ilari (2018). ”Kokemuksista ylirajaisuuteen. Sotahistorian uudet virtaukset ja kansainväliset keskustelut 1990-luvulta tähän päivään”. *Historiallinen Aikakauskirja* 116 (2018:4), 384–393.

Turtola, Martti (2016). ”Viipuri ja sen linnoitukset puolustuksen symboleina”. *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. VSKST 18. Helsinki: VSKS, 207–221.

Tuunainen, Pasi (2020). ”Viipuri sotavuosina 1939–1944”. *Viipuri: Historiallinen kaupunkikartasto / Vyborg: Historic Towns Atlas*, toim. Kimmo Katajala et al. Helsinki: AtlasArt, 228–235.

Verigin, Sergei (2020). ”Sortavalan uudet asukkaat”. *Sortavala. Muutosten ja muistojen kaupunki*, toim. Tapio Hämynen & Hannu Itkonen. Helsinki: SKS, 282–297.
Viitanen, Eero (1958). ”Sotien Viipuri I”. *Viipurin kirja. Muistojulkaisu*. Helsinki: Torkkelin Säätiö, 499–532.
Volkov, Solomon (2011). *Pietari. Eurooppalainen kulttuurikaupunki*. Suom. Seppo Heikinheimo, englanninkielinen alkuteos 1996. Helsinki: Otava.
Williams, Nicholas J. (2014). ”The Saarland and Lorraine in 1939”. *Evakuierungen im Europa der Weltkriege*, toim. Fabian Lemmes et al. Berlin: Metropol, 236–249.
Wylegała, Anna, Sabine Rutar & Małgorzata Łukianow (toim. 2023). *No Neighbor's Land in Postwar Europe. Vanishing Others*. Cham: Palgrave Macmillan.

CARL-FREDRIK GEUST

Viipurin pommitukset talvi- ja jatkosodassa

Suomen eniten pommitettu kaupunki talvisodassa

Talvisodan kahtena ensimmäisenä päivänä 30.11. ja 1.12.1939 pommitettiin lukuisia suomalaisia kaupunkeja, mukaan lukien Viipuria. Näiden päivien tappiot ja vauriot pysyivät Viipurissa vielä suhteellisen pieninä, vaikka hyökkäävien koneiden lukumäärä oli ilmasuojeluviranomaisten arvion mukaan monia kymmeniä. Useita taloja tuhoutui sirpalepommien räjähdyksistä tai syttyi tuleen palopommeista. Kahden ensimmäisen päivän pommituksissa sai surmansa kaksitoista viipurilaista. Muualla Suomessa pommitusvauriot olivat hyvin pieniä lukuun ottamatta Helsinkiä, missä keskikaupunki sai 30.11.1939 vakavia vaurioita Länsisatamasta linja-autoasemalle ulottuvasta pommimatosta, ja 91 ihmistä sai surmansa. Havaittujen pommikoneiden lukumäärä Suomen kotialueella oli yhteensä noin 140.

Viipurin ilmatorjunta aiheutti 1.12.1939 traagisen onnettomuuden, kun oma lentokone pudotettiin vahingossa. Immolan lentokenttään Imatralla tukeutuneen Lentolaivue 24:n kersantti Matti Kukkonen oli iltapäivän huononevassa säässä saapumassa Fokker D.21 -hävittäjällä Suur-Merijoen lentokentälle Viipurin luoteispuolella, kun edellisen päivän hyökkäyksestä järkyttynyt suomalainen ilmatorjunta avasi tulen ”tuntematonta” lentokonetta kohti kohtalokkain seurauksin. Kersantti Kukkonen sai surmansa hänen koneensa syöksyessä Viipurinlahden pohjukkaan vain 3,5 kilometriä Viipurin keskustasta.

Sodan alkupäivien jälkeen sää heikkeni ja seurasi kolmen viikon hiljaiselo Viipurin taivaalla, ennen kuin voimakkaat pommikonelaivueet palasivat. Viipuriin hyökkäsi 19.12.1939 yhteensä 45 pommikonetta, seuraavana päivänä 35 pommikonetta ja sitä seuraavana 92 pommikonetta, mutta pommitukset eivät aiheuttaneet mainittavampia vaurioita. Näitä pommituspäiviä seurasi taas hiljaisempi kausi, mutta satunnaiset pommitukset aiheuttivat kuitenkin toistuvia sähkökatkoksia ja tulipaloja.

Vuodenvaihteen pommitustuhot pysyivät vielä maltillisina, kunnes 25 koneen pudottama pommilasti aiheutti 15.1.1940 Viipurissa melkoisia vaurioita kolmen henkilön saadessa surmansa ja yhden henkilön haavoittuessa. Tämän seurauksena Viipurin kaupunginhallitus käski evakuoida kaiken ylimääräisen siviiliväestön pois kaupungista 19.1.1940 alkaen.

Vakavimmat pommitusvauriot syntyivät Viipurissa kuitenkin vasta helmikuussa 1940. Kuukauden kahtena ensimmäisenä päivänä pommitettiin Viipuria suhteellisin pienin voimin – ehkä ilmatorjuntapattereiden paikallistamiseksi. Helmikuun kolmas päivä tuli jäämään historiaan Viipurin ensimmäisenä varsinaisena tuhopommituspäivänä: 47 pommikoneen hyökkäyksessä kymmenen henkilöä sai surmansa, 11 taloa tuhoutui tai vaurioitui pahoin ja 28 rakennusta lievemmin. Viipurin uuden tuomiokirkon alttarinpuoleiseen päätyyn osui iso räjähdyspommi, ja kirkon katto sortui. Suomalaisten vallattua Viipurin takaisin elokuussa 1941 havaittiin, että neuvostoliittolaiset olivat purkaneet kirkon kellotornin, koko katon ja seinien yläosan. Tuomiokirkkoa ei jatkosodan aikana ryhdytty korjaamaan, ja sotien jälkeen neuvostoliittolaiset purkivat kirkon jäljellä olleet osat.

Viikon kuluttua ”tuholauantaina” 10.2.1940 tapahtui taas kohtalokas pommitus. Nyt

Pommituksen tuhoja Viipurin Tuomiokirkossa 5.2.1940. SA-kuva. 113614.

pudotettiin suuri määrä palopommeja, joiden seurauksena puurakenteinen Havin kaupunginosa kärsi mittavat vauriot. Pommituksessa tuhoutuivat muun muassa Viipurin maaseurakunnan kirkko ja Viipurin nuorisoseuran toimitalo kaikkine arkistoineen. Päivän aikana tuhoutui tai paloi 32 taloa ja 22 taloa vaurioitui.

Pommitukset jatkuivat nyt miltei päivittäin. Niin sanottuna ”lopun ennepäivänä” 14.2.1940 kaupunkiin hyökkäsi noin 150 pommikonetta. Pahimmat vauriot kohdistuivat Kelkkalan kaupunginosaan ja Neitsytniemelle. 17.2.1940 Viipuria pommitti noin 130 pommikonetta, mutta pahempaa oli vielä tulossa. ”Tuhosunnuntaina” 18.2.1940 yli 100 konetta pommitti Viipuria aamupäivällä ja noin 250 konetta iltapäivällä, ja kaupunki kärsi mittavia tuhoja. Yksittäisiä vaurioita ei enää edes yritetty tilastoida. Myös Uuraan ulkosatamaa pommitettiin. Vanha tuomiokirkko (Agricolan kirkko) sai pommiosuman ja paloi historiansa aikana yhdennentoista kerran. Kirkon mukana paloivat kotiinkuljetusta odottaneiden 114 kaatuneen suomalaissotilaan arkut. Agricolan kirkon kiviseinät jäivät pystyyn, mutta nykyisin niistäkin on jäljellä vain alaosa.

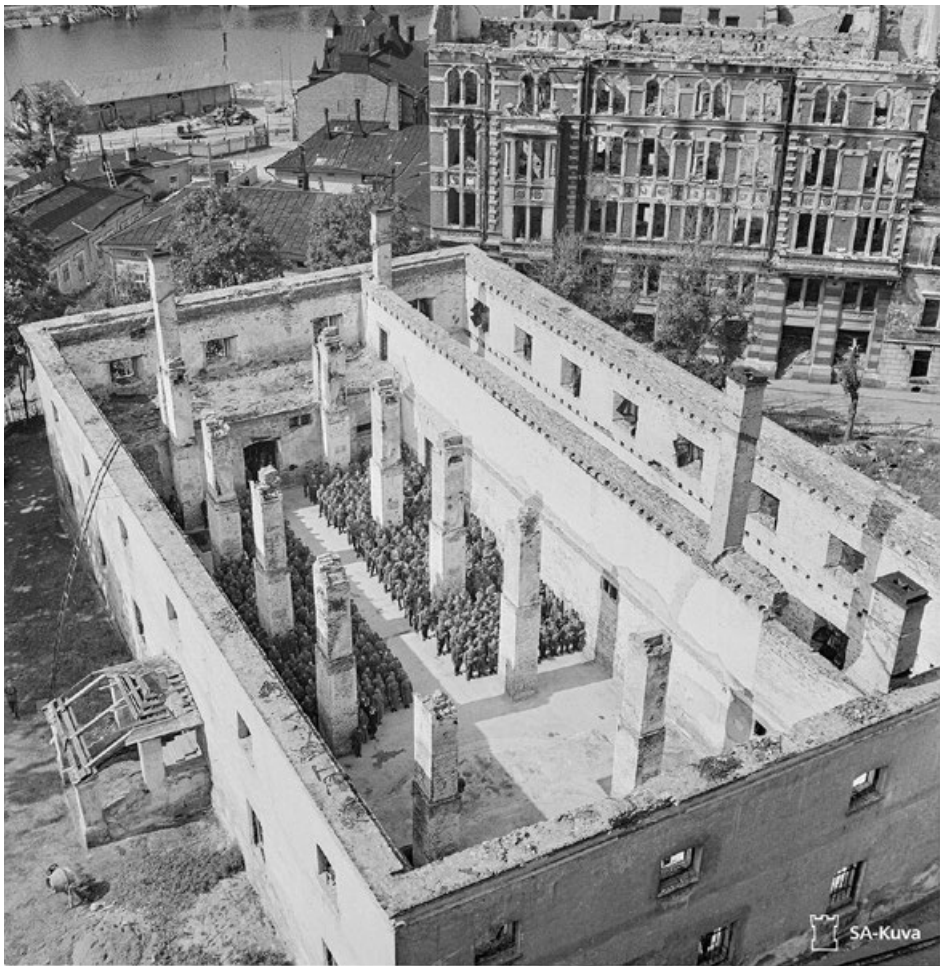

Muistojumalanpalvelus Viipurin vanhassa tuomiokirkossa 16.8.1942 niiden vainajien muistoksi, jotka olivat kaatuneet Summassa talvisodassa. Kaatuneiden arkut olivat palaneet kirkon tuhoutuessa 18.2.1940. Valokuvaaja: Sot. virk. J. Taube. SA-kuva. 103196.

Syyskuussa 1942 Agricolan kirkon raunioiden viereen perustettiin kenttähautausmaa, jonne haudattiin 18.2.1940 pommituksessa palaneiden kaatuneiden jäänteet. ”Tuhosunnuntaina” vaurioitui myös Viipurin diakonissalaitos, joka oli saanut osumia jo 14.2.1940 pommituksessa.

Yhteenveto talvisodan pommituksista

Talvisodassa Viipuria pommitettiin 64 kertaa yhteensä 1400 pommikoneen voimin. Kaupunkiin pudotettiin 4700 räjähdyspommia sekä lähes saman verran palopommeja. Pommituksissa sai surmansa vähintään 38 henkilöä, mikä jäi pommitusmääriin verrattuna suhteellisen matalaksi luvuksi. Tämä johtui siitä, että suurin osa kaupungin asukkaista oli evakuoitu raskaimpien

pommitusten alkaessa. Vertailun vuoksi koko Suomeen pudotettiin talvisodan aikana noin 55 000 räjähdyspommia ja yli 41 000 palopommia 690 eri pommituskohteeseen. Pommituksissa sai surmansa kaikkiaan 956 henkilöä, haavoittui vaikeasti 540 ja lievästi yli 1300 henkilöä. Koko maan rakennuskantaa tuhoutui 157 kivitaloa ja noin 1800 puutaloa, 99 kivitaloa paloi ja 600 kivitaloa vaurioitui, puutaloja vaurioitui 4100. Suhdeluvulla mitattuna räjähdyspommien lukumäärä jokaista kuollutta henkilöä kohden oli Viipurissa 124:1 koko maan suhdeluvun ollessa 57:1, mikä osoittaa Viipurin evakuoinnin tehokkuuden.

Viipurin pommitukset kesäkuussa 1944

Jatkosodassa 1941–1944 Viipuria ei juuri pommitettu joitain satunnaisia tapauksia lukuun ottamatta ennen Karjalankannaksen suurhyökkäystä kesäkuussa 1944. Viipurin ensimmäinen pommitus suurhyökkäyksen aikana tapahtui 14.6.1944, kun 42 Petljakov Pe 2 -konetta pommitti iltapäivällä Maaskolan ratapihaa, missä neljä sivuraidetta, veturitalli ja yksi veturi vaurioitui. Karjalan kaupunginosassa paloi yksi puutalo ja toinen vaurioitui. Akanmäessä linnoitustyöläisten parakki tuhoutui. Yksi siviilihenkilö ja yksi linnoitustyöläinen saivat surmansa, kaksi lasta ja 16 linnoitustyöläistä haavoittuivat.

Helmikuussa 1944 kolmena yönä Helsinkiä pommittaneet Neuvostoliiton kaukotoimintailmavoimat (ADD) hyökkäsivät Viipuriin 14.–15.6.1944 välisenä yönä. Noin 75 Il-4 pommikonetta pudotti puoliltaöin ainakin 800 pommia Viipuriin. Ratapihalla ja rautatieaseman ympäristössä havaittiin parikymmentä tulipaloa ja veturikorjaamon alueella useita räjähdyksiä. Pommi osui Papulan siltaan, jonka luona syttyi voimakas tulipalo. Kaupungissa vaurioitui 12 rakennusta ja ikkunoita särkyi. Kymmenkunta henkilöä sai surmansa, lähes 30 haavoittui. Suomalaiset Brewster- ja Messerschmitt-hävittäjät pudottivat kaksi pommikonetta.

Seuraavana aamuna 15.6.1944 kaupunkiin hyökkäsi 75 pommikonetta saattohävittäjineen pudottaen satoja pommeja. Maaskolan ratapihalla kahden ammusjunan räjähdykset olivat niin valtavia, että kaikki keskikaupungin vielä ehjät ikkunat rikkoutuivat ja laseja särkyi jopa noin 10 kilometrin päässä Suur-Merijoellakin. Ratakiskon kappaleita lenteli Patterimäelle asti. Kaupungissa syttyi lukuisia tulipaloja, ja Hiekan sahan suurtulipalo jatkui neljä päivää. Pommitus aiheutti myös huomattavat siviilitappiot.

Keskipäivällä 17.6.1944 kolme eri muodostelmaa suoritti Viipurin viimeisen pommituksen. Ensimmäisinä saapui 53 pommikonetta, tämän jälkeen 25 konetta ja viimeisenä muodostelmana 38 konetta, yhteensä 116 Petljakov Pe-2 -pommittajaa. Pommit osuivat pääasiassa ratapihalle, mutta myös eri puolille kaupunkia. Ratapihalla syttyi tuleen junanvaunuja, rata rikkoutui, suurjännitejohdot katkesivat, Ristimäen höyryleipomo paloi ja niin edelleen. Viisi henkilöä sai surmansa ja yhdeksän haavoittui. Kolmen päivän päästä 20.6.1944 neuvostojoukot tunkeutuivat kaupunkiin ja Viipuri vaihtoi jälleen omistajaa.

Viipurin keskeytynyt pommitus 9.–10.6.1944

On vielä syytä todeta, että toukokuussa 1944 keskiselle itärintamalle siirtyneet Neuvostoliiton kaukotoimintailmavoimat olivat saaneet tulevaan Kannaksen suurhyökkäykseen liittyen tehtäväksi tuhota Viipurin rautatiesolmukohdan 9.–10.6.1944 välisenä yönä suoritettavalla keskitetyllä pommitusoperaatiolla. Hyökkäykseen osallistui noin 170 Il-4 pommittajaa. Koneet olivat jo nousseet ilmaan tukikohdistaan ja aloittaneet kohtilennon Viipuriin, kun ne kohtasivat Novgorodin-Pihkovan tasalla läpipääsemättömän ukkosvyöhykkeen, ja operaatio jouduttiin keskeyttämään. Käsketty maalialue Viipurissa oli 5000 metriä kertaa 900 metriä, tähtäyspisteenä alueen keskellä Viipurin rautatieasema. Näin ollen pommitusintensiteetti (suunniteltu pommimäärä per pinta-ala) olisi ollut miltei kymmenkertainen Helsingin edellishelmikuun suurpommituksiin verrattuna.

Koska Viipurin ilmapuolustus oli huomattavasti pääkaupungin ilmapuolustusta heikompi, olisi vihollinen voinut tuhota Viipurin rautatieyhteydet ja samalla koko kaupunki olisi muuttunut raunioiksi. On mahdollista, että suomalaisjoukot Kannaksella olisivat tällöin jääneet suurmottiin, sillä ne joutuivat samaan aikaan torjumaan alkanutta suurhyökkäystä, ja joukkojen huolto ja kuljetukset Viipurin kautta olisivat katkenneet. Samoin myös Kannaksen siviiliväestön evakuoinnit olisivat vaikeutuneet entisestään. On kyseenalaista, olisiko Suomen armeija enää ollut taistelukykyinen tämänkaltaisen katastrofin jälkeen, minkä lisäksi kansan luottamus maan poliittiseen ja sotilaalliseen johtoon olisi horjunut.

Viipurin ilmapuolustuksesta kesällä 1944

Suomen puolustusvoimien ilmatorjunnan tarkastajana 1980- ja 1990-luvuilla toiminut eversti Ahti Lappi on esittänyt seuraavan asiantuntija-arvion Viipurin ilmapuolustuksen tilasta. Viipuriin sijoitettu Ilmatorjuntarykmentti 3 oli kalustoltaan huomattavasti heikompi kuin muut ilmatorjuntarykmentit Helsingissä ja Kotkassa. Niinpä Viipurissa ei ollut raskaita ilmatorjuntatykkejä, tutkia eikä valonheittimiäkään (joita ei kylläkään olisi valoisina kesäöinä tarvittu). Yksikin tulenjohtotutkalla varustettu raskas 88-millinen it-tykkipatteri olisi parantanut Viipurin ilmatorjunnan tehokkuutta merkittävästi. Sellainen yksikkö olisi keväällä 1944 hyvinkin ollut siirrettävissä Helsingistä tai Kotkasta. Ilmavalvontatutkien täydellinen puuttuminen oli anteeksiantamatonta – yhden tutkan sijoittaminen Viipuriin viimeistään suurhyökkäyksen alettua olisi ratkaisevasti parantanut ilmatilanteen seuraamista ja ilmapuolustuksen järjestämistä koko Kannaksen alueella.

Organisatorisesti tilanne oli myös sekava – Ilmatorjuntarykmentti 3 oli alistettu Ilmavoimille, jonka tilannekuva Viipurista ja johtamismahdollisuudet olivat kesäkuussa 1944 huonot. Kenraali Lennart Oeschin johtamassa Kannaksen Joukkojen Komentajan Esikunnassa (KaJoKE) ei ollut myöskään ilmatorjuntakomentajaa, joten ilmatorjunnan operatiivinen johto puuttui. Ahti Lappi toteaa myös, että Ilmatorjuntarykmentti 3:lle ei annettu tehtäväksi tukea 20. Prikaatia sen ryhmittyessä 18.–19.6.1944 puolustamaan Viipuria, vaikka tämä olisi ollut luonnollista. Koska rykmentti oli 20.6.1944 jo vetäytymässä Viipurista länteen, 20. Prikaati joutui käymään epätoivoista taisteluaan Viipurissa ilman ilmatorjuntasuojaa.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Painetut lähteet ja tutkimuskirjallisuus

Geust, Carl-Fredrik (2004). ”Neuvostoliiton kaukotoimintailmavoimat kesän 1944 suurhyökkäyksessä Karjalan kannaksella”. *Sotahistoriallinen aikakauskirja* 23, 143–158.

Geust, Carl-Fredrik (2020). *Punailmavoimat talvisodassa*. Helsinki: Koala.

Koponen, Emil & Eero Viitanen (1940). *Viipurin viimeiset päivät*. Porvoo: WSOY.

Lappi, Ahti (2007). ”Viipurin ilmatorjunta.” *Viipuri 1944. Miksi Viipuri menetettiin?*, toim. Eero Elfvengren & Eeva Tammi. Helsinki: WSOY, 129–145.

Pajari, Risto (1971). *Talvisota ilmassa*. Porvoo: WSOY.

Suominen, Pertti (toim. 2013). *Sotavainajien muiston vaalimisyhdistys 1998–2013*. Helsinki: Sotavainajien muiston vaalimisyhdistys.

Kirjeitä sotien Viipurista ja evakosta

Viipurilaisen siviiliväestön aikalaiskokemuksia sodan jaloissa 1939–1944

Johdanto: Viipurin siviiliväestö, kirjeet ja toinen maailmansota

Karjalan evakkoja esittävissä valokuvissa toistuvat talvi- ja jatkosodan evakuoimisvaiheen näkymät, joissa ihmiset kulkevat reki- tai vaunujonoissa mukanaan lehmiä ja muuta karjaa.[1] Tämä asetelma jättää kuitenkin katveeseen kaupunkikarjalaisten evakkouden kokemuksia, koska karjalaisen kaupunkilaissiirtoväen asema suhteessa elinkeinoihin, jatkosodanaikaiseen paluumuuttoon ja sotienjälkeiseen asutustoimintaan oli erilainen kuin maaseudun siirtoväen: siinä missä maataloussiirtoväki asutettiin maanhankintalain sijoitussuunnitelman mukaan tietyille alueille, kaupunkilaiset valitsivat itse uudet asuinpaikkansa. Merkittävimpänä esimerkkinä tästä kaupunkilaisevakkojen joukosta ovat Viipurin evakot, joita oli yhteensä noin 73 000 ihmistä.[2]

Aiemmista julkaisuista on luettavissa viipurilaisten aikalaiskokemuksia etenkin talvisodan ajalta. Emil Koponen ja Eero Viitanen julkaisivat kirjan *Viipurin viimeiset päivät* jo vuonna 1941. Kirja pohjautui kirjoittajien omiin kokemuksiin sodassa raunioituvasta kaupungista sekä asiakirjalähteisiin. Viipurilaispariskunnan talvisodan aikaisiin kirjeisiin perustuu Marja Mosanderin tietokirja *Kun onni muuttaa suuntaa* (2010). Mosander on kirjoittanut puhtaaksi ja kontekstoinut vanhempiensa vastavuoroista kirjeenvaihtoa, joka avaa näkymän nuorenparin elämään Viipurissa ja evakossa. Viipurin sotavuosia valottavat etenkin *Viipurin kirjan* (1958) artikkelit: Eero Viitasen ”Sotien Viipuri I” ja Eino Parikan ”Sotien Viipuri II”, jotka piirtävät kokonaiskuvaa talvi- ja jatkosodan vuosien suomalaisesta Viipurista.[3] Kirjeisiin ja asiakirjalähteisiin perustuvien aikalaisjulkaisujen, tietokirjojen ja tutkimusten lisäksi Viipurin sotavuosista on julkaistu muistelmakirjallisuutta, jossa kirjoittajat katsovat Viipuria menetettynä elämänmuotona ja maailmana. Menetyksen nostalgisoiva muistaminen, tiedon säilyttäminen ja diasporan aiheuttama kipu synnyttivät kotiseutuhistorioiden lisäksi muistamiskirjallisuuden lajin.[4]

Tässä artikkelissa kysyn, millaisina viipurilaisten siviilien aikalaiskokemukset näyttäytyivät toisen maailmansodan aikana kirjoitetuissa kirjeissä.

Perhekuvassa Julius ja Anna Ivaska sekä tyttäret Leila (vas.), Sisko ja Tuulikki Ivaska Helsingissä vuonna 1944. Ivaskan suvun kotiarkisto.

Tutkimustehtävää täsmentävinä alakysymyksinä keskityn siihen, miten talvisodan ilmapommituksista, kaupungin tuhoutumisesta ja kodin menettämisestä kirjoitettiin sekä miten Viipurin jälleenrakentamiseen ja Viipuriin paluuseen jatkosodan aikana suhtauduttiin. Päälähteenä analysoin kolmea eri kirjekokoelmaa, jotka koostuvat yksityiskirjeenvaihdoista. Kirjekorpuksen muodostavat Ivaskan ja Kokon perheiden kirjeenvaihdot sekä Viipurin suomalaisen kreikkalaiskatolisen seurakunnan kanttorin Johannes Mureen vastaanottamat kirjeet.[5] Yhteensä näistä kokoelmista rajattuja Viipurin-kirjeitä on noin 100 kappaletta syksystä 1939 kesään 1944. En tarkastele koko viipurilaisen siviiliväestön kielellistä tai uskonnollista kirjoa, vaan säilyneiden kirjeiden myötä keskityn suomenkieliseen väestönosaan, joka kuului pääosin keskiluokkaan tai ylempään keskiluokkaan ja joka oli kotoisin Viipurin ydinkeskustan alueelta.

Ivaskan perheeseen kuuluivat isä Julius Ferdinand Ivaska (1880–1956), joka työskenteli Viipurin Polttoaine Oy:n toimitusjohtajana vuosina 1936–1940 ja 1942–1944, äiti Anna (o.s. Toikka 1883–1952) sekä aikuiset lapset Tuulikki (1908–1984), Veikko (1911–1940), Leila (1912–2004) ja Sisko (myöh. Varpila 1918–2015). Ivaskat asuivat talvisodan alkaessa Linnankadulla, ja vihitty Veikko Ivaska asui vaimonsa kanssa Louhenkadulla.[6] Ivaskan perhekirjeenvaihto muodostuu pääosin Leilan vastaanottamista kirjeistä, jotka ovat vanhempien tai siskojen kirjoittamia. Kirjeitä on ajallisesti eniten talvisodasta sekä jatkosodan vuosilta 1942 ja 1944. Nämä kirjeet kattavat lähes kolmanneksen koko kirjekorpuksesta.

Kokon perhe koostui ydinperheestä ja vanhempien lapsuudenperheistä. Ydinperheen muodostivat Repolankadulla asuneet Martti (1906–1969), Annikki (o.s. Partanen 1910–1992) ja Leila Kokko (s. 1938). Martti Kokko oli Suomen Leipurien Tukkuliike Oy:n Viipurin edustaja ja jatkosodan aikana kansanhuollonjohtaja. Martti oli kirjeenvaihdoissa myös vanhempiensa David (1869–1954) ja Wilhelmiina (o.s. Meltti 1870–1942) Kokon, kahden veljensä sekä sisarensa kanssa. Isä David Kokko oli Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen maallikkosaarnaaja, ja toinen veljistä oli poliisipäällikkö Eemil Kokko (1903–1955), joka työskenteli jatkosodan aikana Viipurin sotilas-

hallinnossa poliisiasiainupseerina.[7] Annikki Kokon isä vahtimestari Ivar Aleksander Partanen (1880–1947) kirjoitti säännöllisesti tyttärelleen. Partanen työskenteli Hackman & Co:n palveluksessa ja oli entinen Viipurin Reippaan voimistelija sekä olympiaurheilija Lontoon (1908) ja Tukholman (1912) olympialaisista.[8] Kokon perheen kirjeenvaihto on Annikki ja Martti Kokon keskinäistä kirjeenvaihtoa sekä molempien sukulaisiltaan vastaanottamia kirjeitä. Kirjeitä on säilynyt säännöllisesti syksystä 1939 loppukesään 1942, ja päälähteenä on yhteensä yli 50 kirjettä.

Martti, Leila ja Annikki Kokko sekä Eemil Kokon tytär Anneli Orimattilan Luhtikylässä 1940-luvun alussa. Kokon suvun kotiarkisto.

Viipurin suomalaisen kreikkalaiskatolisen seurakunnan kanttori Johannes Mure (1907–1987) omaisineen sai viipurilaisilta kirjeitä, joissa erilleen joutuneet seurakuntalaiset ja ystävät kuvailivat kanttorilleen muuttuneita olosuhteita talvi- ja jatkosodan aikana. Näitä kirjeitä on säilynyt noin 30 kappaletta, ja painopisteenä on talvisodan aika. Useimmiten kirjoittivat Lallukankadulla asuneet sisaret Olga ja Asta Kornblit, jotka olivat rautatievirkailijoita. Ennen talvisotaa Kornblitin sisarukset Olga (1874–1951), Konstantin eli Kosti (1876–1939) ja Anastasia eli Asta (1881–1947) asuivat yhdessä. Heidän vanhin sisarensa Maria Kornblit (1872–1940) oli sairaalahoidossa pitkäaikaissairauden vuoksi. Olga ja Asta työskentelivät Viipurin rautatieasemalla lipunmyynnissä ja lennättimessä, kun taas Kosti oli entinen sotilas ja rahastonhoitaja ja Maria eläkkeellä ollut postikirjanpitäjä.[9] Kornblitin sisarten kirjeissä korostuvat sekä talvisodan aika että vuosi 1944. Olen käyttänyt aiemmin Mureen perheen kirjekokoelmasta näitä Kornblitin sisarten kirjeitä osana artikkelia (2020), jossa tarkastelin kätilö Klaudia Mureen ystävien kirjeenvaihtoverkostoa. Suomen historian väitöskirjani (2021) perustui Mureen perheen kirjeiden analyysiin, mutta tutkimuksen aikarajaus oli tätä artikkelia pidempi ulottuen 1930-luvulta 1970-luvulle.[10]

Artikkelini päälähteen muodostava kirjekorpus ei sisällä kirjeitä, joista voisin tutkia viipurilaispaluumuuttajien aikalaiskokemuksia loppuvuodesta

1941 ja alkuvuodesta 1942. Tämän vuoksi käytän täydentävänä ja kontekstoivana alkuperäislähteenä niin sanottuun Torkkelin kirjelaatikkoon lähetettyjä kirjeitä. Torkkelin kirjelaatikon säilynyt alkuperäisaineisto sisältää kirjeitä ja kirjeisiin annettuja vastauksia. Kirjelaatikko toimi marraskuulta 1941 toukokuulle 1942 niin, että kaupungissa olleisiin postilaatikoihin sai jättää ilman postimerkkiä kysymyksiä, toiveita ja ehdotuksia. Tämän lisäksi Torkkelin kirjelaatikkoon on lähetetty kysymyskirjeitä myös postitse Viipurin ulkopuolelta. Lähdesarja kuvaa viipurilaisten siviilien varhaista paluumuuttoa ja jälleenrakentamista kirjeitse jätettyjen kysymysten sekä julkisesti luettujen tai henkilökohtaisesti lähetettyjen vastausten, ohjeiden ja kuulutusten kautta. Valtaosa säilyneistä kysymyskirjeistä, joita on yhteensä vajaat 30 kappaletta alkuperäisinä tai puhtaaksi kirjoitettuina, koski käytännöllisiä ja arkielämään liittyviä aiheita. Kirjelaatikkoon omalla nimellä ja nimimerkillä jätetyt kirjeet oli tarkoitettu Viipurin sotilashallintopiirin esikunnan valistustoimiston vastattaviksi, eivätkä ne saaneet koskea sotilaallisia tai valtiollisia asioita. Torkkelin kirjelaatikko oli aluksi tiedotuskanava, kun sanomalehdet eivät ilmestyneet Viipurissa. Kirjelaatikon avaamistilaisuudet järjestettiin perjantaisin Pyöreän tornin lottaravintolassa, ja tilaisuuksissa oli muutakin viihteellistä ohjelmaa.[11] Torkkelin kirjelaatikko rinnastuu ainakin osittain Maan Turvan Siirtoväen kirjelaatikkoon ja Valtion Tiedoituslaitoksen perustamaan Jahvetin kirjelaatikkoon, vaikka jälkimmäiset olivatkin radio-ohjelmia. Kirjelaatikoiden tarkoituksena oli tiedonvälityksen lisäksi tarkkailla kansalaisten mielialoja.[12]

Torkkelin kirjelaatikkoon lähetetyt kirjeet eivät ole perhekirjeenvaihtojen tai kanttorille lähetettyjen seurakuntalais- tai ystäväkirjeiden tavoin lähtökohtaisesti yksityisiä, vaan niissä siviilien aikalaiskokemukset valottuvat välähdyksenomaisemmin yksittäisinä kysymyksinä, joihin kirjoittajat odottivat viranomaisen vastausta. Vastaavasti vain osa kirjoitti Torkkelin kirjelaatikkoon omalla nimellään, mutta nimimerkit kertovat kysyjien asemasta: kirjeitä lähettivät esimerkiksi ”3 lapsen äiti sotaleski”, ”Tampereella oleva viipurilainen sotaleski”, ”Leskiäiti”, ”Naistyötön”, ”Potilas” ja ”Kirvesmies”.[13]

Artikkelin jäsentely on kronologistemaattinen, joten käsittelen alalukuina talvisodan Viipuria, välirauhan aikaa, jatkosodan syttymistä, jälleenrakentamisen aikaa ja Viipurin menettämistä kesällä 1944. Kronologiset tapahtumat muodostavat historiallisen kontekstin, jota vasten kirjeiden aikalaiskokemuksia analysoidaan kontekstoivan lähiluvun avulla. Kirjeiden kirjoittajat elivät keskellä toisen maailmansodan tapahtumia, ja aikalaisina he kirjoittivat kirjeitään silloisessa nykyhetkessä. Kirjeistä tutkittavat aikalaiskokemukset ovat historiallisen kontekstin lisäksi kirjoittamisen käytänteiden ja kirjeenvaihdon konventioiden välittämiä. Toisin sanoen aikalaiskokemukset ovat sosiaalises-

ti ja kulttuurisesti muodostuneita kuvauksia ja tulkintoja, jotka kokija puki sanoiksi kirjoittamalla.[14]

Perhe- ja ystäväkirjeenvaihdoissa kirjoittaminen oli osa vastavuoroista kirjeenvaihtosuhdetta, mutta säilyneet kirjeet eivät kata kokonaisia kirjeenvaihtoja, vaan säilynyt vastavuoroinen kirjeenvaihto on sirpaleista, tai jäljellä on vain vastaanotettuja kirjeitä. Sotavuosina postisensuuri vaikutti siihen, mitä ja miten kirjoitettiin. Kiellettyjä aiheita olivat esimerkiksi sotilaiden sijaintipaikkoihin liittyvät tiedot, minkä lisäksi kirjoittajan ei ollut suotavaa huolestuttaa lukijaa. Kirjeet saattoivat joutua sattumanvaraisesti sensorin luettaviksi, ja tarvittaessa sensori mustasi rivejä tai leikkasi pois tekstiä. Postisensuuri koski kenttäpostia ja jatkosodan aikana takaisin vallatun Karjalan siviilipostia, joten valtaosa tämänkin artikkelin alkuperäislähteistä kuuluu postisensuurin alaiseen siviili- tai kenttäpostiin. Kenttäpostin mahdollisen sensuurin lisäksi kirjoittajat saattoivat hillitä omaa ilmaisuaan, eli itsesensuuri vaikutti siihen, miten esimerkiksi kirjoitettiin kohdatuista ongelmista tai vastoinkäymisistä. Joissakin tapauksissa kirjoittaminen oli keino käsitellä kokemuksia, eikä läheisissä kirjeenvaihtosuhteissa aina välitetty mahdollisesta sensorin puuttumisesta kirjeen sisältöön. Postisensuuri ja mahdollinen itsesensuuri tai sensuurisääntöjen kiertäminen kiertoilmauksin ovat ominaisuuksia, jotka liittyvät toisen maailmansodan vuosien kirjeisiin. Artikkeliin valittujen kirjekatkelmien kirjoitusasu noudattaa alkuperäistä ilmaisua. Kirjeiden analyysi paikantuu historiallisen kirjetutkimuksen ja kokemushistorian lisäksi rauhankriisien tutkimusten kentälle.[15]

Pois Viipurista

Torstaiaamuna 30.11.1939 hieman ennen kello yhdeksää Viipurissa soivat hälytyssireenit ilmoittaen, että kaupunkilaisten oli mentävä suojaan neuvostoliittolaisilta lentokoneilta. Tässä ensimmäisessä ilmapommituksessa kuoli yhdeksän ja haavoittui useita ihmisiä, ja sodan syttyminen ajoi viipurilaisia evakkoon sekä aloitti viranomaisten ohjaaman pakkoevakuoinnin.[16] Ensimmäisenä pommituspäivänä evakkoon lähti muiden mukana Annikki Kokko tyttärensä ja perheen apulaisen kanssa. He matkustivat Viipurista Lahteen. Evakkotielle suuntasivat Kokon perheestä myös Eemilin vaimo lapsineen sekä isovanhemmat Wilhelmiina ja David.[17] Annikin kirje välittää kuvaa nopeasta lähdöstä, jonka tuoksinassa osa tarpeellisista tavaroista unohtui kotiin:

> Rakkahin Marttini! Erotessamme eilen illalla [29.11.1939], tuskin osasimme aavistaa, että tulisi tällainen ero. Mutta kohtalon kulkuhan on kumma. Täällä me nyt sitten olemme [– –] Lahdessa, jä huomen aamulla jatkamme matkaa Orimatti-

> laan. Kaikki kävi niin niin hirveän nopeaan, etten oikein jaksa sitä vieläkään ymmärtää. [– –] Koti jäi hirveään sekamelskaan, että älä hämmästy, kun menet sinne käymään. [– –] Voi kultani, missä lienetkin älä ole huolissasi meistä, me olemme kyllä turvassa siellä maalla. Kun tämä kaikki olisikin vain pahaa unta, mikä pian menisi ohi ja tasanen elämä alkaisi. [– –] Ajatteles miten hömötiainen olin kun jätin ne sukkasi kaikki kotiin patterin päälle kuivumaan, vasta matkalla muistin että ne olisi pitänyt ottaa mukaan ja lähettää Sinulle.[18]

Annikki ja ylimääräisiin harjoituksiin kutsuttu Martti olivat tavanneet vielä edellisenä päivänä, mutta jo ensimmäisen pommituspäivän aikana Annikki ehti matkustaa Lahteen. Aamun ilmahälytyksen ajaksi oli suojauduttu, mutta hälytyksen jälkeen poislähtö oli nopea. Aikalaiset luonnehtivat ilmapommitusten aiheuttamia reaktioita jopa yleiseksi pakokauhuksi, joka ajoi ihmisiä pois kaupungista pian ensimmäisen pommituksen jälkeen[19].

Talvisodan alkupäivien pommitukset aiheuttivat niin sanotun evakuoimiskaaoksen, kun viipurilaiset jättivät runsain joukoin kotikaupunkinsa. Kirjeistä ei välity suoranaista pakokauhua tai kaaosta, vaan kirjoittajat katsoivat ja raportoivat tapahtumia oman perheen näkökulmasta asiapitoisesti. He kertoivat ja kuvailivat tapahtumien kulkua ja omaa evakkomatkaansa, mutta ilmapommitusten aiheuttamista pelon ja ahdistuksen kokemuksista pommisuojissa ja kellareissa he eivät kirjoittaneet. Vaikenemalla omista kokemuksistaan he eivät aiheuttaneet ylimääräistä huolta läheisilleen. Vaikenemisen syinä saattoivat olla myös tottumattomuus kielteisten kokemusten ilmaisemiseen tai ajatus siitä, että kirje saattaisi päätyä sensorin lukemaksi.[20]

Dramaattisimmat kirjeiden välittämät aikalaiskokemukset olivat sisaruksilla, jotka joutuivat erilleen toisistaan. Sisaruskolmikko Olga ja Asta sekä heidän veljensä Kosti Kornblit jättivät Viipurin 2.12.1939 keskellä rautatieaseman evakuoimiskaaosta:

> Pommituksen jälkeen tuli meille pakko evakoiminen ja lauantaina [2.12.] kl 7 aamulla jätimme kodimme. Veljeni tuskin kulki, jalkoja pakotti mutta silti ponnisti. Tulimme Repolan kansakoululle ja sieltä pääsimme lähtemään vasta kl 16. Ensiksi umpivaunussa pääsivät naapurimme ja veljeni ja me sisareni ja naapurin nuori tytär vasta myöhemmin sillä seurauksella että emme nyt tiedä heistä mitään.[21]

Evakuoimisen myötä perheenjäsenet kadottivat toisensa, ja he tapasivat uudelleen vasta noin kahden viikon kuluttua Ruovedellä, jossa pian tämän jälkeen evakuoimisen uuvuttama veli kuoli 63-vuotiaana.[22] Talvisodan ensimmäisen viikon aikana kaupungista poistui noin 60 000 viipurilaista. Evakkojunien

määränpäänä oli Hämeenlinna, koska evakkopaikkakuntina oli Hämeen läänin maalaiskuntia – kuten muun muassa Ruovesi. Osa viipurilaisista sijoitettiin myös Mikkelin lääniin sekä Kuopioon, Joensuuhun ja Ouluun.[23]

Ensimmäisten pommituspäivien jälkeen Viipurin olosuhteet rauhoittuivat. Esimerkiksi Kokon perhekirjeissä keskusteltiin pitkin joulukuun alkupuolta suunnitelmista, jotta kotien irtaimistot onnistuttaisiin evakuoimaan. Perheenjäseniä pääsi myös vierailemaan hiljentyneessä kaupungissa, jonne kulkeminen onnistui junayhteyksin.[24] Vierailut ja irtaimiston noutaminen olivat mahdollista joulukuun puolenvälin paikkeilla, joulukuun ensimmäisen viikonlopun jälkeiseltä ajalta joulun alle, jolloin Viipurissa oli rauhallista. Noina viikkoina ilmapommitukset kohdistuivat Länsi-Suomen rannikkokaupunkeihin, Riihimäki–Lahti–Kouvola-rautatien asemapaikoille, Tampereelle, Jyväskylään, Vaasaan ja Ouluun.[25]

Samaan aikaan, kun suurin osa siviiliväestöstä siirtyi pois Viipurista, Julius Ivaska jatkoi siviilityötään ja Ivaskan tytär Tuulikki oli lottatyössä Viipurin linnassa. Anna Ivaska oli evakuoitu jo ennen sodan syttymistä Suomenniemelle, Veikko oli rintamalla, ja Leila ja Sisko työskentelivät lottina Helsingissä. Julius Ivaska viipyi kaupungissa Viipurin Polttoaine Oy:n asioiden hoitamisen vuoksi, minkä lisäksi hänet oli määrätty väestönsuojelutehtäviin yhdessä muiden viipurilaisten liikemiesten kanssa. Miehet pitivät kokoontumispaikkanaan Savo-Karjalan pankin kellareita. Julius ja Tuulikki Ivaska kirjoittivat Viipurista läheisilleen, ja esimerkiksi joulun lähestyessä Julius kuvaili, kuinka asumisolosuhteet olivat käyneet hankaliksi kiristyvän pakkasen vuoksi:

> Asun enään yksikseni koko talossa. Kaikki toiset asukkaat ovat jo livistäneet muualle. Minäkin saan kohtapuoleen liikeasiani sellaiseen kuntoon, että voin lähteä äidin luokse [Suomenniemelle]. Asuminen alkaa ollakin tukalaa, kun viemärit ovat jäätyneet. Vesi on kannettava sisään ja käytetty ulos. Keitän vain kahvin aamulla ja joskus päivälläkin. Samoin ei tahdo saada huoneita pysymään lämpimänä, kun alhaalla ja ympärillä on huoneita kylmillä ja väliseinät laskevat lämmön lävitse. Kaminaa ei voi ymmärrettävistä syistä lämmittää.[26]

Asumisolosuhteiden huononemisen lisäksi neuvostoliittolaisia lentokoneita ilmestyi taas Viipurin liepeille ja ylle. Uutena sodankäynnin muotona viipurilaisia alkoi uhata jouluaattoyöstä lähtien niin sanottu aavetykki eli kauaskantoinen rautatietykistö, joka ampui noin 40 kilometrin päästä Perkjärveltä Viipuriin sattumanvaraisesti.[27]

Aavetykistä ei löydy mainintoja kirjeenvaihdoista, mutta eräästä tammikuussa 1940 kirjoitetusta kirjeestä voi päätellä niin ilmapommitusten kuin aavetykinkin herättämiä aikalaiskokemuksia, joita määritti kylmyys. Kirjeen

kirjoitti Viipurin ilmavalvonnassa työskennellyt Tuulikki Ivaska, kun koti oli jopa 35 asteen pakkasten kylmentämä ja kun isä oli jo siirtynyt Suomenniemelle:

> Koti on aivan kylmillään vaikka olen lämmittänyt hirveästi. Sisällä on -2 °. Onhan selvää ettei nyt jaksa pitää asumattomassa talossa 60 ° lämpöeroa yllä. Tuholaisvierailut antavat meille nykyvaiheessa kauheasti työtä puuskittain. Emme me sitä kuitenkaan säiky. Pahempaa jälkeäkään se ei vielä aikaansaanut ja merkityksellisesti ei mitään. [– –] Jokainen kyllä tuulettaa ahkerasti, kaikki ikkunat selällään. [– –] Nykyään meilläkin pitää olla valppaina sekä päivin että öin. Näin kuutamokautena ovat tuholaiset alkaneet ulkoilla. Ymmärrät mikä helpotus on minulla, kun isi on poissa [Viipurista]. Ajattele vain hänenkin terveyttään ja niitä pimeitä kylmiä kellareita. Pahinta oli kun pelkäsin aina öisin että hän ei heräisi hälytyksen sattuessa. Onhan siinä ehkä turhaa huolehtimista, meidän on jätettävä kaikki Korkeimman johtoon, mutta kuitenkin tuntuu että siellä [Suomenniemellä on] helpompi olla; sitäpaitsi ovat kaikki yhdessä.[28]

Ivaskan perheen kirjeissä toistui kuvaus siitä, miten kotia yritettiin lämmittää tyhjässä ja jäätyneessä kerrostalossa. Ilmahälytysten vuoksi viipurilaisten oli toistuvasti suojauduttava väestönsuojiin ja kellareihin, joiden kylmyydessä saattoi vilustua. Kylmyys merkitsi säätilan lisäksi autioituvaa ja raunioituvaa kotikaupunkia. Arkea leimasi sattumanvaraisuus ja huoli läheisistä, vaikka usko Jumalan ohjaukseen oli osa aikalaiskokemusta. Muutoin sodan ilmiöistä ja kokemuksista kirjoitettiin kiertoilmauksin niin Ivaskan kuin muidenkin kirjeissä. Pommitukset rikkoivat suljettuja ikkunalaseja, joten vielä ehjäksi jääneitä ikkunoita pidettiin auki eli tuuletettiin, neuvostoliittolaiset lentokoneet olivat ulkoilevia tuholaisia tai pörriäisiä, jotka tekivät tuholaisvierailuja, ja ikkunoita pimensivät Molotovin kartiinit. Neuvostoliittolaisillekin oli omia kiertoilmauksiaan, joten viipurilaiset siviilit kertoivat näkemästään ja kokemastaan itse- ja sotasensuurin rajoissa.[29]

Menetetty Viipuri

Kirjeiden kirjoittajista Ivar Partanen oli Viipurissa aina 20.2.1940 asti, koska hän työskenteli Hackman & Co:n vahtimestarina. Partasen Viipurin-kirjeissä toistuivat kuvaukset sodan vaikutuksista työhön. Vaikka rintamalla olleiden miesten tilalle otettiin naisia, sotaolosuhteissa työtaakka oli lisääntynyt. Vaikeuksista huolimatta Partanen kirjoitti optimistisesti ennen joulua, että ”pyörät ne pyörivät yötä päivää ja iloinen on mieli ei kukaan tunne väsymystä”[30].

Tammikuussa 1940 Partasta ja kahta muuta työntekijää työllistivät evakuoimistehtävät:

> Työtä on meillä kolmella yllin kyllin, ensiksi firman asiat ja sitten lisäksi yksityiset[;] koko tahtoa niitäkin olen täältä evakoinut monet vaunulastit tavaraa turvallisempiin paikkoihin, mutta minusta tuntuu että missään ne eivät ole niin turvassa kuin täällä meidän rakennuksessa."[31]

Junien lastaamisesta huolimatta Partanen valoi uskoa sen puolesta, että Hackmanin kiinteistöt olisivat edelleen turvallisia irtaimiston säilytyspaikkoja.

Tammikuusta lähtien Kannakselta oli kuitenkin kuulunut jatkuvaa vaimeaa jyminää, joka kertoi neuvostojoukkojen hyökkäämisestä. Tammikuun lopulla kaupungissa vielä oleskelleen noin 10 000 asukkaan siirtyminen Sisä-Suomeen kiihtyi, ja ankarien ilmapommitusten vuoksi Viipurin siviilielämä päättyi 17. ja 18.2.1940: sanomalehtien ilmestyminen loppui, viimeiset kaupunginvirastot sulkivat ovensa eikä sähköä ja vettä enää saanut. Pommitukset olivat poikkeuksellisen laajat ja tuhoisat koko siihenastisessa toisessa maailmansodassa. Seuraavina päivinä viimeiset siviilit poistuivat raunioituneesta kaupungista, ja näiden muutamien satojen viimeisten lähtijöiden joukossa oli vahtimestari Ivar Partanen.[32] Partanen koki raskaat pommitukset ja kotikaupunkinsa tuhoutumisen, mistä hän kirjoitti lyhyesti tyttärelleen:

> Läksin V.rista, tiistai aamulla [20.2.] olin viimeinen meikeläisitä[,] sinne jäi koti[,] niinkuin se oli pussi selkään vaan ja mars mars, ei sentään mitään hätää, kyllä sinne ennen pitkään takas menemme vaikka kaikki maallinen omaisuudemme menisi niin ei vapaudemme ja itsenäisyydemme koskaan mene.[33]

Vaikka Partanen vaikeni pommituskokemuksista, hän kertoi olleensa viimeinen meikäläisistä ja lähdön olleen nopea. Meikäläiset on tulkittavissa ainakin hänen työpaikkansa henkilökunnaksi sekä sukunsa ja perheensä viimeiseksi jäseneksi Viipurissa. Partanen jätti kuvailematta myös tiistaiaamun 20.2. kokemukset, jotka olivat hävittäjä- ja pommikoneiden säestämiä. Rautatieyhteys Viipuriin oli poikki, joten Partanen ja muut lähtivät marssien, kelkkoineen tai pyörineen jopa noin 50 kilometrin matkalle kohti Simolaa. Ilmahyökkäysten vuoksi arviolta kymmeniä siviilejä ja sotilaita kuoli tuon tien varsille.[34]

Helmikuun rajut pommitukset ja lähestyvä sotarintama aiheuttivat sen, että Viipuri jäi siviileiltä sotilaille 80-prosenttisena rauniokaupunkina, joka paloi ja oli Neuvostoliiton pommitusten sekä tykistötulen kohteena. 13.3.1940 rintama kulki jo Viipurissa, kunnes aseet vaikenivat.[35] Ivar Partanen kirjoitti tyttärelleen Kuopiosta sen jälkeen, kun oli saanut tiedon rauhasta. Sattumoi-

sin numero 13 oli ollut Partasen tyttären onnenluku, joka sai nyt uuden merkityksen:

> Rakas Annikkini!! Sinun onnen lukusi 13 on nyt koko Suomen kansan murheen ja katkeruuden päivä, se mikä on tapahtunut ei voi enää muuksi muuttua, siis rakas Viipurimme ja sinun minun ja niin monen muun syntymäkaupunki on nyt täytynyt jättää iljettäville haiseville ryssille [– –] Mutta kerran on koittava päivä jolloin tulee tuomionsa ryssän roistot saamaan.[36]

Ivar Partasen aikalaiskokemuksissa vahvimpana oli tunne epäoikeudenmukaisuudesta, mikä oli seurausta kodin ja kotiseudun menettämisestä. Partasen käyttämä ryssä-sana viittaa talvisodan kontekstissa neuvostoliittolaisiin sotilaisiin suomalaisten vihollisina, joihin liitettiin jyrkän negatiivisia piirteitä. Viipurilaisten kokemasta vääryydestä huolimatta Partanen tahtoi uskoa oikeudenmukaisuuteen ja siten lohduttaa läheisiään.

Rauhaan palaamisen ja diasporan aikana viipurilaiset kokivat kirjeenvaihtosuhteet merkityksellisiksi, minkä esimerkiksi Olga ja Asta Kornblit pukivat sanoiksi seuraavasti: ”Vaikka kaikki [viipurilaiset] olemme hajallaan, niin silti olemme kosketuksissa toistemme kanssa.”[37] Kotikaupungin menettäminen teki viipurilaisista diasporaviipurilaisia, jotka olivat yhteydessä toisiinsa muun muassa kirjeenvaihdon välityksellä. Diaspora-ajan kirjeenvaihtosuhteiden sosiaalisten merkitysten lisäksi uskonnolliset diskurssit loivat jatkuvuutta niin luterilaisten kuin ortodoksienkin kirjeissä. Kornblitin sisaret kokivat, että ”Jumala on turvamme suvusta sukuun. Häneen mekin kodittomat turvaamme!”[38] Heille menetetty Viipuri ja viipurilaisten yhteisö säilyi muistelun, tapojen ja kulttuurin avulla.[39]

Jatkuvuuden kokemusten vastapainona diasporaviipurilaisten ajanlasku tuntui ikään kuin alkaneen alusta: ”Uutta elämää varten tarvitaan taas uusia voimia ja nyt niitä on kerättävä.”[40] Näin Martti Kokko tiivisti siirtymän sodasta rauhaan ja senhetkisen tulevaisuushorisontin. Odotuksissa ei ollut rauhaan palaaminen sotaa edeltävässä merkityksessä, vaan elämää oli jäsennettävä uudella tavalla. Aikalaiskokemusta eräänlaisesta nollapisteestä saattoi voimistaa sekin, että monet viipurilaiset menettivät miltei kaiken omaisuutensa. Kokemukset yhtäältä siitä, miltä tuntui lähteä kotoaan lähes tyhjin käsin, ja toisaalta vaatimuksen uuden elämän rakentamisesta tiivisti eräs kanttori Mureen ystävä: ”Nyt olemme yhtä tyhjiä kaikki. [– –] Kyllä tavaraa taas saa kun aika joutuu. Mitä ei saa täytyy olla ilman. [– –] Täytyy vaan kääntää kasvot kohti tulevaisuutta ja unohtaa mennyt.”[41] Kirjoittaja koki, että kohtalo piti hyväksyä ja siirtyä uuteen elämään.[42]

Menneisyyden unohtaminen ei välttämättä ollut helppoa. Olga ja Asta Kornblit, jotka olivat kokeneet evakuoimiskaaoksen ja menettäneet veljensä, joutuivat luopumaan myös 68-vuotiaasta sisarestaan Mariasta melko pian talvisodan jälkeen. Olga ja Asta kirjoittivat tulevista hautajaisista, joihin he toivoivat diasporasta huolimatta seurakuntansa pappia Leonidas Homasta (1905–1973). Olga ja Asta olivat siirtyneet Ruovedeltä Tampereelle, joka oli ollut myös ilmapommitusten kohteena:

Kanttori Johannes Mure sotien jälkeen. Suomen Asutusmuseon arkisto.

> Meidän vanhin sisaremme on kuollut Rauhan sairaalassa [Joutsenossa]. Matkustamme ensi tiistaina sinne hautaamaan hänet. Lähdemme täältä 16 p. [huhtikuuta 1940] ja sivuutamme L:rannan [= Lappeenrannan] 17 p. aamulla. Olemme kirjoittaneet Pastorille mutta emme ole saaneet vastausta, jos hänelle sopii tulla siunaamaan rakasta vainajaa. – Täällä Tampereella olemme asuneet ja kestäneet sodankauhut, ympäristö on aivan raunioina, nyt hyvät tamperelaiset kovalla kiireellä touhuavat ja rakentavat uutta. Mitenkä on meidän rakkaassa kotikaupungissamme? Sinne jäi kaikki mitä oli rakasta. Onkohan kirkkomme säilynyt? – Ehkä vielä tapaamme toisemme ja saamme rauhassa keskustella menneestä kauhun ajasta.[43]

Sisarille kauhun aika tarkoitti sekä talvisodan dramaattisia kokemuksia Viipurissa ja Tampereella että läheisten menettämistä. Sisarista Olga Kornblit oli ollut mukana Viipurin suomalaisen kreikkalaiskatolisen seurakunnan hallinnossa ja toiminnassa seurakunnan alusta asti vuodesta 1930, mikä selittää huolta Elian kirkon säilymisestä. Kirkko oli korjattu vuonna 1939, ja uudistetussa kirkossa oli ehditty pitää vain yksi liturginen jumalanpalvelus ennen kuin talvisota alkoi. Sisaret Olga ja Asta Kornblit olivat läheisiä seurakunnan esimiehen Leonidas Homasen ja kanttorin Johannes Mureen kanssa.[44] Ylipäänsä se, että papisto seurasi siirtoseurakuntalaisiaan evakkopaikkakunnille, loi seurakuntalaisille lohdutusta ja turvaa. Uskonnollisessa kontekstissa pommituksista ja sodasta selviäminen merkitsi Jumalan varjelusta.[45]

Sodan jälkeen viipurilaisperheet rakensivat ja jatkoivat elämäänsä uusilla paikkakunnilla. Esimerkiksi Kokon perhe asettui Turkuun, jossa Martti Kokko jatkoi työtään Suomen Leipurien Tukkuliike Oy:n Turun konttorin hoitajana. Talvisodan alussa Säkkijärvelle omatoimisesti evakuoidut Kokon

vanhemmat joutuivat sotatoimien edettyä pakkoevakuoiduiksi Merikarvialle, jossa he olivat kunnalliskodissa omien sanojensa mukaan ”valtion evakoita”.[46] Martti Kokon äiti Wilhelmiina tarkoitti valtion evakoilla sitä, että heidän majoittumiseensa kunnalliskodissa sisältyivät ruoka ja lämmin huone. Omalla rahallaan he ostivat lääkkeitä ja muuta ruokaa, koska äiti ei voinut syödä kaikkea kunnalliskodissa tarjottua ruokaa. Wilhelmiinan ja Davidin arkeen kuului Jumalan sanan lukemista, minkä lisäksi David puhui maallikkosaarnaajana paikalliselle yleisölle.[47] Annikki Kokon isä Ivar Partanen asettui asumaan Helsinkiin, jonne muutti joukoittain viipurilaisia talvisodan päättymisen jälkeen.[48]

Ivaskan perhe siirtyi Suomenniemeltä niin ikään Helsinkiin, ja Julius Ivaska ilmoitti sanomalehdessä huhtikuussa 1940, että maksamattomat Viipurin Polttoaineen laskut tuli maksaa Helsingin osoitteella.[49] Helmikuussa 1940 kaatunut Veikko Ivaska haudattiin Helsinkiin Hietaniemen sankarihautausmaahan. Isä Julius Ivaska kirjoitti poikansa hautaamisesta ja kuolinilmoituksen laatimisesta sodan vielä jatkuessa:

> Huomaamme että Veikon hautaus tulee tapahtumaan siellä [Helsingissä], meillä ei puolestamme ole mitään sitä vastaan päinvastoin se on ehkä parempi sillä tällä kertaa on suurempi varmuus hautojen pyhänä säilymisestä siellä kuin Tammistossa. Mitä tulee lehti ilmoitukseen on se sama missä lehdessä, meille tulee tänne Uusi Suomi ja Hels.Sanomat, Viipurissa ei mitään lehtiä ilmesty. Sana muodon voitte vapaasti siellä suunnitella.[50]

Veikon lesken ja sisarten laatima kuolinilmoitus julkaistiin ainakin *Uudessa Suomessa*, ja hautajaiset järjestettiin huhtikuun alussa.[51]

Kun viimeisetkin suomalaiset olivat poistuneet Viipurista, neuvostoliittolaiset alkoivat tutustua kaupunkiin ja muokata sitä neuvostoliittolaiseksi kaupungiksi, jonka ensimmäiset uudisasukkaat olivat sotilaita. Uusia siviiliasukkaita värvättiin ja siirrettiin kesästä 1940 alkaen Leningradista, Keski-Venäjältä ja Valko-Venäjältä. He olivat pääosin kotoisin maaseudulta, joten sodan tuhojen leimaama kaupunki herätti heissä niin ihmetystä ja ihastusta kuin epävarmuutta ja pelkoakin. Vuoden 1940 lopussa neuvostoliittolaisessa Viipurissa oli noin 38 000 asukasta, joten säilyneitä ja asuinkäyttöön saatuja asuntoja jaettiin väliseinin useamman perheen huoneistoiksi. Asuinolosuhteet olivat usein heikot, ja jälleenrakennus edistyi huonosti. Viemärit ja jätehuolto eivät toimineet, minkä lisäksi uudisasukkaat pitivät kotieläimiä jopa kerrostaloissa. Viipuri oli neuvostoliittolainen kaupunki vajaan puolentoista vuoden ajan, kunnes kesäkuussa 1941 saksalaiset ylittivät Neuvostoliiton rajan ja alkoi uusi sota.[52]

Haavekuvien ja raunioiden Viipuri

Talvisodassa kotikaupunkinsa menettäneet viipurilaiset katsoivat, että kesällä 1941 alkaneet sotatoimet tulisivat mahdollistamaan paluun kotikaupunkiin: haaveet paluusta näyttivät käyvän toteen. Heinäkuussa Ivar Partanen kirjoitti Helsingistä, kuinka ”täällä ovat kaikki Viipurilais[et] haltioissaan että kohta pääsemme kotikunnaille”.[53] Suomalaiset joukot valtasivat Viipurin 29.–30.8.1941, mikä oli ilouutinen ympäri Suomen Viipurin symboliarvon vuoksi. Eino Parikka luonnehti myöhemmin (1958), miten palaavat viipurilaiset tyrmistyivät tai masentuivat näkemästään. Odotukset olivat olleet ristiriitaiset, koska kuulopuheet kaupungin säilymisestä ja tuhoista sekä neuvostoliittolaisten toimista kaupungissa olivat olleet ristikkäisiä.[54] Kirjeiden sisältämät ensimmäiset reaktiot talvisodan taistelujen ja jatkosodan hyökkäysvaiheen raunioittamasta kaupungista ajoittuvat vajaan kuukauden päähän valtaamisesta. Rintamalla ollut Annikki Kokon veli kirjoitti sisarelleen Viipurin jälleennäkemisestä: ”Ei tää tunnu ensinkään mei V:rilt, vaikk kui häntä katsois milt kantilt, mutt kyll se varmast viel muuttuu koha kerkiää.”[55] Kuten kirjoittaja kuvaili, kotikaupunki oli muuttunut dramaattisesti. Tuolloin syyskuun lopulla kaupungin raivaaminen, puhdistus ja jälleenrakentaminen oli jo aloitettu. Ensimmäiset kaupat ja muut liikkeet availivat oviaan, vaikka kaupungin vauriot olivat mittavia.[56]

Lokakuun 1941 lopussa Julius Ivaska matkusti Viipuriin. Perheenjäsenet, joista puoliso Anna oli Helsingissä ja tyttäret Leila ja Sisko rintamalottina Syvärillä sekä Tuulikki lottana Viipurin lähellä, odottivat malttamattomina isän kirjeitä Viipurista. Heidän toiveensa kotiinpaluusta olivat korkealla.[57] Julius Ivaska ei kuitenkaan kohdannut sitä Viipuria, jota oli odottanut näkevänsä. Hän raportoi havainnoistaan ja kokemuksistaan yksityiskohtaisesti tyttärilleen Leilalle ja Siskolle:

> Niin Viipurissa kävelin 3 kokonaista päivää ja tarkastelin koko kaupungin lävitse. Raunio kasana koko kaupunki. Meidän asunnossa [Linnankadulla] ei mitään ottamista. Loikkasen talo [eli Anna Ivaskan koti] oli myös raunio kasana, oli palanut jo talvi sodan aikana, raunio kasvoi rikka ruohoa, uunien muuriläjät vain törröttivät jälellä, kaivo vain pihassa jälellä, tosin puit [eli puut] siinäkin palanut, omenapuut ja joitakin pensaita jälellä. Ristimäessä kävin myös, siellä on haudat kyllä paikallaan, mutta metsittyneinä. Vaijan ja mummon haudalta oli kivi kaadettu mutta muuten ehjänä. Voi nostaa pystyyn ja on silloin kunnossa, sillä ympätys [eli ympärys-] kivet kaikki paikallaan koskemattomina. Meidän haudalla oli aidasta portti hävinnyt muuten koskemattomana. Holmlundin haudalta oli ympäryskivet viety, samoin myös keskeltä se mustaan kraniittiin hakattu nimi kivi. Hauta kappelit olivat kaikki hävinneet sekä suomalaiselta että ruotsalaiselta hautuumaalta.

> Kolikkoinmäki aivan tasaista, lukunnottamatta niitä muutamia sementti väliseiniä joita seista törrötti siellä täällä, samoin Havi, Honkala ja Vallinrinne. Sielläpäin ainoastaan Bentsiini säiliöt jälellä ja Havin saippua tehdas. Loikkasessa 57 taloa jälellä siellä täällä ja Pantsarlahdessa muutamia puutalojakin jälellä.
>
> Sanomalehdet antaneet liian valoisia kuvauksia kaupungista ja niitä lukeneena kun sinne menee tuntuu masentava tunne paljon suuremmalta kuin että olisi saapunut sinne muutoin. Yleisvaikutelma kohdaltani oli sellainen ettei sinne mieli vielä kotvaan tee, ja saman ovat lausuneet monen monet sieltä palanneet. Ei sitä vuosi kymmenessä voida entiselleen rakentaa.[58]

Julius Ivaskan yleisvaikutelmana oli pettymys. Ennen vierailuaan hän oli lukenut sanomalehdistä, miten ensimmäiset liikkeet olivat avanneet oviaan jo syyskuussa. Pian tämän jälkeen aloitettiin sähkönjakelu ja linja-autot alkoivat kulkea Viipuriin. Positiivisten uutisten rinnalla oli tietoa ja kuvia tuhoutuneista rakennuksista, mutta ehkäpä viipurilaiset keskittyivät positiivisiin uutisiin.[59] Julius Ivaska näki kuitenkin raunioita, sillä itäisellä esikaupunkialueella, johon lukeutuivat esimerkiksi Kolikkoinmäki ja Havi, asuinkiinteistöjen tuhoutumisasteeksi laskettiin lähes 90 prosenttia. Viipurin kaupungin hoitokunnan laskelman mukaan Karjalassa eli Loikkasessa oli 53 säilynyttä ja 257 tuhoutunutta asuinkiinteistöä, mikä tarkoitti alle 20 prosentin säilymisastetta. Keskikaupungissa säilyneiden asuinkiinteistöjen osuus oli lähes 40 prosenttia, joten esimerkiksi parhaiten säilyneessä Pantsarlahdessa oli pystyssä Ivaskan mainitsemia puutalojakin. Kaupunkikuvaa leimanneiden raunioiden lisäksi oman kodin irtaimisto oli kadonnut ja hautausmaat rakenteineen ja kappeleineen olivat kärsineet eriasteisia vaurioita tai tuhoutuneet. Ylipäänsä viipurilaiset ja muutkin takaisin valloitettuun Karjalaan palaavat kokivat hautausmaiden tilan tyrmistyttävänä, koska sodan tuhojen lisäksi kirkkorakennuksia ja hautausmaita oli järjestelmällisesti turmeltu suomalaisten poissa ollessa.[60]

Siviiliväestön paluumuutto alkoi lupajärjestelmän rajoissa, ja lokakuun loppuun mennessä oli myönnetty yli 2 000 paluulupaa ja marraskuun aikana 1 400 uutta paluulupaa.[61] Näiden varhaisten paluumuuttajien joukossa ei ollut niitä siviilihenkilöitä, joiden kirjeet ovat tämän artikkelin aineistona. Sen vuoksi paluumuuttajien aikalaiskokemuksia marraskuulta 1941 maaliskuulle 1942 tarkastellaan pääosin Torkkelin kirjelaatikon dokumenttien valossa.[62] Marras-joulukuussa käsitellyt Torkkelin kirjelaatikon kysymykset liittyivät arjen jälleenrakentamiseen: paluumuuttoon, postin toimipaikkoihin, kulkuun ja jakeluun, rautateihin ja matkustamiseen sekä esimerkiksi talvivaatteiden saatavuuteen. Kodeista ja kaupungin kaduilta löytyi tuholaisia – luteita ja rottia –

joita hävitettiin myrkyin. Siviilien lisäksi kysyjinä olivat myös muun muassa lotta ja sotilas.[63]

Ensimmäiset siviilit saapuivat sotilaiden Viipuriin, mikä kuvastuu Torkkelin kirjelaatikon kysymyksistä ja vastauksista. Osa yksityisasunnoista oli sotilaiden käytössä, ja yksittäistapauksissa asuntoihin oli majoittunut puhdistustöihin saapuneita naisia. Asuntojen joutuminen majoituskäyttöön saattoi herättää ärtymystä huoneistojen aiemmissa asukkaissa. Yöaikaan siviilien liikkuminen oli kiellettyä, ja siviilit saivat käyttää vain tiettyjä junavuoroja. Esimerkiksi nimimerkki ”Kotin nainen” vetosi marraskuussa 1941, että ulkonaliikkumiskieltoa lyhennettäisiin alkamaan klo 22 klo 21:n sijasta. Esityksen perusteella poliisipäällikkö Eemil Kokko määräsi ulkonaliikkumiskielloksi klo 22:00–04:00 välisen ajan. Kysymysten ja viranomaistiedotusten lisäksi Torkkelin kirjelaatikon avaamistilaisuuksissa korostui viihdepuoli, eli ohjelmaan sisältyi useita musiikki- ja lauluesityksiä sekä yhteislaulua. Laulun ja musiikin osuus avaustilaisuuksien ohjelmasta kasvoi vuoden 1942 aikana, kun kysymyksiä oli aiempaa vähemmän. Esimerkiksi 6.2.1942 ohjelmassa oli lähes ainoastaan musiikkia ja laulua. Vastoin aiempien julkaisujen mainintoja Torkkelin kirjelaatikon avaamistilaisuuksia ei järjestetty joka perjantai, vaan väliin jäivät esimerkiksi 12.12.1941 ja vuodenvaihteen 1941–1942 perjantait.[64]

Torkkelin kirjelaatikko Pyöreän tornin seinällä. Valokuvaaja: Vänrikki M. Pietinen. SA-kuva 102837.

Tammikuun 1942 puoliväliin mennessä Viipuriin oli palannut 9 700 asukasta, joista yli puolet oli miehiä. Palaajia oli keskimäärin 50 päivässä, joten huhtikuun lopussa kaupungissa oli 15 500 asukasta.[65] Paluumuutto heijastui myös Torkkelin kirjelaatikon avaamistilaisuuksissa luettuihin viranomaisten tiedotuksiin ja ohjeisiin, jotka liittyivät osoitekalenterin laatimiseen ja osoitekorttien täyttämiseen, verotukseen, kiinteistöjen sotavahinkojen arvioimiseen ja siirtämiseen omistajien hallintaan sekä kiinteistöjen mahdollisimman tehokkaaseen lämmittämiseen niukassa polttoainetilanteessa. Palaajien tai paluusta haaveilleiden joukossa oli ohjeista huolimatta yksit-

täisiä sosiaalihuollon varassa eläneitä, jotka tiedustelivat turhaan huoltorahaa tai muita avustuksia, koska paluumuuttajien piti tulla toimeen omalla työllään. Ylipäänsä kirjelaatikkoon kirjoittaneet olivat kiinteistönomistajia, työntekijöitä ja sosiaalisesti heikommassa asemassa olevia, kuten esimerkiksi kysymyksensä esittäneet leskiäiti, sotalesket ja naistyötön. Kun kysymyksiin vastasivat johtajat ja virkamiehet, ainakin yhdessä tapauksessa joukko viipurilaisia pahoitti mielensä, kun kysymyksiin oli vastattu pilkallisesti ja vitsaillen.[66]

Palaavan siviiliväestön, Viipurissa oleskelleiden sotilaiden ja sotilashallinnon viranomaisten erilaiset näkökulmat valottuvat ristiin Viipurin sotilashallinnossa poliisiasiainupseerina työskennelleen poliisipäällikkö Eemil Kokon yksityiskirjeessä. Kokko kuvaili murretta käyttäen veljelleen Martti Kokolle jälleenrakennettavan kotikaupungin olosuhteita ja tapahtumia tammikuussa 1942. Eemil Kokolla oli poliisina näköalapaikka sekä paluumuuttavien siviilien että viranomaisten kokemusmaailmaan, jonka hän tunsi tarkasti:

> Viipuris sabattin ja 25 päivän 1942 vuuven tammikuuta.
>
> [– –] ni mie paan täs tulemaan par riyvii mei kylä kertomuksii. [– –]
>
> Ensittäikii tääl ei joo tapahtunt mittää erikoise repäsevvää. Semmoses 30–35 astee pakkases olla vaa männä nökökelty. Näis suojis ei kylkää iha nii ankaraa ilmaa sentää oo, mut ei näis hikikää tuu, on nää sen vert sentää ravistunneet nää pytingit soa kynsis. Mut oikee hyvä ja laatna, et ei tarvii vareksii kans assuu puus.
>
> Ja lissäe ain vaa asumuksii valmistuu, nii ettei tääl tarvii puuhu muuttaa, vaik tän tulis asukkait enemmäkkii. Oha tääl joukkoo jo nytkii sentää aika tunkio. On nim. melkee marka tarkkuuvel 10,000 apinajälkeläist ja siint popoost on viel pois kokonaa sotamiehet puhumattakkaa tietyst ryssälöist. Niit viimemainittuikii tääl on näät erräit tuhansii. Ja niihe kans sitä vast onkii puljaamist. Ko ne holvattava holofernekset ei pysy työmaillaa, vaa pakkaat sielt ain ko vartijoihe silmä vaa vähäkii välttää loikkimaa kaupungil varastelemaan. Kyl ne halvatut on tehneet toisekii murro. Mille on satuttu suorastaa rysä päält tappaamaa, ni oha niit koitettu teilatakkii, mut ei tuo vaa näy loppuva. Sit ko on näihe lisäks tääl olevis kaike maailma työvelvollisis rosmoi vaik naapur kyllääkii lainata, ni kyl tääl kaupunnis vilkkautta riittää ainakii mikäl kysymys on näihe rosmoloihe raivaushommist.
>
> Mut iloisempaakii hyörinää ja aherrust tääl jo alkaa vähitelle olla jo yhel ja toisel alal. On näät ravintolloi ja kahviloi, on elokuuvvi, saunoi, kauppoi ja kiuppoi jos jonkii näkösii. Nii et kyl tääl jo alkaa saaha rahhaakii mänemää niiko kaupunnis konsanaa. Ja kaikellaisii elämä sulostuttajikii on vaik kui. On näät huorii ja viinatrokarii, mikä kaupunt tää muute oiskaa jos ei tääl sellasii ois. Kiskoot vaa rokarit vähä tiukalaisii hintoi, ko kuuluut pitävä litraa kohti

> tuhannekkiii marka hintaa. Ei miul viel oo tuntunt oleva iha nii kova hinku, et oisin mokomii verrahhoi ruvent siint mökäöljyst pulittaammaa. Ja saapha sitä ain lomamieste mukan tulemaa sillo ko tahtoo.
> [– –]
> Saa nyt sit nähhä, mis Suome kolkas se meikii huusholli jällee saahaa pystyy. Kylkai sitä jonkii näkösii mahollisuuksii tänkii päi pääsemissee on, mut iha varma ei sentää toimita yrittää olla, ettei tulis pettymyksii.[67]

Eemil Kokko käsitteli kirjeessään kokonaisvaltaisesti jälleenrakennettavan Viipurin tilannetta sotavankeineen poliisin roolistaan käsin. Kokko kuvaili paluumuuttoa ja palvelujen vilkastumista, mutta kehitys ei ollut pelkästään positiivista: kaupungissa oli prostituutiota ja alkoholin salakauppaa. Ongelmat liittyivät osaltaan Viipurin asemaan rintaman selustakeskuksena, joka toimi sotilaiden kauttakulku- ja virkistyspaikkana.[68] Eemil Kokko suhtautui varauksella oman perheensä paluumuuttoon. Syynä oli kaiketi se, että poliisipäällikkönä hän oli kokenut jälleenrakentamisen ja paluumuuton haasteet. Osa viipurilaisista oli myös sitä mieltä, että jälleenrakentaminen palautetun alueen maaseudulla eteni Viipurin kustannuksella: Viipurissa ei nähty suuria rakennustyömaita, mutta sen sijaan maaseudun rakentajat saivat lainaa valtion varoista, ilmaiset rakennuspiirustukset sekä neuvontaa.[69]

Eemil Kokon veljen Martti Kokon perhe alkoi kuitenkin valmistella paluumuuttoa kesällä 1942, kun Martti sai varattua asunnon. Asuntoon oli tarkoitus järjestää tilat sekä perheelle että Suomen Leipurien Tukkuliikkeen Viipurin konttorille. Sodan vuoksi perheen asumisolosuhteet tulisivat olemaan vaatimattomammat kuin mihin oli totuttu. Martti vetosi vaimoonsa, että tämä valmistautuisi muuttuneeseen Viipuriin. Pariskunta oli vieraillut Viipurissa jo aiemmin, ja noihin näkymiin verrattuna jälleenrakennus eteni ja elämä virkosi heinäkuussa 1942:

> Kyllä on elämä tavattomasti muuttunut, kun täällä viimeksi yhdessä oltiin pistäytymässä. Elämän hyörinä täyttää ilmapiirin. Täällä puretaan ja rakennetaan rikkirevittyjä. [– –] Asunnon olen varmistanut Säästöpankin talosta. Entistä kämppää emme saa, mutta Erkonkadun puolelta neljännestä kerroksesta varasin neljän huoneen boksin. Siihen pitäisi sitten sijoittaa konttori, sekä asunto. Huoneet ovat aika suuria, pinta-alaa on noin 150–160 m^2. Rapusta ainoastaan yksi sisäänkäynti, mutta tällä kertaa ei sille mitään voi, kyllä sekin puoli sitten taas myöhemmin järjestyy. Keittiöön tulee ainoastaan sähköhella, mutta siihenhän Sinä olet jo tottunut. [– –] Omaksi asunto pinta-alaksi tähän kyllä tulee hävyttömän paljon, mutta täällä kyllä on ainakin alussa kovin helppo antaa huone jollekin kunnon kansalaiselle.

> Tuntuu tosiaankin niin tavattoman mukavalta, kun on nyt viimeinkin olemassa hyviä toiveita elämän alottamisesta. Tähän tulee täydellinen remontti, ei tosin niin ensiluokkainen kuin meillä silloin oli kun muutimme, mutta ovathan olosuhteet hieman toiset, joten on meidän vaatimuksistamme samalla vähän tingittävä.[70]

Asunto oli huomattavan suuri yhdistäen kodin ja konttorin sekä mahdollisesti muille kaupunkiin palaajille vuokrattavan huoneen. Kokot pääsivät asumaan samaan taloon, missä he olivat asuneet jo ennen talvisotaa. Huoneisto oli kuitenkin toinen, mutta Martti Kokko jatkoi tyytyväisenä: ”Jokatapauksessa on aika mukavaa, kun pääsee samaan taloon. Tuleehan tähän kuin kotiinsa konsanaan.”[71] Perhekirjeissä kotitalo sai nostalgisia merkityksiä, eli kerrostaloon liitettiin positiivisia kokemuksia talvisotaa edeltäneestä elämästä, minkä lisäksi asuinympäristö edusti pysyvyyttä – paluuta juurille, vaikka sotavuodet olivat muuttaneet elämän edellytyksiä.

Kesällä 1942 Kokot keskustelivat asunnon korjaamisesta. Viipuriin palannut Martti raportoi töiden etenemisestä, mutta ammattitaitoista työvoimaa, kuten maalareita, ei ollut Martin käsityksen mukaan tarpeeksi.[72] Syynä hitaasti eteneville korjaustöille oli se, että jälleenrakentamisen painopiste oli maaseudulla. Viipuriin ei ollut tarkoituskaan houkutella maaseudun työvoimaa, koska sitä tarvittiin maataloustuotannon turvaamisessa.[73] Kokkojen kodissa maalaus-, tapetointi ja lattiatyöt etenivät lopulta niin, että muutto näytti mahdolliselta syyskuun puolivälissä:

> En paljonkaan erehtyne jos sanon, että kyllä me pääsemme syyskuun puoliväliin mennessä reippaasti aloittamaan jälleen omassa kodissamme pitkän turneemme jälkeen. Tuntuu niin tavattoman mukavalta ajatella, että samassa talossa alkaa meidän jälleenrakentamisemme, mistä niin vaikeissa olosuhteissa jouduimme lähtemään tutustumismatkalle muuhun Suomeen.[74]

Martti Kokko koki, että paluumuutto merkitsi ympyrän sulkeutumista. Talvisodan evakkous, asettuminen Turkuun ja jatkosodan evakkoasunnot Turun seudulla olivat olleet kuin tutustumismatkaa muuhun Suomeen. Kokon perheen kirjeenvaihto loppui, kun Annikki ja Leila palasivat kotiin syyskuussa 1942.[75]

Annikki Kokko ennakoi kirjeenvaihdon päättymistä ja paluumuuttoa Naantalin Tammistosta Viipuriin peilaten kirjoitusvälineiden kautta kaupunkilaisevakon asemaa maaseudulla: ”Voi hitto kun pitää olla hurjia nämä maalaisen kirjoitusvälineet. Seuraava kappale minkä minulle ostat on kunnon täytekynä, mutta sääli, että meillä pian loppuu tämä preivin prykkääminen.”[76] Annikin

lausahdus antaa ymmärtää, ettei viipurilaisen asema vieraassa ympäristössä ollut aina helppo, vaikka perhekirjeenvaihdossa päähuomio oli perheensisäisissä asioissa, arjessa ja tulevaisuuden näkymissä eikä niinkään kohdatuissa ongelmissa. Tämän lisäksi esimerkiksi Annikki Kokon kirjoittamia kirjeitä on kirjekorpuksessa vain yksittäisiä, eli kirjeenvaihto on epäsymmetristä. Ylipäänsä osasyynä epäsymmetriseen kirjeiden säilymiseen oli se, että rintamaolosuhteissa kirjeiden säilyttäminen oli vaikeampaa kuin kotirintamalla tai evakkoasunnoissa.

Eräs esimerkki siitä, miten siirtokarjalaistyttö vaikeni kotitaustastaan, löytyy Mervi Kaarnisen tutkimusartikkelista (2015), jossa Kaarninen tutki kahden koulutytön kirjeenvaihtoa vuosilta 1942–1945. Oppikoululaistyttö Ritva oli kotoisin Säiniöltä, ja hän palasi perheineen Tampereelta Viipuriin ja Säiniölle keväällä 1942. Ritva paljasti turkulaiselle kirjeenvaihtoystävälleen vasta kahden kuukauden kirjeenvaihdon jälkeen, että oli karjalainen. Ritva oli pelännyt, että kirjeenvaihtoystävä suhtautuisi häneen varautuneesti tai jopa epäluuloisesti.[77] Vastaavasti viipurilaisia vastaanottanut väestö saattoi suhtautua maaseudulle evakuoituihin kaupunkilaisiin ennakkoluuloisesti, koska heidän ammateissaan ja elämäntavoissaan oli eroja. Esimerkiksi Marja Mosanderin äiti, viimeisillään raskaana ollut viipurilainen kampaaja Mirjam Mosander, joutui jättämään sukulaistalon Taipalsaarella tammikuussa 1940, ja Mosanderit arvelivat, että syyt liittyivät maalaisten ja kaupunkilaisten jännitteisiin suhteisiin: sukulaiset saattoivat pitää kampaajan ammattia tyhjänpäiväisenä, eivätkä kaupunkilaissukulaiset olleet välttämättä tottuneita maalaistalon työtehtäviin.[78]

Kokon perheen tavoin myös Ivaskat muuttivat takaisin Viipuriin. Ivaskat asettuivat asumaan Linnankadun sijaan Torkkelinkadulle, mutta heidän kirjekokoelmassaan ei ole kirjeitä paluumuuton ajalta. Toukokuussa 1943 Viipuriin oli palannut noin 25 500 kaupunkilaista, mikä oli 35 prosenttia talvisotaa edeltäneestä asukasmäärästä. Kesään 1944 mennessä lähes 28 000 viipurilaista palasi kotikaupunkiinsa, joten suurin osa viipurilaisista asettui jo talvisodan jälkeen pysyvästi muille paikkakunnille.[79]

Esimerkiksi yli 60-vuotiaat sisaret Olga ja Asta Kornblit eivät palanneet Viipuriin vaan asettuivat kesällä 1941 Helsinkiin. Olga jäi eläkkeelle, ja Asta jatkoi työtään rautatievirkailijana Helsingin rautatieasemalla. Vaikka he asuivat Helsingissä, sisaret muistelivat elettyä Viipurin-aikaa ja seurasivat aktiivisesti Viipurin tapahtumia. Niinpä Asta diasporaviipurilaisena rinnasti talvisodan ensimmäisten päivien pommituskokemukset ja alkuvuoden 1944 Helsingin suurpommitukset: ”Kaupunkilaiset matkustavat kuka minnekin. Meillä [rautatievirkailijoilla] on ollut paljon työtä. Olisittepa täällä katsomassa minkälaiset jonot seisovat aina pitkät matkat ulkopuolella asemaa. Aivan kuin Wiipurissa

v. 1939."[80] Vastaavasti sisaret raportoivat kevään edetessä kuulemistaan Viipurin pommituksista: "Wiipuriakin ovat pommittaneet kahteen eri otteeseen[,] vaurioita ei ole sen suurempia kuin lasit rikki!"[81] Sisaret uskoivat, että pommituksista selvittäisiin pelkin lasivaurioin. Kuitenkin kesällä 1944 asemasodan vakiintunut vaihe päättyi eikä Olgan ja Astan uskomus toteutunut.

Kesän 1944 aikalaiskokemukset: "Ken elää, se näkee kuinka tämä päättyy"[82]

Neuvostoliiton suurhyökkäys alkoi perjantaina 9.6.1944. Rintama lähestyi järkyttävän nopeasti Viipuria, joten kaupungin evakuoiminen oli pikainen.[83] Ivaskan perheen kirjeet valottavat kattavasti kesän 1944 tapahtumia ja aikalaiskokemuksia, joten nämä kirjeet ovat tämän osion päälähteenä. Kirjeiden lisäksi aineistona on muistio, johon Viipurin suomalaisen kreikkalaiskatolisen seurakunnan esimies Leonidas Homanen kirjasi tapahtumat ajalta 12.–17.6.1944. Homasen mukaan 12. ja 13.6. olivat rauhallisia ja "[e]lämänkulku täysin normaalinen."[84] Homanen ei saanut 13.6. lupaa evakuoida Viipurin kreikkalaiskatolisten seurakuntien pääkirjoja, arkistoja ja kirkon irtaimistoa, koska Viipurin sotilashallintopiirin evakuoimistoimisto ei ollut saanut käskyä evakuoimisluvan antamiseksi eikä sotatilanne antanut aihetta toimenpiteille asiakirjojen ja tavaroiden kuljettamiseksi pois Viipurista.[85]

14. ja 15.6. viipurilaiset joutuivat suojautumaan ilmapommituksilta. Leonidas Homanen ei ollut kokemassa noita pommituksia, koska hän oli työmatkalla Sortavalassa. Homanen kirjoitti kuulleensa 14. päivän pommituksista radiouutisissa seuraavana päivänä, ja tiedon saatuaan hän palasi Viipuriin.[86] Sen sijaan Julius Ivaska koki nuo pommitukset, joiden jälkeen hän kirjoitti tyttärelleen. Ivaska mainitsi myös pommituksista kertoneet radiouutiset:

> Viipurissa oli tiukan puoleiset paikat eilen [14.6.1944] ja viime yönä sekä tänä päivänä, lintuja lenteli paljon kuten uutisissa ehkä kuulitte. Vahinkojakin tuli jonkun verran. Meille ei sen enempää kun ruokasalin akkunasta keski osasta lensi ruutu raamineen kadulle ja makuukamarista meni yksi ruutu. Ulko[-]oven löi ilmanpaine siksi tiukalle että se oli väkisin avattava. Saimme olla pommisuojassa kello 2 saakka yöllä ja aamulla 9 l:tä jatkettiin kello 17 sakka. Huomenna [16.6.1944] Viipuri evakuoidaan mikäli ehtivät.[87]

Ivaskojen Torkkelinkadun koti vaurioitui tunteja kestäneissä pommituksissa osittain, ja toisen pommituspäivän iltana Julius Ivaska odotti seuraavan päivän evakuointia. Toisena pommituspäivänä, 15.6., Maaskolan ratapihalla räjähti ammusjuna, ja rajujen pommituskokemusten vuoksi siviiliväestö poistui parin seuraavan päivän aikana Viipurista. Tilanne Viipurin rautatieasemalla

oli kaaosmainen, joten monet kaupunkilaiset joutuivat kävelemään ainakin alkumatkan.[88] Myös Tuulikki Ivaska raportoi sisarelleen Leilalle, että heidän vanhempansa oli evakuoitu: ”Äiti ja isi lähtivät tänään [16.6.1944] autolla yhteisevakuoinnissa ensin Nurmiin ja sitten jonnekin.”[89] Kuten Tuulikkikin kirjoitti, perheenjäsenet eivät välttämättä tienneet omaistensa evakuoimispaikkakuntia. Tilanne rinnastui ainakin jossakin määrin talvisodan evakuoimisiin, joiden seurauksena perheenjäseniä joutui erilleen toisistaan.[90]

Perhekirjeissä spekuloitiin evakuoimisen kulkua ja odotettiin läheisten kirjeiden saapumista. Kirjeet tuntuivat kulkevan piinallisen hitaasti Viipurista muualle Suomeen. Rintamalotan tehtävistä Helsinkiin komennettu Leila Ivaska, joka oli jatkanut siviilityötään Biokemiallisessa tutkimuslaitoksessa ja Valion laboratoriossa, kirjoitti evakuoimisen aiheuttamasta huolesta ja epävarmuudesta tädilleen 19.6.1944:

> En tällä hetkellä tiedä vielä mitään isistä ja äidistä, missäpäin lienevät. Luulen, että he ovat lähteneet Viipurista joko perjantaina [16.6.] tai lauantaina [17.6.], kun pakkosiirto alkoi perjantai-aamuna. [– –] Sain tietää Lääninhallituksesta, että Viipurin kaupunki on siirtynyt Turun lääniin. Otaksun, että he ovat kirjoittaneet minulle matkan varrelta, korkeintaan vasta lauantaina, joten en voi odottaa tietoja ennenkuin tänään [19.6.] tai huomenna [20.6.]. Voi olla, että Te tapaatte heidät aikaisemminkin, kun matkanne vie Auraan. Uskon kuitenkin, että he ovat päässeet lähtemään Viipurista, pommituksessa ei siellä keskikaupunki vaurioitunut, aseman tienoot. Tosin ei matka meiltä asemalle ole pitkä, mutta tapasin eilen sieltä läpitulleita, ja heidän tietämänsä ja näkemänsä mukaan ei meidän nurkillamme pitänyt olla muuta kuin ikkunavaurioita. Mitään ei nyt voi tehdä muuta kuin odottaa. Kuka olisi uskonut, että tämä taival olisi vielä kerran tehtävä. [– –] Ken elää, se näkee kuinka tämä päättyy. Kun vain meillä riittäisi voimia ja kestävyyttä.[91]

Kun postinkulku oli hidasta, tietoja selvitettiin niin viranomaisilta kuin toisilta viipurilaisiltakin. Leila Ivaska tapasi vanhempansa Kouvolan lähellä Kaipiaisissa, josta Julius ja Anna suuntasivat tavaroineen Länsi-Suomeen Ypäjälle.[92] Anna Ivaska kirjoitti tyttärelleen heinäkuun alkupäivinä kuvaillen Ypäjän asumisolosuhteita ja miettien pärekattoisen asunnon palovaaraa: ”on iso kalustettu huone ja tavarat ovat vinnillä. Talossa on kyllä päre katto, että miten suuri lienee palovaara. Paloruisku on kyllä pihassa vettä täynnä.”[93] Ehkä sodan tulipalokokemusten vuoksi pärekattoiset rakennukset herättivät huolta: kun omaa irtaimistoa oli saatu turvaan, tahdottiin siitä pitää niin hyvää huolta kuin mahdollista. Säilyneet esineet olivat myös saaneet symboliarvoa, eli esineet toimivat ikään kuin siltana Viipuriin.[94] Samassa kirjeessä Anna

Ivaska muotoili Ypäjälle siirtymisen kesälomaksi eli väliaikaiseksi ajanjaksoksi: ”Toistaseksi olemme täällä, vietämme kesälomaa.”[95] Jatkosodan jälkeen Ivaskan perheenjäsenet muuttivat Helsinkiin ja Lahteen.

Viipurin viimeisten siviilien joukossa oli Leonidas Homanen, joka poistui Viipurista 17.6.1944. Sortavalan-matkaltaan Homanen oli palannut Viipuriin 16.6. miltei vuorokauden matkustamisen jälkeen. Matka oli taittunut junien ja sotilaskuorma-auton kyydissä. Vielä 16.6. Homanen työskenteli seurakuntien virastossa, eikä evakuoimistoimisto antanut lupaa arkiston evakuoimiseen. Samana päivänä evakuoitiin lapset, vanhukset ja ne henkilöt, joiden ei ollut välttämätöntä jäädä Viipuriin, ja seuraavana päivänä evakuointi koski koko siviiliväestöä.[96] Homanen kirjoitti raportissaan viimeisen päivän kulusta kantaen huolta seurakuntien arkistojen kohtalosta:

> Lauantaina 17 p:nä kesäkuuta kello 6 ryhdyin pakkaamaan seurakuntain pääkirjoja ja arkistoja sekä annoin käskyn kirkon irtaimen omaisuuden pakkaamisesta. Tuskin olin ennättänyt (mitä ankarimman pommituksen vallitessa) täydellisesti pakata seurakuntain arkistot kun annettiin käsky Viipurin täydellisestä evakuoimisesta. Kaikkien, jotka pystyivät kävelemään oli viivyttelemättä poistuttava kaupungista Nurmin suuntaan. Niinpä olin minäkin velvollinen noudattamaan käskyä jättämällä seurakuntain arkistot evakuoimistoimiston mahdollisten toimenpideitten varaan. Arkistot pakattuna kolmeen puulaatikkoon jäivät Mannerheimink. 7 C rapun eteiskäytävään. Kirkon omaisuuden pakkaaminen jäi keskeneräiseksi. Leonidas Homanen, pastori.[97]

Jatkosodan ajan Viipurin kreikkalaiskatolisen ja Viipurin suomalaisen kreikkalaiskatolisen seurakunnan esimiehenä toiminut Homanen joutui lähtemään ilman arkistoja ja kirkollista omaisuutta. Raportin rivien väleistä voi lukea pettymystä siihen, ettei evakuoimislupaa ja autokuljetusta annettu ajoissa. Homanen ei ollut ainoa, joka arvosteli evakuointijärjestelyjä, vaan viranomaisten arvioiden mukaan omaisuuden evakuoiminen onnistui melko heikosti.[98] Homanen ei ole päivännyt raporttiaan, mutta hän on laatinut sen todennäköisesti pian kaupungista lähtemisen jälkeen. Viipurin jätettyään Leonidas Homanen suuntasi Toijalaan, josta käsin hän hoiti molempien Viipurin kreikkalaiskatolisten siirtoseurakuntien esimiehen tehtäviä, ja kesällä 1945 hän aloitti työn Turun ortodoksisen seurakunnan esimiehenä.[99]

Jatkosodan jälkeen viipurilaiset asettuivat asumaan omatoimisesti uusille paikkakunnille, koska siirtoväen sijoitussuunnitelma koski maataloussiirtoväkeä. Käytännössä viipurilaiset muuttivat muihin kaupunkeihin ja Etelä-Suomeen, ja useat muuttivat työn ja toimeentulon vuoksi monta kertaa paikkakunnalta toiselle. 1940-luvun loppuun mennessä viipurilaisia asui

eniten Helsingissä, Tampereella, Lahdessa, Turussa, Mikkelissä ja Lappeenrannassa.[100]

Lopuksi: viipurilaisten kokemushistoriaa toisen maailmansodan vuosina

Tarkastelin viipurilaisten siviilien aikalaiskokemuksia sekä suhtautumista ilmapommituksiin, kaupungin tuhoutumiseen, kodin menettämiseen, Viipurin jälleenrakentamiseen ja kotiinpaluuseen. Viipurilaisen siviiliväestön aikalaiskokemukset suodattuivat kirjeisiin itsesensuurin ja postisensuurin rajoissa, kuten lähteinä luetut Ivaskan, Kokon ja Mureen kirjekokoelmien kirjeet osoittavat. Sensuurin vuoksi kirjoittajat käyttivät erilaisia vihjauksia ja kiertoilmauksia, jotka koskivat paikannimiä tai sodan kulkua pommituksineen. Merkittävä osa päälähteenä käytetyistä kirjeistä on kulkenut kenttäpostissa tai kuulunut sensuurinalaiseen takaisin valloitetun Karjalan siviilipostiin, mutta sensorien merkintöjä ei yksittäisiä poikkeuksia lukuun ottamatta löydy. Sodan kontekstissa kirjeenvaihdot olivat tiedonvälityksen keino, ja ne säilyttivät ihmissuhteita sekä loivat jatkuvuutta, mikä ilmenee kirjoittamisen painottumisena talvisodan aikaan, jatkosodan alkuun, mahdollisen paluumuuton valmistelun aikaan ja kesään 1944.

Viipurilaiset kirjoittivat sotavuosien kirjeissään ilmapommituksista, kaupungin säilymisestä pommituksista huolimatta ja kodin menettämisestä sekä pohtivat kotiinpaluuta ja raportoivat Viipurin jälleenrakentamisen edistymisestä. Kerronta oli asiapitoista ja hillittyä, mutta rivien väleistä ja sanavalinnoista voi tulkita aikalaiskokemusten kirjoa huolesta ja pelosta, jotka aiheutuivat pommituksista, evakuoimisista ja elämän sattumanvaraisuudesta. Aikalaiset eivät kuitenkaan kirjoittaneet sattumasta, vaan he uskoivat Jumalan johdatukseen. Tunteikkaimpia hetkiä olivat yhtäältä talvisodan päättyminen ja jatkosodan evakkotaival, jotka olivat järkytyksiä, ja toisaalta jatkosodan alkaminen, joka avasi horisontin kotiinpaluusta. Sodan päättyminen ei merkinnyt rauhanajan normaalioloihin palaamista, vaikka kaupunkilaiset pystyivät pääosin jatkamaan ammateissaan uusilla paikkakunnilla.

Viipurilaisten aikalaiskokemuksissa paluu kotikaupunkiin ja kaupungin jälleenrakentaminen eivät välttämättä saaneet niin positiivista kaikua kuin maaseudun siirtoväkeä koskevissa tutkimuksissa on havaittu, eikä jatkosodanaikainen paluumuutto rinnastunut kokemuksellisesti paluuna sotaa edeltävään elämään. Kun viipurilaisten paluumuuttoa suhteuttaa maaseutuväestön paluumuuttoon, kaupunkilaiset eivät välttämättä tahtoneet palata tai päässeet palaamaan kotipaikoilleen. Syinä olivat sekä pahoin raunioitunut kaupunki että jälleenrakentamisen painottuminen maaseudulle. Suurin osa viipurilaisista asettui uusille asuinpaikkakunnille jo talvisodan jälkeen.

Niin evakkoaikoina kuin jälleenrakennettavassa kaupungissa ja diasporassakin viipurilaiset vertasivat olosuhteita talvisotaa edeltäneeseen aikaan. Kirjeiden kirjoittajille sotavuodet tarkoittivat menetyksiä: asumisolosuhteet heikkenivät, perheenjäsenet joutuivat erilleen toisistaan ja monet menettivät läheisiään. Viipuriin palanneet siviilit elivät sotilaiden Viipurissa, koska kaupunki oli rintaman selustakeskus. Viipurilaisten ja muiden evakkojen kokemuksia yhdistivät menetysten ja sijoiltaan joutumisen kokemukset. Aiemman siirtoväkitutkimuksen havainnoista viipurilaisten aikalaiskokemuksia erottaa rajujen ilmapommitusten ja vähäisemmän jatkosodan paluumuuton lisäksi etenkin kaupunkilainen elämäntapa. Viipurilaiset katsoivat evakuoimisympäristöjään kaupunkilaisen katseella, mikä ilmeni esimerkiksi huolena pärekattoisten rakennusten paloriskistä tai maaseudun olosuhteiden vierautena. Vastaavasti maatalousvaltaisessa yhteiskunnassa kaupunkievakkoihin saatettiin suhtautua epäillen.

Torkkelin kirjelaatikko mainitaan jatkosodan Viipuria käsittelevissä tutkimuksissa ja tietokirjoissa. Kirjelaatikon alkuperäisdokumenttien muodostama ikkuna paluumuuttoon ja jälleenrakennukseen on välähdyksenomainen, koska aineistoja on säilynyt vain osasta Torkkelin kirjelaatikon avaamistilaisuuksista. Aikalaismerkityksissään kirjelaatikko oli sekä tiedonvälitystä kysymyksineen, vastauksineen ja kuulutuksineen että henkistä huoltoa ja mielialojen seuraamista varten. Ainakin yksittäisillä kysymyksillä tai ehdotuksilla oli konkreettisia vaikutuksia Viipurin olosuhteiden järjestämiseen, mutta aikalaisille paluumuuttajille kirjelaatikon avaamistilaisuuksien viihteellinen anti, kuten musiikkiesitykset ja yhteislaulu, lienevät olleet vähintäänkin yhtä suuressa roolissa kuin informaation saaminen. Viipuriin palanneiden lisäksi paluuta suunnitelleet kaupunkilaiset lähettivät ainakin yksittäisiä kirjeitä Torkkelin kirjelaatikkoon kysyäkseen esimerkiksi paluumuutosta ja taloudellisista avustuksista. Näihin kysymyksiin vastattiin henkilökohtaisesti.

Viipurilaisten evakkohistoria on jäänyt niin aiemmassa tutkimuksessa kuin tietokirjoissakin pienempään rooliin kuin maaseutusiirtoväen historia osana toista maailmansotaa ja sotienjälkeistä aikaa. Viipuri oli kuitenkin talvisodan syttyessä Suomen toiseksi suurin kaupunki, joka kärsi massiiviset tuhot jo talvisodan ilmapommituksissa. Merkittävä osa siviileistä poistui heti ensimmäisinä pommituspäivinä, mutta viimeiset siviilit sinnittelivät aina helmikuun 1940 loppupuolelle saakka raunioituvassa kaupungissa. Kun maaseudun siirtokarjalaiset palasivat jatkosodan aikana viljelemään kotitilojaan, viipurilaisten enemmistö jäi asumaan muualle Suomeen. Viipurilaisten evakkohistoria on ikään kuin jäänyt evakkojen historiakulttuurissa kokoaan pienemmäksi.

Viitteet

1 Hakoköngäs 2020, 188–189. Ks. myös esim. Kallioniemi 1990, 47–49. Tämän artikkelin tutkimustyöhön liittyviä arkistomatkoja ovat tukeneet Karjalan Säätiö ja Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura. Kiitokset Ivaskan ja Kokon perheille, Suomen Asutusmuseolle sekä Torkkelin kirjelaatikon dokumenttien kuvaamisesta Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran sihteeri-tiedottaja Tuula Rantalalle.

2 Lakio 1978, 411–413; Luoma 1982, 149–150; Grünthal & Korjonen-Kuusipuro 2020, 6; Sireni 2020, 105.

3 Ks. myös Kantonen 1953; Lakio 1978, 411–413; Nissilä 1983, 139–180; Kallioniemi 1990; Kuujo 1992; Kuujo 1996; Raevuori 2011; Lankinen 2011, 140–153; Shikalov 2013, 25–69; Hämynen 2013, 77–85. Viipurin toisen maailmansodan sotahistoriasta ks. esim. Lappalainen 1991.

4 Koskivirta, Paavolainen & Supponen 2016, 10. Vrt. kuitenkin Kantonen 1953. Arvo Kantonen käytti kirjansa päälähteenä talvisodan aikana pitämäänsä päiväkirjaa, joka kuuluu nykyisin Kansallisarkiston Mikkelin toimipisteen kokoelmaan (KA Mikkeli. Arvo Kantosen arkisto, sotapäiväkirja Viipurista 1939–1940).

5 Ivaskan ja Kokon perheiden kirjekokoelmat ovat kotiarkistoina. Mureen perheen kirjekokoelma kuuluu Suomen Asutusmuseon arkistoon.

6 *Viipurin osoitekalenteri ja liikehakemisto 1939–1940*, ”Ivaska”. Ks. esim. *Etelä-Suomen Sanomat* 4.2.1950, ”Isännöitsijä J. F. Ivaska 70-vuotias”.

7 *Viipurin osoitekalenteri ja liikehakemisto 1939–1940*, ”Kokko”; Vuorikoski 1996, 46–49. Kokon perheestä on kirjoitettu kirja, jossa esitellään perheenjäseniä ja sukua myös toisen maailmansodan ajalta (Vuorikoski 1996). Eemil Kokko työskenteli jatkosodan aikana Viipurin sotilashallinnossa poliisiasiainupseerina ja Martti Kokko kansanhuollon päällikkönä. (Parikka 1958, 544, 574; Kuujo 1996, 62, 64, 70).

8 *Uusi Suomi* 12.4.1947, ”Vahtimestari Ivar Aleksander Partanen”.

9 *Viipurin osoitekalenteri ja liikehakemisto 1939–1940*, ”Kornblit”.

10 Heikkilä 2020, 79–93; Heikkilä 2021.

11 KA. Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto. Torkkelin kirjelaatikko; Parikka 1958, 561–562; Simonen 1965, 196; Nissilä 1983, 178. Ks. myös Kallioniemi 1990, 212–213, Raevuori 2011, 121–122.

12 Eskelinen 2020; Kanerva, Kivistö & Kleemola 2018, 16–17.

13 KA. Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto. Torkkelin kirjelaatikko, dokumentit: puhtaaksikirjoitettu ”Köyhänapukysymys”; nimimerkki ”Monttumies”; nimimerkki ”Kirvesmies”; nimimerkki ”3 lapsen äiti sotaleski”; nimimerkki ”Tampereella oleva viipurilainen sotaleski”; nimimerkki ”Leskiäiti”; nimimerkki ”Naistyötön”; nimimerkki ”Potilas”; nimimerkki ”Kirvesmies”.

14 Ks. esim. Hagelstam 2014, 18–46; kokemushistoriasta ks. esim. Kivimäki 2019, 9–38.

15 Yleistä sota-ajan perhekirjetutkimusta ks. esim. Kuusi 2000 ja Hietala 2018. Sota-aikojen kirjeistä ja sensuurista ks. esim. Tikka, Taskinen & Nevala-Nurmi (toim.) 2015 ja kirjeistä historiantutkimuksen lähteinä ks. esim. Leskelä-Kärki, Lahtinen & Vainio-Korhonen (toim.) 2011. Kontekstoivista tutkimuksista ks. myös esim. Simonen 1965.

16 Viitanen 1958, 503–505. Ks. myös Ahokas 2004, 55–56; Mosander 2010, 57–60; Raevuori 2011, 37–43.

17 KKA. Wilhelmiina (Miina) Kokko Martti Kokolle Säkkijärveltä 6.12.1939; vrt. Vuorikoski 1996, 161.

18 KKA. Annikki Kokko Martti Kokolle Lahdesta 30.11.1939.

19 Koponen & Viitanen 1941, 21; Kantonen 1953, 16–17; Mosander 2010, 58–59.

20 Vrt. Viitanen 1958, 508; Örn (toim.) 2021, 186.
21 SAA. Olga ja Asta Kornblit Johannes Mureelle Ruhalasta 12.12.1939 KPK.
22 SAA. Olga ja Asta Kornblit Johannes Mureelle Tampereelta 18.1.1940 KPK.
23 Viitanen 1958, 509; Lakio 1978, 411; Kuujo 1992, 121; Örn (toim.) 2021, 186.
24 KKA. Eemil Kokko Martti Kokolle Viipurista 9.12.1939. Ks. myös Vuorikoski 1996, 178.
25 KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Viipurista 17.12.1939; Koponen & Viitanen 1941, 46; Viitanen 1958, 511; Mikola 1978, 392.
26 IKA. Julius Ivaska Leila Ivaskalle Viipurista 21.12.1939.
27 Viitanen 1958, 514–516; Raevuori 2011, 47–51.
28 IKA. Tuulikki Ivaska Leila Ivaskalle Viipurista 22.1.1940.
29 KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Viipurista 8.12.1939; KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Viipurista 17.12.1939; SAA. Rakel Johannes Mureelle Viipurista 13.1.1940 KPK; IKA. Tuulikki Ivaska Leila Ivaskalle Viipurista 22.1.1940. Kiertoilmauksista, kellareista ja uskosta Jumalaan ks. myös Mosander 2010, 72–76, 85, 103–105.
30 KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Viipurista 17.12.1939.
31 KKA. Ivar Partanen Annikki ja Leila Kokolle Viipurista 31.1.1940.
32 Koponen & Viitanen 1941, 134–144; Kantonen 1953, 83–92; Viitanen 1958, 520–521, 528–531; Mikola 1978, 393; Mosander 2010, 131–139, 174–179, 189–195.
33 KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle 23.2.1940.
34 Koponen & Viitanen 1941, 161.
35 Viitanen 1958, 531–532.
36 KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Kuopiosta 13.3.1940.
37 SAA. Olga ja Asta Kornblit Tatjana Mureelle Tampereelta 26.3.1940 KPK; Heikkilä 2020, 86.
38 SAA. Olga ja Asta Kornblit Tatjana Mureelle Tampereelta 26.3.1940 KPK; Heikkilä 2020, 86. Vastaavasti ks. myös IKA, Julius Ivaska Suomenniemeltä Leila Ivaskalle Helsinkiin 15.4.1940.
39 Grünthal & Korjonen-Kuusipuro 2020, 10.
40 KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle 5.4.1940.
41 SAA. Rakel Johannes Mureelle Noposta 3.5.1940 KPK.
42 Vrt. Haikari 2006, 266–309.
43 SAA. Olga ja Asta Kornblit Johannes Mureelle Tampereelta 12.4.1940 KPK.
44 Karvonen 1958, 198–199; Kemppi 2020, 229; Heikkilä 2020, 83. Viipurin tuomiokirkkoseurakunnasta sotavuosina 1939–1944 ks. Örn (toim.) 2021, 184–190.
45 Kansanaho 1986, 356–357; Koskivirta 2010, 249.
46 KKA. Wilhelmiina Martti Kokolle Merikarvialta 5.3.1940.
47 KKA. Wilhelmiina Martti Kokolle Merikarvialta 5.3.1940; KKA. Wilhelmiina Martti Kokolle Merikarvialta 7.3.1940.
48 KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Helsingistä 29.6.1940; KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Helsingistä 12.7.1941; KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Helsingistä 22.9.1941.
49 *Leipuri* N:o 3, 1940, *Suomen Leipurien Tukkuliike Oy*. v. 1940; *Uusi Suomi* 26.4.1940, ”Niitä arv. asiakkaitani”.
50 IKA. Julius Ivaska Suomenniemeltä Leila ja Sisko Ivaskalle Helsinkiin 5.3.1940.
51 *Uusi Suomi* 31.3.1940, ”Aimo Veikko Eelis Ivaska”.
52 Shikalov 2013, 25–69.
53 KKA. Ivar Partanen Helsingistä Annikki Kokolle 12.7.1941; Simonen 1965, 186; Ripatti 2014, 101–102. Vrt. Pajari 2018, 394–407. Ks. myös SAA, Olga ja Asta Kornblit Johannes Mureelle Helsingistä 25.8.1941 KPK.
54 Parikka 1958, 538–539, 545. Ks. myös Raevuori 2011, 119–125.
55 KKA. Eino Partanen Annikki Kokolle Viipurista 28.9.1941.
56 Parikka 1958, 549, 555, 559. Ks. myös Ripatti 2014, 104–107.
57 IKA. Anna Ivaska lotta Sisko Ivaskalle Helsingistä 26.10. ja 27.10.1941; IKA. Tuulikki Ivaska Leila Ivaskalle 6.11.1941.

58 IKA. Julius Ivaska Leila ja Sisko Ivaskalle Helsingissä 7.11.1941.

59 Hämynen 2013, 77–81. Sanomalehdistä ks. esim. *Karjala* 5.10.1941, ”Uusi elämä virtaa kohisten Viipurin suoniin”. TK-miesten kirjoituksista ks. myös Salovuori (toim.) 1941. Kuvia Viipurista vuodelta 1941 ja ennen talvisotaa ks. Sandberg (toim.) 1941.

60 Parikka 1958, 548–550; Simonen 1965, 133; Kuujo 1992, 151; Koskivirta 2010, 252.

61 Parikka 1958, 557.

62 Torkkelin kirjelaatikon ensimmäinen avaustilaisuus oli 14.11.1941. Kansallisarkistossa on säilynyt yhteensä ainakin yhdeksän avaustilaisuuden aineistoa: marraskuu (kolme tilaisuutta) ja joulukuu (yksi tilaisuus) 1941, tammikuu (kolme tilaisuutta), helmikuu (yksi tilaisuus) ja maaliskuu (yksi tilaisuus) 1942. (KA. Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto, Torkkelin kirjelaatikko). Kirjelaatikon toiminta päättyi toukokuussa 1942 (ks. esim. Nissilä 1983, 178).

63 KA. Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto. Torkkelin kirjelaatikko, dokumentit: ”Torkkelin kirjelaatikon avaus 14.11.41”; nimimerkki ”??” ja vastaus ”Lutikoita huonekaluissa”; vastaukset ”Vuokrasuhteen jatkamista koskevia kysymyksiä” ja ”Vuokranmaksuista”; kysymys ja vastaus ”Mitenkä saan perheeni tänne?” ja ”Ristiriitoja kiinteistöjen tuottokysymyksessä”; tiedonanto ”Lipun myynti asemalla” ja Postinkanto”; ”Torkkelin kirjelaatikon avaus 19.12.41 klo 19.00” ja erit. liite n:o 7 (”Tiedoitus”, Viipuri 18.12.1941, Eemil Kokko); nimimerkki ”Potilas”; nimimerkki ”Kirvesmies”; nimimerkki ”Täällä työskentelevä viipurilainen lotta”; nimimerkki ”Kersantti”.

64 KA. Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto. Torkkelin kirjelaatikko, dokumentit: ”Torkkelin kirjelaatikon avaus 14.11.41”; vastaukset ”Vuokrasuhteen jatkamista koskevia kysymyksiä” ja ”Vuokranmaksuista”; kysymys ja vastaus ”Ristiriitoja kiinteistöjen tuottokysymyksessä”; nimimerkki ”Kotin nainen” ja Eemil Kokon vastaus 20.11.1941; ”Torkkelin kirjelaatikon avaus 19.12.41 klo 19.00” ja erit. liite n:o 7 (”Tiedoitus”, Viipuri 18.12.1941, Eemil Kokko); nimimerkki ”Täällä työskentelevä viipurilainen lotta”; ohjelma Torkkelin kirjelaatikkoon 6.2.1942; valistuspäällikkö, sotilasvirkailija Eero Viitasen kirje ”Torkkelin kirjelaatikko”, Viipuri 12.12.1941; avaustilaisuuden 19.12.1941 ohjelmarunko; Parikka 1958, 561–562. Ulkonaliikkumiskiellosta ks. myös Raevuori 2011, 138–139.

65 Parikka 1958, 569.

66 KA. Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto, Torkkelin kirjelaatikko, dokumentit: kuulutus osoitekalenterista 12.12.1941; kuulutus osoitekortin täyttämisestä; kuulutus ”viipurilaisille talonomistajille”; kuulutus ”siirtoväen verotus” 4.2.1942; ”Tervehdys sot.hall.piirin lämpötalousosastolta”; ”terveydenhuollosta tiedotetaan” -lappunen; tiedotukset terveydenhuollosta, lämmityshuollosta ja rottasodasta; puhtaaksikirjoitettu ”Köyhänapukysymys”; nimimerkki ”??”; nimimerkki ”Monttumies”; nimimerkki ”Kirvesmies”; nimimerkki ”3 lapsen äiti sotaleski”; nimimerkki ”Tampereella oleva viipurilainen sotaleski”; nimimerkki ”Leskiäiti”; nimimerkki ”Naistyötön”; nimimerkki ”Joukko viipurilaisia” 19.[11.]1941.

67 KKA. Eemil Kokko Martti Kokolle Viipurista 25.1.1942.

68 Mikola 1978, 399; Lappalainen 1991, 106; Kuujo 1992, 159.

69 Simonen 1965, 200–201.

70 KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 21.7.1942.

71 KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 21.7.1942.

72 KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 23.8.1942; KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 27.8.1942.

73 Simonen 1965, 201; Koskivirta 2010, 267–268.

74 KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 27.8.1942.

75 KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 7.9.1942; KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 7.9.1942.

76 KKA. Annikki Kokko Tammiston pysäkiltä Martti Kokolle Viipurin sotilashallintoon 28.8.1942.

77 Kaarninen 2015, 180–183.

78 Mosander 2010, 148–152. Ks. myös Tepora 2018, 52–72.

79 KA Mikkeli. Viipurin lääninhallituksen siirtoväenosaston arkisto. Tilastot 1943, yhteenveto palautetulle alueelle 22.5.43 mennessä saapuneesta siirtoväestä. Vrt. Luoma 1982, 101. Luoman mukaan toukokuussa 1943 palanneita viipurilaisia oli noin 24 300, mikä vastasi 33,5 prosenttia vuoden 1939 väkiluvusta. Toukokuussa 1944 palanneita oli 25 300 tai toisen tilaston mukaan lähes 28 000 (Luoma 1982, 101, 105, 111).

80 SAA. Olga ja Asta Kornblit Nasti Mureelle Helsingistä 12.2.1944. Viipurilaisten suhtautumisesta Helsingin pommituksiin ks. myös Raevuori 2011, 161–163.

81 SAA. Olga ja Asta Kornblit Nasti Mureelle Helsingistä 11.4.1944.

82 IKA. Kopio Leila Ivaskan kirjeestä [Oili-] tädille 19.6.1944.

83 Parikka 1958, 583–587; Lappalainen 1991, 145–150; Ahokas 2004, 177–179.

84 KA Mikkeli. Viipurin suomalaisen ortodoksisen seurakunnan arkisto, II Ha. Muistio sotatapahtumien kehityksestä Viipurissa 12.–17.6.1944.

85 KA Mikkeli. Viipurin suomalaisen ortodoksisen seurakunnan arkisto, II Ha. Muistio sotatapahtumien kehityksestä Viipurissa 12.–17.6.1944.

86 KA Mikkeli. Viipurin suomalaisen ortodoksisen seurakunnan arkisto, II Ha. Muistio sotatapahtumien kehityksestä Viipurissa 12.–17.6.1944.

87 IKA. Julius Ivaska Leila Ivaskalle Viipurista 15.6.1944.

88 Kuujo 1996, 71–12; Ahokas 2004, 177–181, 184–185, 190. Ks. myös Raevuori 2011, 185–195; Ripatti 2014, 176–178.

89 IKA. Tuulikki Ivaska Viipurista Leila Ivaskalle Helsinkiin 16.6.1944.

90 Ks. myös esim. Heikkilä 2020, 83.

91 IKA. Kopio Leila Ivaskan kirjeestä [Oili-] tädille 19.6.1944. Ks. myös IKA, kopio Leila Ivaskan kirjeestä Siirtoväen Hakuasiaintoimistolle 19.6.1944; IKA. Leila Ivaska Tuulikki Ivaskalle Helsingistä 27.6.1944; IKA. Tuulikki Ivaska Leila Ivaskalle 30.6.1944.

92 IKA. Leila Ivaska Tuulikki Ivaskalle Helsingistä 27.6.1944; IKA. Leila Ivaska Tuulikki Ivaskalle Helsingistä 27.6.1944.

93 IKA. Anna Ivaska Tuulikki Ivaskalle Ypäjältä 3.7.1944.

94 Vrt. esim. Heikkilä 2021, 214–221.

95 IKA. Anna Ivaska Tuulikki Ivaskalle Ypäjältä 3.7.1944. Ks. myös IKA. Julius Ivaska Tuulikki Ivaskalle Ypäjältä 1.7.1944.

96 Kuujo 1996, 72.

97 KA Mikkeli. Viipurin suomalaisen ortodoksisen seurakunnan arkisto, II Ha. Muistio sotatapahtumien kehityksestä Viipurissa 12.–17.6.1944. Vrt. Örn (toim.) 2021, 189.

98 Kuujo 1996, 74.

99 KA Mikkeli. Viipurin suomalaisen ortodoksisen seurakunnan arkisto, II Ha. Muistio sotatapahtumien kehityksestä Viipurissa 12.–17.6.1944. SAA. Leonidas Homanen Toijalasta kanttori Johannes Mureelle Karstulan kirkonkylään 18.5.1945; ”Henkilötietoja rehtoreista, opettajista, oppilaista ja henkilökunnasta” 1948, 152; Karvonen 1958, 199.

100 Lakio 1978, 411–413.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Arkistolähteet

Ivaskan perheen kirjekokoelma (IKA), suvun kotiarkisto, Lahti

Kokon perheen kirjekokoelma (KKA), suvun kotiarkisto, Porvoo

Suomen Asutusmuseon arkisto (SAA), Lapinlahti
- Mureen perheen kirjekokoelma
  - Tatjana Mureen, Nasti Mureen ja Johannes Mureen vastaanottamat kirjeet ja kirjepostikortit (KPK)

Kansallisarkisto (KA), Helsinki
- Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto, yleinen kirjeenvaihto, 1941–1943
  - Torkkelin kirjelaatikko

Kansallisarkisto (KA Mikkeli), Mikkeli
- Arvo Kantosen arkisto
  - Sotapäiväkirja Viipurista 1939–1940
- Viipurin lääninhallituksen siirtoväenosaston arkisto
  - Tilastot 1943
- Viipurin suomalaisen ortodoksisen seurakunnan arkisto
  - Muistio sotatapahtumien kehityksestä Viipurissa 12.–17.6.1944

Sanomalehdet

Etelä-Suomen Sanomat 1950
Karjala 1941
Leipuri. Suomen Leipuriliiton r.y. äänenkannattaja 1939
Uusi Suomi 1940, 1947

Painetut lähteet

***Viipurin osoitekalenteri ja liikehakemisto 1939–1940* (1939)**. Karjalan painotyö Oy.

Tutkimuskirjallisuus

Ahokas, Osmo (2004). *Karjalan kannaksen evakuointi. Evakuointisuunnitelmat 1922–1944 ja evakuointien karu todellisuus*. Tampere: Pilot-kustannus.

Eskelinen, Aleksi (2020). Ei tarupajasta, ei kirjailijan pöydältä. Siirtoväelle suunnattu propaganda Maan Turvan radio-ohjelmissa vuosina 1939–1940. Suomen historian pro gradu-tutkielma. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Grünthal, Satu & Kristiina Korjonen-Kuusipuro (2020). ”Viipurilaisuus ja viipurilaiset diasporassa”. *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen*, toim. Satu Grünthal & Kristiina Korjonen-Kuusipuro. VSKST 23. Helsinki: VSKS, 6–24.

Hagelstam, Sonja (2014). *Röster från kriget. En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944*. Diss.: Åbo Akademi. Åbo: Åbo Akademis förlag.

Haikari, Janne (2006). ”Kun sota loppuu mutta velvoitteet jatkuvat. Suomen jälleenrakentaminen Kotiliesi-lehdessä 1940–1941”. *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla,* toim. Petri Karonen & Kerttu Tarjamo. Historiallinen arkisto 124. Helsinki: SKS, 266–309.

Hakoköngäs, Eemeli (2020). ”Karjalan evakot Suomen historian oppikirjoissa. Kolme näkökulmaa 1940-luvulta 2010-luvulle”. *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen*, toim. Satu Grünthal & Kristiina Korjonen-Kuusipuro. VSKST 23. Helsinki: VSKS, 179–201.

Heikkilä, Hannu (2020). ”’Rakas ystäväni Klaudia!’ Evakkoon joutuneiden ystävysten kirjeet talvi- ja jatkosodan vuosina kätilö Klaudia Mureen kirjeenvaihdoissa”. *Genos* 91 (2020:2), 79–93.

Heikkilä, Hannu (2021). *Mureen kirjeet. Evakkous ja elämäntavan muutos rajakarjalais-ortodoksisten sisarusten kirjeenvaihdoissa 1930-luvulta 1970-luvulle*. JYU Dissertations 375. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

”Henkilötietoja rehtoreista, opettajista, oppilaista ja henkilökunnasta” (1948). *Suomen kreikkalaiskatolinen pappisseminaari 1918–1948*, toim. Mikael Kasanko, Johannes Suhola & Aari Surakka. Kuopio, 141–175.

Hietala, Marjatta (2018). ”Ikuinen ikävä – kirjeet tunteiden tulkkeina”. *Karjalani, Karjalani, maani ja maailmani. Kirjoituksia Karjalan menetyksestä ja muistamisesta, evakoiden asuttamisesta ja selviytymisestä*, toim. Pirkko Kanervo, Terhi Kivistö & Olli Kleemola. Siirtolaisuusinstituutti, Tutkimus 1 & Sigillum, Bibliotheca Sigillumiana 8. Turku: Siirtolaisuusinstituutti & Oy Sigillum Ab, 186–205.

Hämynen, Tapio (2013). ”Viipuri elää – Viipuri herää”. *Viipurin kadotetut vuodet 1940–1990,* Yury Shikalov & Tapio Hämynen. Helsinki: Tammi, 77–85.

Kaarninen, Mervi (2015). ”’Jätimme kotimme ja astuimme junaan’. Kahden koulutytön kirjeenvaihto 1942–1945”. *Kirjeitä sodasta. Kirjoittamisen tavat ja merkitykset kriisiaikoina*, toim. Marko Tikka, Ilari Taskinen & Seija-Leena Nevala-Nurmi. Tampere: Tutkimuksia ja kuvauksia 12. Tampereen historiallisen seuran julkaisuja 18. Tampere: Postimuseo & Tampereen Historiallinen Seura, 180–199.

Kallioniemi, Jouni (1990). *Viipuri suursodassa 1939–1944*. Turku: Kirjaveteraanit Oy.

Kanervo, Pirkko; Terhi Kivistö & Olli Kleemola (2018). ”Evakoita vai pakolaisia?”. *Karjalani, Karjalani, maani ja maailmani. Kirjoituksia Karjalan menetyksestä ja muistamisesta, evakoiden asuttamisesta ja selviytymisestä*, toim. Pirkko Kanervo, Terhi Kivistö & Olli Kleemola. Siirtolaisuusinstituutti, Tutkimus 1 & Sigillum, Bibliotheca Sigillumiana 8. Turku: Siirtolaisuusinstituutti & Oy Sigillum Ab, 7–25.

Kansanaho, Erkki (1986). *Kirkko Karjalassa*. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino Oy.

Kantonen, Arvo (1953). *Näin talvisodan Viipurin*. Jyväskylä: Kustannusliike Pohjola ja kumpp.

Karvonen, Ilmari (1958). ”Viipurin kirkot ja seurakunnat”. *Viipurin kirja. Muistojulkaisu*, toim. Juho Kivi-Koskinen, J. I. Koivu, Arno Tuurna & T. Valtavuo. Pieksämäki: Torkkelin säätiö, 154–200.

Kemppi, Hanna (2020). ”Ristimäen hautausmaan kirkon elämänkaari ja Viipurin ortodoksinen kulttuuri”. *Monumenteista tanssiaskeliin. Taiteiden ja kulttuurin Viipuri 1856–1944*, toim. Anna Ripatti & Nuppu Koivisto. VSKST 22. Helsinki: VSKS, 223–278.

Kivimäki, Ville (2019). ”Reittejä kokemushistoriaan. Menneisyyden kokemus yksilön ja yhteisön vuorovaikutuksessa”. *Eletty historia. Kokemus näkökulmana menneisyyteen*, toim. Johanna Annola, Ville Kivimäki & Antti Malinen. Tampere: Vastapaino, 9–38.

Koponen, Emil & Eero Viitanen (1941). *Viipurin viimeiset päivät. Asiakirjojen ja omien kokemusten perusteella kuvattuna*. Porvoo: WSOY.

Koskivirta, Anu (2010). ”Luovutetun Karjalan julkisoikeudelliset yhteisöt”. *Karjala itärajan varjossa. Viipurin läänin historia VI*, toim. Yrjö Kaukiainen & Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan Kirjapaino Oy, 249–276.

Koskivirta, Anu; Pentti Paavolainen & Sanna Supponen (2016). ”Viipurin historiankirjoitus. Politiikkaa, teemoja, aukollisuuksia”. *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. VSKST 18. Helsinki: VSKS, 7–17.

Kuujo, Erkki (1992). ”Viipurin kaupungin hoitokunnan vaiheet 1940–1942”. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 10*, toim. Erkki Kuujo. Helsinki: VSKS, 117–159.

Kuujo, Erkki (1996). ”Viipurin kaupungin hoitokunnan vaiheet 1942–1948”. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 11*, toim. Erkki Kuujo. Helsinki: VSKS, 62–81.
Kuusi, Hanna (2000). ”Sisarukset sodassa. Perheen selviytymisstrategioita sotavuosina”. *Keulakuvia ja peränpitäjiä. Vanhan ja uuden yhteiskunnan rajalla*, toim. Riitta Oittinen & Marjatta Rahikainen. Helsinki: SHS, 347–365.
Lakio, Matti (1978). ”Viipurilaisten sijoittuminen uusille asuinsijoille sotien jälkeen”. *Viipurin kaupungin historia. 5. osa, vuodet 1917–1944*. Helsinki: Torkkelin Säätiö, 411–413.
Lankinen, Juha (2011). ”Viipuri 1941–1944”. *Viipuri – haavoittunut kaunotar*, toim. Arvo Vatanen. Helsinki: Studio Arvokirjat, 140–153.
Lappalainen, Niilo (1991). *Viipuri toisessa maailmansodassa*. Porvoo: WSOY.
Leskelä-Kärki, Maarit; Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim. 2011). *Kirjeet ja historiantutkimus*. Historiallinen Arkisto 134. Helsinki: SKS.
Luoma, Pekka (1982). ”Karjalankannaksen väestönsiirrot ja evakuoinnit jatkosodan aikana 1941–1944”. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 5*. Helsinki: VSKS, 75–152.
Mikola, K. J. (1978). ”Viipuri rauhan ajan varuskuntana ja sodissa”. *Viipurin kaupungin historia.* 5. osa*, vuodet 1917–1944*. Helsinki: Torkkelin Säätiö, 381–408.
Mosander, Marja (2010). *Kun onni muuttaa suuntaa. Kirjeitä talvisodan ajalta.* Helsinki: Like.
Nissilä, Viljo (1983). ”Kulttuurielämää sotavuosina 1939–44 Viipurissa”. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 6*. Helsinki: VSKS, 139–180.
Pajari, Ilona (2018). ”Lyhyen sodan ja suuren tulevaisuuden odotus Suomessa kesällä 1941”. *Historiallinen aikakauskirja* 116 (2018:4), 394–407.
Parikka, Eino (1958). ”Sotien Viipuri I”. *Viipurin kirja. Muistojulkaisu*, toim. Juho Kivi-Koskinen, J. I. Koivu, Arno Tuurna & T. Valtavuo. Pieksämäki: Torkkelin säätiö, 533–587.
Raevuori, Antero (2011). *Hyvästi, Viipuri. Karjalan pääkaupungin kohtalonvuodet 1939, 1941 ja 1944*. Helsinki: Minerva Kustannus Oy.
Ripatti, Jaakko (2014). *Karjalan luterilaiset seurakunnat evakossa. Viipurin-Mikkelin hiippakunta, sota ja siirtoseurakunnat 1939–1949*. Kirjokansi 55. Helsinki: SKS.
Salovuori, Eero (toim. 1941). *Viipuria kohti. TK-miesten kuvauksia, piirroksia ja valokuvia kannaksen vapautussodasta.* Porvoo: WSOY.
Sandberg, Börje (toim. 1941). *Viipuri ennen ja nyt.* Helsinki: Otava.
Shikalov, Yury (2013). ”Viipuri nollapisteessä 1940–1941. *Viipurin kadotetut vuodet 1940–1990,* Yury Shikalov & Tapio Hämynen. Helsinki: Tammi, 25–69.
Simonen, Seppo (1965). *Paluu Karjalaan. Palautetun alueen historiaa 1941–1944*. Helsinki: Otava.
Sireni, Maarit (2020). ”Pala Viipuria uuteen kotiin.” *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen*, toim. Satu Grünthal & Kristiina Korjonen-Kuusipuro. VSKST 23. Helsinki: VSKS, 104–127.
Tepora, Tuomas (2018). ” Itsekkäät evakot ja ahneet isännät. Talvisodan evakuoinnin kokemushistoriaa.” *Karjalani, Karjalani, maani ja maailmani. Kirjoituksia Karjalan menetyksestä ja muistamisesta, evakoiden asuttamisesta ja selviytymisestä*, toim. Pirkko Kanervo, Terhi Kivistö & Olli Kleemola. Siirtolaisuusinstituutti, Tutkimus 1 & Sigillum, Bibliotheca Sigillumiana 8. Turku: Siirtolaisuusinstituutti & Oy Sigillum Ab, 52–72.
Tikka, Marko; Ilari Taskinen & Seija-Leena Nevala-Nurmi (toim. 2015). *Kirjeitä sodasta. Kirjoittamisen tavat ja merkitykset kriisiaikoina*. Tampere: Tutkimuksia ja kuvauksia 12. Tampereen historiallisen seuran julkaisuja 18. Tampere: Postimuseo & Tampereen Historiallinen Seura.
Viitanen, Eero (1958). ”Sotien Viipuri II.” *Viipurin kirja. Muistojulkaisu*, toim. Juho Kivi-Koskinen, J. I. Koivu, Arno Tuurna & T. Valtavuo. Pieksämäki: Torkkelin säätiö, 499–532.
Vuorikoski, Anneli (1996). *Viipurin viimeinen poliisipäällikkö*. Hämeenlinna: Karisto.
Örn, Outi (toim. 2021). *Selostuksia eräiden siirtoseurakuntien kohtaloista ja sotatapahtumista 1939–1949*. Helsinki: Karjalan Liitto ry.

MARITTA LEHTINEN

Siemenet ja pikkupossut arvossaan

Viipurin sota-ajan 1939–1945 kaupunkimaatalous

Tarkastelen tässä artikkelissa Viipurin sota-ajan kaupunkimaataloutta vuosina 1939–1945. Sisällytän kaupunkimaatalouden käsitteeseen puutarha-, palsta- ja siirtolapuutarhaviljelyn sekä kotieläinten kasvattamisen elintarvikkeeksi.

Kaupunkimaatalouden paluu

Suomessa viljely ja tuotantoeläimien pito kaupunkitalojen pihoissa väheni hygieniasäännösten tiukentuessa ja kannattavuuden heiketessä 1800-luvun lopulla.[1] Myös muun muassa Isossa-Britanniassa katsottiin tuotantoeläinten hajuineen sekä niiden teurastuksen aiheuttamine äänineen ja toisaalta ahtaine elintiloineen kuuluvan maaseudulle.[2] Samaan aikaan siirtolapuutarhat ja viljelypalstat, joiden taustalla oli myös ajatus helpottaa viljelijöiden sosiaalisia ja taloudellisia ongelmia, yleistyivät Länsi-Euroopan kaupungeissa. Tampereelle perustettiin Hatanpään siirtolapuutarha vuonna 1916, mistä alkaen Suomessa katsotaan aletun harjoittaa järjestäytynyttä siirtolapuutarhatoimintaa.[3] 1920-luvulta alkaen siirtolapuutarhat alkoivat yleistyä maassamme.[4]

Ensimmäinen ja toinen maailmansota aiheuttivat äkkinäisen kaupunkimaatalouden kasvun. Viljelyohjelmia, kuten *Dig for Victory* Englannissa ja *Victory Garden* Yhdysvalloissa, otettiin käyttöön toisen maailmasodan aikana siviilien omavaraisuuden takaamiseksi. Piiritetyn Leningradin väestö viljeli perunoita ja vihanneksia rakentamattomilla alueilla ja puistoissa sijaitsevilla maatilkuillaan keväällä 1942 noin 2000 hehtaarin alueella. Suomessa asetettiin syyskuussa 1939 elintarvikkeet säännöstelyn alaisiksi ja talvella siirryttiin maataloustuotteiden pakkoluovutuksiin. Viljely ja kotieläimet kuten possu, lammas, kani ja lehmä palasivat kaupunkiin maatalousministeriön kehottaessa kansalaisia ruoan kasvattamiseen. Kotirintaman kestävyys oli edellytys etulinjan kestämiselle, ja viljelyohjelmat nostattivat yhteisöllisyyden henkeä.[5] Vuonna 1944 siirtolapuutarhoista kerättiin satoa niin paljon, että Suomen Siirtolapuutarhaliitto katsoi sillä viljelijöiden saaman hyödyn lisäksi olevan myös merkittävää kansantaloudellista merkitystä.[6]

Viipurilaiset ruokapulaansa helpottamassa

Karjalan kaupunginosasta kouluiässä evakkoon lähtenyt muistelee kotinsa kasvimaan muodostaneen vuonna 1939 puolet 20 aarin piha-alueesta, joka oli samankokoinen kuin naapureiden pihat. Pihassa kasvoi perunaa, marjapensaita ja omenapuita. Naapureiden pihoissa kasvoivat samat tuotteet, lisäksi joillakin kasvoi mansikkaa. Kotona pidettiin viittä kuutta kanaa ja yhtä kukkoa. Viipurilaisilla oli muistelijan mukaan tapana kasvattaa ruoaksi myös kaneja ja possu jouluksi. Tosin vuonna 1939 eivät kaikki possut päässeet joulupöytään, vaan kinkku saatettiin ottaa evääksi evakkoon lähdettäessä.[7]

Lyytikkälän siirtolapuutarha-alue. Valokuva: Aarne Pietinen. Kuva on otettu vuosien 1932 ja 1937 välillä. Suomen valokuvataiteen museo.

Maaseudulla asuvilla sukulaisilla oli suuri merkitys Viipurin kaupungin asukkaiden elintarvikkeiden saannissa jatkosodan aikana. Sukulaisilta saadun maidon, perunoiden, voin ja munien vastalahjana kaupunkilaiset auttoivat näitä maatöissä ja jonottivat maalaisserkkujen puolesta kauppojen jonoissa. Oli niitäkin, jotka saivat työnsä puolesta maalaisilta tuliaisia ja joille ruokatavarakauppojen harjoittama mustan pörssin kauppa ei tullut tutuksi. Osa niistä viipurilaisista, joille elintarvikekortit eivät riittäneet, joutui matkaamaan junalla pitkiäkin matkoja kiertääkseen maataloja ruoanhankintamatkoillaan.[8]

Sotavuoden 1942 elokuuhun mennessä ulkomailta Suomen lapsia varten lahjoitetusta 331 000 kilosta elintarvikkeita jaettiin viipurilaisille lapsille 28 937 kiloa.[9] Viipurin kaupungin hoitokunta vastaanotti kaupunkilaisilta vuosien 1941–1944 aikana runsaasti kyselyjä koskien kaupunkimaatalouteen sopivaa maata, sillä evakosta palanneet näkivät asumattomaksi jääneissä ja sodassa tuhoutuneissa omakotitalojen ja muiden kiinteistöjen tyhjissä tonteissa ja rakennuksissa mahdollisuuden ruoan kasvattamiseen. Entinen retkeilymajan tontti Papulassa oli yksi kohteista, jonka maa-aluetta hoitokunnalta kyseltiin puutarhaviljelyksen harjoittamista varten.[10] Keväällä 1942 evakosta Viipuriin palatessa moni kotipiha muuntui siirtolapuutarhaksi, sillä vaikka kotitalot olivat hävinneet, olivat pihat säilyneet. Viipurissa sotakesiään lapsena viettänyt muistelee mummolan pihan olleen niin täynnä hyvin hoidettuja kasvi- ja kukkamaita, että niiden sekaan oli pienen pojan vaikea mahtua.[11] Viipurin kaupunki tarjosi kyseisenä vuonna kaupunkilaisille ruokatilanteen helpottamiseksi 2200 viljelyspalstaa sekä lisäksi viisi juurikaskellaria. Saman vuoden syyskuun sunnuntaina tuhannet viipurilaiset nostivat perunaa

sekä muita juurikkaita palstaviljelyksillä ja muilla pelloilla ja sadat viljelijät kuljettivat perunansa kotiin palstoiltaan.[12]

Viipurin vuoden 1943 elintarviketilanne oli edelleen heikko, joskin edellistä vuotta parempi. Keväällä kaupunkilaisille jaettiin 2500 viljelyspalstaa. Palstoista suurimmat olivat kolmen ja neljän aarin kokoisia. Siemeniä luvattiin kaikille, mutta lannoitteen saanti oli hankalaa. Toukokuussa jokaiselle kaupunkiin jäävälle koululaiselle oli tarjolla oma kerhopalsta ja syksyllä ylimääräinen vapaapäivä sadonkorjuuseen. Kesällä 1943 alkoi joidenkin kaupunkilaisten ruokatalous helpottaa, kun oman puutarhatontin jokaiseen koloon oli kylvetty siementä ja istutettu evakkopaikkakunnaltakin saatua siemenperunaa. Osa viipurilaisista pääsi nauttimaan myös Viipurin maalaiskunnassa sijaitsevien kesämökkiensä puutarhan antimista.[13] Itse viljellyn ja kasvatetun ruoan lisäksi suuri merkitys oli myös metsämarjoilla ja sienillä sekä korvikkeeksi ja eläinten ruoaksi luonnosta poimituilla kasvien, kuten voikukan, lehdillä ja juurilla.

Viipurin Marttojen vuonna 1930 noin neljän kilometrin etäisyydelle Viipurin keskustasta perustaman ja Viipurin kaupungin vuodesta 1934 ylläpitämän Lyytikkälän siirtolapuutarhan, jonka palstat olivat keväällä 1939 vuokrattuna noin sadalle viipurilaisperheelle, katsottiin syyskuussa 1941 säilyneen pääpiirteissään sota-ajan koettelemuksilta. Tosin arkkitehti Otto I. Meurmanin suunnittelemat majat oli rikottu tai viety muualle, ja kasvimaat olivat sankan rikkaruohon peittämiä. Palstoja ei ilmeisesti ollut viljelty neuvostoaikana, vaan alue oli toiminut piikkilangoin aidattuna hevoshakana. Myös vadelma-, karviais- ja muut hyötypensaat olivat hoitamattomia ja omenapuut paleltuneita.[14] Keväällä 1944 Suomen Siirtolapuutarhaliitto arvioi, että edellisenä kesänä liittoon kuuluneet kuusitoista siirtolapuutarhaa tuottivat muun muassa perunoita 325 120 kiloa, keräkaalia 81 680 kiloa, kurkkuja 8 736 kiloa, porkkanaa 219 456 kiloa ja punajuurta 67 056 kiloa. Liitto katsoi niiden kaupunkilaisten, jotka omistivat puutarhapalstan, olevan omavaraisia puutarhatuotteisiin nähden. Ruokatilannetta helpotti myös vuonna 1943 siirtolapuutarhalaisille myönnetty lupa sikojen ja kanien pitoon. Kesäkuussa 1944 Lyytikkälässä kylvettiin kylvöt jo kolmatta kertaa neuvostoajan jälkeen, vaikkakaan kaikki palstojen omistajat eivät olleet vielä palanneet Viipuriin.[15]

Kaupunkimaatalouden merkityksestä

Kaupunkimaatalouden merkitystä Ruotsissa 1600–1800-luvuilla väitöstutkimuksessaan tarkastellut Annika Björklund katsoo, että kaupunkimaataloudella on taloudellisesti vaikeina aikoina tärkeä osa kaupunkilaisten ruoantuotannossa.[16] Kaupunkimaatalous oli yksi suosituista aiheista Viipurissa vuosina 1939–1940 ja 1942–1944 julkaistuissa suomen- ja ruotsinkielisissä sanomalehdissä. Lehtien eläintenhoitoa, siirtolapuutarha- ja palstaviljelyä, puutarhan lannoitusta ja säilöntää käsittelevissä artikkeleissa korostettiin kaupunkimaatalouden merkitystä kaupunkilaisten ruokataloudelle sekä kaupungin kaupunkimaatalouden edistämiseksi tekemiä toimia.[17] Viipurin sotavuosien kaupunkimaatalouden kokonaistuotantomääriä ei voida arvioida läpikäymästäni väitöstutkimusaineistosta, jota ovat aikakaus- ja sanomalehtiaineistojen lisäksi muun muassa arkisto-, haastattelu- ja tutkimuskyselymateriaalit. Viipurin kaupungin vuoden 1944 palstaviljelyä käsittelevä kertomus huoltoviljelystä osoittaa kuitenkin, että

1440 viipurilaista perhettä (yhteensä 9204 henkilöä) harjoitti palstaviljelyä kyseisenä vuonna kaupungin vuokrapalstoilla viljellen muun muassa perunaa 1023 aarin sekä vihanneksia ja juurikkaita 2288 aarin alueella.[18]

Tutkimusaineistoni osoittaa, että suomalaisen Viipurin asukkaat katsoivat kaupunkimaataloudella olleen suuren merkityksen heidän sota-ajan ruokapulansa helpottajana.[19] Sen sijaan tarkastelemissani neuvostoaikana Viipurissa vuosina 1940–1941 ja 1945 ilmestyneissä *Vyborgskij Bolshevik* -sanomalehdissä ei käsitellä Viipurin sota-ajan kaupunkimaataloutta eikä sen mahdollista merkitystä kaupungin elintarviketilanteelle.[20]

Viitteet

1 Lahtinen 2005, 684–685.
2 Atkins 2003, 139.
3 Suomen Siirtolapuutarhaliitto.
4 Donner 2015, 19; The National Allotment Society.
5 Glantz 2007, 198; Jermo 1974, 7; Pihkala 2002, 84–99.
6 *Siirtolapuutarha* 1944 (9).
7 M. Lehtisen väitöstutkimuskysely; Museoviraston kansatieteen arkisto (MV: KA). Kysely K34.
8 Museoviraston kansatieteen arkisto (MV: KA). Kysely K34.
9 *Laatokka*, 29.08.1942, nro 95, 2.
10 KA. Viipurin kaupungin hoitokunnan arkisto Ca:6. Anomus maa-alueen vuokrauksesta Papulasta entisen retkeilymajan tontilta.
11 *Loikkaselaine* 2019, nro 148; M. Lehtisen väitöstutkimuskysely.
12 *Kansan Työ* 10.9.1942; *Karjalan Sanomat* 11.3.1943.
13 *Karjalan Sanomat* 11.3.1943; *Kansan Työ* 22.5.1943; Museoviraston kansatieteen arkisto (MV: KA). Kysely K34; SKS KRA. KE naiset 1343-1348. 1998.
14 *Aseveli* 4.9.1941, nro 35; *Arkitekten* 1.10.1932; *Siirtolapuutarha* 1.5.1940, nro 1; *Siirtolapuutarha* 1.6.1944, L.H.: ”Terveisiä Lyytikkälästä”. *Karjala* 8.1.1942; *Wiborgs Nyheter* 07.04.1934, nro 40.
15 ”Mitä kaikkea siirtolapuutarhat tuottavat”. *Siirtolapuutarha* 1.6.1944; L.H. ”Terveisiä Viipurista”. *Siirtolapuutarha* 1.6.1944.
16 Björklund 2010, 215–216.
17 *Wiborgs Nyheter* 28.08.1937, nro 98; *Hufvudstadsbladet* 07.08.1939, nro 209; *Wiborgs Nyheter* 24.09.1932, nro 113.
18 KA. Viipurin kaupungin hoitokunnan arkisto. Fa:9 Hoitokunnan kirjeenvaihto. Kertomus Viipurin kaupungin huoltoviljelytoiminnasta 1944.
19 Tarkastelen parhaillaan Viipurin toisen maailmansodan ajan kaupunkimaataloutta Turun yliopiston Digitaalisen kulttuurin, maiseman ja kulttuuriperinnön tutkinto-ohjelman väitöstutkijana. Tutkimukseni näkökulma ja kysymykset kuuluvat maiseman- ja historiantutkimuksen kenttään.
20 *Vyborgskij Bolshevik* 1.10.1940–30.5.1941, 1.8.–16.8.1941, 1.8.–24.8.1945.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA), Mikkeli
Viipurin kaupungin hoitokunnan arkisto
Fa:9 Hoitokunnan kirjeenvaihto
Kertomus Viipurin kaupungin huoltoviljelytoiminnasta 1944
PK 12.3.1942

Museovirasto, Helsinki
Kansatieteen arkisto K34
Kortti 55 1237 34 1

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkisto, perinteen ja nykykulttuurin kokoelma (SKS KRA)
Karjalaiset naiselämäkerrat -kilpakeruu 1998

Haastatteluaineisto

Väitöstutkimuskyselyaineisto. Kyselylomake FM Maritta Lehtisen väitöstutkimukseen. Sota-ajan kaupunkimaatalous ja kaupunkimaisema. Tapaustutkimuksena Sortavala ja Viipuri 1939–1949. Aineisto M. Lehtisen hallussa.

Sanoma- ja aikakauslehdet

Arkitekten 1932
Aseveli 1941
Hufvudstadsbladet 1939
Kansan Työ 1942, 1943
Karjala 1942
Karjalan Sanomat 1943
Laatokka 1942
Loikkaselaine 2019
Siirtolapuutarha 1940, 1944
Wiborgs Nyheter 1932, 1934, 1937
Vyborgskij Bolshevik 1940, 1941, 1945

Internet-lähteet

Lempiäinen-Avci, Mia (2022). ”Hyötykasvit Suomessa esihistorialliselta ajalta 1800-luvulle”. 24.1.2022. Turun Historiallinen Yhdistys & Turun kaupunginkirjasto Facebook Live.

Tutkimuskirjallisuus

Atkins, P. J. (2003). ”Is it Urban? The relationship between food production and urban space in Britain, 1800–1950”. *The Landscape of Food. The Food Relationship of Town and Country on Modern Times,* toim. Marjatta Hietala & Tanja Vahtikari. Helsinki: Finnish Literature Society. 133–144.

Björklund, Annika (2010). *Historical Urban Agriculture. Food Production and Access to Land in Swedish Towns before 1900*. Stockholm: Stockholm University, 215–216.

Donner, Julia (2015). *Kasvitarhasta puutarhakotiin. Naiset kotipuutarhan tekijöinä Suomessa 1870–1930.* Helsinki: Helsingin yliopisto. 19.

Glantz, David M. (2007). *900 kauhun päivää. Leningradin piiritys 1941–1944*. Helsinki: Ajatus Kirjat, 197–202.

Jermo, Aake (1974). *Kun kansa eli kortilla. Reportaasi lähimenneisyydestä*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Lahtinen, Rauno (2005). *Ympäristökeskustelua kaupungissa. Kaupunkiympäristö ja ympäristöasenteet Turussa 1890–1950.* Turku: Turun yliopisto, 684–685.

Pihkala, Erkki (2002). ”Kansanhuollon aikaan”. *Itsenäisyyden puolustajat. Suomi 85. Osa 2. Kotirintamalla*, toim. Lauri Haataja, Tarja Mäkinen & Tapio Bergholm. Espoo: Weilin+Göös. 84—99

Suomen Siirtolapuutarhaliitto. Liiton historia. (www.siirtolapuutarhaliitto.fi/kaytannon-tietoa/historia/, viitattu 10.5.2023).

The National Allotment Society. Brief history of allotments. (nsalg.org.uk/allotment-info/, viitattu 8.5.2023).

Vankien kaupunki

Neuvostosotavangit jatkosodan Viipurissa

Kesällä 1941 Suomen sodanjohto valmistautui lyhyeen sotaan, joka olisi ohi viikkojen tai enintään muutaman kuukauden kuluttua sodan alkamisesta. Sotavankihallinto suunniteltiin talvisodan kokemusten perusteella 15 000 sotavangin majoittamista ja ruokkimista varten. Suomalaisten nopea eteneminen, mottitaisteluiden jäljiltä vangiksi jääneet ihmisjoukot ja sodan jatkuminen kesän yli syksyyn johtivat ennakoitua suurempaan sotavankimäärään, jolle ei ollut majoitusta, saati talvimajoitusta, vaatetusta tai muonitusta.

Koko jatkosodan aikana suomalaisten vankina oli 65 000, ehkä jopa 67 000 puna-armeijalaista. Kahden sotavankijärjestelyleirin lisäksi sotavankeja oli suunniteltu sijoitettavan varavankiloiden yhteyteen perustettaviin sotavankileireihin. Vaikka uusia sotavankileirejä perustettiin loppukesän ja syksyn 1941 aikana työvoimantarpeen mukaan eri puolille Suomea, sotavankeja oli liikaa leirien vastaanottokykyyn nähden. Syyskuun lopussa 1941 noin 10 000 sotavankia oli edelleen rintaman läheisyydessä sotatoimiyhtymien hallussa.[1]

Sotavangit sitoivat taistelevia joukkoja vartioinnin ja huollon takia. Sotavankien siirrot kotialueelle haittasivat kaikkia muita kuljetuksia, kun joukot etenivät nopeasti. Rintaman selustassa sotavangit aiheuttivat turvallisuusriskin, jos heitä ei saatu suljettua leireille. Samaan aikaan takaisinvallatulla alueella kärsittiin työvoimapulasta sadonkorjuussa ja jälleenrakentamisessa. Paljon piti saada tehtyä ennen talven tuloa. Taistelussa aikaa vastaan myös vangiksi jääneistä vihollisista oli hyötyä työvoimana. Suuren sotavankileirin perustaminen Karjalankannakselle oli järkevää sekä sotatoimien että valloitetun alueen jälleenrakentamisen näkökulmasta. Tähän tarkoitukseen Viipuriin perustettiin syksyllä 1941 sotavankileiri 6, jota artikkelini käsittelee.

Jatkosodan aikana neuvostoliittolaiset sotavangit pyrittiin pitämään erillään siviiliväestöstä ja kaukana strategisista kohteista. Tämä toteutui sulkemalla sotavangit leireille, käyttämällä heitä työvoimana metsätyömailla sekä teollisuudessa isoina työmuodostelmina erillään suomalaisesta työvoimasta. Maatiloille työvoimaksi sijoitettujen sotavankien piti olla päivin ja öin tarkoin vartioituna ja muusta tilan väestä erillään. Viipurissa sotavankien eristämiseen ei ollut mahdollisuutta. Viipurissa sotavangit olivat jatkuvasti läsnä, sillä sotavankileiri ja sotavankisairaala olivat keskellä kaupunkia oman armeijan

aiemmin käyttämillä kasarmeilla. Kemissä ja Rovaniemellä, joissa myös oli sotavankileiri, leiripaikat olivat syrjemmässä.

Kaupungissa sijaitseva sotavankileiri oli siis jatkosodan aikaisen sotavankihallinnon periaatteiden vastainen ratkaisu. Selvitän artikkelissani, minkä takia sotavankileiri alkujaan perustettiin keskelle kaupunkia ja miksi se jäi Viipuriin asemasotavaiheessakin. Sotavankileiri 6:n tarkasteleminen työvoimaresurssina, hyödyn näkökulmasta, luo kuvan työvoimantarpeesta Viipurissa ja sen ulkopuolella sotatoimialueella ja maatiloilla. Samalla se kuvaa sotavankihallinnon, siviilihallinnon ja sotatoimiyhtymien suhdetta pinta-alaltaan pienellä alueella Viipurissa ja sen ympäristössä.

Artikkelin toisena painopisteenä on sotavankien arjen kuvaus. Kerron, miten he kaupunkiin päätyivät, missä he asuivat ja elivät, mitä he tekivät kaupungissa ja sen liepeillä ja miten suomalaiset heidät näkivät. Sotavankileiri 6:n olojen selvittäminen luo kuvaa rintaman, selusta-alueen, kaupungin ja maaseudun olojen erilaisuudesta maantieteellisesti pienellä alueella. Sotavankien oma käsitys olostaan leirillä, nälkää ehkä lukuun ottamatta, jää lähteiden puutteen vuoksi epätarkaksi, mutta kuulustelupöytäkirjojen kautta on mahdollista nähdä välähdyksiä myös sotavankien näkökulmasta. Artikkeli etenee kronologisesti, mutta käsittelen teemoja kuten sairaanhoitoa ja ravintoa kokonaisuutena kronologisen esityksen sisällä.

Koska sotavankileiri 6:n arkisto tuhoutui suurelta osin kesän 1944 pommituksissa, kovin kattavaa kuvaa koko leiristä on vaikea saada. Kaikki, mikä liittyi sotavankeihin, oli jatkosodan aikana sotasensuurin alaista.[2] Siksi tietoja vangiksi otetuista neuvostosotavangeista tai vihollisen vangiksi jääneistä suomalaisista ei ole tai ei pitäisi olla sanomalehdistössä eikä yksityiskirjeenvaihdossa. Säilyneiden sotapäiväkirjojen, päämajan sotavankitarkastajien kertomusten, sotavankileiri 6:n rangaistuspäiväkirjojen, mielialakatsausten ja sotilashallinto-osaston valvontaelin 2:n Viipurin edustajan asiakirjojen perusteella olen kuitenkin voinut muodostaa yleiskäsityksen, jota muissa puolustushallinnon arkistoissa säilyneet tarkemmat tiedot täsmentävät. Tilastotietoja on saatavissa Kansallisarkiston jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokantaa tarkastelemalla. Sotavankien näkökulma tulee esiin heidän kuulustelupöytäkirjoistaan, tosin kuulustelijan ja tulkin maailmankuvan läpi suodattuneena. Tiedossani ei ole sotavankileiri 6:lla olleiden neuvostosotavankien muistelmia.

Sotavangiksi jääminen oli Neuvostoliiton lainsäädännön mukaan rikos, josta oli viisainta vaieta sodan jälkeenkin. Toisaalta henkilötasolle ulottuvat tiedot sotavangeista ovat arvokkaita sotavankien jälkeläisille puhumattomuuden kulttuurin ja Venäjän arkistojen salassapitopolitiikan vuoksi. Sotavangit elivät poikkeusoloissa, joissa he saattoivat joutua toimimaan lakien, hyvien

tapojen tai oman moraalinsa vastaisesti selviytyäkseen hengissä. Jokainen heistä ansaitsee tulla muistetuksi, mutta ei pelkästään jonkin mitättömän rikkomuksen vuoksi. Rangaistuspäiväkirjojen pohjalta kirjoittaessani olenkin jättänyt sotavangin henkilötiedot pois. Kuulustelupöytäkirjoja lähteenä käyttäessäni olen sen sijaan kertonut sotavangin henkilötiedot ja mahdollisuuksien mukaan muitakin taustatietoja, jotka syventävät ymmärrystä sotavangin tilanteesta. Koska nuorimmatkin sotavangit olivat syntyneet vuonna 1925, suomalaisen julkisuuskäytännön mukaan ollaan hyvin lähellä sadan vuoden salassapitorajaa henkilötietojen osalta.

Vaikka Viipurin historiaa on tutkittu paljon, Viipurissa sijainneesta sotavankileiri 6:sta ei ole kokonaisesitystä, toisin kuin monista muista sotavankileireistä. Osasyynä on se, että sotavankileiri 6:n yhtä alaleiriä kuvataan Vilho E. Virtasen muistelmateoksessa *Sotavankileiri 6 – Lumitiikeri muistelee* hyvin tarkasti. Tutkimuskirjallisuudesta arvokkaita ovat erityisesti Antti Kujalan sotavankisurmia käsittelevä tutkimus ja Mirkka Danielsbackan sotavankien oloihin ja työvoimana käyttämiseen keskittyvät tutkimukset. Viipuria käsittelevästä tutkimuskirjallisuudesta sotavankien vaiheita kuvaavat yleisesityksistä erityisesti Niilo Lappalaisen *Viipuri toisessa maailmansodassa* ja Antero Raevuoren *Hyvästi, Viipuri*.

Rintamalta vankileirille

Välirauhan aikana Viipurissa asuneet Neuvostoliiton kansalaiset olivat suurelta osin sotilaita. Moni sotavanki kertoikin olleensa kertausharjoituksissa Viipurissa. Neuvostojoukot poistuivat kaupungista ennen kuin suomalaiset valtasivat kaupungin 29.8.1941. Suomalaisten marssiessa Viipuriin kaupunki oli käytännössä tyhjä venäläisistä muutamia piileskeleviä puna-armeijalaisia lukuun ottamatta.[3] Viipurin neuvostokansalaisten lukumäärä lähti nopeasti nousuun, kun sinne alettiin siirtää sotavankeja rintamalta. Kaupungissa olleita alkujaan omalle sotaväelle rakennettuja kasarmeja Neitsytniemessä, Tervaniemessä ja Sorvalissa tarvittiin majoitustiloiksi tuhansille sotavangeille, jotka olivat jo suomalaisen IV armeijakunnan käsissä. Elokuun viimeisinä päivinä 1941 kolmen neuvostodivisioonan jäännökset oli saarrettu Viipurin eteläpuolelle Porlammin-Sommeen mottiin. Kun motti antautui 1.9.1941, Viipurin liepeillä jäi suomalaisten vangiksi noin 9 000 puna-armeijalaista.[4]

Motin antautuminen oli suomalaisille suuri voitto, vaikka osa voitetuista neuvostosotilaista ei edes tiennyt olevansa motissa. Harhailevia neuvostosotilaita antautui vielä päivien, jopa viikkojen kuluttua motin saarron sulkeutumisesta. Tykistön majuri Pjotr Pavlov kertoi lokakuussa 1941 suomalaisille kuulustelijoilleen, kuinka hän, puna-armeijan 101. haupitsirykmentin esi-

Kaksi sotavankia ruokatauolla Pyöreän tornin edustalla syyskuun alussa 1941. Sotavangit pantiin raivaustöihin heti Viipurin valtauksen jälkeen. Varusteista ja työvoimasta oli pulaa, joten vankien varusteet olivat kehnot ja vartiointi viitteellistä. Pakkeja on vain yksi eikä lapioitakaan näy kuin yksi. Valokuvaaja: sotilasvirkailija J. Taube. SA-kuva. 64746.

kuntapäällikkö, oli harhaillut 31.8. alkaen noin kolmenkymmenen miehen ja kahden sairaanhoitajattaren kanssa Koiviston, Inon ja Suomen vanhan rajan välillä yrittäen päästä omiensa luo. Jouduttuaan kosketuksiin suomalaisten partioiden kanssa osa harhailijoista oli kaatunut ja osa oli erkaantunut pääjoukosta. Lopen uupunut Pavlov oli lopulta antautunut suomalaisille 27.9.1941 Tammiselässä.[5]

Uusia vankeja kirjaimellisesti ilmoittautui Viipurissa myöhemminkin, sillä kohti vanhaa rajaa etenevät taistelevat joukot lähettivät saamansa vangit ilman saattajaa taaksepäin kohti vankien kokoamispaikkaa. Matkalla joukkoon saattoi liittyä lisää antautumishaluisia neuvostosotilaita. Jalkaväkirykmentti 47:lle antautuville puna-armeijalaisille näytettiin oikea suunta ja annettiin käteen lappu, jossa luki ”ohjaa minut taaksepäin”. Vangeilta ei aina edes riisuttu aseita, sillä nopeasti etenevillä suomalaisilla oli omatkin varusteensa kannettavana.[6]

Viipurin valtauksen aikoihin suurin osa selustaan jääneistä puna-armeijalaisista ymmärsi asemansa ja antautui taistelutta. Suomalaiset saivat silti olla

varuillaan. Puna-armeijan upseerit ja poliittiset ohjaajat eli politrukit yrittivät yllyttää tai useimmiten pakottaa rivimiehet taistelemaan kuolemaan saakka. Negatiivinen viholliskuva, omakohtaiset läheltä piti -kokemukset ja kuulopuheet johtivat sotavankien raakaan kohteluun heti vangitsemisen jälkeen. Kannaksen takaisinvaltauksen jälkeen IV armeijakunnan alueella annettiin useita lainvastaisia käskyjä sotavankien ampumisesta. Eversti Vihma, 12. divisioonan komentaja, antoi määräyksen, että selustaan jääneiden vihollisosastojen upseerit, politrukit ja merisotilaat oli ammuttava. Käskyn taustalla oli 12. divisioonan esikuntapäällikön majuri Arvi Kurenmaan haavoittuminen 1.9.1941 juuri vangiksi otetun merisotilaan riistettyä vangitsijoiltaan aseen. Matruusi ehti surmata osan vangitsijoistaan sekä haavoittaa Kurenmaata ja hänen autonkuljettajaansa.[7]

Neuvostojoukkojen pelättiin myös jättäneen takaisinvallatulle alueelle tuhotyöntekijöitä ja vakoilijoita. Suomalaiset joukot aloittivat heti Viipurin valtausta seuranneena päivänä 30.8.1941 Viipurin puhdistuksen. Räjähteiden ohella etsittiin kaupunkiin jättäytyneitä neuvostosotilaita. Lukumääräisesti heitä ei ollut monta, mutta heillä oli hallussaan räjähteitä ja aseita.[8]

Sotavangit olivat myös avainasemassa puna-armeijan Viipuriin jättämiä räjähteitä ja niiden laukaisumekanismeja purettaessa. Osa radio- tai pikemmin ääniohjattavista räjähteistä saatiin muutamassa päivässä kekseliäästi vaarattomaksi häiritsemällä Neuvostoliiton lähetyksiä. Häirintäkeino oli Säkkijärven polkan, myöhemmin muidenkin musiikkiesitysten soittaminen radioautoista neuvostolähettimien käyttämillä taajuuksilla. Viikkoa myöhemmin sotavanki, radioinsinööri siviiliammatiltaan, osasi kertoa miinojen sytytinlaitteiden toimintaperiaatteista sen olennaisen seikan, että laukaisimien paristojen kesto oli jopa kaksi kuukautta. Samoihin aikoihin haettiin vapaaehtoisia sotavankeja paikantamaan ja raivaamaan Viipuriin jätettyjä räjähteitä. Neitsytniemen kasarmeilla sijainneessa sotavankien kokoamispaikassa ollut, yliloikkarina vangittu sotavanki kertoi miinojen laukaisumekanismista. Toinen tiesi räjähteitä kätketyn Juustilan sulkuun ja tiesi, että nekin olivat radio-ohjattavia.[9]

Jo sodan alkupäivinä näkyy kahtalainen suhtautuminen sotavankeihin. Sotavangit oli saatava pois rintaman selustasta lukkojen tai ainakin aitojen taakse ja heidän lukumääränsä ja henkilöllisyytensä kirjattua, jotta valloitetulla alueella pysyi yllä edes jonkinlainen järjestys. Samaan aikaan tarvittiin kaikki liikenevä työvoima raivaus- ja jälleenrakennustöihin Viipurin kaupungissa ja rintaman selustassa. Jo 31.8. ensimmäiset sotavangit pantiin töihin raivaamaan katuja ja korjaamaan siltoja. Tärkeintä oli saada rata kaupungista luoteeseen Tienhaaraan korjattua, jotta joukkoja päästäisiin kuljettamaan rautateitse Viipurin kautta. Sadat sotavangit kunnostivat asema-aluetta, jonne korjausjuna vihdoin saapui 24.9.1941.[10]

Rata kaupungista Tienhaaraan piti saada kuntoon, jotta joukkoja ja varusteita päästäisiin kuljettamaan rautateitse Viipurin kautta. Sadat sotavangit kunnostivat asema-aluetta ja rataa useamman viikon, kunnes korjausjuna vihdoin saapui Viipuriin 24.9.1941. Kuvassa on sotavankeja korjaamassa Papulan rautatiesiltaa 7.9.1941. Valokuvaaja: vänrikki M. Pietinen. SA-kuva. 64892.

Viipuriin perustettiin 4 000 sotavangille tarkoitettu sotavankileiri 6 päämajan käskyllä 12.9.1941.[11] Leiri oli hallinnollisesti kotijoukkojen esikunnan, kotialueella sotavankihallinnosta vastaavan viranomaisen, alaisuudessa. Sen päälliköksi siirtyi everstiluutnantti Claes Björklund, joka oli toiminut jatkosodan alusta asti yhden suurimmista sotavankileireistä, sotavankijärjestelyleiri 1:n, päällikkönä. Björklundilla oli kokemusta sotavankileirin päällikön tehtävistä jo talvisodan ajoilta.[12]

Sotavankeja oli kerätty Neitsytniemen kasarmille perustettuun sotavankien kokoamispaikkaan heti Viipurin valtauksesta lähtien. Viikon kuluttua valtauksesta, 7.9.1941, IV armeijakunta perusti useita vankileirejä Viipuriin ja sen lähialueille. Silloin arvioitiin, että Viipurissa ja sen lähikunnissa olisi majoitustiloja yhteensä yli 8 000 sotavangille. Vankien siirrot leireille aloitettiin heti. Kun sotavankileiri 6 perustettiin kotijoukkojen esikunnan alaisuuteen 12.9.1941, IV armeijakunnan leirit siirtyivät sotavankileiri 6:n alaisuuteen. Siten sotavankileiri 6:n pää- ja alaleireillä oli lähes 7 500 sotavankia heti perustamispäivänä.

Raivaustöissä olleet sotavangit liikkuivat varsin vapaasti kaupungilla koko syksyn 1941. Kuvassa on sotavankeja lapioineen Yhdyspankin kulmalla. Kojussa tarjolla ollut tuore kala on houkutellut heidät paikalle. Valokuvaaja: vänrikki M. Pietinen. SA-kuva. 64891.

Ajatuksena oli, että vangeista muodostettaisiin sotavankikomppanioita linnoitusrakennuspataljoonien alaisuuteen. Jatkosodan ensimmäisinä kuukausina sotavankileirejä perustettiin ja lakkautettiin paikallisen työvoimantarpeen mukaan. Jo 28.6.1941 oli perustettu samalla numerolla kulkeva sotavankileiri 6 Tuusulaan, mutta se oli lakkautettu pian, koska niin kaukana rintamasta ei ollut tarpeeksi sotavankeja eikä heille sopivia työpaikkoja.[13]

Tärkeää oli myös erottaa sairaat ja haavoittuneet vangit. Viipurissa perustettiinkin 64. sotasairaala Porlammen motin antautumista seuraavana päivänä 2.9.1941, jolloin puna-armeijan inhimilliset tappiot alkoivat paljastua. Porlammen motista saadut vangit joutuivat hautaamaan noin 2 000 kaatunutta toveriaan. Hengissä selvinneistäkin moni oli haavoittunut ja lääkärinhoidon tarpeessa. Heti 2.9.1941 sairaalaan tuotiin 300 vaikeasti haavoittunutta sotavankia. Kaksi lääkäriä teki 64. sotasairaalassa lähes tuhat leikkausta vuonna 1941, mistä voi arvioida vakavammin haavoittuneita sotavankeja olleen merkittävän paljon.[14]

Suomalaisten vangiksi jääneiden sotavankien lukumäärä aiheutti ongelmia sotavankihallinnolle jo syksyllä 1941. Kunnollisista majoitustiloista oli huutava pula. Sotavangeille varatut tilat vankeinhoitolaitoksen alaisten vankiloiden yhteydessä olivat jo syyskuussa 1941 ääriään myöten täynnä. Majoitustilojen puutetta ja puutteellisuutta selittää myös se, että vangiksi jääneiden sotavankien määrä oli merkittävästi suurempi kuin mitä ennen sodan alkua oli osattu odottaa.[15]

Osa sotavangeista oli ammattimiehiä, joita ilman Viipurin jälleenrakennus olisi ollut huomattavasti hitaampaa. Kuvassa sotavanki korjaamassa öljysäiliötä syyskuussa 1941. Valokuvaaja: A.V. Heikkinen. SA-kuva. 53868.

Viipurissa osa sotavankien majoitustiloiksi suunnitelluista rakennuksista paljastui venäläisten jäljiltä niin huonokuntoisiksi, että niitä ei voitu heti käyttää edes sotavankien majoittamiseen. Viipurin lääninvankilaan suunniteltiin syyskuun alussa sijoitettavaksi 1 500 vankia, mutta vankila oli korjattavana vielä marraskuussa 1941. Tiloja ei sitten koskaan saatu sotavankileirin käyttöön. Sen sijaan Neitsytniemen kasarmeilta löydettiin tilat 2 000 vangille ja Tervaniemen kasarmeille sijoitettiin syksyn mittaan suunnilleen saman verran sotavankeja. Loput sotavankileiri 6:n vangit sijoitettiin kaupungin ulkopuolelle Sommeen, Römpötin, Kaukjärven, Heinjoen, Säkkijärven, Särkijärven ja Tuomiojan leireille, joilla oli parhaimmillaan yhteensä 200 työpistettä. Alaleirien majoitustilat olivat enimmäkseen pahvi- tai lautaparakkeja, joissa oli kamiina tai muurattu uuni. Tilanahtaus oli joillain alaleireillä ajoittain merkittävä, toisilla taas oli paljonkin tilaa. Tilanne vaihteli päivästä toiseen riippuen siitä, olivatko alaleirin vangit majoitettuna

Venäläisiä invalidisotavankeja 64. sotasairaalan pihalla huhtikuussa 1942. Potilaiden vaatteet olivat sekalainen valikoima omia varusteita, sotasaalista ja Suomen armeijan ylijäämää. Valokuvaaja: sotilasvirkailija T. Nousiainen. SA-kuva. 47005.

leirillä vai työpisteen yhteydessä tai jonkun työnantajan katon alla. Myös suomalaista henkilökuntaa tarvittiin paljon, parhaimmillaan yli 1 300 miestä ja yli 50 lottaa. Heillekin tarvittiin majoitus- ja huoltotiloja.[16]

Sotavangeille tarkoitettu 64. sotasairaala sijaitsi vuosina 1941–1942 Viipurissa Sorvalin kasarmialueella rauhanajan Viestirykmentin tiloissa. Se perustettiin alkujaan 2 000-paikkaiseksi sillä ajatuksella, että puolet sairaansijoista annettaisiin sotavangeille ja puolet omille miehille. Lopulta 64. sotasairaala jäi vain sotavankien käyttöön, ja 13. sotasairaala siirrettiin Kouvolasta Viipuriin suomalaisia sotilaita varten. Kun 64. sotasairaala perustettiin, Sorvalin kasarmit olivat venäläismiehityksen ja sotatoimien jäljiltä huonossa kunnossa eikä juoksevaa vettä, viemäröintiä, keskuslämmitystä tai sähköä ollut. Osa ikkunoista oli rikki. Sotapäiväkirjassa kuvataan, kuinka ”käymälät olivat lisäksi käyttökelvottomat ja joka nurkat ja sopukat täynnä ulostekasoja, joista leviävä haju sekoittui potilaiden märkivistä, matoja täynnä olevista haavoista leviävään löyhkään”. Keskuslämmitys saatiin kuntoon vasta lokakuun lopussa, jolloin oli jo ollut pakkasia. 64. sotasairaalassa oli 770 potilaspaikkaa varsinaisilla osastoilla Viestirykmentin uudella kasarmilla ja 630 paikkaa toipilaille vanhassa kasarmirakennuksessa. Sen lisäksi toinen vanha kasarmirakennus oli ”työryssien” eli sairaalan toiminnalle välttämättömien terveiden sotavankien majoitustiloina ja kasarmin keittiö sotavankien keittiönä ja työmuodostelmassa olleiden sotavankien sekä toipilassotavankien ruokasalina. Suomalainen henkilökunta oli majoitettu upseerikerhon tiloihin.[17]

Maaliskuussa 1943 sotasairaala siirrettiin Konkkalan parantolan tiloihin. Tällöin sotavankisairaalan paikkalukua supistettiin 550:een ja henkilökunnan määrä kahteen lääkäriin ja kahdeksaan sairaanhoitajaan. Syynä oli se, että Viipurissa oli pula omien sotilaiden majoitustiloista. Konkkalan parantola oli kehnossa kunnossa; ullakolla oli lumikinoksia katon hataruuden vuoksi ja rikkinäisistä ikkunoista oli tuiskuttanut lunta sisään. Seiniä peitti paksu huurrekerros. Kolme alinta kerrosta saatiin nopeammin kuntoon, mutta rakennuksen ylin kerros voitiin ottaa käyttöön vasta vuoden 1943 lopussa. Lämmintä vettä ei silti ollut koko vuonna, vaan se piti lämmittää erikseen.[18]

Leirille vai pellolle?

Karjalankannaksella sotavangin matka kiinniottopaikasta sotavankileirille Viipuriin saattoi olla kilometreissä lyhyt. Siitä huolimatta puna-armeijalaisen matka rintamalta suomalaisella sotavankileirillä rekisteröidyksi sotavangiksi saattoi kestää viikkoja tai kuukausia. Hallinnollisessa mielessä sotavangin tie oli suora. Jatkosodan alussa sotavangit siirrettiin mahdollisimman nopeasti taistelevilta joukoilta divisioonatasolla olevaan sotavankien kokoamispaik-

kaan, sieltä edelleen armeijakunnan sotavankien järjestelypaikkaan ja edelleen kotialueelle sotavankijärjestelyleirille odottamaan sijoittamista sotavankileirille. Jo sotavankien kokoamispaikassa sotavangeista piti laatia luettelo, johon merkittiin sotavangin nimi, syntymäaika, sotilasarvo, joukko-osasto, vangitsemispaikka ja -aika. Varsinaiset kuulustelut suoritettiin myöhemmissä vaiheissa.

Vasta sotavankijärjestelyleirillä sotavanki sai yksilöllisen sotavankitunnuksen, numero- ja kirjainyhdistelmän, joka erotti hänet muista mahdollisesti samannimisistä sotavangeista. Sotavankitunnus ja sotavangin henkilötiedot merkittiin kolmena kappaleena laadittuihin sotavankien rekisterikortteihin, joista yksi jäi rekisteröintileirille, toinen lähetettiin Suomen Punaisen Ristin sotavankitoimistoon ja kolmas seurasi sotavankia leiriltä toiselle. Vasta kun sotavanki oli rekisteröity, hän sai kaiken sen vähäisen suojan, mitä kansainvälinen lainsäädäntö, käytännössä Suomen ratifioima Haagin vuoden 1907 sopimus, sotavangeille tarjosi.[19]

Sotavankileiri 6 oli syksyllä 1941 paitsi sotavankileiri myös sotavankien järjestelyleiri ja sotavankien järjestely- ja kokoamispaikka. Ei ollut mieltä perustaa erillisiä järjestely- ja kokoamispaikkoja, kun etäisyydet olivat pienet. Sotavankeja ei kannattanut kuljettaa sisä-Suomeen järjestelyleireille, koska heitä tarvittiin välittömästi työvoimana Viipurissa ja sen ympäristössä. Tärkein syy sotavankien rekisteröinnin viivästymiseen oli takaisinvallatun alueen sadonkorjuu. Jo syyskuussa 1941 kotijoukkojen esikunta esitti, että sotatoimiyhtymien vastuulla olleet sotavangit siirrettäisiin takaisinvallatulle alueelle, jossa riitti sadonkorjuu- ja jälleenrakennustöitä. Sadon kypsyessä maataloustöistä tuli tärkein sotavankeja työllistävä ala. Lokakuussa 1941 sadonkorjuutöissä työskenteli lähes 12 400 sotavankia, noin 25 % tähän mennessä saaduista sotavangeista Suomessa. Rintaman läheisyydessä suurin osa vangeista oli maataloustöissä.[20]

Lokakuuhun mennessä sadonkorjuun välttämättömyys korostui, sillä vilja- ja perunavarastot olivat jo tuolloin hälyttävän pienet. Vuosi 1941 oli toinen peräkkäinen katovuosi talvisodassa menetetyn viljelysmaan, kuivuuden ja maatalouden työvoimapulan vuoksi. Sadonkorjuuta viivästytti työvoimapula niin kotialueella kuin valloitetuilla alueilla. Suomi oli aiemmin ollut riippuvainen tuontiviljasta, joten omavaraisuusasteen korottaminen olisi ollut ponnistus ilman sodan aiheuttamaa poikkeustilaakin.[21]

Viipurissa sadonkorjuun ensisijaisuutta korostettiin, mutta samalla haluttiin pitää kiinni Viipurin jälleenrakennuksesta. Syyskuun alussa perustettu, linnoitusjoukkoihin kuulunut Viipurin rakennuspiirin konttori organisoi katujen, siltojen, rakennusten ja laitteistojen korjausta. Se työllisti pari tuhatta sotavankia noin 1 500 suomalaisen lisäksi. Liikenteen mahdollistamisen ohella

tärkein tehtävä oli saada säilyneet rakennukset asuttavaan kuntoon. Ilman kylmetessä rakennusten vesi- ja lämpöjohtojen tyhjentämisellä oli kiire. Tärkeää oli myös sähkö- ja vesilaitosten saaminen kuntoon.[22]

Sotavangeilla voitiin paikata paitsi miestyövoiman myös ammattitaitoisen työvoiman puutetta. Sotavankien joukossa oli paljon ammattitaitoisia työmiehiä ja insinöörejä. Heidän arvonsa huomattiin pian, mikä tulee ilmi korkean tason neuvotteluissa niin siviili- kuin sotilasviranomaistenkin kanssa. Lokakuun alussa 1941 Viipurissa vieraili sekä ministerivaliokunta, johon kuuluivat maatalousministeri Pekka Ikonen, kulkulaitosten ja yleisten töiden ministeri Vilho Annala ja kansanhuoltoministeri Väinö Arola, että kotijoukkojen esikuntapäällikkö kenraalimajuri Armas Eino Martola. Neuvotteluissa korostettiin sotilashallintopiirin puolelta sitä, että ”lajiteltua”, siis valikoitua työvoimaa, johon kuului sekä työvelvollisia että sotavankeja, olisi käytettävä enemmän Viipurin rakennuspiirin töihin eikä sitä saisi lainkaan luovuttaa sotilashallintopiirin ulkopuolelle. Samalla painotettiin, että sotavankien tarve sadonkorjuussa sotilashallintopiirin alueella oli suuri. Kolme neljäsosaa piirille myönnetystä sotavankityövoimasta oli talkootyöperiaatteella sijoitettu sadonkorjuutöihin siihen asti, kunnes sato saatiin korjatuksi.[23] Sotilashallintopiirin käytettävissä ollut muu lajittelematon työvoima käsitti sotavankien lisäksi partiolaisia, naisia ja enimmäkseen alaikäisiä, alle kutsuntaikäisiä vaikkakin työvelvollisuusikäisiä ilmansuojelumiehiä – tai pikemmin poikia.[24]

Vaikka sotavankileiri perustettiin Viipuriin, syynä oli alusta alkaen itse kaupunkia laajemman alueen ennakoitu työvoimantarve. Heti Viipurin valtauksen jälkeen suunniteltiin, että Viipuriin perustettavalle vankileirille siirrettävät sotavangit vapauttaisivat rintaman takana linnoitusrakennuspataljoonissa työskenteleviä työvelvollisia muihin töihin. Viipurin vankileiri suunniteltiin alusta asti vankimäärältään tuhansien vankien suuruiseksi siksi, että vahvuudeltaan 180–200 sotavangin suuruisia sotavankikomppanioita oli tarkoitus käyttää laajalla alueella työvoimana. Esimerkiksi lokakuun lopulla 1941, kun sadonkorjuu oli jo loppunut, Viipurin rakennuspiiriltä siirtyi 3 600 sotavankia päämajan linnoitusosaston käyttöön lähinnä maanteiden korjauksiin.[25] Hallinnollisesti linnoitusosaston alaiset sotavankikomppaniat oli alistettu sotatoimiyhtymille, Viipurin suunnalla IV armeijakunnalle. Sotavankikomppaniat työskentelivät tienteko-, raivaus-, rakennus- ynnä muissa töissä etulinjan takana mutta varsin lähellä sitä.[26] Sotavankileirin työt olivat enimmäkseen metsä- ja maataloustöitä, joihin sotavangit pikakoulutettiin taustasta riippumatta.[27]

Sotavangit piti siis saada järjestykseen rekisteröimällä heidät ja sulkemalla heidät leirille, mutta samaan aikaan huomattu sotavankien arvo työvoimana hidasti heidän rekisteröintiään. Kun sitten sadonkorjuutyöt vähenivät, pullon-

kaulan muodosti sotavankileirin kuulustelija- ja tulkkikapasiteetin pienuus. Suomea taitavat sotavangit saivat toimia tulkkeina yhtä lailla. Kaikki tulkit eivät sitä paitsi olleet tehtäviensä tasalla, mikä näkyy muun muassa kansallisuuksien merkitsemisessä.

Sotavankihallinnon virallisen, painetun vähemmistökansallisuusjaottelun 85 kansallisuuden lisäksi sotavankikortteihin on merkitty muitakin kansallisuuksia, esimerkiksi ”assyrialainen” ja ”bessarabialainen”, siis sotavangin oma käsitys kansallisuudestaan. Suurin osa sotavangeista oli toki kansallisuudeltaan venäläisiä, mutta kymmeniä kansallisuuksia edustavien sotavankien joukossa oli myös niitä, jotka eivät taitaneet venäjää kuin nimeksi. Sotilasvirkailija Juvonen totesi espanjalaista, Espanjan sisällissodan melskeistä vuonna 1938 Neuvostoliittoon evakuoitua 18-vuotiasta puna-armeijan vapaaehtoista Eduard Diazia kuulustellessaan: ”sv. puhuu hyvin heikosti ven. kieltä eikä muita kieliä osaa kuin espanja, siksi vaikea saada enemmän tietoja”. Sotavankien rekisteröintiä ja kuulustelua hidasti myös vankien siirtely työpisteestä toiseen työvoimantarpeen mukaan. Myös vangit itse saattoivat hidastella rekisteröimisensä kanssa, sillä osa vangeista halusi välttää kuulustelijoiden kysymyksiä menneisyydestään. Jotkut onnistuivat välttämään rekisteröimisen viikkojen ajan.[28]

Sotavankileiri 6:n ja sen alaleirien kirjoissa oli yhtä aikaa enimmällään 30.10.1941 yli 10 000 sotavankia, suunnilleen seitsemäsosa kaikista suomalaisten ottamista vangeista. Kaikki heistä eivät olleet majoitettuna pääleirille Viipurin kaupungissa, jossa oli samoihin aikoihin vajaa 4 000 sotavankia.[29] Juuri tuolloin Viipuriin ei vielä ollut muuttanut juurikaan siviilejä. Tilanne muuttui pian, ja tammikuussa 1942 kaupungissa asui jo noin 10 000 suomalaista siviiliä ja saman verran suomalaisia joukkoja ja työvelvollisia.[30] Sotavankileiri 6:n ja myös Viipurin vankileirin vankimäärä lähti laskuun jo marraskuussa 1941.

Osasyy sotavankien lukumäärän laskuun oli se, että sotavankileiri 6:n vangit ehdittiin vähitellen rekisteröidä ja lajitella käskyjen edellyttämällä tavalla. Kuulustelutietojen perusteella sotavangit eroteltiin viiteen erillään pidettävään ryhmään. Vain alipäällystö ja miehistö jäivät sotavankileiri 6:lle. Upseerit ja poliittinen henkilöstö piti siirtää edelleen heille varatuille leireille, sotavankileiri 1:lle ja sotavankileiri 3:lle. Vähitellen myös heimokansalaisia alettiin siirtää omalle leirilleen, sotavankileiri 21:lle. Suomea taitavia, käytännössä useimmiten karjalaisia, sotavankeja jäi kuitenkin sotavankivanhimmiksi sotavankileireille, myös sotavankileiri 6:lle. Tulkkien työmäärä väheni ja arki sujui paremmin, kun leirillä oli useampi suomea taitava sotavanki.

Sotavankien joukosta eroteltiin myös muita erikoiskohtelua nauttivia henkilöryhmiä. Saksalaista syntyperää olevat, virolaiset, latvialaiset ja liettualaiset sotavangit siirrettiin sotavankijärjestelyleireille odottamaan luovutusta saksalaisille. Myös naisvangit, invalidisotavangit, juutalaiset ja puolalaiset sotavan-

git siirrettiin vuoden 1942 aikana yhtenä ryhmänä kohdeltaviksi ja vartioitaviksi sotavankijärjestelyleireille. Syynä oli osin näiden ryhmien erityistarpeet – naisvangit tarvitsivat naisvartijoita ja invalidit apuvälineitä, juutalaiset ja puolalaiset taas saivat paketteja, jotka oli kohdistettu koko sotavankiryhmälle. Toisena syynä oli halu kohdella näitä ryhmiä paremmin kuin sotavankeja yleensä. Viipurin vankileireillä ei siis kevään 1942 jälkeen ollut erityisryhmiin kuuluvia sotavankeja suomensukuisia sotavankitulkkeja lukuun ottamatta.[31]

Vaaralliset sotavangit

Vaikka sotavankileiri 6:lla oli suomalaisten näkökulmasta vain yhdenlaisia sotavankeja, miehistösotavankeja, leirillä syntyi hierarkia, jonka yläpäässä olivat suomea puhuvat sotavankitulkit ja parakkivanhimmat. Olipa kyse sitten siviili- tai sotilasarvosta, kotimaassaan hyvässä asemassa olleet sotavangit olivat suomalaisten mielestä epäilyttäviä. Muut sotavangit taas näkivät heidän ilmiantamisessaan oivan tavan korottaa omia pisteitä suomalaisten silmissä. Neuvostoliitossa tällaiseen toimintaan oli kannustettu. Suomalaiset tiedustelu- ja valvontaviranomaiset hyödynsivät sotavangeille tuttua käytäntöä. Sotavankien joukosta valittiin myös ”vasikoita”, tiedottajia.[32]

Sotavankeja pidettiin lähtökohtaisesti kommunisteina. Suurin osa suomalaisista ajatteli kommunismia jonkinlaisena epämääräisenä pahansuopuutena, likaisuutena ja laiskuutena sekä haluna riistää ihmisiltä heidän omaisuutensa.[33] Suomalaisten näkökulmasta mielipiteen ilmaukset leirillä edustivat uhmakkuutta ja systeemin vastaisuutta, joka yhdistettiin kommunismin ihailuun. Vaikka suomalaiset tunnistivat ja myönsivät sotavankien olojen heikkouden, sotavankien olisi pitänyt olla nöyriä ja kuuliaisia. Kansallisuudeltaan venäläinen 41-vuotias sotavanki Ivan Mihailovitsh Borisov, siviilissä kumitehtaan työmies, joutui vaikeuksiin kierreltyään parakeissa kertomassa mielipiteitään tammikuussa 1942. Hän oli muun muassa valittanut ravinnosta ja toivoi pääsevänsä takaisin Neuvostoliittoon kertoakseen Suomessa sotavankien osaksi tulleesta kurjasta kohtelusta. Borisov uhkaili tulkkia, sotavankivanhinta ja muitakin suomalaisiin myötämielisesti suhtautuvia kostolla jo ennen kotimaahan paluuta. Todistajien mukaan Borisov oli ”tahtonut kääntää kaiken sen tarkoitukselliseksi pahaksi, millä olemme tähdänneet heidän parastaan, kuten ikkunoitten aukipitämisen ja ulkona kävelyttämisen, joilla vain muka tahdotaan saada heidät vilustumaan ja sairastumaan”.[34]

Kansallisuudeltaan venäläinen 32-vuotias Aleksei Mihailovitsh Parfejev, siviilissä kassakonetehtaan konttoristi Leningradissa, osoittautui varsin epäilyttäväksi henkilöksi helmikuussa 1942. Porlammin-Sommeen motissa vangiksi jäänyttä Parfejevia oli kuulusteltu rekisteröinnin yhteydessä sotavankileiri

6:lla, mutta nyt häntä epäiltiin ”tiedusteluteitse”, siis ilmiantojen perusteella saatujen tietojen vuoksi, sotilasarvoltaan luutnantiksi. Kuulusteluissa kävi ilmi, että Parfejev väitti salanneensa upseerinarvonsa, ”kun puna-armeijan vanhemmat upseerit ja politrukit olivat tehneet propagandaa, että suomalaiset kohtelevat vangiksi saamiaan upseereita huonommin kuin muita sotavankeja”. Samassa joukko-osastossa palvellut sotavanki kuitenkin kertoi, että Parfejev oli ollut kirjurina ilman upseerin tai aliupseerin arvoa. Vankitoveri kertoi Parfejevin hoitaneen tehtävänsä huonosti sekä puna-armeijassa että sotavankina ja yrittäneen ”viekkautta käyttäen hankkia itselleen parempia etuja kuin mitä toiset puna-armeijalaiset olivat saaneet nauttia”. Vankitoveri epäili Parfejevin ilmoittautuneen upseeriksi saavuttaakseen paremmat olosuhteet kuin mitä miehistöllä oli.

Sotavankileirin alaleirin päällikön todistuksen mukaan Parfejev oli leirillä ollessaan käyttäytynyt ”huonosti”. Leiripäällikön mukaan Parfejev oli laiska, niskoitellut ja aiheuttanut muiden sotavankien keskuudessa ”epäedullista mielialaa ja osaltaan aiheuttanut tyytymättömyyttä”. Kuulustelut suorittaneen päämajan sotilashallinto-osaston valvontaelin 1:n virkailijan lausunnon mukaan Parfejev oli ”kiihkokommunisti ja sitä paitsi pahantahtoinen luonne”.[35]

”Pahantahtoisten luonteiden” paljastuminen oli kuulustelujen sivutuote, sillä tavoitteena oli paljastaa sotavankien joukossa piileskelevät kiihkokommunistit. Heidän pelättiin joko käännyttävän vankitoverinsa kaltaisikseen kiihkokommunisteiksi tai vakoilevan suomalaisia. Osa vakoojista paljastui vasta vähitellen, kuten vuonna 1911 syntynyt inkeriläinen Simo Antinpoika Junna. Hän loikkasi rintaman yli Metsäpirtissä marraskuussa 1941. Junna oli siviilivaatteissa ja väitti karanneensa pakkotyöleiriltä. Kuulusteluissa Junna kertoi saaneensa tehtäväkseen pyrkiä Viipuriin jonkun kapteenin puheille. Myöhemmin, toukokuussa 1942, Junna myönsi, että hänen tehtäväkseen oli annettu antautuminen ja sen jälkeen havainnointi joukoista ja muusta puolustuksesta Viipurin tienoilla, koska hänet todennäköisesti lähetettäisiin takaisin Neuvostoliittoon vakoilutarkoituksessa. Vakoojina Suomeen tulleet neuvostokansalaiset oli mahdollista tuomita sotaoikeudessa kuolemanrangaistukseenkin, mutta Junna sai elinkautisen tuomion ja palautettiin sodan päätyttyä Neuvostoliittoon. [36]

Joillekin sotavangeille Viipuri oli tuttu välirauhan ajalta osana Neuvostoliittoa. Lähtökohtaisesti suomalaiset suhtautuivat näihin ”vanhoihin viipurilaisiin” sotavankeihin epäluuloisesti, sillä vain neuvostovaltiolle lojaalit kansalaiset saivat oleskeluluvan valloitetulle raja-alueelle. Heihin kuului vuonna 1911 Moskovan alueella syntynyt venäläinen Dmitri Grigorjevitsh Vorobjov, joka oli muuttanut syksyllä 1940 Viipuriin. Hän toimi kaupungissa passintar-

kastajana ja matkalupien tarkastajana. Sitä ennen Vorobjev oli työskennellyt muun muassa Solovetskin vankileirin vartijana. Hänen suomalainen kuulustelijansa arvioi miehen menneisyyden perusteella, että Vorobjev oli ”saanut perusteellisen kommunistisen kasvatuksen ja koulutuksen ja on hän kaikesta päättäen kiihkokommunisti”.[37]

Neuvostosotavankien olot suomalaisilla sotavankileireillä olivat todella karut, vaikka nälkä, kylmä ja täit olivat entuudestaan tuttuja sotavangeille omasta armeijasta, osalle jo ensimmäisestä maailmansodasta tai Neuvostoliitossa vallinneiden nälänhätien vuoksi lapsuudesta.[38] Joskus toive paremmista oloista sai sotavangit löytämään itsestään ominaisuuksia tai taitoja, joita heillä ei välttämättä lainkaan ollut. Sotavankien joukossa levisi käsitys siitä, että saksalaiset kohtelisivat sotavankeja paremmin kuin suomalaiset, kun sotavankileireillä kyseltiin etnisiä saksalaisia sotavankeja saksalaisille joukoille työvoimana käytettäväksi syksyllä 1941. Huhtikuussa 1942 peräti 89 sotavankileiri 6:lla ollutta sotavankia ilmoittautui syntyperältään saksalaisiksi. Leirin päällikkö lähetti näiden vankien nimilistan eteenpäin todeten samalla, että kaikki saksalaista syntyperää olevat sotavangit oli siirretty sotavankijärjestelyleiri 1:lle jo marraskuussa 1941. Syntyperää tukevia todisteita ei ollut. Joukossa oli jopa yksi puoliksi juutalainen sotavanki, jonka äiti oli ollut saksalaista syntyperää.[39]

Kuolleisuus, taudit ja nälkä

Merkittävä syy sotavankileiri 6:n vankimäärän laskuun oli sotavankien nopeasti kasvava kuolleisuus vuoden 1941 lopulta alkaen. Sotavankileiri 6:lla kuoli kaiken kaikkiaan 838 sotavankia koko jatkosodan aikana. Kun lukua verrataan sotavankien yleiseen kuolleisuuteen suomalaisissa sotavankimuodostelmissa, se ei ole kovin korkea: vain noin 5 prosenttia leirin kokonaisvankimäärästä, joka saattoi olla jopa 17 000 vankia koko sodan aikana. Kaikissa sotavankimuodostelmissa jatkosodan aikana kokonaiskuolleisuus oli noin 30 %. Sotavankien kuolleisuus oli suurinta talvella 1941–1942, jolloin rekisteröitiin 95 % sotavankikuolemista. Sotavankien olot paranivat ja sen myötä kuolleisuus väheni tuntuvasti sodan loppua kohden.[40]

Osasyynä sotavankileiri 6:n näennäisen matalaan kuolleisuuteen on se, että leiriltä oli helppo siirtää huonokuntoiset sotavangit 64. sotasairaalaan. ”Laiskan”, ”pahantahtoisen” ja työtä vieroksuneen Aleksei Parfejevin kuulustelupöytäkirjassa ei mainita, että hän kärsi nälän aiheuttamista fysiologisista oireista, Parfejevin terveydentilassa kun ei ollut mitään poikkeuksellista verrattuna muihin vankeihin. Kaikki sotavangit kärsivät eriasteisista nälkävammoista. Parfejev siirrettiin 64. sotasairaalaan maaliskuun loppupuolella 1942

”nälkänäivetyksen” vuoksi. Hänet siirrettiin välillä sotavankileirille ja taas takaisin sotasairaalaan nälkiintymisen johdosta kevään ja kesän 1942 aikana.[41]

Jos sotavanki onnistui ilmoittautumaan sairaaksi ja jäämään vuodelepoon tai sisätöihin, hän saattoi säästää voimiaan, toisin kuin työmaiden raskaissa ulkotöissä ja kylmyydessä. Töistä pois jääminen edellytti, että sotavankivälskäri totesi sairauden. Sairaiden joukossa yritettiin toki piilotella, mutta kiinnijäänyt sai rangaistuksen, kuten myös siviilissä opettajana toiminut vanki, joka väärensi toiselle sotavangille sairaslapun. Kovin moni sotavanki tuskin tunsi olevansa työkykyinen, mutta sairaaksi ilmoittautumisessa oli säännöt. Sen tiesi myös sotavanki, joka ”kirosi ja manasi välskäreitä ja heidän sääntöjään”, koska nämä katsoivat sotavangin terveeksi. Hän sai tunteenpurkauksestaan rangaistukseksi kaksi vuorokautta kovennettua arestia.[42]

Sotavankisairaalassa oli mahdollista hoitaa nälkätauteja vain levolla eikä muidenkaan tautien hoitoon ollut kovin laajalti hoitokeinoja saati välineitä. Suurin osa välineistä saatiin sotasaaliina, röntgenlaitteet kuitenkin 13. kenttäsairaalasta. Vuosina 1941–1942 käytettiin vain paperisiteitä, joita niitäkin oli niin niukasti, että siteet sai vaihtaa vain joka viides päivä. Myös lääkkeet olivat enimmäkseen sotasaalista, lähinnä aspiriinia, pieniä määriä morfiinijohdannaisia ja puudutteita sekä antiseptisiä aineita. Sulfaa ei ollut, joten tulehduksia voitiin vain ehkäistä, ei hoitaa.[43] Sairaalan ensimmäisen toimintavuoden aikana siellä ei ollut riittävästi henkilökuntaa, vaikka suomalaisen henkilökunnan lisäksi sotavankisairaalassa työskenteli yhdeksän sotavankilääkäriä. Myös tilasta oli puute. Vuodenvaihteessa 1941–1942 sotasairaala ei ottanut vastaan auraustöissä pahoin paleltuneita sotavankeja tilanpuutteeseen vedoten.[44]

64. sotasairaalassa menehtyi kaikkiaan 2 063 sotavankia koko jatkosodan aikana. Heistä 1 726 sotavankia kuoli tauteihin, joista hyvin suuri osa johtui nälkiintymisestä. Tienhaaraan perustettiin hautausmaa, jonne kuolleet sotavangit haudattiin joukkohautoihin. Yleisimmät kuolinsyyt olivat nälkänäivetys, suolitulehdus ja vähäverisyys, käytännössä siis riittämättömästä ravinnosta johtuvat kuolinsyyt. Sotapäiväkirja vuosilta 1941–1943 toteaa lakonisesti, että ”tärkeimmät lääketieteelliset kokemukset ovat nälkätaudeista”. Vuonna 1943 potilailla ei enää ollut ”varsinaisia nälkävammoja”. Sairaanhoidon tarve väheni sotavankien ravitsemustilan parantuessa, ja 64. sotasairaala lakkautettiin lopulta 15.12.1943. Sen toimintaa jatkoi 13. sotasairaala.[45]

Tilanne oli sama kaikilla sotavankileireillä Suomessa, sillä sotavankien muona-annos oli alkujaankin riittämätön. Nykykäsityksen mukaan työtätekeville sotavangeille tarkoitettu muona-annos B kattoi ehkä kaksi kolmasosaa keskivertomiehen ravinnontarpeesta ja vajaa puolet raskasta työtä kylmässä ilmassa tekevän ravinnontarpeesta. Marraskuussa 1941 sotavankileireiltä alkoi kantautua uutisia erikoisista sairastapauksista, ”nälkäpöhöstä”.

Puolustusvoimien intendentintoimistossa tai lääkintäosastossa tiedot sotavankien jatkuvasti kasvavasta kuolleisuudesta sivuutettiin ja vallalle pääsi käsitys, jonka mukaan sotavankien ravitsemustila oli jo vangittaessa ollut kehno. Heidän annoksiaan ei voitu juuri korottaa siksikään, että joulukuussa 1941 kenttäarmeijan muona-annoksia vähennettiin.[46]

Liian niukan annoksen lisäksi sotavankimuona oli usein laadultaan heikkoa, joko yksipuolista tai pilaantunutta, kuten sotavankimakkara, josta puolustuslaitoksen kemiallinen laboratorio antoi lausunnon keväällä 1942. Lausunnon mukaan makkara oli paitsi ravintoarvoltaan heikohkoa myös aistinvaraisesti havainnoiden pilaantunutta ja ”tavallisten kelpoisuusvaatimusten mukaan sitä on pidettävä ihmisravinnoksi kelpaamattomana”.[47]

Häkellyttävän korkeaa kuolleisuutta on turha kaunistella. Samaan saavutukseen ylsivät toisen maailmansodan aikana vain Saksa ja Japani. Taustalla olivat ennen kaikkea venäläisvastaiset asenteet. Kun tahto tilanteen korjaamiseksi sitten kehittyi, koko maassa vallinnut ankara elintarvikepula esti muona-annosten korottamisen riittävän nopeasti. Raskasta työtä tekevät ja niukoilla muona-annoksilla olevat sotavangit kärsivät ryhmänä eniten elintarvikepulasta. He, samoin kuin laitoshoidossa olleet suomalaiset mielisairaat, rangaistusvangit ja vanhukset, jäivät virallisten säännöstelyannosten varaan. Kaikkien näiden ryhmien keskuudessa nälkä oli suoranainen kuolinsyy talvella 1941–1942. Korttiannoksia laskettaessa oli arvioitu, että lisäravintoa saataisiin säännöstelyn ulkopuolella olleista elintarvikkeista kuten perunasta, kotitarveviljelyn avulla tai mustasta pörssistä. Korttiannosten riittämättömyyttä ei haluttu tunnustaa, sillä samalla olisi jouduttu myöntämään, että siviiliväestö on jatkuvasti aliravittu tai että se joutuu jatkuvasti hankkimaan säännöstelyn alaisia elintarvikkeita salakaupasta.[48]

Nälkä tekee varkaan

Suljetuissa laitoksissa ja vankileireillä lisäannoksia oli lähes mahdoton hankkia. Sotavangeilta, joiden ajatukset täytti vain yksi asia, nälkä, ei silti puuttunut yritystä. Sotavankien kuljettaminen töihin kaupungille sekä alaleireillä ja työpisteissä siviiliasutuksen läheisyys tai heikko vartiointi tarjosivat tilaisuuden lisäravinnon etsimiseen tai varastamiseen. Sotavankien rangaistuspäiväkirjat kertovat sekä yritteliäisyydestä että epätoivosta.[49] Röyhkeimmät tai epätoivoisimmat varastivat muun muassa leipää, perunoita, porkkanoita, sipulia, lihaa, lihahyytelöä ja lanttuja. On vaikea arvioida, kuinka moni onnistui nauttimaan saaliinsa huomaamatta. Se, että varastettujen elintarvikkeiden anastuspaikka ilmoitetaan rangaistuspäiväkirjassa vain harvoin, kuvaa sitä, että itse teosta kiinni jääminen ei ollut kovin yleistä. Useimmiten sotavanki

jäi kiinni, kun hänen kätkemänsä saalis löydettiin. Joskus sentään mainittiin myös tekopaikka. Joku rohkea sotavanki onnistui varastamaan lottien asunnosta leipää, toinen vartiokomppanian keittiöstä kaalia ja kolmas perunoita leirin varastosta. Yhdellä alaleirillä eräs vanki syyllistyi ensin leirin muonavarastoon murtautumiseen ja myöhemmin samana vuonna vielä läheisen kartanon kellarin tyhjentämiseen.[50] Vaikuttaa siltä, että jos sotavanki onnistui varastamaan ruokaa kaupunkilaisilta, hän jäi harvemmin kiinni. Kaupungilla liikkui muitakin potentiaalisia syyllisiä, kuten työvelvolliset.

Jos sotavanki sai saaliikseen isomman elintarvike-erän, hänen kannatti myydä ylijäämä, vaikka kaupankäyntikin oli rangaistavaa. Ruoan kätkeminen parakissa oli vaikeampaa kuin vaikkapa alumiinin tai siitä tehtyjen sormusten piilottelu. Ne olivat helpommin säilytettäviä ja kävivät maksusta suomalaisille. Suutarin- ja räätälinverstailtakin saattoi yrittää kähveltää myytävää, sillä kaiken ollessa kortilla siviilejä kiinnosti myös vaatetavaran vaihto ruokaan.[51] Syyllisiä olivat niin myyvä kuin ostava taho ja rangaistuksen sai, vaikka myi kuumaa vettä saadakseen vastineeksi leipää ja sokeria. Omia annoksia ei saanut vaihtaa, olipa kyseessä sokerin vaihto tupakkaan tai keiton tai luiden vaihtaminen leipään. Kauppaa käytiin myös velaksi antamalla pantiksi oma sotavankitunnus. Ilman tunnusta ei kuitenkaan voinut ruokailla. Sotavanki, joka antoi numeronsa pantiksi toiselle maksuna perunaruoasta, joutui kiinni yrittäessään hakea henkilökunnalta uutta tunnusta.

Sotavankileirin niukkuudessa kaikki irtain oli arvokasta. Kaupungilla töissä käyvät vangit saattoivat poistua työpaikaltaan joko varastamaan tavaroita tai keräämään omistajaa vailla olevia esineitä. Eräs onnekas löysi samalla kertaa leipää, kalaa, sahan sekä rukkaset – ja jäi kiinni jatkettuaan löytöretkeään kaupungilla. Toinen taas varasti suomalaisen sotilastakin, mutta ei pystynyt joko myymään tai kätkemään sitä ajoissa.[52]

Ne sotavangit, jotka eivät uskaltaneet varastaa tai löytäneet mitään varastettavaa, yrittivät hyötyä siitä vähästä, mitä oli vapaasti saatavilla. Leirin roskasäiliöstä etsittiin perunoita ja niiden kuoria. Sotavangit poistuivat leiriltä tai työpaikoilta keräämään jätteitä tai tupakkaa, joka sekin oli vaihdannan väline ja sitä paitsi sai hetkeksi unohtamaan nälän. Kun jätteetkin olivat lopussa, epätoivoiset vangit lähtivät keräämään suolaheiniä, eläinten rehukakkuja, syötäviä ja syötäväksi kelpaamattomia sieniä ja joku kekseliäs jopa vuodattamaan mahlaa koivuista. Muutaman vuorokauden kovennettu aresti ei ollut riittävä pelote sotavankien retkien estämiseksi.

Rangaistaviin tekoihin kuului myös kerjääminen siviilihenkilöiltä. On vaikea arvioida, kuinka paljon lisämuonaa sotavangit saivat suomalaisilta siviileiltä. Edes kaikki armeijan harmaissa olleet eivät olleet sokeita sotavankien nälälle. Koska sotavangeille ei saanut antaa lisämuonaa, ei auttanut, vaikka

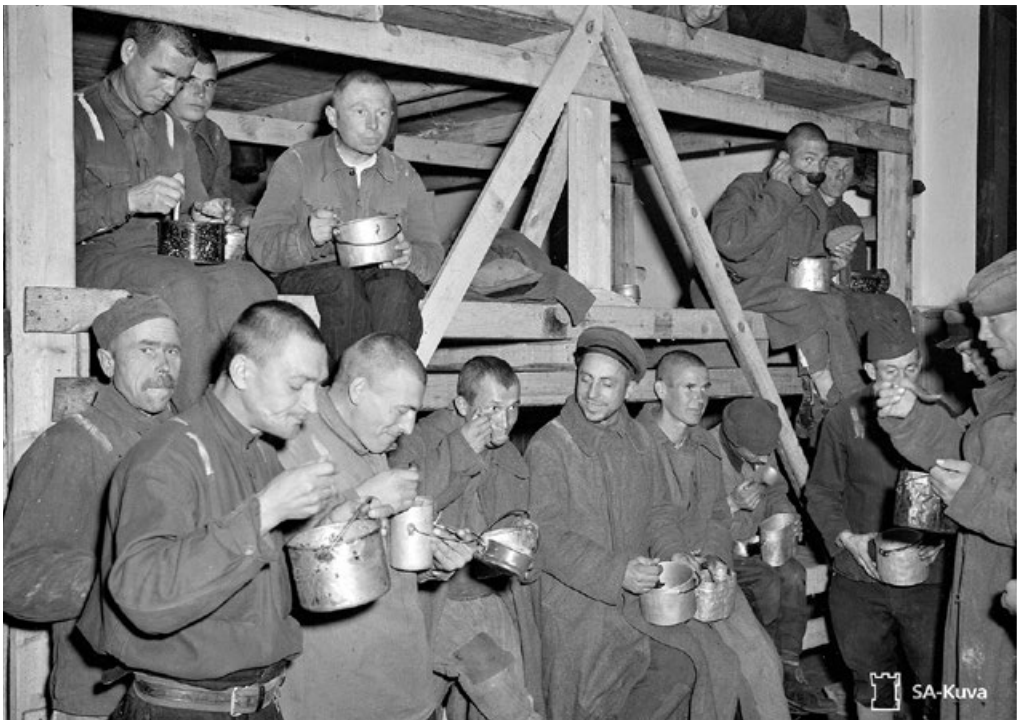

Ruokailuhetki. Vangit hakivat ruokansa omiin pakkeihinsa keittiön ulkoseinässä olevasta luukusta tupa kerrallaan jonottaen. Ruokailu tapahtui tuvissa, joissa vangit oli majoitettu kolmikerroksisiin sänkyihin. Puseroiden olkapäillä näkyvät raidat ovat vankien pukujen selkään keltaisella maalatun v-kirjaimen yläosaa. Valokuvaaja: Hedenström. SA-kuva. 50603.

sotavanki kertoi saaneensa hallustaan löytyneet elintarvikkeet vaikkapa autonkuljettajalta. Rangaistuksen saattoi saada myös suomalainen osapuoli, syynä seurustelu sotavangin kanssa. Toukokuussa 1942 kriminalisoitiin sotavangin puhutteleminen. Samoin oli kiellettyä antaa sotavangille mitään ilman sotilasviranomaisen lupaa.[53]

Viisainta oli syödä saatu ruoka heti, mutta esimerkiksi perunoita ei raakana kannattanut nauttia. Sotavanki taas jäi helposti kiinni ja tuli tovereidensa ilmiantamaksi, jos hän keitti perunoita tai paistoi sieniä parakin kamiinassa tarjoamatta niistä muille. Niukkoja annoksia yritettiin kasvattaa ruokailemalla kahteen kertaan, useimmiten toisen parakin sotavankien kanssa. Järjestyksen ylläpitämiseksi parakista ei saanut poistua kuin muodostelmissa edes käymälään, saati sitten norkoilemaan keittiön lähellä. Nälkä kiristi hermoja ja heikensi sotavankien yhteishenkeä. Kun sotavanki ei saanut vaihdettua tupakkaansa leipään, hän vei toveriltaan lakin – ja sai muutaman raipaniskun rangaistukseksi.[54]

Vartiointi, kurinpito ja rangaistukset

Sotavankien ryöstöretket ja työmuodostelmista liukenemiset olivat mahdollisia, koska varsinkin kaupungilla liikkuessa vartiomiehiä oli yksinkertaisesti liian vähän, kaksi miestä sataa vankia kohti. Kaupungilla työskentelevien vankien vartioinnista vastasi työnantaja, Viipurin rakennuspiiri. Vartiomiehet olivat joko enimmäkseen alaikäisiä, ilmansuojelujoukkoihin kuuluvia 17–18-vuotiaita nuorukaisia tai työvelvollisia siviilimiehiä, ”joiden käteen on annettu ampuma-ase, mutta jotka eivät liene saaneen minkäänlaista koulutusta tai ohjeita ja joiden sopivaisuutta vartiotehtäviin voidaan poliittisistakin syistä pitää epäilyttävänä”.[55]

Myös sotavankileirin henkilökunta oli lähtökohtaisesti rintamapalvelukseen kelpaamatonta. Suurin osa sotavankileirin vartijoista oli reserviläisiä tai haavoittuneita rintamapalvelukseen kelpaamattomia B-miehiä.[56] Sotavankileiri 6:n päiväkäskyistä käy ilmi, että vartiomiehiä rangaistiin jatkuvasti vartiovelvollisuuden laiminlyömisestä. Laiminlyönnin luonne oli useimmiten joko nukkuminen vartiossa, tolkuton humalatila tai luvatta vartiopaikalta poistuminen.[57] Kontrasti vartijoiden rikkomusten ja sotavankien rikkeiden välillä on suuri. Sotavangit rikkoivat pieniä ja vähämerkityksisiä sääntöjä selvitäkseen hengissä, vartijat taas enimmäkseen laiminlöivät erittäin tärkeää työtehtäväänsä. Vartioinnin laiminlyönti olisi saattanut johtaa vakaviin seurauksiin, sillä sotavankien joukossa kyti myös kapina-ajatuksia.

Sotavankien saamat rangaistukset olivat ankaria, mutta ne eivät olleet yksittäisten vartiomiesten päätäntävallassa. Vain sotavankileirin päällystö, siis vartioupseeri tai parakkiupseeri, sai langettaa rangaistuksia, eivät yksittäiset vartiomiehet.[58] Kurin ja järjestyksen säilyttäminen tuhansiin kasvaneessa vankijoukossa ei ollut helppoa monesta syytä. Sotavankileiri 6:n päällikön mukaan ”leirin vankiaineksessa on paljon rikollista ainesta, bolshevikkien vankiloista vapauttamaa täydennysmiehistöä, joka on valmis tilaisuuden tulleen harjoittamaan kaikenlaista rikollista toimintaa”.[59] Kun ottaa huomioon, että myös naissotavankeja pidettiin hankalasti käsiteltävinä ja uhmamielisinä, ongelmana oli nälän aiheuttaman epätoivon lisäksi luultavasti pikemmin sotaväsymys ja erilainen suhtautuminen auktoriteetteihin.

Kun syksy muuttui talveksi 1941, huomattiin, että arestirangaistukset alkoivat menettää merkitystään, sillä sotavangeille aresti lämpimissä sisätiloissa oli mieluisampaa kuin työnteko talvipakkasessa. Muona-annoksen vähentäminen oli poissuljettua, sillä muutenkin liian niukkojen annosten vähentäminen heikensi sotavankien työkykyä olennaisesti. Raipparangaistus eli lyönti metrin pituisella ja sentin paksuisella rottinkikepillä sotavangin istumalihaksiin oli yleinen rangaistus, koska vaihtoehtoja ei juuri ollut. Rikkeestä riippuen raippoja annettiin kerralla 2–25.[60] Todennäköisesti Viipurin sotavankileiri

käytti äärimmäisenä kurinpitokeinona niskuroivien sotavankien tai ”rikollisen aineksen” lähettämistä sotavankikomppanioihin. Näin ainakin useampi sotavankikomppanioissa palvellut suomalainen kertoi jo sodan aikana.[61]

Kaupungin ulkopuolella toimineet sotavankikomppaniat olivat laittomuuden tyyssijoja verrattuna Viipurin sotavankileiriin. Niiden olot olivat karuja, työt raskaita ja henkilökunta raakaa. Hyvän kuvan Viipurin vankileirin olosuhteista verrattuna sotavankikomppanioihin saa IV armeijakunnan komentajan kenraaliluutnantti Lennart Oeschin ja sotavankileiri 6:n päällikön Claes Björklundin keskustelusta tammikuussa 1942, jolloin Oesch tarkasti sotavankileirin. Vaikka sotavankileiri 6 oli kotijoukkojen esikunnan alainen, se toimi IV armeijakunnan alueella, joten armeijakunnan komentajalla Oeschillä oli oikeus puuttua sotavankikysymyksiin. Oeschin ja Björklundin käsitykset sotavankien kohtelusta poikkesivat toisistaan lain noudattamisen tarpeellisuudesta alkaen. Kenraaliluutnantti kysyi tuolloin leirin päälliköltä, eikö niskuroivia vankeja ammuta. Björklund vastasi, että se olisi vastoin lakia.[62]

Sotavankileiri 6:lla ei siis ammuttu niskuroivia sotavankeja, mutta IV armeijakunnan alaisissa sotavankikomppanioissa tilanne oli toinen. Tutkijat ovat kiinnittäneet huomiota siihen, että sotavankien kohtelu IV armeijakunnan alueella oli ankaraa ja sen myötä myös kuolleisuus oli keskimääräistä suurempi. IV armeijakunnan komentaja Lennart Oesch piti sotavankeja turvallisuusriskinä ja antoi myös sen mukaisia määräyksiä, joissa kuitenkaan ei sodan jälkeisen Korkeimman oikeuden tuomion mukaan ollut mitään laitonta, vaikka asenne oli ankara.[63]

Armeijakunnan johdon suhtautuminen johti alemman tason laittomiin määräyksiin. Räikeimmin lakia rikkoi IV armeijakunnan esikunnan linnoitusosaston 19.11.1941 antama sotavankien kohtelua koskeva käsky. Sen mukaan ”Niskuroivat vangit on heti teloitettava työpaikalla opiksi toisille.

> [Armeijakunnan] Komentaja on antanut tähän täydet valtuudet AK:n omalla alueella.”

> ”Kaikki niskuroijat ja kiihottajat (politrukit) on armotta raivattava pois. Mikäli teloituksia suoritetaan, on vangeista tehtävä tällaisissa tapauksissa ilmoituksiin merkintä ’poistettu’.”[64]

Määräystä noudattaneen sotavankikomppania L-21:n päällikkö luutnantti Eero Nero ja hänen apurinsa ampuivat marras-joulukuun taitteessa 1941 yhteensä kymmenen sotavankia. Syinä oli muun muassa epäily siitä, että vanki oli kiihottaja ja politrukki tai että sotavanki oli työmaalla kieltäytynyt riisumasta mantteliaan ja esiintynyt uhkailevasti. Vasta loppukeväällä 1942 Nerolle selvisi,

että sotavangin surmaaminen oli yhtä lailla laitonta kuin kenen tahansa ihmisen tappaminen. Samaan aikaan pioneerikomentaja Oinonen, jonka alaisia sotavankikomppaniat olivat, vakuutti, että linnoitusosaston sotavangit eivät kuuluneet sotavankileiri 6:n päällystön käskyvaltaan.[65]

Kysymys siitä, oliko sotavankikomppanian vanki linnoitusosaston vai sotavankileiri 6:n alainen oli monimutkainen, sillä IV armeijakunnan alueella toimineet sotavankikomppaniat saivat ottaa sotavankileiri 6:lta lisätyövoimaa. Kun sotavankien korkeaa kuolleisuutta selvitettiin loppuvuodesta 1941 linnoitusosaston, kotijoukkojen esikunnan ja päämajan järjestelyosaston välillä, sekä linnoitusosasto että sotavankileiri 6:n päällikkö syyttelivät toisiaan sotavankien kaltoinkohtelusta ja nälkiinnyttämisestä. Viipurin sotavankileirin päällikön näkökanta oli se, että sotavankikomppanioiden johtajat kuluttivat vangit loppuun raskaalla työllä ja huonolla kohtelulla ja lähettivät sitten sairaat vangit leirille vaatien uusia vankeja tilalle.[66]

Sotavankien kohtelua valvonut tarkkailija, lääkintämajuri Lojander totesi tarkastusmatkallaan helmikuussa 1942 Viipurin sotavankileiri 6:ssa:

> Varsinkin viime aikoina on leirille lähetetty lähinnä erilaisista työpaikoista erittäin heikossa tilassa olevia, täysin loppuunkulutettuja vankeja, jotka jo leirille saapuessaan ovat siksi huonossa kunnossa, että niistä huomattava osa kuolee jo ennen kuin on ehditty siirtää ne Viipurin s[ota]v[anki]sairaalaan[67].

Sotavankileiri 6 ei ollut erityistapaus, sillä sama ilmiö huomattiin myös muissa sotavankisairaaloissa.[68]

Terveellinen maalaiselämä

Vaikka sotavankien virallisia muona-annoksia ei juuri korotettu vuonna 1942, tilanne alkoi helpottaa kesän korvalla 1942, jolloin sotavankeja alettiin taas sijoittaa yksityisten työnantajien töihin maatiloille. Sodan alusta marraskuuhun 1941 sotavankeja oli ollut sijoitettuna töihin yksityisiin maataloihin, mutta joulukuun alussa 1941 sotavangit palautettiin sotavankileireille viranomaisten huolestuttua sotavankien liian vapaasta ja hyvästä kohtelusta maatiloilla. Se merkitsi tuhansille sotavangeille paluuta vankileirien huonoihin oloihin. Kesästä 1942 alkaen työnantajilla oli vielä lupa antaa sotavangeille lisämuonaa. Samoihin aikoihin suhtautuminen sotavankeihin alkoi muuttua.[69] Petomainen vihollinen oli inhimillistynyt laihaksi ja harmaaksi työmieheksi. Suurin vaikutus oli silti sillä, että Viipurin alueen sotavankeja päästiin hyödyntämään maataloudessa. Suomalaisten huutava työvoiman tarve oli sotavangeille edul-

Sotavankileiri 6 oli kuin kaupunki kaupungissa. Leirin huolto työllisti sotavankeja muun muassa leipomossa. Valokuvaaja: Hedenström. SA-kuva. 50571.

si, sillä sotavangin hyödyllisyys on aina ollut merkittävä tekijä hänen selviytymisessään vankeudesta. [70]

Viipurissa tarvittiin yhä jonkin verran työvoimaa. Jälleenrakennustyöt jatkuivat sodan loppuun saakka. Sotavankileiri työllisti suuren joukon vankeja. Neitsytniemen pääleirillä oli leipomo, saippuatehdas, suutarin- ja räätälinverstaat, vaatekorjaamo, pesula, pilketehdas, sepän paja, puusepänverstas sekä kone- ja autokorjaamot. Talvisin töiden painopiste siirtyi maataloustöistä metsätöihin, sillä Viipurin polttopuuntarve oli jatkuva, ja rakennus- ja teollisuustyöhön, varastotöihin sekä viemäri- ja putkitöihin.[71] Sotavankileirin alaisuuteen perustettiin työpisteitä leirin elintarviketuotantoa varten. Leirin ja jopa 64. sotasairaalan omavaraisuus elintarvikkeiden suhteen kasvoi sodan kuluessa. Sotavankien vapaa-ajan harrastukseksi sallittiin marjojen ja sienten keruu leirin varastoon. Elintarvikkeet mahdollistivat virallisen muona-annoksen ylittämisen ja sen laadun parantamisen, mikä näkyi myös sotavankien kunnossa. Tyytyväisyyttä varmasti lisäsi leirin esikunnan vieressä kasvatettu tupakka, jota jaettiin palkinnoksi kunnostautuneille sotavangeille.[72]

Sotavankien lähettäminen yksityisten maanviljelijöiden töihin keväällä 1942 tarkoitti vankileirin huoltotaakan vähenemistä ja samalla sotavankien olojen parantumista. Samaan aikaan Suomessa todettiin ensimmäiset pilkkukuumetapaukset. Ajankohta oli mahdollisimman huono, sillä nälkätalven jälkeen elintarviketilanne oli edelleen heikko. Sotavangit haluttiin pelloille kyntötöihin, mutta sotavankileirit asetettiin karanteeniin pilkkukuumeen vuoksi. Pilkkukuume leviää vaatetäin mukana, joten täisodankäyntiä varten perustettiin erityinen puhdistusosasto, Osasto Kokko, jonka ensimmäiseksi tehtäväksi tuli huolehtia maataloustöihin määrättävien vankien puhdistuksesta. Yksikkö sijoitettiin Viipuriin, ja se aloitti toimintansa toukokuun alussa 1942. Osasto Kokko puhdisti 71 työpistettä ja 7 271 sotavankia sekä leirien henkilökunnan kahden ensimmäisen toimintaviikkonsa aikana. Viipurin vankileirilläkin todettiin pilkkukuumetapauksia, mutta niistä ei aiheutunut kuolemantapauksia. Tauti ei, ihme kyllä, lopulta päässyt leviämään vankileirien ulkopuolelle.[73]

Määräysten mukaan sotavankien olot yksityisten työnantajien töissä olivat pitkälti sotavankileiriä vastaavat. Erona oli se, että sotavangeille sai antaa lisämuonaa, vaikka ohjeena oli, että ”kohtuuttoman suuret ruoka-annokset eivät myöskään ole paikallaan ajankohtana, jolloin maamme omat kansalaiset saavat supistaa jokapäiväisen leipänsä mahdollisimman vähään”. Sotavankien työtehoa ohjeistettiin parantamaan lisäämällä säännöstelyn ulkopuolella olevia elintarvikkeita ruokavalioon. Käytännössä sotavangit söivät usein samaa ruokaa samassa pöydässä talon väen kanssa; kuka olisi ehtinyt erikseen mittailemaan annoksia ja vahtimaan vankien erillistä ruokailua. Riittävän ravinnon ja työtehon yhteys oli työnantajille varsin selvä. Yksityisten töissä myös sotavankien vartiointi oli usein sinne päin. Vankien säilyttäminen öisin lukittujen ovien takana toteutui vaihtelevasti, sotavankien pitäminen erillään siviiliväestöstä tuskin koskaan.[74]

Syyskuussa 1942 sotavankien tilanne oli parantunut merkittävästi. Viipurin pääleirin yhteensä lähes 900 vangista vain kaksi oli sairaana. Yli 80 % vangeista oli leirin ulkopuolella töissä, mikä kevensi sotavankileirin huoltotaakkaa merkittävästi. Valtaosa sotavangeista, yhteensä 483 vankia, oli halko- ja metsätöissä joko puolustushallinnon tai valtion työmailla. Yksityisten maanviljelijöiden töissä oli vain 140 miestä. Puolustushallinnon ja valtion leivissä olleet sotavangit tekivät myös heinätöitä, työskentelivät teurastamolla, ratatöissä ja Saimaan kanavan työmailla. Yksitoista miestä oli kalastamassa, jokunen autovarikolla ja sotasaalistoimiston töissäkin kaksitoista sotavankia.[75]

Tilastot eivät kuitenkaan kerro koko totuutta sotavankien terveydentilan kohentumisesta. Puoli vuotta myöhemmin, kevättalvella 1943, Särkijärven alaleirin kaikki 774 sotavankia olivat toipilaita. Vain osa heistä teki töitä, nimittäin koreja ja luutia. Toipilasleirin venäläinen sotavankilääkäri ehdottikin

sotavankien tarkastajalle, että puolet vangeista voitaisiin sijoittaa maatiloille työhön, jotta he toipuisivat nopeammin.[76]

Lisäravintoa saatiin myös kansainvälisen Punaisen Ristin elintarvikepaketeista tammikuussa 1942. Niiden merkitys jäi vähäiseksi, sillä paketit piti jakaa siten, että yhtätoista tervettä sotavankia kohden jaettiin yksi paketti ja neljää sairasta tai toipilasta kohden yksi paketti. Viiden kilon ruokapaketteja jaettiin sotavankileiri 6:lle kaikkiaan 548.[77] Paketeissa oli muun muassa kahvia, joten energialisä alle puolen kilon elintarvike-erästä sotavankia kohden jäi vaatimattomaksi.

Täitä ja lumppuja

Valokuvissa sotavangit ovat paitsi laihoja myös silmiinpistävän resuisia. Sotavankien vaatetus oli surkea kenen tahansa mielestä. Sotilashallinto-osaston valvontaelin 2:n Viipurin edustaja, siis takaisinvallatulla alueella valtiollista poliisia vastaava viranomainen, toisti raporteissaan lähes viikoittain, että sotavangeista ei ole hyötyä työvoimana, jos heille ei saada parempia varusteita.[78] Parakeissa oli sentään kamiinoita, joiden avulla sisälämpötila pysyi siedettävänä. Tällä oli merkitystä, sillä suurin osa sotavangeista oli vangittu kesällä 1941 puna-armeijan kesäpuvussa. Heille hankittiin talvivarusteita se, mitä saatiin, mutta esimerkiksi käsineitä tehtiin myös manttelien liepeistä. Sotavangeille liikeni vain omalle kenttäarmeijalle kelpaamattomia vaatekappaleita. Vaihtovarusteita oli niukasti eikä päällysvaatteita juuri lainkaan. Kenkiä oli niin huonosti, että sotavankien työnteko saattoi estyä useiksi päiviksi kenkien puutteen vuoksi. Sotavanki, joka repi tahallaan jalkineensa tarkoituksella jäädä työstä, tiesi, ettei uusia kenkiä niin vain ollut saatavilla, vaikka leirillä suutarinverstas olikin. Kannatti siis kärsiä muutama raipanisku päästäkseen lähtemästä talvipakkasella työmaalle.[79]

Sotavangin arvokkainta omaisuutta edusti mantteli, joka oli sekä päällystakki että peitto. Ne, jotka yrittivät myydä tai vaihtaa manttelinsa, olivat epätoivoisen nälkäisiä, sillä ilman päällystakkia oli vaarassa paleltua yöllä ja päivällä. Lakanoita ei sotavankileireillä käytetty, eihän käytössä ollut peittoja tai huopiakaan, mutta sotasairaalaan joutuessaan sotavanki pääsi osalliseksi lakanoista hygienian nimissä. Se taas aiheutti lisätyötä: 64. sotasairaalan sotavankien pyykkiä pestiin vuonna 1943 peräti 175 000 kiloa. Työn tekivät sotavangit, mutta siitä huolimatta osa sotavankipyykistä jouduttiin toimittamaan pestäväksi Lappeenrantaan. Sotavangeilla oli ylipäänsä heikosti vaatteita, mutta vaihtoalusvaatteita oli vuosina 1941–1942 olemattomasti. Vasta pilkkukuumevaara pakotti antamaan sotavangeille kaksi alusvaatekertaa.[80]

Sotavankien hygieniasta huolehdittiin saunottamalla heitä Sorvalin saunalla. Alaleireille rakennettiin omat saunat. Pilkkukuumevaaran myötä keväällä 1942 aloitettu säännöllinen täisaunotus vei aikaa ja vaati työvoimaa, sillä ensin

Pilkkukuumeen torjunta johti parempaan hygieniaan, koska sotavangit ja heidän vaatteensa saunotettiin ja alusvaatteet vaihdettiin puhtaisiin. Kuvassa sotavankeja täisaunassa Viipurissa syyskuun lopussa 1942. Valokuvaaja: Hedenström. SA-kuva. 50628.

vangeilta leikattiin hiusten lisäksi muutkin ihokarvat tarkoin pois. Vasta sen jälkeen vangit vietiin puoleksi tunniksi 80-asteiseen saunaan, missä he peseytyivät saippualla. Vaatteet käsiteltiin kuumentamalla niitä erillisessä saunassa vähintään 85 asteen lämmössä puolitoista tuntia. Saunotuksen jälkeen vangit saivat puhtaat ja myöhemmässä vaiheessa vielä kuumakäsitellyt alusvaatteet, koska oli todettu, että täit levisivät joskus myös puhtaan pyykin mukana. Saunasta vangit vietiin rikitettyyn parakkiin.[81] Sauna oli myös sosiaalisen kohtaamisen paikka, jossa valvonta oli heikompaa kuin avoimella kasarmilla. Saunassa tapahtui kaupankäynnin lisäksi myös varkaustapauksia.[82] Kesällä sotavangeille oli varattu oma, piikkilangalla aidattu uimaranta Nummikadun ja Antinkadun länsipuolelta. Muille uimarannoille sotavangeilla ei ollut asiaa.[83]

Sotavankien vapaa-aika

Kun nälkä alkoi hellittää ja pelko hengen menetyksestä lieveni, sotavangeille ja heidän vartijoilleen koitti uusi huoli: miten kestää vankeusaika menettämättä

hermojaan. Nälkäisten sotavankien vapaa-aika kului ruoan hankkimiseen tai siitä unelmoimiseen. Voimien palatessa energiaa riitti myös muuhun. Kymmentuntisen työpäivän jälkeen sotavangeilla oli vapaata, mikä oli suomalaisten näkökulmasta vaarallista. Silloin oli mahdollista joko elää huonoa elämää ja pohtia karkaamista ja kapinahankkeita tai käyttää vapaa-aika hyödyksi. Sodan ensimmäisinä kuukausina sotavankien puhdetyöt oli kielletty, mutta vuoden 1942 aikana alettiin ymmärtää työn arvo muutenkin kuin sen tulosten tai esineiden myyntiarvon kannalta. Nyt sotavankeja kannustettiin puhdetöihin. Leirien välillä järjestettiin kilpailuja muun muassa puuastioiden valmistuksesta.[84] Sotavankien näkökulmasta suurin motivaatio oli se, että puhdetöinä tehtyjä esineitä saattoi yrittää myydä suomalaisille ja hankkia siten lisämuonaa tai tupakkaa.

Kun sotavangeilla oli joutoaikaa, tuhatpäinen, olosuhteiden pakosta tiiviisti majoitettu joukko ehti myös tutustua toisiinsa. Vankitovereita yhdistäviä tekijöitä ei aina ollut siksikään, että samaan kerrossänkyyn saattoi osua hyvin eri-ikäisiä vankeja. Vanhimmat suomalaisten vankina olleet puna-armeijalaiset olivat syntyneet 1880-luvulla, nuorimmat vuonna 1925.[85] Kulttuurien törmäyksiä koitui myös siitä, että puna-armeijalaisten kotiolot olivat hyvin erilaisia. Osa sotavangeista ei ollut aiemmin nähnyt polkupyörää, mutta joukossa oli myös raitiovaunun kuljettajia ja balettitanssijoita. Sotavankien ilmoittamat ammatit vaihtelivat paimenesta ruhtinaaseen ja urheiluvalmentajasta professoriin.[86]

Ystävyyssuhteitakin luotiin, mutta yleisesti ottaen vankien keskinäinen yhteenkuuluvuus oli heikko. Joidenkin miesten sotaretki oli ollut niin lyhyt, että he eivät olleet ehtineet oppia asetovereidensa, tuskin edes joukko-osastonsa nimeä. Puna-armeijassa ei muutenkaan kannustettu ystävyyssuhteisiin. Yhteenkuuluvuuden tunteen piti syntyä yhteisen ideologian kautta. Läheskään kaikki sotavangit eivät silti jakaneet sosialistista aatetta. Konflikteja syntyi niin poliittisista kuin arkipäiväisistä asioista. Joskus sotavangit tyytyivät pelkkään väkivallalla uhkailuun, mutta he myös tappelivat toistensa kanssa nyrkein tai astaloin. Sotavangeilla ei ollut oikeutta pitää hallussaan edes partaveistä, mutta vyönsolkikin taipui tarvittaessa aseeksi. Vankileirin ankeutta yritettiin paeta päihteiden avulla. Kun viinaa ei ollut saatavilla, jäähdytysneste ja hallusinogeeniset sienet kävivät korvikkeesta.[87]

Sotavankien asennekasvatukseen tähtäävää viihdettä tarjosi sotavankilehti *Severnoje Slovo* (Pohjolan Sana), jonka numerot kulutettiin loppuun. Kaikki sotavangit eivät tosin olleet lukutaitoisia. Sotavankien joukossa oli ammattimuusikoita, ja leirillä toimi ainakin vuodesta 1943 alkaen sotavankiorkesteri. Myös muuta ohjelmaa kuten tanssinäytöksiä ja painiotteluita

järjestettiin. Pääleirillä oli myös taiteilijoita, jotka maalasivat tilauksesta etupäässä suomalaisten upseerien muotokuvia.[88]

Sotavangit ja suomalaiset

Suomalaisten näkökulmasta sotavangit olivat ennen kaikkea vihollisia, joihin piti suhtautua varoen. Sodan alussa viholliskuva oli mustavalkoisempi ja suhtautuminen sotavankien ja siviilien kohtaamisiin tiukempaa. Kuvaavaa on, että lokakuussa 1941 sotavangit siirrettiin muihin tehtäviin puhdistusryhmistä, koska katsottiin, että heidän työskentelynsä naisten apuna ei ollut sopivaa. Viipurin rakennuspiiri järjesti naisten avuksi suomalaisia työvelvollisia. Huoli naisten ja sotavankien kohtaamisesta oli herännyt sotavankileirin henkilökunnassa, ei siis naisten itsensä esiin tuomana.[89]

Sodan jatkuessa sotavangeista tuli osa arkipäivää ja Viipurin kaupunkikuvaa. Heidän pelottavuutensa väheni, vaikka nälkäiset sotavangit uskaltautuivat vähitellen lähemmäs siviilejä, kerjäämään leipää ja tupakkaa tai ryöstöretkille kaupunkilaisten ruokakomeroihin ja puutarhoihin. Siviilihenkilöiden kontakteja sotavankeihin pyrittiin välttämään, mutta ajan kuluessa yksityisten töissä olevat sotavangit tulivat väistämättä tutuiksi isäntäväelleen. Käsitys sotavankien vaarallisuudesta muuttui sodan kuluessa. Vartioitua, aseetonta sotavankia ei yleensä pidetty erityisen vaarallisena tai karkaamisalttiina. Vaikka veljeilyä sotavankien kanssa ohjeistettiin välttämään, työporukkaan kuuluvien tai työpisteessä työskennelleiden sotavankien ja heidän vartijoidensa välille kehittyi yhteisymmärrys siitä, minkä verran sotavangit saattoivat venyttää sääntöjä esimerkiksi ylimääräisillä tauoilla. Sotavangit pääsivät liikkumaan kaupungilla vartioimatta ja lopulta jopa seurustelemaan suomalaisten naisten kanssa työpaikoillaan.[90]

Sotavankien vankeus oli suhteellista, sillä halutessaan sotavanki pystyi vallan hyvin karkaamaan vankileiriltä ryöstö- tai keräilyretkille. Myös työmailta karkailtiin, mutta yleensä sotavangit palasivat vankileirille ruokailuun mennessä. Jokunen sotavanki jäi kiinni vietettyään yönsä kaupungissa. Kevään koittaessa ja ilmojen lämmetessä koti-ikävä paheni ja karkausmahdollisuudet paranivat. Rintama oli vain muutamien kymmenien kilometrin päässä, joten matka ei ollut mahdoton. Kaikki eivät tosin halunneet takaisin kotiinsa. Joulukuussa 1941 sotavankileiri 6:lta karanneesta kolmikosta yksi pyrki kotiväkensä luo saksalaisten valtaamaan Smolenskiin, kaksi muuta Ruotsiin. Miehillä ei ehkä ollut kiire kotiin, sillä he olivat onnistuneet karkumatkallaan anastamaan yli 15 kiloa jauhoja ja 2,5 kiloa sokeria. Viikon karkumatkalla he ehtivät Viipurin maalaiskunnan puolelle Karhusuon kylään, siis kuutisen kilometriä Viipurista kaakkoon. Useimmat karkurisotavangit jäivät silti kiinni jo karkaa-

mista suunnitellessaan, kiitos valppaiden vankitoveriensa. Vapauden sijasta edessä oli aresti tai raipparangaistus.[91]

Jotkut karkausyritykset onnistuivat eikä vangeista sen koommin kuultu. Karanneita sotavankeja sieti silti pelätä. Useimmiten karkurit saatiin kiinni ennen kuin he onnistuivat ylittämään rintamalinjan, mutta matkan varrella he saattoivat anastaa kaiken irti lähtevän ja kiinni jäämisen uhatessa sortua epätoivoiseen väkivaltaan. Tästä esimerkkinä ovat valkovenäläinen ja venäläinen sotavanki, jotka karkasivat heinäkuussa 1942 sotavankileiri 6:lta. Valkjärvellä he kaappasivat ilmavalvontatornista yllättämänsä lotan ja raiskasivat ja pahoinpitelivät tämän. Kiinnijäätyään sotavangit teloitettiin ilman oikeudenkäyntiä.[92]

Sotavangit jättävät Viipurin

Viipurin sotavankileiri evakuoitiin länteen samaan aikaan ja samalla tavalla kuin muutkin Karjalankannaksen asukkaat ja irtaimisto. Alaleirien ja työpisteiden sotavankeja alettiin siirtää länttä kohti 12.6.1944 samaan aikaan siviiliväestön kanssa. Päämajan sotavankikomentaja eversti Sulo Malm saapui 14.6.1944 selvittämään tilannetta. Pääleirin evakuoimiskäsky annettiin iltapäivästä 15.6.1944, kun leirirakennusten ikkunoita oli jo rikkoutunut ilmahyökkäyksissä. Sotavankeja kuljetettiin autoilla ja lopulta myös jalan Pällin suluille, jossa he yöpyivät. Illalla 17.6.1944 lähes kaikki vangit ja suuri osa henkilöstöstä sekä osa varastoista oli saatu siirrettyä pois Viipurista. Viimeiset sotavankileiri 6:n tavarat lähetettiin Viipurista kohti länttä junalla 18.6.1944. Vasta 20.6. kävi ilmi, että määränpäänä oli Lauritsala ja Lappeenranta. Osin jalan, osin proomuilla kuljetettiin sekä tarvikkeita, sotavankeja että leirin henkilökuntaa Lauritsalaan. Siellä kävi ilmi, että Lappeenranta oli vain välietappi. Määränpääksi annettiin sotavankijärjestelyleiri 1 Nastolassa. Alaleirien sotavangit ohittivat marssillaan Lauritsalan 25.6., pääleirin etujoukko oli Kouvolassa jo 26.6. Invalidisotavangit, sairaat ja jalkavaivaiset kuljetettiin kuorma-autoilla. Vihdoin 28.6. niin leirin esikunta kuin sotavankien pääjoukko saapuivat Nastolaan. Viimeiset vangit marssivat perille vasta 30.6.1944. Leirin purkamista niin hallinnollisesti kuin konkreettisesti jatkettiin, kunnes sotavangit, henkilökunta ja varastot oli saatu sijoitettua. Tuhatkunta sotavankia sijoitettiin Lohjan kalkkitehtaalle. Suunnilleen saman verran miehiä siirrettiin Hankoon sotavankileiri 7:lle. Virallisesti sotavankileiri 6 lakkautettiin 27.7.1944.[93]

Lopuksi

Kun jatkosota syttyi, puna-armeija jätti Viipurin kasarmit. Viipurin takaisinvaltauksen jälkeen sotavangiksi jääneet puna-armeijalaiset näkyivät taas Vii-

purin katukuvassa. Takaisinvallattu Viipuri oli kuitenkin eri kaupunki kuin se Viipuri, josta suomalaiset lähtivät talvisodan päätyttyä. Vaikka kaupunkia rakennettiin uudestaan tavoitteena paluu normaaliin, neuvostosotavankien läsnäolo muistutti poikkeustilasta. Sotavankileiri oli osa kaupungin rakennetta. Suomalaiset ponnistelivat palatakseen normaaliin elämään ja rakentaakseen kaupungista entistä ehomman sotavankityövoiman avulla.

Samaan aikaan kaupungin lukumääräisesti suuri sotavankiyhteisö toteutti omaa tavoitettaan, siis pyrki selviämään hengissä ja järjissään kaupungin eri osiin ja naapurikuntiin ulottuvassa alaleirien ja työpisteiden rinnakkaismaailmassa. Kaupungin ulkopuolella, rintaman selustan sotavankikomppanioissa sotavangin eliniänodote oli huomattavasti pienempi kuin Viipurissa. Rintamajoukkojen vartioimilla alaleireillä, työpisteissä ja kokonaan rintamajoukkojen alaisissa sotavankikomppanioissa olosuhteet olivat riippuvaisia suomalaisen päällystön asenteista. Suhtautuminen vaihteli: joillain alaleireillä sotavangit saivat osakseen kristillistä lempeyttä ja kalvinistista työntekoa, sotavankikomppanioissa taas vallitsi vahvemman oikeus ja ryssäviha.

Viipuri oli sotavangeille rintaman ja sen selustan kaaoksen vastapaino, muistutus sotaa edeltävästä arjesta. Ensimmäisenä sotatalvena sotavangit korjasivat ja raivasivat osittain tuhoutunutta kaupunkia isoina joukkoina ulkotiloissa. Varsinkin syksyllä 1941 sotavankityövoiman määrä korvasi usein laadun. Toki on muistettava, että silloinkin sotavankien joukosta etsittiin ja löydettiin erikoismiehiä, kuten ne putkimiehet ja sähkömiehet, jotka pelastivat rakennuksia pakkasvaurioilta ennen talven 1941 tuloa. Kaupungin korjaustöissä riitti tekemistä myös ammattitaidottomille vangeille, joita ei joulukuun 1941 ja toukokuun 1942 välillä voinut sijoittaa yksityisille maatiloille. Suomalaisten kaitsijoidensa näkökulmasta sotavankeja ei voinut pitää toimettomina, vaan heidän tuli ansaita ylöspitonsa työnteolla.

Seuraavina vuosina ammattitaitoiset sotavangit korvasivat puuttuvaa miestyövoimaa työskennellen suomalaisten ammattimiesten rinnalla usein sisätiloissa. Samalla sotavangit näkyivät vähemmän kaupunkikuvassa ja heidän liikkumisensa saattajineen kaupungilla arkipäiväistyi. Sotavankien työskentely kaupungilla väheni sodan loppua kohden. Osin se johtui Viipurin pääleirin kehittymisestä merkittäväksi työpaikaksi, kaupungiksi kaupungissa, joka tuotti hyödykkeitä itselleen ja leirin ulkopuoliselle kaupungille. Toisena syynä oli sotavankien sijoittaminen töihin maatiloille kaupungin ulkopuolelle.

Viipuri oli myös hengissä pysymisen näkökulmasta sotatoimialuetta parempi paikka. Varsinkin nälkätalvena 1941–1942 sotavankien elämänlanka oli ohut. Monen sotavangin elämä päättyi nälän ja tautien vuoksi, mutta vielä useampi selvisi kaupungista löytyneiden ruoantähteiden tai vaihdettavaksi kelpaavien esineiden avulla. Viipurilaisten ja sotavankien kohtaamiset olivat satunnaisia

mutta toistuvia. Rääsyiset ja nälkiintyneet sotavangit herättivät sääliä myös neuvostovastaisissa suomalaisissa. Kevään 1942 koittaessa sotavankeja alettiin sijoittaa maatiloille työhön. Sotavankileirin oloihin verrattuna työskentely maataloissa oli paitsi vapaampaa myös ravinnon puolesta rikkaampaa. Sen lähemmäs normaalioloja ei sotavankina voinut päästä.

Tärkein syy sotavankileirin sijoittamiselle Viipuriin sekä sotavankien kohtelun ja olojen parantamiselle oli sotavankien arvo työvoimana. Vastaavia tutkimustuloksia on saatu aiemmassakin sotavankitutkimuksessa. Niin Viipurin raivaamisen ja jälleenrakennuksen kuin kaupungin huollon kannalta sotavankityövoima oli tärkeää. Sotavankien sijoittaminen töihin itse kaupungissa, sen lähikuntien maatiloille tai rintaman selustan sotavankikomppanioihin kertoo sodan aiheuttamasta työvoimapulasta. Sotavankileiri sai jäädä Viipuriin asemasotavaiheessakin, koska se oikeutti oman olemassaolonsa tarjoamalla palveluja sotavangeille ja siviiliyhteiskunnalle koko Kannaksen alueella. Sotavankileiri 6:n sijainti Viipurissa liikenteen solmukohdassa teki siitä oivan paikan työvoimareserville. Leirin sotavangit eivät odottaneet työkomennuksia joutilaina, koska leiri oli itsessään tuotantoyksikkö.

Sotavankien erilainen kohtelu maantieteellisesti pienellä alueella kotijoukkojen esikunnan, myöhemmin päämajan sotavankikomentajan alaisella pääleirillä, sotatoimiyhtymien sotavankikomppanioissa ja yksityisten työnantajien maataloustöissä taas kertoo eroista, jotka vallitsivat rintamajoukkojen, kotijoukkojen ja siviilimaailman toiminnassa yhtenäisistä toimintatapaohjeista huolimatta. Rintaman selustan sotavankikomppanioiden sotavankeja pidettiin vaarallisina ja heitä kohdeltiin käskyissä määrättyä huonommin. Sotavankileireillä noudatettiin käskyjä, vaikka niin sotavangeilla kuin heidän vartijoillaan oli pyrkimystä luistaa töistä. Maatiloilla ohjeita ja käskyjä tulkittiin sotavangeille edullisesti, koska tiukka määräystenmukaisuus olisi vienyt kohtuuttomasti talonväen aikaa ja koska sotavankien paremmilla oloilla huomattiin olevan positiivinen vaikutus heidän työtehoonsa. Rintaman selustassa sotavangit olivat vaarallisia, vangittuja vihollisia. Maatiloilla sotavangit nähtiin työmiehinä, joita piti vahtia vähän enemmän kuin omia renkejä.

Viitteet

1 Danielsbacka 2016, 32–35, 59–61.
2 Valtioneuvoston asetus tiedoitustoiminnan tarkastamisesta 4.7.1941, 523/1941.
3 Lappalainen 1991, 94–96; Raevuori 2011, 94; kertausharjoituksista esim. KA. T19128. Päämajan tiedusteluosasto, Vnk. ptk.N:o 2191, 3.11.1941, Koskee: Haritonov, Aleksandr Ivanovitsh.
4 Raevuori 2011, 114–115; Kujala 2008, 87.
5 KA. Päämajan tiedusteluosasto. T19128. Pöytäkirja tehty Mikkelin lääninvankilassa syyskuun 30-lokakuuun 2 pnä 1941, Koskee: sv. Pavlov, Pjotr Petrovitsh.
6 Kujala 2008, 19–20.
7 Kujala 2008, 26–27, 46; Suolahti 2015, 251–252.
8 Lappalainen 1991, 98–100.
9 Lappalainen 1991, 103–105; Raevuori 2011, 110–111.
10 Lappalainen 1991, 112; Raevuori 2011; 120–121.
11 Haapanen 2019, 42–43; Westerlund 2008, 65.
12 Westerlund 2008, 12, 45, 65.
13 Haapanen 2019, 43-44, 66; Westerlund 2008, 12.
14 Westerlund 2008, 12, 45, 65; Raevuori 2011; 114–115; KA. Spk 30534.
15 Danielsbacka 2013, 87–91, 209–222; Suolahti 2015, 52.
16 KA. T7230/2. Sotavankileirien tarkastaja Schönberg, Tarkastuskertomus nro 4, Sotavankileirissä nro 6 (Viipuri) toimittamassani tarkastuksessa tehdyistä havainnoista 8.–13.3.1943 ja tarkastuskertomus nro 10, Sotavankileirissä nro 6 (Viipuri) toimittamassani tarkastuksessa tehdyistä havainnoista 3.–4.1.1943; Haapanen 2019, 43–44, 69; Lappalainen 1991, 12; Virtanen 2010, 67, 89, 115.
17 KA. Spk 30534.
18 KA. Spk 30535.
19 Danielsbacka 2013, 72–75; Suolahti 2015, 43, 53–54.
20 Danielsbacka 2013, 141–143; Danielsbacka 2016, 123.
21 Danielsbacka 2013, 97–98.
22 Lappalainen 1991, 112–113.
23 KA. Spk 25413. 2. ja 6.10.1941.
24 KA. Spk 25413. 6.10.1941.
25 Haapanen 2019, 66.
26 Danielsbacka 2013, 132.
27 Virtanen 2010, 73.
28 Suolahti 2015, 52, 300, 322; KA. Suomen Punainen Risti. sotavankitoimisto. sotavankikortisto. espanjalaiset sotavangit. Diez, Eduard.
29 Kujala 2008, 307–311; Danielsbacka 2013, 89, vankiluku 25.10.1941; Haapanen 2019, 43–44; Virtanen (2010, 66, 89) mainitsee useaan kertaan, että sotavankileiri 6:lla olisi ollut 17 000 sotavankia yhtä aikaa. Lukumäärä lienee leirillä rekisteröityjen vankien kokonaislukumäärä.
30 Lappalainen 1991, 114.
31 Suolahti 2015, 53, 102, 312; Suolahti 2017, 35–37, 98–99, 195.
32 Suolahti 2015, 229, 245, 255.
33 Silvennoinen 2008, 70.
34 KA. Valtiollisen poliisin arkisto. KD 489/1431 vuodelta 1942.
35 KA. Valtiollisen poliisin arkisto. KD 629/1456 vuodelta 1942; KA. Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta.
36 Suolahti 2015, 385–386.
37 KA. Valtiollisen poliisin arkisto. KD 629/1456 vuodelta 1942.
38 Merridale 2006, 21–22, 38–39.
39 KA. Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 16. Sotavankileiri 6:n kirje KD nro 90/III/674/sal. kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimistolle 20.5.1942 liitteineen; KA. Kotijoukkojen esikunnan sotavankitoimisto, Fa 16. Kotijoukkojen esikunnan kirje nro 3662.järj.1b.sal Päämajan järjestelyosastolle 23.5.1942.
40 Danielsbacka 2013, 37–38, 117–119, 292–303.
41 KA. Valtiollisen poliisin arkisto. KD 629/1456 vuodelta 1942; KA. Saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta.
42 KA. T 8979/3. Sotavankileiri 6:n rangaistuspäiväkirja nro 4, 17.5.1942–15.7.1943.
43 KA. Spk 30534.
44 Kujala 2008, 180–181.

45 Jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta. KA. Spk 30534.
46 Danielsbacka 2013, 107–113.
47 Haapanen 2019, 132–133; KA. T 7230/2. Puolustuslaitoksen kemiallinen laboratorio. Tutkimustodistus N.o 1698/42.A.
48 Danielsbacka 2013, 113–119.
49 Tämä kappale perustuu sotavankileiri 6:n rangaistuspäiväkirja nro 4:ssä 17.5.1942-15.7.1943 mainittuihin rangaistustietoihin ellei toisin mainita, sotavankileiri 6:n rangaistuspäiväkirja nro 4 (KA. T 8979/3).
50 Virtanen 2010, 74–76, 113–115.
51 Virtanen 2010, 90.
52 KA. T 8979/3. Sotavankileiri 6:n rangaistuspäiväkirja nro 4.
53 Danielsbacka 2016, 269.
54 KA. T 8979/3. Sotavankileiri 6:n rangaistuspäiväkirja nro 4.
55 Danielsbacka 2013, 201.
56 Hallikainen 2000, 16–17.
57 KA. T 7230/2. Sotavankileiri 6:n päiväkäskyjä vuodelta 1943; KA. T 7230/2. Kertomus sotavankileiri 6:n esikunnan ja alaleiri 1:n tarkastuksesta 16.9.1943, Päämajan sotavankikomentajan esikunta nro 19/sal, Koskee: tarkastuksia, 19.9.1943.
58 Danielsbacka 2013, 141–143.
59 Haapanen 2019, 97.
60 Haapanen 2019, 81–85.
61 Kujala 2008, 170.
62 Kujala 2008, 176.
63 Kujala 2008, 174.
64 Kujala 2008, 172.
65 Kujala 2008, 187–188.
66 Danielsbacka 2013, 178–179.
67 KA. T 7230/2. Kotijoukkojen esikunta, n:o 640/Lääk.9/31 a sal. Tarkastuskertomus (W. Lojander), 24.2.1943.
68 Danielsbacka 2013, 134.
69 Danielsbacka 2013, 130-145, 243.
70 Scheipers 2010, 9–10.
71 Virtanen 2010, 129.
72 KA. T 8979/6. Sotavankileiri 6:n talousohje 4/1942; Virtanen 2010, 69, 93–95, 132–133; KA. Spk 30534.
73 Laurent 2006, 35, 44, 55–56.
74 Danielsbacka 2013, 141–143.
75 KA. T 8979/16. Viipurin sotavankileiri. Luettelo A leiriltä työhön komennetuista ja leirillä olevista sotavangeista, 1.10.1942.
76 KA. T 7230/2. Sotavankileirien tarkastaja Schönberg, Tarkastuskertomus nro 4, Sotavankileirissä nro 6 (Viipuri) toimittamassani tarkastuksessa tehdyistä havainnoista 8.–13.3.1943.
77 KA. T 7230/2. Päämajan sv. tarkastaja läntisessä piirissä, kirje nro 109, 16.1.1942.
78 KA. T-18007/8. Sot.virk. Manu Paksu, Koskee: kuukausikertomus 25.12.1941–25.1.1942, päivätty 26.1.1942.
79 Danielsbacka 2013, 87–91, 209–222; KA. T 8979/3. Sotavankileiri 6:n rangaistuspäiväkirja nro 4.
80 Laurent 2006, 41, 46; KA. Spk 30534.
81 Laurent 2006, 41.
82 KA. T 8979/3. Sotavankileiri 6:n rangaistuspäiväkirja nro 4.
83 KA. T 8979/6. Viipurin komendantinvirasto. Käsky uimarantojen jaosta 10.6.1942.
84 KA. T 8979/6. Sotavankileiri 6:n talousohje 4/1942.
85 KA. Kuolleiden ja saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokannat.
86 KA. Kuolleiden ja saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokannat.
87 Suolahti 2015, 49–50; KA. T 8979/3. Sotavankileiri 6:n rangaistuspäiväkirja nro 4.
88 Virtanen 2010, 133–134.
89 KA. Spk 25413. Viipurin sotilashallintopiiri 17. ja 18.10. 10.1941.
90 Virtanen 2010, esimerkiksi 79, 90, 93, 126; Danielsbacka 2013, 201; KA. T 8979/3. Sotavankileiri 6:n rangaistuspäiväkirja nro 4.
91 KA. Valtiollisen poliisin arkisto. KD 150/1377 vuodelta 1942; Lappalainen 1991, 127; KA. T 8979/3. Sotavankileiri 6:n rangaistuspäiväkirja nro 4.
92 Kujala 2008, 233.
93 Virtanen 2010, 165–172; Lappalainen 1991, 128; Westerlund 2008, 65.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA), Helsinki
- Valtiollisen poliisin arkisto
  - KD-asiakirjat
- Sotapäiväkirjat-kokoelma
  - Spk 25413, Viipurin sotilashallintopiiri, 22.7.1941–31.7.1944
  - Spk 23347, Sotavankileiri 6/Esikunta, 1.1.1944–17.7.1944
  - Spk 30534, 64. Sotasairaala, 2.9.1941–23.3.1943
  - Spk 30535, 64. Sotasairaala, 23.3.1943–31.12.1943
- Päämaja
  - Kotijoukkojen esikunta
    - Fa 16, sotavankitoimisto, yleinen kirjeenvaihto 1942
  - Kotijoukkojen sotavankitarkastaja
    - T 7230/2, salainen kirjeenvaihto 1943
  - Sotahistoriallinen toimisto
    - T 19128, sotavankien kuulustelupöytäkirjoja
  - Sotilashallinto-osaston valvontaelin 2:n Viipurin edustaja
    - T 18007/8, yleinen ja salainen kirjeenvaihto 1941–1942
- Sotavankileiri 6
  - T 8979/3, rangaistuspäiväkirja 17.5.1942–15.7.1943
- 64. sotasairaala
  - T 8979/6, yleinen kirjeenvaihto 1942–1944
- Suomen Punainen Risti
  - Suomen Punaisen Ristin sotavankitoimiston arkisto
- Suomi, sotavangit ja ihmisluovutukset 1939–1955 -tutkimushanke
  - saksalaisille luovutettujen sotavankien tietokanta, ei julkaistu.

Tietokannat

Jatkosodan aikana kuolleiden sotavankien tietokanta. (http://kronos.narc.fi/jatkosota/jatkosota.html, viitattu 30.11.2021).

Painetut lähteet ja tutkimuskirjallisuus

Danielsbacka, Mirkka (2013). V*ankien vartijat. Ihmislajin psykologia, neuvostosotavangit ja Suomi 1941–1944.* Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta XXXII. Helsinki: Yliopistopaino.

Danielsbacka, Mirkka (2016). *Sotavankikohtalot. Neuvostosotavangit Suomessa 1941–1944.* Helsinki: Tammi.

Haapanen, Atso (2019). *Suomen sotavankileirit 1939–1944.* Helsinki: Minerva Kustannus Oy.

Hallikainen, Janne (2000). Toimen menettämisestä raippaa, pilkasta luotiin: neuvostoliittolaisiin sotavankeihin kohdistunut kurinpito ja mielivalta Suomen sotavankimuodostelmissa jatkosodan aikana. Suomen historian pro gradu -työ. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Kujala, Antti (2008). *Vankisurmat. Neuvostosotavankien laittomat ampumiset jatkosodassa.* Helsinki: WSOY.

Lappalainen, Niilo (1991). *Viipuri toisessa maailmansodassa.* Helsinki: WSOY.

Laurent, Helene (2006). Suuri täisota. Pilkkukuumeen torjunta Suomessa jatkosodan aikana 1941–1944. Talous- ja sosiaalihistorian pro gradu -tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto.
Merridale, Catherine (2006). *Ivan's War. Life and Death in the Red Army, 1939–1945.* London: Faber and Faber.
Raevuori, Antero (2011). *Hyvästi, Viipuri.* Helsinki: Minerva Kustannus Oy.
Scheipers, Sybille (2010). "Introduction: Prisoners in War". *Prisoner in War,* toim. Sybille Scheipers. New York: Oxford University Press.
Silvennoinen, Oula (2008). *Salaiset aseveljet. Suomen ja Saksan turvallisuuspoliisiyhteistyö 1933–1944.* Helsinki: Otava.
Suolahti, Ida (2015). *Yhteinen vihollinen, yhteinen etu. Sotavankien luovutukset ja vaihdot Suomen ja Saksan välillä jatkosodan aikana.* Väitöskirja. Helsinki: Helsingin yliopisto.
Suolahti, Ida (2017). *Yhteiset sotavangit. Suomen ja Saksan vankiluovutukset jatkosodassa.* Helsinki: Gummerus.
Suomen asetuskokoelma 1941. Helsinki: Valtioneuvosto.
Westerlund, Lars (2008). *Sotavankileirikäsikirja. Talvi-, jatko- ja Lapin sodan sotavanki- ja siviililleirit 1939–1944*, toim. Lars Westerlund. Helsinki: Kansallisarkisto.
Virtanen, Vilho E. (2010). *Sotavankileiri 6 – Lumitiikeri muistelee.* Tampere: Mediapinta 2010.

MARKO PAAVILAINEN

Hallenbergin teollisuuden jälleenrakentaminen Tammisuolla

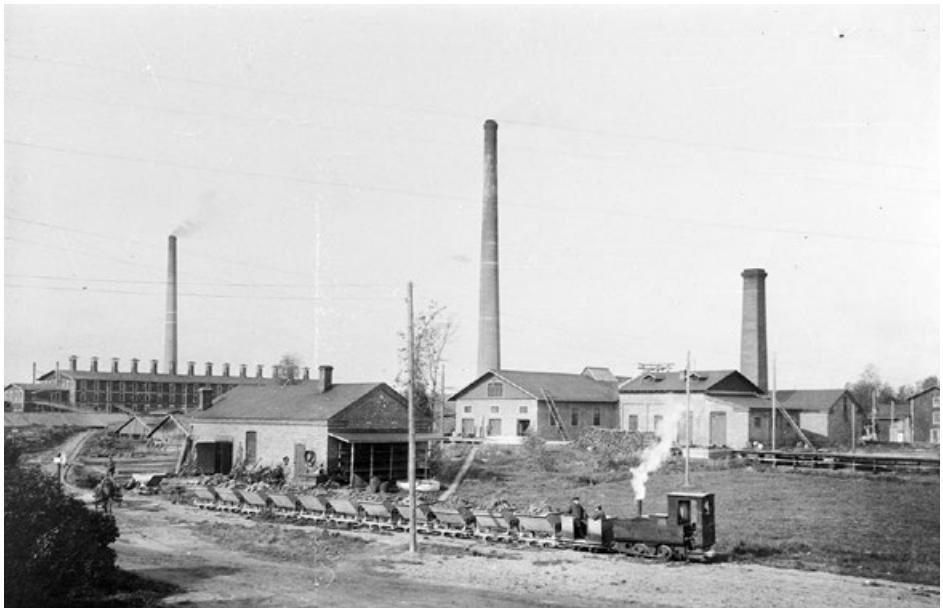

Tammisuon tiilitehdas 1930-luvulla. Museovirasto. Historian kuvakokoelma. HK19451228:89.9.

Vuodenvaihteessa 1941–1942 kauppaneuvos Juho Hallenbergin perilliset perustivat Tammisuon Tiili Oy:n. Yhtiön johtokuntaan valittiin maisteri Harry Hallenberg sekä kauppaneuvoksen vävyt, kaupunginjohtaja Arno Tuurna ja agronomi Viljo Auramo. Yhtiön tarkoituksena oli korjata ja nykyaikaistaa sotatoimista pahoin kärsinyt Tammisuon tiilitehdas ja aloittaa jälleen tiilentuotanto Viipurin jälleenrakentamiseksi. Sotilasviranomaisten tärkeysluokituksessa rakennustarviketuotannon käynnistäminen takaisinvallatussa Karjalassa oli asetettu kiireisimpään luokkaan, sillä rakennusmateriaalien kuljettamista muualta Suomesta hankaloitti pula kuljetuskalustosta.

Viipuriin 1933 liitetyllä Hallenbergin teollisuusalueella, Tammisuolla, oli valmistettu tiiliä jo vuosikymmeniä muun teollisen toiminnan, muun muassa sahauksen, puusepänteollisuuden ja konepajan rinnalla. Ennen talvisotaa Hallenbergin valtakunnaksi kutsutulla Tammisuolla asui noin 2 500 asukasta. Takaisinvallattu asuin- ja teollisuusalue oli 1941 masentava näky: rakennuskanta oli tuhoutunut lähes tyystin, mutta suuri tiilitehdas seisoi raunioiden ja hiiltyneiden talojen keskellä yhä paikallaan. Sotilasvirkamiehet totesivat Tammisuon katselmuksessa venäläisten yrittäneen välirauhan aikana valmistaa tehtaassa tiiliä ja korjata koneita, joten laitos voitiin käynnistää melko nopeasti. Perusteellinen korjaus oli kuitenkin tarpeen laajan tuotannon saavuttamiseksi.

Tammisuon Tiili Oy:n toimitusjohtajaksi ja Toiminimi J. Hallenbergin muun teollisuuden jälleenrakentajaksi palkattiin yhtiön johtokunnassa istuvan Viljo Auramon veli, diplomi-insinööri Hannu Auramo, jolla oli kymmenen vuoden kokemus teollisuusrakentamisesta osuusliike OTK:n teknillisen osaston johtajana. Asepalvelukseen Auramoa ei ollut kutsuttu, sillä hänet oli vapautettu asevelvollisuuden suorittamisesta huononäköisyyden perusteella. Hannu Auramon nelihenkinen perhe muutti Helsingistä sodan runtelemaan Viipuriin heinäkuussa 1942. Vuodenvaihteessa perhe perusti kodin Kalevankatu 4:ään heitä varten remontoituun asuntoon, jossa oli ennen talvisotaa asunut kaupunginjohtaja Tuurna perheineen. Tammisuon Tiili Oy:tä ja Hallenbergien muuta liiketoimintaa Auramo johti keskikaupungilta Lallukan liikepalatsista, mutta päivittäin toimitusjohtaja ajoi polkupyörällään Tammisuolle valvomaan korjaus- ja rakennustöiden edistymistä.

Talvella 1942–1943 tiilentuotanto käynnistyi kunnostettujen vanhojen laitteistojen avulla, ja vuoden 1943 aikana tehdas valmisti miljoona rakennustiiltä. Uusien Saksasta tilattujen koneiden avulla sen laskettiin nousevan maan suurimpien ja nykyaikaisimpien tiilitehtaiden joukkoon. Tammisuon tuotanto kärsi kuitenkin sotaoloissa työvoimapulasta; ammattimiehiä olisi tarvittu enemmän asennustöihin ja käsiä tiilien valmistukseen. Tehdastyöhön saatiin apua vankityövoimasta ja työvelvollisista.

Keväällä 1944 saksalaiset koneet oli asennettu ja koekäyttö aloitettu tiilitehtaassa. Tammisuolla oli käynnistymässä myös uusi tuotantolinja: puutalojen sarjatuotanto puusepäntehtaalla. Suomen Arkkitehtiliiton alaisessa jälleenrakennustoimistossa arkkitehti Yrjö Lindegren oli piirtänyt nopeasti ja halvasti pystytettävän puurakenteisen tyyppitalon, jolle oli annettu nimeksi Tammisuo. Se oli puolitoistakerroksinen, ja huoneet oli sijoitettu keskellä rakennusta kulkevan savuhormin ympärille. Rakenneratkaisuiltaan se soveltui esikaupunkialueille, joissa oli vesi- ja viemäriverkosto. Viipurin lähialueilta talolle avautuivat suuret markkinat. Tammisuon kaltaisia tyyppitaloja kansa alkoi sodan jälkeen kutsua rintamamiestaloiksi.

Toukokuussa 37-vuotias toimitusjohtaja Auramo sai yllätyksekseen määräyksen astua alokkaana asepalvelukseen. Tammisuon Tiili Oy:n johtokunta haki päätökseen lykkäystä, mutta sitä ei lopulta tarvittu, sillä 9. kesäkuuta Neuvostoliitto aloitti massiivisen hyökkäyksensä Kannaksella ja neljä päivää myöhemmin Auramo ryhtyi laatimaan kiireellä Tammisuon teollisuuden evakuointisuunnitelmaa.

Neuvostoliitto pommitti Tammisuota ja sen läpi kulkevaa Karjalan rataa 14. kesäkuuta, minkä seurauksena moni Hallenbergien työläinen jätti kotinsa ja työnsä. Tuotanto seisahtui, ja jäljelle jäänyt työvoima määrättiin purkamaan puusepäntehtaan laitteistoja ja pakkaamaan irtainta omaisuutta. Tammisuon asemalla seisseet kaksi tavaravaunua täytettiin turvaan siirrettävällä tavaralla. Tiilitehtaan koneet ja laitteet todettiin työläästi irrotettaviksi ja liian raskaiksi evakuointiin, joten ne jouduttiin jättämään paikalleen.

Rintamatilanteen uhkaavasta luhistumisesta kertoi se, että Tammisuon halki vaelsi osastoistaan poistuneita tai harhautuneita sekä mieleltään järkkyneitä suomalaissotilaita, jotka kertoivat kokemastaan teräsmyrskystä kauhistuttavia kuvauksia. Samaan aikaan Tammisuon asemalle jalkautui Kannaksen rintaman vahvistamiseksi siirrettyjä sotilaita. Neuvostojoukkojen lähestyessä Viipuria siviilit jättivät Tammisuon ja yhtiön konttori sulki ovensa sekä

maksoi viimeisille työntekijöille palkat 18. kesäkuuta. Toimitusjohtaja Auramo ja kourallinen yhtiön työntekijöitä viettivät viimeisen yön Viipurissa Hallenbergeille kuuluvassa Saarelassa. Varhain aamulla 20. kesäkuuta joukko lähti henkilöautolla ja tehtaan kuorma-autolla kohti Lappeenrantaa. Myöhemmin samana päivänä neuvostojoukot valtasivat Viipurin. Tammisuolta evakuoiduiksi tarkoitetut laitteet ja irtaimisto jäivät kahteen junanvaunuun Tammisuon asemalle ja päätyivät neuvostojoukkojen sotasaaliiksi.

Toiminimi J. Hallenbergin ja Tammisuon Tiili Oy:n vuoden 1944 toimintakertomuksessa yritysten toiminnan todettiin päättyneen kaupungin menetykseen. Koska yritysten myynti oli suuntautunut Viipuriin ja sen lähiympäristöön, saatavien perintä todettiin erittäin epävarmaksi. Hallenbergit olivat investoineet Tammisuon jälleenrakentamiseen 60 miljoonaa markkaa, nykyrahassa yli kymmenen miljoonaa euroa, josta oli mahdollista saada korvauksina takaisin vain kymmenesosa. ”Onkin siis todettava, että Juho ja Aino Hallenbergin perikunnan taloudellinen asema saattaisi olla, ellei varojen investointeihin Tammisuon tehtaitten jälleen rakentamiseksi oli ryhdytty, paljonkin parempi kuin mitä se korvauskysymysten tultua lopullisesti ratkaistuksi tulee olemaan”, kertomuksessa todettiin.

Jälkiviisaat selittivät Hallenbergeille, että paluu Viipuriin ja investoiminen Tammisuolle oli ollut riskialtista uhkapeliä. Hallenbergin yritysjohto huomautti tähän, että Viipuriin oli palattu valtiovallan kehotuksesta ja sen antaman taloudellisen avun turvin. Hallenbergin perikunta katsoi, että se oli tehnyt isänmaallisen teon yrittäessään tukea Viipurin jälleenrakentamista ja samalla kunnioittanut ”uskollisesti liikkeen perustajan, kauppaneuvos Juho Hallenbergin yrittäjähengen viitoittamia periaatteita”.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Tutkimuskirjallisuus

Leiponen, Kauko (1981). ”Suomen tiiliteollisuus 1860–1978”. *Suomen tiiliteollisuuden historia II*. Helsinki: Suomen Tiiliteollisuusliitto r.y.

Paavilainen, Marko (2002). *Elämän työ. Teollisuusneuvos Hannu Auramon elämä ja työ 1905–1991*. Helsinki: Edita.

Paavilainen, Marko (2019). ”Tammisuon ruhtinas Juho Hallenberg”. *Liikemiehiä ja hyväntekijöitä. Luovutetun Karjalan talousvaikuttajat*, toim. Tuomas Möttönen. Helsinki: Otava.

2

Kaupunkitila ja kaupungin kuvat

Valokuvaus kaupunkitilan merkitysten rakentajana

Aukusti Tuhkan valokuvien Viipuri jatkosodan aikana ja 1950-luvun alussa

Johdanto

Artikkelissani katson Viipuria jatkosodan aikana ja 1950-luvun puolivälissä Aukusti Tuhkan kameran linssin läpi. Aukusti Tuhka (1895–1973) oli Viipurissa syntynyt ja kasvanut taidegraafikko, joka toimi talvi- ja jatkosodassa tiedotuskomppanian piirtäjänä ja valokuvaajana. Tässä ominaisuudessa hän kuvasi Viipuria hyökkäysotavaiheen alussa. Sodan jälkeen Tuhka opetti Suomen Taideakatemian koulussa sekä Taideteollisessa oppilaitoksessa. Osana suomalaista taiteilijavaltuuskuntaa hän matkusti Leningradiin syksyllä 1954 ja sai meno- ja paluumatkalla luvan pysähtyä Viipurissa. Tuhkan vierailunsa aikana ottamista kuvista julkaistiin samana vuonna valokuvakirja *Viipuri tänään*.

Tuhkan esimerkin avulla analysoin artikkelissani valokuvauksen ja valokuvien roolia osana viipurilaiseen kaupunkitilaan kiinnittyvien merkitysten, kokemusten ja muistin rakentumista sekä tilan haltuunottoa. Viipurilaista kaupunkitilaa on rakennettu ja sille on annettu merkityksiä vuosisatojen ajan.[1] Myös kaupunkien valokuvauksella on jo pitkä historia, Suomessa alkaen Henrik Cajanderin vuonna 1842 kuvaamasta daguerrotypiasta Turun Uudenmaankadulta. Varhaisista kaupunkikuvista lähtien valokuvat ovat muovanneet ihmisten käsityksiä kaupunkien sosiaalisesta ja tilallisesta todellisuudesta. Kaupunkeja eri aikoina kuvanneet ovat kiinnittyneet kaupunkivalokuvauksen traditioon ja konventioihin joko niitä jatkamalla tai niitä tietoisesti uudelleen tulkiten ja haastaen. Valokuvaamalla on dokumentoitu kaupunkien muutosta mutta myös perusteltu niiden tarvetta kehittyä.[2] Ajatus valokuvauksesta tilallisena haltuunottona perustuu yhtäältä siihen, kuinka valmiit valokuvat osallistuvat neuvotteluun tilan merkityksistä, ja toisaalta siihen, kuinka valokuvaus toimintana merkityksellistää tilaa ja tekee siitä näkyvää.

Tilan ohella kokemus ja muisti ovat keskeisiä käsitteitä artikkelissani, sillä nämä kolme kytkeytyvät erottamattomasti yhteen. Kokeminen ja muistaminen tapahtuvat aina vuorovaikutteisessa suhteessa materiaaliseen maa-

ilmaamme, ja niiden välityksellä tuotetaan kaupunkitilaan liitettyjä merkityksiä.[3] Samoin valokuvien ottaminen ja säilyttäminen ovat kiinteä osa kokemisen ja muistamisen prosesseja. Kuvalla – kuten myös paikalla – on kyky palauttaa ihmisten mieleen muistamisen arvoisia asioita ja saada heidät kokemaan asioita uudelleen tai jopa aivan uudella tavalla. Nämä asiat eivät aina liity pelkästään tai edes ensisijaisesti kuvan ottamisen hetkeen. Valokuvan pysyvyys sekä muistin ja kokemisen prosessimainen luonne asettuvat vuoropuheluun kiinnostavalla tavalla.[4] Yksilöt muistelevat henkilökohtaista menneisyyttään valokuvien avulla suhteessa sosiaalisesti jaettuun, ja julkisen esittämisen kautta kuvat ovat kiinteä osa kollektiivista kokemista, muistamista ja kuvittelua.

Tiedotuskomppanian kuvaajien ottamat kuvat on arkistoitu digitoituna Suomen puolustusvoimien sota-ajan kuvakokoelmaan (niin sanotut SA-kuvat), joka sisältää lähes 160 000 Suomen talvi-, jatko- ja Lapin sodan ajan valokuvaa vuosilta 1939–1945.[5] SA-kuva-arkistoon sisällytettyjä Aukusti Tuhkan ottamia kuvia Viipurista heti kaupungin takaisinvaltauksen jälkimainingeissa on yhteensä 76, jotka kaikki ovat mustavalkoisia.[6] Tuhkalla oli jatkosodan aikana käytössään sekä puolustusvoimien mustavalkofilmiä että itse hankkimaansa värifilmiä, joita hän vaihteli Leica-merkkiseen kameraansa. Minulla on ollut tätä artikkelia kirjoittaessani käytössäni myös näitä yksityisarkiston värivalokuvia, kuten myös Tuhkan päiväkirjamerkintöjä elo-syyskuun taitteesta 1941.[7] Tuhkan Viipuri-kuvat edustavat vain hyvin pientä osaa kaupungissa jatkosodan aikana otetuista kuvista. Hänen lisäkseen monet muut TK-kuvaajat kuvasivat Viipuria. Jatkosodan Viipuria kuvasi myös esimerkiksi Jalmari Lankinen, joka asui kaupungissa kesäkuun 1944 evakuointiin saakka ja joka arkkitehdin ammattinsa vuoksi oli saanut valokuvaukseen erikoisluvan.[8]

Vuonna 1954 julkaistuun valokuvakirjaan *Viipuri tänään* puolestaan on sisällytetty yhteensä 136 Tuhkan ottamaa kuvaa, joten artikkelissa käytettyjen kuvien kokonaismäärä on yhteensä noin 200 kuvaa. Olen ryhmitellyt kuvien muodostamaa kokonaisuutta paikantaen toistuvia, harvemmin esiintyviä tai kokonaan puuttuvia aiheita sekä tarkastellut yksittäisten kuvien sisältöä osana näin muodostuneita temaattisia kokonaisuuksia. Analyysin keskiössä on kuvien merkitysten muotoutumisen hahmottaminen niiden otto- ja käyttöyhteyksissä osana aikansa yhteiskuntaa ja kulttuuria. Yksittäiset kuvat kiinnittyvät erilaisista alkuperistään huolimatta kunkin ajan yhteiskunnallisessa julkisuudessa kuvastoihin. Kuvastot voidaan ymmärtää kielellisten diskurssien kaltaisina mahdollistavina ja rajoittavina rakennelmina, jotka olemassaololollaan pyrkivät rakentamaan jonkin yhteisön sosiaalista, kulttuu-

rista ja tilallista todellisuutta. Yksittäiset kuvat voivat joko tukea tai haastaa kuvastojen välittämää todellisuutta.[9]

Valokuvauksen prosessissa tuotetut kuvat ovat luonnollisesti tärkeitä tutkimustehtäväni näkökulmasta, mutta yhtä keskeistä on ollut tarkastella valokuvausta käytäntönä: tilan tutkimisena ja haltuunottona sekä kulkemisena tilassa. Samoin olen pohtinut Aukusti Tuhkan tapaa kuvaajana tuottaa kuvillaan näkyväksi omaa sosiaalista todellisuuttaan. Henkilökuvan tukena olen käyttänyt valokuva-aineiston rinnalla otteita Tuhkan sota-ajan päiväkirjasta sekä hänestä kirjoitettua elämäkerrallista teosta.[10] Virpi Mäkinen on kirjoittanut valokuvista ”visuaalisina polkuina” henkilöhistoriaan; omaelämäkerrallisuus voidaan nähdä sisäänrakennettuna kuvaamiseen sekä sen tarkoituksena että sivutuotteena.[11] Aukusti Tuhkan henkilöhistoria ei selitä tyhjentävästi hänen Viipuri-kuviinsa liittyviä merkityksiä, mutta niissä on nähtävissä tiettyä omaelämäkerrallisuutta. Pidän ”visuaalista polkua” kiinnostavana metaforana myös siitä syystä, että polku on tilallinen elementti. Visuaalinen polku voi siis muodostua valokuvaajan kulkiessa kaupunkitilassa ja suhteessa hänen henkilöhistoriaansa, aikaisempiin kokemuksiinsa sekä moninaisiin aikaan ja paikkaan kiinnittyviin konteksteihin. Tuhkan valokuvaus Viipurissa näyttäytyy mielenkiintoisella tavalla myös kaupunkitilaan nivoutuvana muisti- ja tunnetyönä.

Erityisesti kaksi vaihetta Aukusti Tuhkan elämästä on tärkeää nostaa tässä yhteydessä esille. Toinen on Tuhkan, silloisen August Tuhkasen lapsuus.[12] Hän syntyi Viipurissa 15.9.1895 ajuri Matti Tuhkasen ja Wilhelmiina Koljosen perheeseen ja vietti kaupungissa koko lapsuutensa. Vain 14-vuotiaana vuonna 1909 hänet hyväksyttiin Viipurin Taiteenystäväin Piirustuskouluun, jossa hän opiskeli vuoteen 1915 saakka. Piirustuskouluopintojensa aikana Tuhka opiskeli myös litografiksi Wiipurin Kirja- & Kivipaino Oy:ssä. Sittemmin Tuhka muutti pois kaupungista ja asui pitkiä aikoja taidegrafiikan opintojensa vuoksi myös ulkomailla.[13] Viipuri oli kuitenkin hänelle tuttu lapsuuden kaupunki.

Toinen tämän artikkelin kannalta tärkeä vaihe Tuhkan henkilöhistoriassa on hänen toimintansa sotien aikana ja niiden jälkeen. Talvisodan aikana Aukusti Tuhka oli vapaaehtoisena topografikomppanian mittausmiehenä. Jatkosodan alkaessa hän hakeutui vapaaehtoisena osaksi tuolloin muodostettuja tiedotuskomppanioita ja kuului lähes 50-vuotiaana iäkkäimpien TK-miesten joukkoon. 1940- ja 1950-luvuilla Tuhka toimi opettajana Suomen taideakatemian koulussa (1947–1956) sekä Taideteollisessa oppilaitoksessa (1947–1953). Sotien välisellä ajalla hän oli ollut Isänmaallisen Kansanliikkeen jäsen,[14] mutta otti sotien jälkeisessä muuttuneessa yhteiskunnallisessa ilmapiirissä etäisyyttä poliittisuuteensa. Tuhkan ”moneen suuntaan ulottuva diplomatia” ulottui vierailujen ja näyttely-yhteistyön muodossa Neuvostoliittoon ja muihin

itäblokin maihin. Myös yhteys Karjalaan ja Viipuriin säilyi, kun Tuhka toimi Viipurin taiteilijaseuran varapuheenjohtajana vuosina 1946–1953.[15] Rauhan palattua Tuhkaa kiehtoi ja inspiroi taiteellisesti Lappi. Hän toimi vuodesta 1939 aina 1950-luvulle saakka Maatalousseurojen keskusliiton piirtäjänä. Tämä työ vei Tuhkan kesäkuussa 1945 Lappiin dokumentoimaan Lapin sodan hävitystä ja sodan jälkeistä jälleenrakennusta. Matka herätti Tuhkassa pitkäaikaisen kiinnostuksen Lapin maisemia kohtaan – Lapin erämaaluonnosta tuli hänen sotienjälkeistä grafiikkaansa hallitseva teema.[16] Lapin sodan hävityksen ja sodan jälkeisen jälleenrakennuksen kuvaamisen voi nähdä eräänä kontekstina hänen kuvausmatkalleen sodan tuhoista kärsineeseen Viipuriin vuonna 1954 ja siellä otetuille kuville.

Valokuvien tuottamisen, tilaamisen ja julkaisemisen institutionaalisten kontekstien ymmärtäminen on tärkeää kuvia analysoitaessa. Artikkelissa tarkasteltujen valokuvien keskeisiä konteksteja ovat muun muassa TK-valokuvaus, sotapropaganda, populaarit kuvateokset ja muistamisen kulttuurit. Avaan näitä konteksteja tarkemmin käsittelyn yhteydessä, mutta jo tässä on syytä tuoda esille tarkasteltavien kuvien tuottamisen ja julkaisemisen prosessien keskinäinen erilaisuus, joka vaikuttaa myös niiden luonteeseen lähteinä. TK-kuvat ovat sarja yksittäisiä valokuvia, jotka useimmissa tapauksissa otettiin kotirintaman yleisö mielessä, mutta joista vain osa päätyi julki omana aikanaan. *Viipuri tänään* puolestaan on julkaistu kuvateos ja sellaisena punnittu kokonaisuus. Samalla haluan kuitenkin tuoda esille valokuvan sisältämän satunnaisen, kuvaajansa ja taustainstituutioidensa intentiolle toissijaisen aineksen merkityksen valokuvan historian tutkimuksessa.[17] Tuhkan kuviin on esimerkiksi tallentunut kaupunkitilan materiaalisia elementtejä tai tilaa käyttäviä ihmisiä.

TK-kuvaajan takaisinvallattu Viipuri

Aukusti Tuhka liittyi jatkosodan alkaessa osaksi tuolloin muodostettuja tiedotuskomppanioita. TK-komppaniat muodostettiin saksalaisten propagandakomppanioiden mallin mukaan. Ne olivat kiinteä osa Suomen armeijaa ja vastasivat jatkosodan aikana kaiken kirjallisen ja kuvallisen propagandan tuottamisesta. TK-komppanioiden toiminta oli alistettu päämajan tiedotusosaston valvonnalle ja sensuurille.[18] Sensuuriprosessissa TK-kuvaajien ottamat kuvat luokiteltiin kolmeen kategoriaan: julkisuuteen hyväksyttyihin, toistaiseksi julkaisukieltoon asetettuihin sekä kokonaan sensuroituihin.[19] TK-komppaniassa Tuhkan tehtäviin kuului valo- ja elokuvaus sekä rintamapiirtäjänä toimiminen. Hän toimi TK-komppaniassa jatkosodan hyökkäysvaiheen kiivaimmassa vaiheessa heinäkuun alusta syyskuun puoliväliin. Tuhka kotiutettiin todennäköi-

sesti korkean ikänsä vuoksi jo syyskuussa 1941. Viimeiset hänen ottamansa SA-kuva-arkistoon arkistoidut kuvat on päivätty syyskuun 9. päivälle. Siviilinä Tuhka jatkoi taistelupaikkojen kuvausta: lokakuussa 1941 hän kävi kuvaamassa ja luonnostelemassa talvisodan taistelupaikkoja. Sodanaikaisten töiden lisäksi hän toteutti näiden aineistojen pohjalta 1960-luvun alussa suurikokoiset öljyvärityöt *Taipale*, *Kollaanjoki* ja *Summa*, jotka kuuluvat hänen tuotantonsa pääteosten joukkoon.[20]

Aukusti Tuhkan, kuten muidenkin TK-kuvaajien sodanaikaisia valokuvia tarkasteltaessa on tärkeää muistaa, että vaikka TK-kuvaajilla oli kuvaustilanteissa omaa harkintavaltaa, eikä kuvaamista suoranaisesti rajoitettu, he eivät voineet kommentoida sotatapahtumia täysin oman mielensä mukaan. Kuvaajia ohjeistettiin suotavien aihevalintojen suhteen. Sotatoimien kulkua, suomalaisia sotilaita, aselajeja ja aseita esittävien kuvien ohella TK-kuvaajien edellytettiin tuottavan esimerkiksi kansatieteellistä aineistoa, jonka tehtävänä oli perustella Itä-Karjalan kuulumista Suomeen osoittamalla samankaltaisuuksia. Tästä ohjeistettiin kuvaajia, jopa yksittäisten Karjalan maisemien tarkkuudella, ja monet TK-kuvaajat tarttuivatkin aiheeseen. Vallattujen alueiden näkymien lisäksi kuvaajien toivottiin kuvittavan takaisin vallattujen alueiden tilaa siinä kunnossa, mihin vihollinen oli ne jättänyt.[21] Omien haavoittuneiden ja kaatuneiden esittäminen oli tabu – näitä kuvia on SA-kuva-arkistossa vain vähän – sen sijaan vihollisten tappioita, mukaan luettuna kaatuneet, esiteltiin laajalti.[22] Aukusti Tuhkan Viipuri-kuvat asettuvat tähän TK-kuvauksen kontekstiin.

Heinäkuussa 1941 Tuhkan TK-komppania oli sijoitettu Hankoon, minkä jälkeen hän siirtyi Karjalan rintamalle. Elokuussa Tuhka kuvasi oman joukko-osastonsa hyökkäystä ja etenemistä kohti Viipuria. Tuhkan ottamia kuvia on esimerkiksi Virolahdelta elokuun 6. päivältä ja seuraavalta päivältä Martinsaaresta. Elokuun 14. päivältä on laaja kuvasarja, joka on sijoitettu tarkemmin määrittelemättömään paikkaan ”itä (eräs vallattu alue)”. ”Kohti Viipuria” -otsikolla varustettuja kuvia on Säkkijärveltä. TK-kuvaajat laativat yleensä ottamilleen kuville itse kuvaselosteen, jotka on siirretty SA-kuva-arkistopalveluun sellaisenaan. Kuvaselosteissa on paikoin epätarkkuuksia koskien kuvauspaikkaa ja -ajankohtaa, ja näin näyttäisi olevan myös Tuhkan kuvien tapauksessa.[23] Tuhkan Naulasaaressa ottamat kuvat, hänen kuvaamiensa aiheiden joukossa suhteellisen harvalukuiset taistelukuvat, jotka Tuhka on otsikoinut ”Kärkipartio asemissa”, on ajoitettu elokuun 30. päivälle. Samalle päivälle on merkitty myös ensimmäiset, ja oikeastaan kaikki Viipurin keskustassa otetut kuvat, jotka on päivätty. Osa Tuhkan Viipurissa ottamista kuvista on päiväämättömiä, mutta juoksevan negatiivinumeron perusteella nämä kuvat olisi otettu ensimmäisten elokuun 30. päivälle päivättyjen kuvien jälkeen. Seuraavat Tuhkan

Kuva 1. Eteläsatama. Tuhka kuvautti itsensä Viipurissa linna taustallaan todennäköisesti aamulla 29.8.1941. Linnan tornissa ei vielä liehu Suomen lippu. SA-kuva-arkistossa kuvan päiväys on 30.8.1941. SA-kuva. 42237.

ottamat ajoitetut kuvat on otettu Suonion saaresta 4. päivänä syyskuuta. Hän siis todennäköisesti vietti kaupungissa muutaman päivän.

Tuhkan päiväkirjamerkintöjen mukaan ainakin osa Viipuri-kuvista on kuitenkin otettu jo aikaisemmin. 28. elokuuta päiväämässään merkinnässä, joka todennäköisesti viittaa aamuyöhön 29. elokuuta, Tuhka kirjoittaa:

> Ylitin aamuyöllä Kivisillan. Sain Kivisillan tienoolla eräältä alikersantilta lainaksi kaksi sotamiestä, joiden kanssa lähdin Sorvaliin. Kuvasin Sorvalissa kotitalon ym. Sotamiehet odottivat Sorvalin sillalla, joka oli räjäytetty. Etenimme Neitsytniemelle ja Linnansillan päähän. Ylitimme salmen lankkuja ym. lauttatekeleitä käyttäen. Linna taustana kuvautin pojilla itseni.[24]

Omakuvat ovat kuvaajan ”kokemuksellisia valotuksia” osuudestaan jossakin laajemmassa kertomuksessa.[25] Vaikka Tuhka ei itseään esittävän kuvan tapauksessa laukaissut kameraansa, hän oli sommitellut sen (Kuva 1.). Hän on valinnut taakseen tietoisesti linnan, jonka symbolinen merkitys historiallisesti ja sodan kontekstissa osana Viipurin takaisinvaltausta oli huomattava. Linnan

paikka kuvan kompositiossa on keskeinen, ja se paikantaa kuvan nimenomaan Viipuriin. Kuva toimi muistin apuvälineenä ja sillä oli todistusvoimaa: linna oli yhä olemassa ja Tuhka oli ensimmäisten joukossa näkemässä sen jälleen. Yksittäisistä TK-kuvaajille annetuista toimeksiannoista Tuhka noudatti kenties eniten käskyä kuvittaa takaisin vallattujen alueiden tilaa vihollisen jäljiltä. Omakuvassa tuhoutunut kaupunki on kuitenkin pikemminkin satunnaisesti tallentunutta kuin kuvaan sommiteltua ainesta.

Tuhka siis saapui Viipuriin ensimmäisten suomalaisten joukossa ja saattoi kierrellä suhteellisen vapaasti neuvostojoukkojen hylkäämässä kaupungissa. Päiväkirjassaan Tuhka mainitsee yksinäisen kuvausretken kaupunkiin 29. elokuuta, päivänä, jona suomalaisjoukot alkoivat saapua Viipuriin:

> Lähdin yksin käymään Viipurissa ja kuvasin runsaasti. Kiertomatkallani kaupungissa ylitin yksin entisen Paunisillan. Paulaski. Saunalahti. Otin runsaasti kuvia koko ajan. Poikkesin mm. Saunalahden tutuissa taloissa. Ylitin Vartiaisen sillan, joka myös oli räjäytetty. Valokuvasin. Menin takaisin Sorvaliin, Vanhalle hautausmaalle. Kuvasin Fieandtin ja Arvidssonin haudat. Tulin tuttua oikopolkua hautausmaalta Maantiekadulle entisen Leikkaushuoneen rinteeseen, joka on hautausmaalla lähellä aitaa. Aidan yli noustuani tapasin sotilaita - olikohan niitä kolme. Upseerit totesivat hämmästyneinä, että jo on perkule meijän mies! Kerroin heille Viipurista sekä kohteista, joita olin juuri kuvannut. Otin kuvia näistäkin sotilaista siinä maantiellä.[26]

Edellä lainatuista katkelmista käy ilmi Tuhkan palava halu nähdä ja kohdata Viipuri ja sen tutut talot uudelleen. Heti ensimmäisellä käynnillään hän kävi tarkastamassa kotitalon tilanteen, joka sekin linnan tavoin seisoi tutulla paikallaan. Myös 29. päivän yksinäinen kävelyretki suuntautui kuvaajan kotikulmille Saunalahteen, josta on otettu kuva vuonna 1931 valmistuneesta Diakonissalaitoksesta. Tuhka oli asunut elämänsä ensimmäiset kaksikymmentä vuotta Viipurissa, ja kuten hän päiväkirjamerkinnässään antoi ymmärtää, kaupunki oikopolkuineen oli hänelle läpikotaisin tuttu. Toisaalta Tuhka oli asunut jo pitkään, lähes koko aikuisikänsä muualla. Todennäköisesti hänen Viipurin vierailuaan väritti myös uteliaisuus lapsuuden merkityksellisiä paikkoja kohtaan.

Kaikkein selvimmin Tuhkan Viipuri-kuvia leimaa niiden tutkiva ote – kulkeminen kaupungissa ja kuljetun reitin kuvittaminen. Paikan tutkija Michel de Certeaun mukaan tilasta tulee merkityksellinen paikka siinä tapahtuvan toiminnan ja käytänteiden kautta.[27] Käveleminen on eräs tällainen käytäntö – se ei ainoastaan tapahdu jossakin paikassa, vaan tilan kanssa vuorovaikutteisena ja kehollisena käytäntönä se tekee paikoista merkityksellisiä.

Kuva 2. Harmaidenveljestenkatu. Valokuvaaja: Aukusti Tuhka. SA-kuva. 42249.

Käveleminen on vahvasti moniaistillinen kokemus – siihen yhdistyvät esimerkiksi katukiven kopina tai hiekan rapina jalkojen alla, tutut ja vieraat tuoksut, liike ja reitit sekä vakiintuneiden reittien muuttuminen tai vallitseva säätila. Tämän moniaistillisen kokemuksen kautta ihminen osaltaan kiinnittyy paikkaan.[28] Voimme pohtia Aukusti Tuhkan retkeilyä tyhjässä Viipurissa myös tästä näkökulmasta. Lapsena ja nuoruudessaan Viipurin katuja ja oikopolkuja kuljeskelemalla hän oli tehnyt kaupungista oman paikkansa. Venäläisten joukkojen lähdettyä hän otti kävelemällä ja valokuvaamalla uudelleen haltuun tuttua, mutta hetkellisesti menetettyä kaupunkia.

Eräs keskeinen toistuva aihe Tuhkan kuvissa on neuvostojoukkojen jälkeensä jättämän tyhjän tilan tuntu. Ensimmäisten Viipuri-kuvien kaupunki on autio, ja kuvissa esiintyy vain harvalukuisesti suomalaisia sotilaita. Yhdessä kuvassa yksinäinen sotilas kulkee pitkin muuten autiota, sodan paikoin runtelemaa Harmaidenveljestenkatua (Kuva 2.).

Valokuvaus on paikkoja tuottavaa, ei pelkästään niitä esittävää toimintaa. Vaikka valokuvia itsessään lähestytään niiden materiaalisuudesta huolimatta usein ensisijaisesti näköaistin avulla, niiden kautta välittyy tilan moniaistillinen kokeminen. Näin on Tuhkan kuvien tapauksessa, joista on aistittavissa esi-

merkiksi eri säätiloja ja vuorokaudenaikoja, ja näiden vaikutusta kaupungilla kulkijaan. Kenties eniten moniaistillisuuden kokemus ilmenee kuvissa näkyvissä sodan tuhojen jäljissä ja tietoisuudessa siitä, miten ne väkivaltaisesti rikkoivat kaupungin normaalia järjestystä esimerkiksi katkaisemalla vakiintuneita kulkureittejä ja pakottamalla keksimään uusia. Nämä kuvat toki palvelivat myös sotapropagandan tarkoituksia. Olli Kleemola on tuonut esille, kuinka tuhojen ja sotkuisuuden nähtiin kuvastavan vihollisen "barbaarisuutta", etenkin kun ne sijoittuivat suomalaisille tärkeään ja tunteikkaaseen paikkaan.[29] Lisäksi tuhoja esittelevillä kuvilla oli ajatuksellinen yhteys tulevaisuuteen ja tulevaan jälleenrakennukseen. Tekemällä sodan tuhot näkyviksi saatettiin seuraavaksi näyttää, kuinka tehokkaasti niiden korjaamiseen oli tartuttu.

1900-luvun alkupuolella ja vielä pitkään sotien jälkeiselläkin ajalla valokuvaaminen oli eräs keskeinen rakennussuojelun menetelmä. Valokuvaamalla säilytettiin materiaalisen kaupungin muistia, kun rakennukset itsessään haluttiin purkaa.[30] Vaikka TK-kuvaajien edellytettiin ottavan kansatieteellisiä kuvia, heidän toimeksiantonsa ei luonnollisestikaan ollut rakennussuojelullinen. Tuhkan työskentelyssä näkyy kuitenkin kaupunkitilaa jälkipolville dokumentoiva ja muistia säilyttämään pyrkivä ote. Uhka rakennetulle kaupunkiympäristölle oli sota.

Tuhka kuvasi Viipurin katuja ja rakennuksia. Useiden muiden TK-kuvaajien tapaan hän on ottanut laajoja maisemakuvia kaupungista sitä lähestyttäessä. Näissä kuvissa Viipuri näyttäytyy tavoiteltavana kohteena: sen takaisinvaltauksen merkitys sotapropagandalle oli keskeinen. Paljon kuvattuja kohteita Tuhkan kuvien joukossa ovat Linnansilta ja Varuskuntakirkko tuhoineen. Hän on kuvannut lisäksi muita kaupungin merkkirakennuksia, kuten Pyöreää tornia, ortodoksista kirkkoa tai vanhan tuomiokirkon kellotornia. Yksityisten värikuvien joukossa on kuva tuhoutuneesta tuomiokirkosta. Tuhkan oleskelusta Viipurissa on säilynyt muutama luonnoskirjan lehti, joihin hän on tehnyt visuaaliset muistiinmerkinnät tuomiokirkon raunioista ja linnasta.[31] Tuhkan piirroksiinsa luonnostelema Viipurin linna on myös hänen ottamiensa valokuvien eräs kiintopiste. Kauempaa kaupungista otetut maisemakuvat ryhmittyvät linnan ympärille, ja linnasta on lisäksi useita muita kuvia. Tuhka myös kuvautti itsensä juuri linna taustallaan. Omalla filmillä omaan käyttöön otetuissa ja kuvausajankohtana harvinaisissa värikuvissa linna on ollut tärkeä kuvauskohde (Kuva 3.).[32] Mielenkiintoisesti näyttävät värikuvat ovat palvelleet kaikista yksityisimmän muistelun tarkoitusperiä.

Tuhkan kuvia voidaan tarkastella suhteessa aikaisempaan Viipuri-kuvastoon ja laajempaan kansalliseen maisemakuvastoon. Kansallinen maisemakuvasto pyrkii olemassaolollaan rakentamaan kansakunnan tilallista ulottuvuutta, ja se rakentuu kuvien muodostaman kokonaisuuden sekä kuvien välisten

viittausten varaan.[33] Maunu Häyrynen on tutkinut populaarien maisemajulkaisujen välityksellä muotoutunutta suomalaiskansallista maisemakuvastoa 1700-luvun alkupuolelta 1960-luvulle. Yleisesti tunnistettavat maisemakohteet ja vakiintuneet maisematyypit muodostavat kansallisen maisemakuvaston ytimen, symbolisten avainkohteiden ympärille ryhmittyvän kaanonin, mutta siihen kuuluu myös vaihtuvampaa ainesta.[34] Vanhin topografinen maisemakuvaus keskittyi kaupunkeihin ja monumentteihin. Erik Dahlbergin suurvalta-Ruotsia ylistävässä suurteoksessa *Suecia antique et hodierna* (1716) yksi harvoista Suomen aluetta edustaneista kuvista esitti Viipuria. Kaupunki säilyi paljon kuvattuna kansallisen maisemakuvaston avainkohteena toiseen maailmansotaan saakka. Kaupungin usein toisinnettuja näkymiä olivat yleisnäkymät, linna, Pyöreä torni ja Kauppatori.[35]

Kuva 3. Viipurin linna. Valokuvaaja: Aukusti Tuhka. Aukusti Tuhkan yksityisarkisto.

Tuhka ja muut TK-kuvaajat työskentelivät vuoropuhelussa suhteessa vakiintuneeseen Viipuri-kuvastoon ja kansalliseen maisemakuvastoon. Häyrysen aineistokorpus keskittyy kuvateoksiin ja kuvitettuihin tietoteoksiin, mutta kansallista maisemakuvastoa rakentavat hyvin monenlaiset maiseman ja tilan visuaaliset esitykset, kuten matkaoppaat, kartat, postikortit, postimerkit, oppikirjat ja muu koulujen opetusmateriaali.[36] TK-kuvaajina toimineet olivat kohdanneet Viipuria koskevia ikonisia kuvia ja paljon käytettyjä kuvakulmia lapsesta saakka, ja he, Tuhka mukaan lukien, päätyivät usein toisintamaan tutun kuvaston avainkohteita. Kuvasto vakuutti tuttuuden kaltaisuudellaan. Päätyessään lehtien kuvitukseksi TK-kuvat todistivat kotirintamalle, että kaikkien tuntemat maamerkit olivat yhä olemassa ja kansakunnan tila oli näin ollen kokonainen ja koskematon.

Kuva 4. Kellotorni. Valokuvaaja: Aukusti Tuhka. SA-kuva. 42268.

Tuhkan TK-kuvien joukossa on vanhan tuomiokirkon kellotornia esittäviä kuvia. Kuvia kellotornin suuntaan on ikonisesti Vesiportinkadulta, mutta Tuhka, kuten useat muutkin TK-kuvaajat, on valinnut lisäksi toisenlaisen kuvakulman. Kuvassa katse on kohdistunut Varuskuntakirkon tuhoihin kellotornin läheisyydessä (Kuva 4.). Yhtäältä kuva osoittaa kansallisen maisemakuvaston neuvottelunvaraisuuden; kautta aikain valokuvaajat ovat etsineet ja löytäneet uusia kuvakulmia ja tulkinneet uudelleen ikonisia näkymiä. Toisaalta tämäkin kuva osoitti, ympäröivistä tuhoista huolimatta, maamerkin pysyvyyden.

Eräs tärkeä aihe Tuhkan Viipuri-kuvissa ovat suomalaiset sotilaat. Yksi Tuhkan Viipurissa ottamista kuvista esittää kaupunginmuseon ja Torkkeli Knuutinpojan patsaan edessä poseeraavaa sotilasjoukkoa, jolle hän on antanut nimen ”Viipurin valtaajat” (Kuva 5.). Viipurin valtausparaatista 31. elokuulta on useiden TK-kuvaajien Torkkeli Knuutinpojan patsaan ympäriltä ottamia kuvia, joissa kenraaliluutnantti Oesch tarkastaa joukkoja.[37] Tuhkan kuva on erilainen, se on selvästi otettu aikaisemmin, kuten päiväyskin (30.8.) osoittaa. Yksi ryhmä ”valtaajia” on saapunut kaupunkiin, ja heidät on haluttu ikuistaa kuvaan. Paikaksi on valikoitunut paljon kuvattu ja symbolisilta merkityksiltään tärkeä Torkkeli Knuutinpojan patsaan edusta Viipurin linnan läheisyydessä, joka toimisi myöhemmin myös virallisen juhlan paikkana. Kuvan asettelu on kuitenkin seuraavan päivän paraatikuvia huomattavasti spontaanimpi.

Vaikka Tuhkan Viipurin valtauksesta ottamien valokuvien yleispiirre on niiden tutkiva ote, niiden joukossa on vain vähän lähikuvia. Hän on ottanut joitakin yksittäisiä henkilökuvia suomalaissotilaista, mutta lähikuvien joukosta erottuu kuva, joka esittää koiraa kaupungin kadulla (Kuva 6.). Kuva houkuttaa tutkijaansa pohtimaan syitä sen ottamiselle sekä kuvan merkitystä osana Tuhkan ottamien kuvien kokonaisuutta. Miksi hän halusi tarkentaa kameransa

Kuva 5. Viipurin valtaajat. Valokuvaaja: Aukusti Tuhka. SA-kuva. 42238.

juuri kyseiseen koiraan? Muistuttiko koira rakkaasta lemmikistä kotona, ja oliko kuva seurausta vuorovaikutuksesta valokuvaajan ja koiran välillä? Tunsiko Tuhka sääliä koiraa kohtaan? Vai edustiko koira Tuhkalle sodan kontekstissa ja lähes tyhjässä, suomalaissotilaiden hiljalleen kansoittamassa kaupungissa elämää, jotakin rauhan ajan kaupunkiin kuuluvaa ja arkista? Toki on myös mahdollista, että Tuhka otti kuvan hetkessä vailla suurempaa ajatusta. Joka tapauksessa se on kokonaisuuden osana poikkeuksellinen.

Kuva 6. Koira kadulla. Valokuvaaja: Aukusti Tuhka. SA-kuva. 42245.

Orastava menetettyyn Viipuriin kytkeytynyt muistamisen kulttuuri: *Viipuri tänään*

Suomalaisten matkailu neuvosto-Viipuriin käynnistyi toden teolla 1950-luvun lopulla. Ensimmäiset Suomesta Leningradiin matkalla olleet turistibussit

pysähtyivät Viipuriin lyhyesti kesällä 1958. Jo tätä ennen suomalaisia oli käynyt Viipurissa osana virallisia ystävyysdelegaatioita.[38] Aukusti Tuhkan matka Viipuriin syksyllä 1954 toteutui osana tällaista ystävyysdelegaatiota; hänen edustamansa suomalaisen taiteilijavaltuuskunnan tarkoituksena oli tutustua taidemuseoihin Leningradissa. Meno- ja paluumatkalla Tuhka sai luvan pysähtyä Viipurissa ja ottaa siellä valokuvia.[39] Aukusti Tuhka oli ollut yksi ensimmäisistä suomalaisista, joka oli kävellyt takaisinvallatun Viipurin katuja. Hän oli myös yksi ensimmäisistä suomalaisista, jotka kuvasivat sodan jälkeistä neuvostoliittolaista Viipuria.

Tuhkan vierailunsa aikana ottamista kuvista julkaistiin vielä samana vuonna valokuvakirja *Viipuri tänään*. Tuhka otti kaupungissa yhteensä 181 kuvaa, näistä kirjaan päätyi valtaosa, 138 kuvaa. Tässä artikkelin viimeisessä osassa tarkastelen *Viipuri tänään* -julkaisua ja sen kuvia yhdenlaisena kaupunkitilan haltuunottona – paluuna kaupunkiin – ja osana menetettyyn Viipuriin kytkeytynyttä muistamisen kulttuuria, joka 1950-luvulla oli vasta muovautumassa. Ne ovat pikainen, varovainen kurkistus sodanjälkeiseen Viipuriin suomalaisen silmin. Joissakin kuvissa kamera on ehtinyt tarkentua, toiset kuvat ovat jääneet, kenties kiireessä, hieman epäselviksi ja sumuisiksi. Koska suomalaisten matkailu Viipuriin ei ollut vielä teoksen julkaisemisen aikaan käynnistynyt laajemmassa mitassa, se tarjosi lukijoilleen tuolloin vielä harvinaisen näkymän menetettyyn kaupunkiin.

Ymmärrettävistä syistä Viipuri, kuten muukin rajantakainen Karjala, katosi sotien jälkeisellä ajalla kansallisesta maisemakuvastosta.[40] Tästä huolimatta sen kuvallisille esityksille oli yhä kysyntää. Samalla tavalla kuin koko Suomea käsittelevät populaarit maisemajulkaisut, myös Viipuri-kuvateokset nojasivat kuvien muodostaman kokonaisuuden sekä kuvien välisten viittausten varaan. Talvi- ja jatkosotaa käsittelevistä valokuvateoksista muodostui oma teostyyppinsä Suomessa 1950-luvun puolivälistä lähtien.[41]

Sotien jälkeen ilmestyneissä populaareissa Viipuri-kuvateoksissa sota ei kuitenkaan esiintynyt. Niiden aiheena oli useimmiten Viipuri sellaisena kuin se oli ollut ennen sotaa. Hyvä esimerkki tästä on Pirkka Saivon Kustannusyhtiö Otavalle vuonna 1953 toimittama kuvateos *Muistorikas Viipuri*. Teos alkaa kahdentoista kuvan Viipurin linnaa sekä näkymiä linnan tornista käsittelevällä kuvasarjalla ja jatkuu lähes yhtä monen kuvan sarjalla Pyöreästä tornista sekä lukuisilla kuvilla kaupungissa sijainneista kirkoista ja kirkontorneista. Omat kuvansa saavat keskiaikaiset kivirakennukset ja useat 1700-luvulta peräisin olevat julkiset rakennukset ja katunäkymät, Monrepos sekä kaupungin patsaat, etunenässä Torkkeli Knuutinpojan patsas kaupungin museon edustalla.[42] Sotienvälisen ja sodan jälkeisen kaupunkivalokuvauksen ja -markkinoinnin hengessä teokseen oli sisällytetty myös useita kuvia modernista arkkitehtuu-

rista, mutta tosin kuin esimerkiksi sodanjälkeisessä Helsinki-kuvastossa, jossa kaupungin modernisaatio muodosti keskeisen teeman,[43] teoksen sävy oli selvästi taaksepäin katsova. Aiheidensa ja esitystapansa kautta populaarien Viipuri-kuvateosten pyrkimykseksi tulikin säilyttää ja tuottaa muistoa. Viipurin menetyksen jälkeen julkaistuissa kuvateoksissa on paljon keskinäistä samankaltaisuutta. Rainer Knapas on todennut, että Olavi Paavolaisen vuonna 1941 Karjalan liitolle toimittaman teoksen *Karjala muistojen maa* Viipuri-osio toimi myöhempien Viipuri-kuvateosten esikuvana.[44] Viipurin aikaisemmista visuaalisista esityksistä tuttuja kuva-aiheita ja -kulmia toisinnettiin myös sodan jälkeen, ja tuttuutensa takia niillä oli jälleen todistusarvoa. Viipurin pitkän ajan kuluessa muotoutunut asema erityisenä historiallisena kaupunkina toi muistamiseen oman lisäulottuvuutensa.

Sodan jälkeisessä tilanteessa korostui tarve muistella menetettyä ja kadotettua. Kuten viipurilaisuudesta diasporana kirjoittaneet Satu Grünthal ja Kristiina Korjonen-Kuusipuro ovat todenneet, Viipuri on suhteessa toisiin sodanvälisen ajan suomalaiskaupunkeihin nähden kaupunkimuistojen kohteena erityinen: ”Viipurin muistelu liimasi sotien jälkeen yhteen sellaiset diasporaviipurilaiset, joilla oli omia muistoja ja kokemuksia sotaa edeltävästä kaupungista, ja samalla muistelu tuotti ja toisti kuvaa Viipurista menetettynä idyllinä.”[45] Valokuvilla ja kuvateoksilla on asema materiaalisen muistamisen tihentyminä sekä muisto- ja emotionaalisina esineinä. Valokuvien välittämät tunteisiin liittyvät merkitykset muodostuvat moninaisissa suhteissa: suhteessa niiden sisältöön, kuvien äärellä tapahtuvaan muisteluun ja kuviin materiaalisina esineinä, joita voi koskettaa, säilyttää, vaalia tai unohtaa.[46]

Viipuri-kuvateokset löysivät varmasti tiensä myös sellaisten suomalaisten kirjahyllyihin, joilla ei ollut ollut omakohtaista suhdetta kaupunkiin ja joille ne pikemminkin edustivat sodassa menetettyä tai suomalaista historiallista kaupunkia abstraktimmalla tasolla. Joillekin Viipurissa ennen asuneille ja kaupunkia tunteneille sekä sitä rakastaneille kuvateoksilla saattoi kuitenkin olla lähes valokuva-albumin kaltainen muisto- ja tunne-esineen asema, varsinkin kun moni henkilökohtaisista valokuva-albumeista oli jäänyt rajan taakse. Kokemus ja muisti kietoutuvat läheisesti yhteen. Valokuvateokset rakensivat kuvaa yhteisestä ja jaetusta historiasta ja kokemuksesta, ja tässä ominaisuudessa ne tarjosivat heijastuspintaa ja rakennusaiheita yksilöllisempien muistojen ylläpitämiselle ja työstämiselle.

Aukusti Tuhkan sodanjälkeiset Viipuri-kuvat ja kuvateos *Viipuri tänään* voidaan nähdä sekä osana edellä kuvattua Viipuri-kuvateosten muodostamaa kuvastoa että siitä erottuvana. Teoksen kuva-aiheet ovat osin tuttuja esimerkiksi *Muistorikas Viipuri* -teoksesta. *Viipuri tänään* -kuvateoksen ensimmäinen kuva esittää Viipurin linnaa, ja kirjassa esiintyvät myös Pyöreä torni, kaup-

pahalli, näkymät Karjaportinkadulle ja Vesiportinkadulle, vanha kellotorni Vesiportinkadulta nähtynä, Pietari-Paavalin kirkko ja ortodoksinen kirkko, joitakin julkisia veistoksia sekä Lallukan hautamuistomerkki Ristimäen hautausmaalla. Kuva-aiheiden joukossa on kuitenkin verrattain paljon katunäkymiä, kenties johtuen kuvauksen tavasta. Kuvissa on vahva hetkellisyyden, paikoin jopa vaivihkaa kuvatun tuntu.

Lukuun ottamatta Viipurin linnaa teoksen avauskuvana, *Viipuri tänään* myös jäsentyy hyvin eri tavalla kuin *Muistorikas Viipuri*. Kuvateos on kuin kuvallinen matkakertomus tai kävelykierros Viipurissa, ja tässä mielessä siinä on paljon samankaltaisuutta Tuhkan jatkosodan alussa ottamien Viipuri-kuvien kanssa. Lähes pakollista linnakuvaa seuraavat kuvat ovat panoraamoja, jotka antavat tunnun kaupunkiin saapumisesta junalla ja esittävät junan ikkunasta havaittuja maisemia: ”uljaana” jo junasta nähtyä linnaa sekä pohjoissataman rantaviivan vaihtelevia näkymiä. Saapumisen tuntua korostavat myös junasta otettujen panoraamojen jälkeiset kuvat, joissa esitetään uusi asemarakennus, näkymä aseman edestä ”Pietisen palatsin” suuntaan sekä asematorin raitiotiepysäkki. Kävelykierros kaupungilla loppuu uuteen kuvaan rautatieaseman sisäänkäynnistä, josta kuvaaja on astunut sisään hypätäkseen junaan ja kotimatkalle. Juna nytkähtää liikkeelle ja näkymät vaihtuvat. Tuhka kuvasi jälleen tuttuja lapsuudenmaisemiaan. ”Diakonissalaitoksen päärakennus vilahtaa ohitse… samoin lahden takainen sairaala… esille vilahtaa Sorvalin silta… ja ensinäkymä Sorvalin saaresta”, valokuvaajalle rakkaasta kotikaupunginosasta. Kuvakertomus päättyy ”Ykspään maisemiin”. [47]

Sodan jäljet – rakennusten vaurioituneet ja mustuneet julkisivut, puuttuvat ikkunalasit, tiilikasat ja tyhjät tontit – ovat läsnä *Viipuri tänään* -kirjassa.[48] Tässä mielessä Aukusti Tuhka on jatkanut TK-kuvaajana saamaansa toimeksiantoa kuvata kaupungin kuntoa sellaisena kuin hän sen kohtasi, kuvaten entisen vihollisen aiheuttamia vaurioita. Heti sodan päätyttyä Tuhka oli kuvannut laajalti Lapin hävitystä ja näin ollen liittynyt niiden lukuisten valokuvaajien joukkoon, jotka eri puolilla Eurooppaa dokumentoivat sodan jälkeensä jättämiä raunioita. *Viipuri tänään* -kirjan kuvat kiinnittyivät osaksi tätä sodan hävityksen ja raunioiden kuvastoa. Useissa kuvissa kuvauksen ensisijaisena tavoitteena on kuitenkin selvästi ollut jokin muu kuin tuhoutuneen rakennuskannan dokumentointi, eikä Tuhka kuvillaan alleviivaa sodan tuhoja. Toki tarkkasilmäinen katsoja huomaa sodan jäljet. 1950-luvun lukijalle nämä kuvat ovat saattaneet olla kivulias muistutus sodasta tai oman kotitalon ja -kadun kohtalosta.

Viipuri tänään -kirja kiinnittyy myös nostalgiseen muisteluun. Outi Fingeroos ja Ulla Savolainen, jotka ovat tutkineet lapsuuden ja kotiseutumatkojen Karjalan kuvauksia, toteavat, kuinka näille molemmille tyypillistä on se,

että ne piirtävät esiin maailman, joka poikkeaa muistelijoiden arkipäiväisestä maailmasta:

> Kuvausten Karjalat ovat toisia ulottuvuuksia. Ne ovat pyhiä menneisyyden maailmoja, paratiiseja Karjalan kotipaikassa. Tämä muistelmien, niin kotiseutumatka- kuin lapsuudenmuistelmien, Karjala toistuu tyypillisesti myös samankaltaisena useissa kirjoituksissa. Ajan kuluminen tukee kiteytyneiden muistojen ja kertomusten maailmojen muotoutumista, mikä tekee niistä myös helpommin muistettavia. Ajan kuluminen poistaa menneestä kokemusten monisärmäisyyden ja vaihtelevuuden tyylitellen sen tyyppikuvaksi, mikä tekee siitä myös helpommin muistettavaa.[49]

Viipuri tänään -kirjan Viipuri edusti mennyttä ja menetettyä paikkaa ja aikaa. Kirja epäilemättä herätti lukijoissaan nostalgisia, taaksepäin katsovia tunteita. Kirjan nostalgialla oli todennäköisesti myös henkilökohtaisempi puoli, koska Viipuri oli Tuhkalle lapsuuden kaupunki. Kuten monet tutkijat ovat tuoneet esille, lapsuuden muistoja värittää usein positiivissävytteinen nostalginen muistelu.[50] Teoksen ilmestymishetkellä ajallinen etäisyys sotaan ei kuitenkaan vielä ollut kovin pitkä ja Karjalasta ammentava muistamisen kulttuuri oli vasta muovautumassa. *Viipuri tänään* ei näin ollen pelkästään tuottanut kuvaa Viipurista menetettynä idyllinä ja tyyppikuvana, ja teoksen nostalgisuuden voi nähdä monitahoisemmin, myös tulevaisuuteen suuntaavana tunteena.[51] Teoksen rakenne ja kuvat osoittivat lukijalleen, että Viipuriin oli mahdollista palata, se ei ollut vain paikka menneisyydessä, vaan kaupungilla oli myös nykyisyys. Paluu olisi mahdollinen – vuonna 1954 monet tahot, esimerkiksi Karjalan Liitto, toivoivat Karjalan palautusta. Tuhka todennäköisesti kuului tähän joukkoon. Toisaalta *Viipuri tänään* ei äänekkäästi vaatinut Karjalaa takaisin, päinvastoin, se pikemminkin yhtäältä hieman surumielisesti totesi vallitsevan asiantilan, toisaalta tutki silloista kaupunkitilaa ja sen käyttäjiä uteliaasti.

Vakiintuneen arkkitehtuurivalokuvauksen tradition mukaisesti rakennuksia on usein pyritty kuvaamaan yksinään tai osana laajempaa maisemaa, ilman häiriötekijöitä, kuten ihmisiä. Aukusti Tuhkan syksyllä 1954 ottamissa Viipuri-kuvissa näkyy kuitenkin yllättävänkin paljon kaupunkilaisia ja kaupunkielämää. Saattaa toki olla, että Tuhka olisi halunnut kuvata pelkästään kaupungin rakennuskantaa ja sen silloista tilaa, mutta tällaisiin kuvakulmiin ei lyhyen vierailun aikataulussa ollut mahdollisuutta. Näin ollen monet Tuhkan kuvaamista ihmisistä olisivat olleet kuvissa pikemminkin satunnaisesti tallentuneina. Teoksen kuvatekstit osoittavat pelkästään rakennuksiin ja tiloihin, eivätkä kuvaile kuvissa näkyviä ihmisiä. Tuhka itse ei kuitenkaan

Kuva 7. Salakkalahden ranta-aluetta. Valokuvaaja: Aukusti Tuhka. Kirjasta Viipuri tänään. Aukusti Tuhkan yksityisarkisto.

laatinut teoksen kuvatekstejä, vaan ne kirjoitti taiteilija Lauri Välke. Koska kuitenkin lähes joka kuvassa esiintyy ihmisiä, on perusteltua ajatella, että Tuhkan kuvaustyötä ohjasi myös arkkitehtuurivalokuvausta laajempi pyrkimys kuvata viipurilaista kaupunkielämää sellaisena kuin se hänelle lyhyen Viipurin pysähdyksen aikana näyttäytyi.

Kuvien joukossa on lisäksi sellaisia, joissa valokuvaajan katse on selvästi kohdistunut kuvattavaan henkilöön ja ainutkertaisen hetken tallentamiseen. Eräs tällainen kuva on Salakkalahden pohjukan rannasta, jossa nuori kalastaja selin kuvaajaan virittää kalastusvälineitään.[52] Taustalla näkyy Viipurin linna, mutta se on selvästi jäänyt taka-alalle. Kuvan ”Salakkalahden ranta-aluetta” keskiössä ovat kaksi nuorta poikaa, jotka kantavat olallaan onkivapoja hyväntuulisen näköisenä ja kävelevät suoraan kuvaaja kohti. Lisäksi kuvassa poikien takana on nuori mies, joka tuntuu kääntyneen katsomaan kuvaajaa ja tiedostaneen tämän läsnäolon. (Kuva 7). Muissakin kuvissa Salakkalahden rantatieltä ja kaupungin eri puistoista näkyy kävelijöitä ja istuskelijoita. Oli Tuhkan ensisijainen kuvaajan intentio mikä tahansa, hän on onnistunut kuvaamaan Viipurin uusia asukkaita monipuolisesti kaupunkitilan käyttäjinä. Myös lapsia esiintyy kuvissa, esimerkiksi Tuomiokirkon puistikosta otetussa kuvassa leikkii joukko lapsia todennäköisesti isoäitiensä kaitsemina.[53] Tuhka

on dokumentoinut lähes autottoman, kävelijöiden ja satunnaisten pyöräilijöiden kaupungin, jollainen Viipuri 1950-luvun alussa oli.

Lopuksi

Tässä artikkelissa tarkastelemani Aukusti Tuhkan ottamat valokuvat asettuvat vuoropuheluun erilaisten kuvastojen kanssa: sodan kuvaston mutta myös Viipuri-kuvaston sekä laajemman kansallisen maisemakuvaston. Ne kytkeytyvät myös muistamisen kulttuureihin. Sota oli Tuhkan kuvissa läsnä monin tavoin, sotilaiden ja sotakaluston läsnäolona sekä sodan tuhojen tuoreina tai jo vähän haalistuneina jälkinä rakennusten seinissä ja kaduilla. TK-kuvaukseen liittyvä toimeksianto luonnollisesti näkyy Tuhkan jatkosodan aikaisissa valokuvissa, mutta se ei hallitse niitä. Tuhka ei kuvannut esimerkiksi lainkaan Viipurin voitonparaatia. Juuri tämä hienoinen ulkopuolisuus ja Tuhkan harjoittama omaehtoinen kuljeskelu kaupunkitilassa tekee hänen Viipuri-kuvistaan mielenkiintoisia, vaikka monet niistä sinänsä ovat melko yleisluonteisia katunäkymiä. Selittyykö näiden tekijöiden kautta myös se, mitä Tuhka ei ole kuvannut? Valokuvaajan Viipuri-kuvien joukossa ei ole yhtään sotavankia esittävää kuvaa, vaikka niitä on muilta TK-kuvaajilta ja Tuhkalta itseltäänkin muualta jatkosodan aikana. Sotavankeja ei kenties Viipurissa osunut Tuhkan kulkemille reiteille tai hän teki valinnan keskittyä Viipurissa muihin aiheisiin.

Mielenkiintoista on myös ollut tarkastella rinnakkain Tuhkan jatkosodassa ja vuonna 1954 Viipurissa ottamia kuvia, joissa on kuvausajankohdasta ja kontekstista johtuen eroja, mutta myös yhtäläisyyksiä. Molemmat ovat kuvia paluusta menetettyyn paikkaan, ja molemmissa on kysymys kaupunkitilan haltuunotosta. Kerran menetetty ja takaisin valloitettu viipurilainen kaupunkitila tuli jatkosodan aikana kartoittaa ja tehdä uudelleen näkyväksi osana kansakunnan tilaa. 1950-luvulla viipurilaisen kaupunkitilan kuvallinen haltuunotto kytkeytyi menneen muisteluun ja tulevaisuuden odotuksiin.

Tuhkan valokuvien kautta avautuu kaupunkikokemuksen ja muistin historiaan sekä henkilökohtainen että laajempi kollektiivinen ulottuvuus. Vuosina 1941 ja 1954 otetut kuvat voidaan nähdä subjektiivisena tilan kokemisena ja Tuhkan oman muistityön välineinä, muistiinpanoina eletystä, koetusta ja muistetusta tilasta ja merkityksellisen paikan tuottamisena. Valokuvausta voidaan pitää myös eräänlaisena tunnetyönä: esimerkiksi jälleennäkemiseen liittyvän riemun tai menetykseen kytkeytyvän surun työstämisenä.

Tuotanto- ja julkaisukontekstinsa vuoksi Tuhkan kuvat kytkeytyivät myös osaksi laajempaa jaettua sotakokemusta ja sodan muistamisen kokemusta. Paul Connerton on kuvannut muistelua paikantamisen prosessina, kartalle

sijoittamisena. Yhteisö tarjoaa yksilön muistoille viitekehyksen, johon muistot voidaan paikantaa.[54] Henkilökohtaisia muistoja tuotetaan suhteessa sosiaalisesti jaettuun. Myös kokemusta on mahdollista jäsentää pitkälti samalla tavalla. Yksilön subjektiiviset ja laajemman ryhmän jakamat kokemukset ovat jatkuvassa vuorovaikutuksessa. Yhteisö tai instituutio tarjoaa yksilön kokemuksille viitekehyksen, johon kokemukset voidaan paikantaa ja suhteuttaa. Muistaminen ja kokeminen ovat kuitenkin kaksisuuntaisia prosesseja: yksilöiden muistot ja kokemukset eivät vain paikannu kollektiiviseen, vaan ne osaltaan rakentavat yhteisöllisesti jaettuja muistoja ja kokemuksia.[55] Connertonin vertauskuva muistelusta kartalle sijoittamisena ja paikantamisena on tämän artikkelin viitekehyksessä osuva myös toisesta näkökulmasta: se muistuttaa valokuvauksen ja paikan kokemisen läheisestä vuorovaikutuksesta.

Viipuri tänään oli julkaisuajankohtanaan tehty ainakin joiltakin osin käytettäväksi muistelutarkoituksessa. Tämän artikkelin kirjoitushetkellä myös SA-kuva-arkiston kuvista on niiden laajan digitoinnin ja julkaisun myötä tullut sodan yksilöllisen ja kollektiivisen muistelun välineitä. Historiantutkimuksessa SA-kuva-arkiston kuvia on mahdollista käyttää tutkimusaineistona vastattaessa monentyyppisiin tutkimuskysymyksiin. Niitä ei ole syytä rajata tiukasti pelkästään sotapropagandaa ja -kuvausta käsittelevien tutkimusten aineistoksi.

Viitteet

1 Katajala et al. (toim.) 2020.
2 Ollila 2011; Laine, Männistö-Funk & Vahtikari 2019.
3 Ks. esim. Lento & Olsson 2013, 11–13; Kuusisto-Arponen & Savolainen 2016; Vahtikari 2022.
4 Vahtikari, Männistö-Funk & Laine 2022, 245–248. Valokuvasta ja muistamisesta, ks. myös esim. Tinkler 2010; Vanha-Similä 2018.
5 SA-kuva-arkisto. (http://sa-kuva.fi/neo?tem=webneofin, viitattu 13.9.2022).
6 SA-kuva-arkisto. (http://sa-kuva.fi/). Käytössäni on lisäksi ollut ”Suuret tietokanta-aineistot sodan kokemushistoriassa”-tutkimushankkeen (STASKO) SA-kuva-arkiston kuvista laatima excel-tietokanta, joka on ollut korvaamaton apu Aukusti Tuhkan ottamien valokuvien kartoittamisessa. Kiitän Ville Kivimäkeä ja Anssi Männistöä tietokannan antamisesta käyttööni.
7 Kiitän Aukusti Tuhkan tyttärenpoikaa Jyri Lehtosta kotiarkiston avaamisesta tutkijalle.
8 Jalmari Lankisen elämää arkkitehtina ja valokuvaajana on valotettu Lappeenrannan museoiden tuoreessa teoksessa. Kurri & Tahvanainen 2021.
9 Häyrynen 2005; Rose 2012; Linkola & Jokela 2017; Vahtikari, Männistö-Funk & Laine 2022, 233–235.
10 Aukusti Tuhkan yksityisarkisto. ”TK (G18)-piirtäjä Aukusti Tuhkan sotapäiväkirjasta”; ”Aukusti Tuhkan muistiinpano Viipurin valtauksesta 29.8.1941”; ”G-18 / Leica, kuvaluettelo”; Ahlgren et al. 1995.
11 Mäkinen 2018.
12 August Tuhkanen otti vuonna 1919 käyttöön sukunimen Tuhka ja etunimen Aukusti 1930-luvun alkupuolella.
13 Anttonen 1995, 7, 10, 19.
14 Nyberg 1995, 53.
15 Räisänen 1995, 76.
16 Anttonen 1995, 12–13; Anttonen 2007.
17 Erinomainen esimerkki tutkimuksesta, jossa valokuvaa käytetään lähteenä kuvan tilanneen taustainstituution intentioon nähden toissijaista ja satunnaisesti tallentunutta ainesta analysoiden, on Tiina Männistö-Funkin tutkimus pyöräilyn muutoksesta turkulaisessa kaupunkitilassa 1950–1970-luvuilla. Artikkelissa analysoidut, Turun museokeskuksen valokuva-arkiston kaupunkikuvat otettiin alun perin kaupungin rakennuskannan dokumentoinnin tarpeisiin. Männistö-Funk 2021. Ks. myös Vahtikari, Männistö-Funk & Laine 2022, 236–239.
18 Pilke 2011. Tuhkan koodinimi TK-kuvaajana oli TK G18.
19 Kleemola 2016, 40.
20 Anttonen 2007.
21 Valkonen 1989; Kivimäki & Männistö 2016, 15, 207, 218–222; Kleemola 2016, 39.
22 Kivimäki & Männistö 2016, 196.
23 SA-kuva-arkisto. (http://sa-kuva.fi/neo?tem=webneofin, viitattu 13.9.2022).
24 Aukusti Tuhkan yksityisarkisto. ”TK (G18)-piirtäjä Aukusti Tuhkan sotapäiväkirjasta”.
25 Mäkinen 2018.
26 ”TK (G18)-piirtäjä Aukusti Tuhkan sotapäiväkirjasta”. Aukusti Tuhkan yksityisarkisto.
27 de Certeau 1984, 97.
28 Kenny 2014; Kanellopoulou 2017; Olsson, Rinne & Suopajärvi 2021.
29 Kleemola 2016.
30 Vahtikari 2013, 311; ks. myös Männistö-Funk 2023, 58.
31 Nyberg 1995, 54.
32 Tuhka oli ottanut värivalokuvia jo kesällä 1939, kun hän kuvasi kaupunkielämää Kristiinankaupungissa ja maalaiselämää läheisessä Tiukan kylässä. Aukusti Tuhkan yksityisarkisto. Jyri Lehtonen, sähköpostitiedonanto, 9.8.2022.
33 Häyrynen 2005; Linkola & Jokela 2017.
34 Häyrynen 2005, 60–64. Valokuvateosten kyvystä välittää yhtenäistä historian kertomusta tuomalla yhteen useita kuvia, ks. myös Dogranaci et al. 2016, 14–15.
35 Häyrynen 2005, 36–38, 72, 87, 168–169.
36 Ks. esim. Linkola & Jokela 2017; Raento & Brunn 2008.

37 Ks. esim. Erkki Majavan ottamat kuvat Viipurin valtauksen paraatista 30.8.1941. JSdia604–JSdia606, JSdia618–JSdia620. SA-kuva-arkisto. (http://sa-kuva.fi/neo?tem=webneofin, viitattu 14.4.2023).
38 Shikalov 2016, 253.
39 Tuhka 1954, 5.
40 Häyrynen 2005, 176.
41 Kleemola 2019, 585.
42 Saivo 1953.
43 Ks. Linkola & Jokela 2017, 215–216, jotka tarkastelevat artikkelissaan Helsingin kuvallista esittämistä koulukirjoissa ja matkaesitteissä vuosina 1950–1979.
44 Knapas 2016, 220.
45 Grünthal & Korjonen-Kuusipuro 2021, 14.
46 Ks. myös Vahtikari, Männistö-Funk & Laine 2022, 240.
47 Tuhka 1954.
48 Esim. Ristimäeltä Kannaksen tien loppupää; oikealla As. Oy Suorakaide. Tuhka 1954, s. 59.
49 Fingeroos & Savolainen 2019, 159; viit. Sihvo 2004, 75–79.
50 Ks. esim. Koskinen-Koivisto 2016; Savolainen 2012, 26.
51 Ks. esim. Pickering & Keightley 2016, 920; Grönholm & Paalumäki 2015, 35.
52 Tuhka 1954, 13.
53 Tuhka 1954, 48.
54 Connerton 1989, 37. Ks. myös Fingeroos & Savolainen 2018, 163.
55 Kokemuksen osalta ks. Kivimäki, Suodenjoki & Vahtikari 2021; Kivimäki & Toivo 2022; Vahtikari 2022, 60.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Painamattomat lähteet

Aukusti Tuhkan yksityisarkisto, Jyri Lehtosen hallussa.
”Aukusti Tuhkan muistipano Viipurin valtauksesta 29.8.1941”
”G-18 / Leica, kuvaluettelo”
”TK (G18)-piirtäjä Aukusti Tuhkan sotapäiväkirjasta”

Tietokannat

SA-kuva-arkisto. (http://sa-kuva.fi/, viitattu 13.9.2022).

Painetut lähteet

Saivo, Pirkka (1953). *Muistorikas Viipuri*. Kustannusyhtiö Otava.
Tuhka, Aukusti (1954). *Viipuri tänään*. Kustannusosakeyhtiö Kivi.

Tutkimuskirjallisuus

Ahlgren, Lauri; Erkki Anttonen; Aija Lehtonen; Jyri Lehtonen; Heikki Malme; Heikki Nieminen; Patrik Nyberg & Elina Räsänen (toim. 1995). *Aukusti Tuhka*. Jyväskylä: Gummerus.

Anttonen, Erkki (1995). ”Pääpiirteitä Aukusti Tuhkan elämänvaiheista”. *Aukusti Tuhka*, toim. Lauri Ahlgren, Erkki Anttonen, Aija Lehtonen, Jyri Lehtonen, Heikki Malme, Heikki Nieminen, Patrik Nyberg & Elina Räsänen. Jyväskylä: Gummerus, 7–46.

Anttonen, Erkki (2007). ”Tuhka, Aukusti”. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: SKS, 1997–. Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051410; artikkelin pysyvä tunniste (http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-001355, viitattu 7.7.2022).

Certeau, Michel de (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.

Connerton, Paul (1989). *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dogramaci, Burcu; Desiree Düdder; Stefanie Dufhues; Stefanie Schindelegger & Anna Vols (2016). “Das Fotobuch als Medium künstlerischer Artikulation: zur Einleitung“. *Gedruckt und erblättert. Das Fotobuch als Medium ästhetischer Artikulation seit den 1940er Jahren*, toim. Burcu Docramaci, Desiree Düdder, Stefanie Dufhues, Maria Schindelegger & Anna Vols. Köln, 8–21.

Fingerroos, Outi & Ulla Savolainen (2018). ”Luovutetun Karjalan ylirajainen muisti”. *Karjalani, Karjalani, maani ja maailmani: kirjoituksia Karjalan menetyksestä ja muistamisesta, evakoiden asuttamisesta ja selviytymisestä*, toim. Pirkko Kanervo, Terhi Kivistö, & Olli Kleemola. Turku: Siirtolaisinstituutti & Oy Sigillum Ab, 149–166.

Grünthal, Satu & Kristiina Korjonen-Kuusipuro (2021). ”Viipurilaisuus ja viipurilaiset diasporassa”. *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen,* toim. Satu Grünthal & Kristiina Korjonen-Kuusipuro. VSKST 23. Helsinki: VSKS, 6–24.

Grönholm, Pertti & Heli Paalumäki (2015). ”Nostalgian ja utopian risteyksessä. Keskusteluja modernin kaipuun merkityksistä ja aikaulottuvuuksista”. *Kaipaava moderni: nostalgian ja utopian kohtaamisia Euroopassa 1600-luvulta 2000-luvulle*, toim. Pertti Grönholm & Heli Paalumäki. Turku: Turun historiallinen yhdistys, 9–38.

Häyrynen, Maunu (2005). *Kuvitettu maa. Suomen kansallisten maisemakuvastojen rakentuminen*. SKST 834. Helsinki: SKS.

Kanellopoulou, Dimitra (2017). “Walking, feeling, talking: the experience of public space in the historical center of Athens”. *The Senses and Society* 12 (2017:2), 177–192. (DOI: 10.1080/17458927.2017.1310455.)

Katajala, Kimmo; Marjatta Hietala, Marjatta; Marjaana Niemi; Pirjo Uino; Martti Helminen; Antti Härkönen & Helena Hirvonen (toim. 2020). *Viipuri: historiallinen kaupunkikartasto*. Helsinki: AtlasArt.

Kenny, Nicholas (2014). *The Feel of the City: Experiences of Urban Transformation*. Toronto: University of Toronto Press.

Kivimäki, Ville & Anssi Männistö (2016). *Sodan särkemä arki*. Helsinki: WSOY.

Kivimäki, Ville; Sami Suodenjoki & Tanja Vahtikari (2021). "Lived Nation: Histories of Experience and Emotion in Understanding Nationalism". *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800–2000*, toim. Ville Kivimäki, Sami Suodenjoki & Tanja Vahtikari. Palgrave Macmillan. (https://doi.org/10.1007/978-3-030-69882-9_1.)

Kivimäki, Ville & Raisa Toivo (2022). "Kokemuksen historia". *Avaimia menneisyyteen – opas historiantutkimuksen menetelmiin*, toim. Mirkka Danielsbacka, Matti Hannikainen & Tuomas Tepora. Helsinki: Gaudeamus, 59–78.

Kleemola, Olli (2019). "The Karelian Refugees during WWII and Their Photographic Narrative from 1940 to 2002". *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 67 (2019:4), 571–600. (DOI: 10.25162/jgo-2019-0018).

Kleemola, Olli (2016). *Valokuva sodassa: neuvostosotilaat, neuvostoväestö ja neuvostomaa suomalaisissa ja saksalaisissa sotavalokuvissa 1941–1945*. Turku: Oy Sigillum Ab.

Knapas, Rainer (2016). "Viipurin kulttuurielämä Vanhan Suomen aikana: historiankirjoitusta ja tutkimusideoita". *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. VSKST 18. Helsinki: VSKS, 224–242.

Koskinen-Koivisto, Eerika (2016). "Negotiating the Past at the Kitchen Table: Nostalgia as a Narrative Strategy in an Intergenerational Context". *Journal of Finnish Studies* 19 (2016:2), 7–23.

Kurri, Miikka & Anne Tahvanainen (2021). *Jalmari Lankinen. Arkkitehti ja valokuvaaja Viipurista*. Eteläkarjalan museon julkaisusarja nro 38. Lappeenranta: Lappeenrannan kaupunki / Lappeenrannan museot.

Kuusisto-Arponen, Anna-Kaisa & Ulla Savolainen (2016). "The Interplay of Memory and Matter: Narratives of Former Finnish Karelian Child Evacuees. *Oral History* 44 (2016:2), 59–68.

Laine, Silja; Tiina Männistö-Funk & Tanja Vahtikari (2019). "Kadun kuvat. Valokuvat lähteinä kaupunkihistorian tutkimuksessa". *Historiallinen aikakauskirja* 117 (2019:2), 169–185.

Lento, Katri & Pia Olsson (2013). "Kaupunki, muistot ja muistaminen". *Muistin kaupunki. Tulkintoja kaupungista muistin ja muistamisen paikkana*, toim. Katri Lento & Pia Olsson. Historiallinen Arkisto 138. Helsinki: SKS, 7–27.

Linkola, Hannu & Salla Jokela (2017). "Monumentteja, lähiöitä ja liikennettä. Helsinki hyvinvointiyhteiskunnan kuvastossa 1950–1979". *Leivoksia, kaupunkilaisia ja sivistysaatteita: Kävelyretkiä Euroopan historiaan*, toim. Sari Aalto, Samu Nyström & Rose-Marie Peake. Helsinki: Kirjapaja.

Mäkinen, Virpi (2018). "Lehtorin muotokuva. G. A. Stooren valokuvat omaelämäkerrallisuuden tulkkina". *Ennen ja nyt – Historian tietosanomat* 18 (2018:4). (https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/108899/63891, viitattu 14.4.2023).

Männistö-Funk, Tiina (2021). "Pyöräilyn kohtalo autojen kaupungissa. Kaupunkiliikenteen muuttuvat tilat Turussa 1950–1970-luvuilla". *Humanistinen kaupunkitutkimus*, toim. Tanja Vahtikari, Terhi Ainiala, Aura Kivilaakso, Pia Olsson & Panu Savolainen. Tampere: Vastapaino, 195–224.

Männistö-Funk, Tiina (2023). "Vanha kaupunki tuhon valossa: Carl Jacob Gardberg ja rakennussuojelu Turussa". *Yhdyskuntasuunnittelu*, 60 (2022:3), 50–70.

Nyberg, Patrik (1995). "Aukusti Tuhka sodan kuvaajana". *Aukusti Tuhka*, toim. Lauri Ahlgren, Erkki Anttonen, Aija Lehtonen, Jyri Lehtonen, Heikki Malme, Heikki Nieminen, Patrik Nyberg & Elina Räsänen. Jyväskylä: Gummerus. Jyväskylä: Gummerus, 53–63.

Ollila, Anne (2011). ”Valokuvat historiatietoisuuden rakentajana. Turku C.J. Schoultzin kaupunkikuvissa”. *Kasvatus & Aika* 5 (2011:3). (https://journal.fi/kasvatusjaaika/article/view/68420, viitattu 14.4.2023).

Olsson, Pia; Jenni Rinne & Tiina Suopajärvi (2021). ”Paikan tuntu – Paikka moniaistisena kokemuksena”. *Humanistinen kaupunkitutkimus*, toim. Tanja Vahtikari, Terhi Ainiala, Aura Kivilaakso, Pia Olsson & Panu Savolainen. Tampere: Vastapaino, 31–59.

Pickering, Michael & Emily Keightley (2006). ”The Modalities of Nostalgia”. *Current Sociology* 54, 919–41.

Pilke, Helena (2011). *Julkaiseminen kielletty: Rintamakirjeenvaihtajat ja päämajan sensuuri 1941–1944*. Helsinki: SKS.

Raento, Pauliina & Stanley D. Brunn (2008). ”Picturing a nation: Finland on postage stamps, 1917–2000”. *National Identities* 10 (2008:1), 49–75 (DOI: 10.1080/14608940701819777).

Rose, Gillian (2012). *Visual Methodologies. An Introduction to Researching with Visual Materials*. 3. painos. Thousand Oaks: Sage.

Räisänen, Elina (1995). ”Aukusti Tuhka taidegrafiikan opettajana”. *Aukusti Tuhka*, toim. Lauri Ahlgren, Erkki Anttonen, Aija Lehtonen, Jyri Lehtonen, Heikki Malme, Heikki Nieminen, Patrik Nyberg & Elina Räsänen. Jyväskylä: Gummerus, 64–77.

Savolainen, Ulla (2012). ”Lapsuuden evakkomatkan monet merkitykset. Kerrontastrategiat muistelukirjoituksissa”. *Elore* 19 (2012:1), 15–36.

Shikalov, Yury (2016). ”Viipuri 1940-luvulta 2000-luvulle: neuvostoliittolainen, suomalainen, venäläinen”. *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. VSKST 18. Helsinki: VSKS, 243–265.

Tinkler, Penny (2010). ”’Picture Me as a Young Woman’: Researching Girls’ Photo Collections from the 1950s and 1960s”. *Photography and Culture* 3 (2010:3), 261–281.

Vahtikari, Tanja (2013). ”Merkityksin rakennettu Vanha Rauma: suomalaisen historiallisen kaupungin varhainen määrittely valintoina ja vuoropuheluna 1900–1970”. *Muistin kaupunki. Tulkintoja kaupungista muistin ja muistamisen paikkana*, toim. Katri Lento & Pia Olsson. Historiallinen Arkisto 138. Helsinki: SKS, 294–323.

Vahtikari, Tanja (2022). ”Menneisyyden ja nykyisyyden käsitteellinen ja kokemuksellinen yhteys: kulttuuriperintö lähihistorian tutkimuskohteena ja työkaluna”. *Lähihistoria* 1 (2022:1), 43–66.

Vahtikari, Tanja; Tiina Männistö-Funk & Silja Laine (2022). ”Valokuvan käytön ja tulkinnan menetelmät historiantutkimuksessa”. *Avaimia menneisyyteen – Opas historiantutkimuksen menetelmiin*, toim. Mirkka Danielsbacka, Matti Hannikainen & Tuomas Tepora. Helsinki: Gaudeamus, 229–249.

Valkonen, Markku (1989). *Ateljeena sotatanner*. Helsinki: Otava.

Vanha-Similä, Maria (2018). ”Valokuvat tehdasyhteisötutkimuksessa”. *Ennen ja nyt – Historian tietosanomat* 18 (2018:4). (https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/108903/63895, viitattu 14.4.2023).

ULLA SALMELA

Viipurin kaupunkisuunnittelu toisen maailmansodan aikana

Jälleenrakennusta ja uskoa tulevaan

Toinen maailmansota vaurioitti, tuhosi ja vei ulottumattomiin paljon ihmisen rakentamaa, merkityksellistä ympäristöä. Halu korjata vaurioita ja rakentaa uutta oli jatkosodan aikana voimakas Karjalassa ja erityisesti Viipurissa. Useat arkkitehdit, kuten Olavi Laisaari ja Otto-Iivari Meurman, laativat aktiivisesti suunnitelmia ja kirjoittivat Viipurin jälleenrakentamisesta ja tulevaisuudesta.

Talvisodan tuhot olivat laajoja sekä Viipurin keskustassa että esikaupungeissa, erityisesti puutalovaltaisilla alueilla.[1] Arviolta 2/3 keskustan rakennuksista tuhoutui. Asunnoista noin 60 prosenttia tuhoutui kokonaan, 10 prosenttia vaurioitui pahoin. Lähes kaikki liikennesillat oli tuhottu, samoin rautatiet.[2] Osa historiallisista rakennuksista ja puistoista koki kovia myös neuvostoliittolaisen puolitoistavuotisen jakson aikana.[3] Jatkosodan myötä Viipuri oli jälleen suomalaisten hallussa elokuusta 1941 kesäkuuhun 1944.

Arkkitehdit Viipurin rakennusarmeijana

Talvisodassa menetettyjen alueiden takaisinvaltauksen jälkeen jälleenrakentamisen into kohosi nopeasti korkealle. Sotamenestys läpäisi myös arkkitehtien puheen; puhuttiin vapaaehtoisesta Karjalan rakennusarmeijasta.[4] Rakentamisen yleinen hiljaiselo sodan aikana lisäsi työtilaisuuksien houkuttelevuutta.

Jatkosodan aikaisen jälleenrakennustyön olosuhteet poikkesivat rauhanajasta. Valtio otti keskeisen roolin, ja arkkitehtien tuli sovittaa työnsä ja ajatuksensa keskusjohdettuun rakentamiseen. Päähuomio kohdistui takaisinvallattuihin alueisiin. Valtio ohjasi työtä lainsäädännön, säännöstelyn ja lainoitustoimien kautta. Jälleenrakentamista hankaloittivat rahoituksen puute, rakennusmateriaalien ja työvoiman vähyys sekä kuljetusvaikeudet. Suomen Arkkitehtiliitto (SAFA) organisoi arkkitehtien työtä.

Viipuria sodan aikana suunnitelleet arkkitehdit työskentelivät sekä sotilas- että siviilihallinnon palveluksessa. Kaupungin entinen asemakaava-arkkitehti Otto-Iivari Meurman (1890–1994) työskenteli insinöörikapteenina Viipurin sotilashallinnossa. Muita Viipurissa jatkosodan aikana työskennelleitä arkkitehtejä olivat muun muassa vapaaehtoisena Meurmanin apulaisena työskennellyt ruotsalainen Göran Sidenbladh (1912–1997), kaupungin palvelukseen palanneet asemakaava-arkkitehti Olavi Laisaari (1907–1983) ja kaupunginarkkitehti Ragnar Ypyä (1900–1980) sekä ilman virallista roolia suunnitelmia laatinut Viipurin entinen kaupunginarkkitehti Uno Ullberg (1879–1944).[5] Jälleenrakennussuunnitelmia leimasi vahva usko tulevaan. Kaupunkisuunnittelijat arvioivat, että kaupungin merkitys kasvaisi Suomeen liitettävien uusien itäisten alueiden myötä.[6]

Meurman tähtäsi suunnitelmissaan pääliikenneväylien avaamiseen, asutuksen keskittämiseen olemassa olevien katujen varsille, kielteiseksi koetun suunnittelemattoman esikaupunkiasutuksen ehkäisemiseen, viemäröintiin ja vesijohtoihin, riittävien alueiden varaamiseen teollisuudelle ja varastoille, laajoihin puisto- ja suoja-alueisiin sekä vanhankaupungin eli

Linnoituksen kaupunginosan täydennysrakentamiseen siten, että sen arkkitehtoniset ja antikvaariset arvot säilyisivät.[7]

Sidenbladh piti keskeisenä taustatyön merkitystä, tilastoja sekä taloudellisia, demografisia ja maantieteellisiä tekijöitä.[8] Sekä Sidenbladh että Meurman korostivat rationaalisuutta ja taloudellisuutta Viipurin suunnitelmissaan. Molemmat nojasivat tilastolliseen tutkimukseen ja argumentoivat toistuvasti talouden termein. Meurman visioi kaupungin saavuttavan sotaa edeltäneen kokonsa noin 10–15 vuodessa.

Meurman pohdiskeli myös mahdollisuutta suunnitella aivan uusi, moderni ihannekaupunki tytärkaupunkeineen, mutta päätyi painottamaan olemassa olevien asuinrakennusten modernisointia kokonaan uuden kaupungin sijaan.[9] Suunnitelmissa oli paljon ilma- ja palosuojelua tukevia viheralueita ja, Meurmanille tyypillisesti, keskustan avoimeen korttelirakenteeseen sijoitettujen kerrostalojen ohella merkittävä osa asuinrakentamisesta olisi ollut omakotirakentamista.[10] Meurman näki tilanteen historiallisena hetkenä siirtyä kohti rationaalisia ja moderneja suunnitteluratkaisuja.

Arkkitehti Otto-Iivari Meurman. Valokuva: Polyfoto, kuva on otettu vuosien 1930 ja 1949 välillä. Museovirasto. Historian kuvakokoelma. HK10000:2850.

Takaisinvallatun Viipurin siirtyessä siviilihallintoon Olavi Laisaari palasi asemakaava-arkkitehdin virkaansa vuonna 1942.[11] Laisaari käytti yleiskaavansa pohjana Meurmania ja Sidenbladhia rohkeampia väestöennusteita. Muita Laisaaren keskeisiä taustaoletuksia olivat usko vahvaan kaupungistumiseen ja teollisen tuotannon kasvuun. Uusien esikaupunkialueiden rakentamisen periaatteet olivat Laisaarella melko samankaltaiset kuin Meurmanilla: hän suosi avointa korttelirakennetta ja kolmikerroksisia rakennuksia paikallisissa keskuksissa, muutoin pääasuntotyyppinä olivat omakotitalot.

Laisaaren esikuvat olivat saksalaisia, kuten Gottfried Federin (1883–1941) *Die Neue Stadt* ja Otto Blumin *Städtebau* -kirjat (1937). Hänen johtotähtiään olivat käytännöllisyys, taloudellisuus ja lähitulevaisuutta koskeva realismi, Meurmania ja Sidenbladhia hän syytti idealismista.[12] Rationalisointi oli yksi sota-ajan suunnittelun ja arkkitehtuurin avainteemoista. Laisaari kehitteli sodan jälkeisellä kaavoittajan urallaan rationalisoinnin käytännön sovelluksia, muun muassa modernia autokaupunkia.[13]

Viipuri: historiallinen kaupunki ja modernisaation laboratorio

Rajakaupunki Viipurin historia ja kulttuuriperintö koettiin merkityksellisiksi ja symbolisiksi varsinkin sodan aikana. Sodan tuhot lisäsivät kiinnostusta erityisesti historiallista Linnoituksen

kaupunginosaa kohtaan. Viipurin menettäminen Neuvostoliitolle talvisodan päätteeksi ja kaupungin uudelleenvaltaus elokuussa 1941 sekä näihin tapahtumiin liittyneet voimakkaat tunteet vahvistivat käsityksiä paikan ja sen historian ainutlaatuisuudesta.

Esimerkiksi Laisaari pohti Viipuria kaavoittaessaan useaan otteeseen vanhan ja uuden yhteensovittamista. Entinen kaupunginarkkitehti Ragnar Ypyä totesi, että alue ”pitäisi säilyttää Viipurin omalaatuisena sydämenä”.[14] Kaupungin vanhimpia osia ehdotettiin julistettavaksi vanhaksi kaupunginosaksi silloisen rakennussäännön mukaisesti.[15]

Modernisaatio ja historiallinen kaupunkikuva törmäsivät vanhankaupungin tulevaisuutta koskeneessa keskustelussa. Sekä Uno Ullbergin ehdotus avoimesta korttelirakenteesta ja kolmikerroksisista lamellitaloista vanhankaupungin tuntumaan että Juhani Viisteen (1890–1949, ent. Vikstedt) ehdotus leventää vanhankaupungin katuja saivat osakseen kritiikkiä.[16] Kriitikoille vanhakaupunki oli erityistapaus muuten vahvasti modernisoituna hahmotellussa Viipurin tulevaisuudessa.

Sota-ajan välttämättömyydet ja haasteet yhdistyivät tuhojen korjaamiseen ja uuden kehittämiseen. Viipurin sodanaikainen suunnittelu on esimerkki rationalisointi-ideologian vahvistumisesta arkkitehtuurissa sodan aikana. Rationalisoinnista tuli ”kansallinen välttämättömyys” kriisiajan suomalaisessa yhteiskunnassa.[17]

Viipurin sodanaikaisen suunnittelun kokemuksia hyödynnettiin sodanjälkeisessä yleiskaavoituksessa. Yleiskaavoitus puolestaan viitoitti tietä kokonaisten alueiden suunnittelulle, seutukaavoitukselle. Sotaolot toivat poikkeuksellisia mahdollisuuksia ottaa käyttöön uusia tilan järjestämisen tapoja ja ulottaa kaavoitusta myös maaseudulle. Suomalaiset arkkitehdit pitivät sodanaikaista Karjalan suunnittelua esimerkillisenä ja mallina muulle Suomelle.[18]

Sota aktivoi eri alojen asiantuntijoita valjastamaan osaamistaan sekä vaikeasta tilanteesta selviämistä että tulevaisuutta varten. Arkkitehdit ja kaupunkisuunnittelijat pyrkivät vahvistamaan asemaansa yhteiskunnassa. He toivat arkkitehtoniset taidot ja asiantuntemuksen osaksi sota-ajan valtarakennetta ja käyttivät aktiivisesti mediaa.[19] Sodan luoma tuho, epävarmuus ja kaaos tarvitsivat vastapainokseen uskoa tasapainon ja järjestyksen mahdollisuuteen: arkkitehtien edustamalle suunnittelumielisyydelle oli tilausta.

Viipuri oli sota-ajan laboratorio, jossa testattiin ajatuksia tehokkuudesta, laskennallisuudesta ja rationaalisuudesta – modernisaatiosta. Arkkitehdit näkivät itsensä jälleenrakennuksen upseereina, joilla oli tilaisuus kaavailla sodan tuhojen tilalle entistä parempia elinympäristöjä. Kaupunkisuunnittelun uusimmat ajatukset – rationaalisuus, tehokkuus, korkea rakentaminen, avoin korttelirakenne, kaupungin toimintojen järjestäminen – sekä näiden sovittaminen yhteen historiallisen kaupungin luonteen ja symbolisen aseman kanssa olivat Viipurin kaupunkivisioiden keskeisimmät ainesosat. Yleiskaavoituksen ohella kaupungin keskustan suunnitteluun panostettiin sodan viime vaiheisiin saakka. Vielä vuonna 1944 järjestettiin keskusta-alueiden suunnittelukilpailu. Kilpailutyöt jäivät arkkitehtien piirustuspöydille neuvostosotilaiden vallattua kaupungin 20.6.1944.

Viitteet

1 Meurman 1978, 76.

2 KA. Viipurin kaupungin rakennustoimiston asemakaavaosaston arkisto. IV 45 Ha 1. Olavi Laisaari, muistiinpanoja Viipurin yleiskaavaselostusta varten, päiväämätön; Hämynen 2013a, 77–85.

3 Shikalov 2013, 25–69, erit. 36, 68–69; Shikalov 2016, 243–248.

4 ”SAFAn kokous 22.12.1941”. *Arkitekten* 1941, 35; ”SAFAs återuppbyggnadsmöte 31.1.–1.2.1942”. *Arkitekten* 1942, 5.

5 Esim. Berger 2018, 271.

6 KA. Viipurin kaupungin hoitokunnan arkisto. Hd:4. Muistio ”Asemakaavallisia näkökohtia Viipurin jälleenrakentamisessa”, Helsinki helmikuu 1943.

7 Kuujo 1996, 67.

8 KA. Viipurin kaupungin hoitokunnan arkisto. Göran Sidenbladh, ”Viipurin jälleenrakentamista koskevien tutkielmien yhteenveto”, Vyborg 4.4.1942 ja raportit erityiskysymyksistä.

9 KA. Viipurin kaupungin hoitokunnan arkisto. Hd:4. Muistio ”Asemakaavallisia näkökohtia Viipurin jälleenrakentamisessa”, Helsinki helmikuu 1943.

10 KA. Viipurin kaupungin hoitokunnan arkisto. Hd:4. Muistio ”Asemakaavallisia näkökohtia Viipurin jälleenrakentamisessa”, Helsinki helmikuu 1943.

11 KA. Viipurin kaupungin rakennustoimiston asemakaavaosaston arkisto. IV 45. Ha 1. Olavi Laisaari: Viipurin uuden asemakaavoituksen yleisiä suuntaviivoja, päiväämätön luonnos, [1942?]. Laisaaren viimeistelty versio yleiskaavasta on päivätty 22.5.1944, kuukautta ennen kuin neuvostosotilaat valtasivat Viipurin. KA. Viipurin kaupungin rakennustoimiston asemakaavaosaston arkisto. IV 45 Ha 2. Olavi Laisaari, Viipurin kaupungin yleisasemakaavan selostus, 22.5.1944.

12 KA. IV 45 Ha 1. Laisaaren muistio ”Millaiseksi Viipuri jälleenrakennetaan?”, 27.8.1943.

13 Niskanen 2012.

14 Ragnar Ypyä. ”Den bör kunna bevaras som Viborgs egenartade hjärta”. *Arkitekten* 1941, 130.

15 KA. Viipurin kaupungin hoitokunnan arkisto. Muinaistieteellisen toimikunnan (Kansallismuseon) kirje Viipurin kaupungin hoitokunnalle 30.1.1942, No 264.

16 Juhani O. V. Viiste. ”Genom svårigheter till seger”. *Arkitekten* 1941, 151–152; Viipurin kaupungin hoitokunnan arkisto. Hd:4. Muistio ”Asemakaavallisia näkökohtia Viipurin jälleenrakentamisessa”, Helsinki helmikuu 1943. Uno Ullbergin Viipurin jälleenrakennussuunnitelmista: Berger 2020, 161–166.

17 Nupponen 2000, 137.

18 Nupponen 2000, 169; ”SAFAn kokous 12.3.1943”. *Arkitekten* 1943, 3–4.

19 ”SAFAs återuppbyggnadsmöte 31.1.–1.2.1942”. *Arkitekten* 1942, 7–8; Standertskjöld 2008.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA), Mikkeli

Viipurin kaupungin hoitokunnan arkisto

Hd:4 Otto-Iivari Meurmanin asemakaavaehdotus Viipurin kaupungin jälleenrakentamista varten

Viipurin kaupungin rakennustoimiston asemakaavaosaston arkisto

IV 45 H Asiakirjat

IV 45 Ha 1–2 Asemakaavoihin ja niiden muutoksiin liittyvät asiakirjat 1937–1944

IV 45 I Kartat ja piirustukset 1937–1944

Sanoma- ja aikakauslehdet

Arkitekten 1941, 1942, 1943

Painetut lähteet ja tutkimuskirjallisuus

Berger, Laura (2018). *The Building that Disappeared. The Viipuri Library by Alvar Aalto*. Aalto University publication series. Doctoral Dissertations 127/2018. Helsinki. Väitöskirja.

Berger, Laura (2020). ”Jälleenrakennussuunnitelmat – uutta ja vanhaa Viipuria”. *Uno Ullberg – Viipurin arkkitehti*, toim. Netta Böök, Kari Immonen & Laura Berger. Helsinki: Arkkitehtuurimuseo, 161–166.

Hämynen, Tapio (2013a). “Viipuri elää – Viipuri herää”. *Viipurin kadotetut vuodet 1940–1990*, toim. Tapio Hämynen & Yury Shikalov. Helsinki: Tammi, 77–85.

Hämynen, Tapio (2013b). ”Viipuri vuonna 1939”. *Viipurin kadotetut vuodet 1940–1990*, toim. Tapio Hämynen & Yury Shikalov. Helsinki: Tammi, 9–23.

Korvenmaa, Pekka (1992). “War destroys and war organizes. Architects and crisis”. *The Work of Architects, The Finnish Association of Architects 1892–1992,* toim. Pekka Korvenmaa. Helsinki: The Finnish Association of Architects & The Finnish Building Centre Ltd, 113–127.

Kuujo, Erkki (1996). ”Viipurin kaupungin hoitokunnan vaiheet 1942–1948”. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 11*. VSKS: Helsinki, 62–81.

Meurman, Otto-Iivari (1978). ”Rakennustoiminta”. *Viipurin kaupungin historia V osa, vuodet 1917–1944*. Torkkelin Säätiö: Helsinki.

Neuvonen, Petri (2017). *Linnoituksesta historialliseksi muistomerkiksi. Viipurin vanhakaupunki 1856–1939*. Aalto-yliopiston julkaisusarja. Doctoral Dissertations 164/2017. Helsinki. Väitöskirja.

Niskanen, Riitta (2012). *Selvitys Lahden sodanjälkeisestä rakennusperinnöstä*. Lahden historiallisen museon julkaisuja 3. Helsinki.

Nupponen, Terttu (2000). *Arkkitehdit, sota ja yhdyskuntasuhteiden hallinta. Alvar Aallon Kokemäenjokilaakson aluesuunnitelma tilansäätelyprojektina*. Bibliotheca Historica 52. Helsinki: SHS.

Salmela, Ulla (2004). *Urban Space and Social Welfare. Otto-Iivari Meurman as a Planner of Finnish Towns 1914–1937*. Taidehistoriallisia tutkimuksia, Studies in Art History. Helsinki: Taidehistorian seura – Society for Art History in Finland.

Shikalov, Yuri (2016). ”Viipuri 1940-luvulta 2000-luvulle: neuvostoliittolainen, suomalainen, venäläinen”. *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. VSKST 18. Helsinki: VSKS, 243–248.

Shikalov, Yury (2013). ”Viipuri nollapisteessä 1940–1941”. *Viipurin kadotetut vuodet 1940–1990*, toim. Tapio Hämynen & Yury Shikalov. Helsinki: Tammi.

Standertsjöld, Elina (2008). *Arkkitehtuurimme vuosikymmenet 1930–1950*. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo, Rakennustietosäätiö RTS, Rakennustieto Oy, 60–63.

YURY SHIKALOV

Kaunisteltu todellisuus

Viipuri neuvostovalokuvissa sodan aikana ja pian sodan jälkeen

Johdanto: kuvatun todellisuuden monipuolisuus

Viime vuosituhannen lopussa humanististen tieteiden piirissä visuaalisiin lähteisiin alettiin suhtautua uudella tavalla. Valokuvista, elokuvista, piirroksista ja muusta visuaalisesta aineistosta tuli tutkimuslähteitä, joita tulkitaan ja käytetään argumentaatioissa tekstien rinnalla. Käsite ”visuaalinen antropologia” vakiintui Suomessa jo 1970-luvulla.[1] Visuaalinen etnografia ja visuaalinen sosiologia saivat oman paikkansa osana visuaalista tutkimusta. Myös historian tutkimuksessa tapahtui 1900-luvun lopussa ”visuaalinen käänne”.[2] Esimerkiksi valokuvat, jotka perinteisesti olivat olleet vain tekstien kuvittajia, on nostettu visuaalisen historian tutkimuksissa keskiöön. Tällöin niistä tulee varsinaisia tutkimuksien kohteita.[3]

Kuvalliseen aineistoon pohjautuvissa tutkimuksissa eräs keskeinen lähestymistapa on kuvien semioottinen tulkinta, jonka avulla pyritään purkamaan kuvien koodausta ja avaamaan niiden sellaisia sisältöjä, jotka eivät välttämättä avaudu ensisilmäyksellä ilman pohjatietoja. Uranuurtajana tässä keskustelussa pidetään ranskalaista kirjallisuudentutkijaa Roland Barthesia, joka jo 1960-luvun lopussa nosti esiin valokuvien semiotiikkaan liittyviä seikkoja teoksessaan *Système de la mode*. Barthesin teorian mukaan jokaisesta valokuvasta löytyy kaksi semioottista sanomaa: denotatiivinen ja konnotatiivinen. Denotatiivinen sanoma on valokuvapaperille tallennettu reaalimaailman analogia, se kuuluisa ”pysäytetty hetki” ilman tulkintoja tai lisämerkityksiä. Valokuvan konnotatiivinen sanoma taas tarkoittaa sitä piilotettua sisältöä ja merkitystä, jonka kuvan tekijä on kuvaan rakentanut.[4] Roland Barthesin kirjoitus vahvistaa sitä oletusta, että jokainen valokuva on tavallaan lavastettu. Jopa elottomien rakennuksien tai maisemien kuvat ovat suunniteltuja, ja niihin on pyritty lisäämään konnotatiivista sisältöä. Etnografisia valokuvia tutkinut Jekaterina Tolmatševa toteaa, että tietynlainen lavastus tapahtuu, vaikka valokuvauksen objekti olisi täysin tietämätön kuvauksesta. Valokuvaaja valitsee kuvauksen aiheen, kuvauskohteen ja kuvakulman, joten elottomillekin kuvausobjekteille yleensä pyritään antamaan jonkinlaista sisäistä merkitystä.[5]

Valokuvan konnotatiivinen sanoma ei ole aina selkeä, eikä se välttämättä avaudu ensisilmäyksellä. Valokuvaan piilotetun sisällön lukeminen vaatii usein tietoja paitsi kuvatusta objektista ja tapahtumasta niin myös kuvan ottajasta. Objektien tai tapahtumien ikuistamisen lisäksi jokaisessa valokuvassa on aina olemassa sisältö, joka liittyy kuvaajaan. Kameran takana on aina ihminen, jolla on omat näkemyksensä siitä, miltä valokuvan pitäisi näyttää. Valokuvaajan persoona, hänen ammattitaitonsa ja odotuksensa, kuten myös yhteiskunnassa hallitsevat esteettiset ja ideologiset normit – kaikki nämä tekijät vaikuttavat kuvan sisältöön jo kuvauksen suunnitteluvaiheessa. Barthesin mukaan valokuvaaja käsittelee kuvausobjektia ensin kuvaamisen hetkessä ja sitten vielä kehitysprosessin aikana. Tämä käsittely pohjautuu yleensä sen yhteisön kulttuuriin, jonka piirissä kuvaaja toimii.[6] Toisin sanoin valokuvaaja toimii niiden moraalisten ja yhteiskunnallisten normien mukaan, jotka hän on omaksunut. Hän myös pyrkii täyttämään yhteisön ja valokuvan tilaajan odotuksia.

Näin ollen se yleinen näkemys, jonka mukaan valokuvat kuvaavat todellisuutta sellaisena kuin se on, on visuaalisen tutkimuksen kannalta liian yksipuolinen. Valokuvat ovat ennen kaikkea valokuvaajien luomia representaatioita. Tästä syystä visuaalisessa tutkimuksessa kiinnitetään paljon huomiota valokuvausprosessiin sinänsä. Kuten valokuvatutkimukseen erikoistunut filosofi Viktor Krutkin toteaa: ”Valokuvatapahtuman tutkiminen on yhtä kiinnostavaa kuin valokuvien sisältöjen tutkiminen”.[7]

Myös lehtivalokuvat ovat tietoisten prosessien tuloksia. Yleensä ohjeet kuvaukseen tulevat lehtien päätoimittajilta, jotka puolestaan noudattavat yhteiskunnassa vallitsevia sääntöjä ja normeja. Erityisesti niissä valtioissa, joissa lehdistö ei ole riippumaton valtion valvonnasta, lehdistökuvaajien on pakko alistua ideologian ja politiikan vaatimuksiin. Mediavalokuvauksen historiaa tutkinut Maria Krašeninnikova toteaa, että Neuvostoliitossa lehdistövalokuvat toimivat ennen sotaa ”voimakkaana ideologisena välineenä” ja sodan aikana niistä tuli ”kommunistipuolueen propaganda-ase”. Vasta 1950-luvun lopulla Neuvostoliitossa alettiin jälleen puhua sanoma- ja aikakauslehtivalokuvauksen informatiivisesta ja dokumentaarisesta luonteesta.[8] Neuvostoliitossa oli tavallista, että lehtikuvaajat joutuivat noudattamaan päätoimittajien ohjeita. Lähes aina valokuvaaminen tapahtui puitteissa, joita poliittinen sensuuri ja tiukasti määritellyt teemat asettivat, ja joiden sisällä neuvostoliittolaisten lehtikuvaajien oli työskenneltävä. Jos puitteisiin sopivaa kohdetta ei löytynyt, turvauduttiin lavastamiseen, tai valokuvaajat joutuivat etsimään sellaisia kuvakulmia, jotka täyttäisivät valokuville asetetut sisällölliset vaatimukset.

Näissä olosuhteissa valokuvaajien kokemus ja ammattitaito nousivat keskeiseen asemaan.

Neuvostoliittolaiset valokuvaajat Viipurissa sotien aikana

Tässä artikkelissa tarkastelen Viipuria toisen maailmansodan aikana ja välittömästi sodan jälkeen otetuissa neuvostoliittolaisissa valokuvissa. Suurta osaa Neuvostoliitossa sotien aikana otetuista valokuvista säilytetään Venäjän valtiollisessa elokuva- ja valokuva-arkistossa (*Rossijski gosudarstevennyi arhiv kinofotodokumentov*, *RGAKFD*), joka on Venäjän keskeinen valokuva-arkisto. Arkistosta löytyy yhteensä noin 880 valokuvaa talvisodan tapahtumista, ja niiden joukossa on noin 80 valokuvaa, jotka on otettu Viipurin valloituksen aikana ja pian sen jälkeen. Viipuria ovat kuvanneet ainoastaan ammattivalokuvaajat, jotka työskentelivät Neuvostoliiton suurimmissa lehdissä.

Suurimman osan Viipurissa talvisodan aikana otetuista valokuvista, noin 50 kuvaa, on ottanut Nikolai Petrov. Petrov oli aloittanut työnsä *Izvestia*-lehdessä vuonna 1924, joten talvisodan aikana hän oli jo varsin kokenut lehtikuvaaja.[9] Toinen Viipurissa keväällä 1940 käynyt valokuvaaja oli Viktor Tjemin. Talvisodan aikana Tjemin työskenteli kuvaajana Neuvostoliiton keskeisessä sanomalehdessä *Pravdassa*.[10] *RGAKFD*:n arkiston kokoelmista löytyy noin 20 valokuvaa, jotka Tjemin on ottanut Viipurista maaliskuussa 1940. Tjemin oli tunnettu näyttävistä panoraamavalokuvistaan, joita hän otti myös Viipurissa. Maaliskuussa 1940 Viipuria kuvasivat myös *Sojuzfoto*-trustin Leningradin osaston valokuvaaja Emmanuil Haikin sekä Neuvostoliiton johtavan uutistoimiston *TASS*:in valokuvaaja Rafail Mazelev. Kummaltakin kuvaajalta löytyy *RGAKFD*:n valokuva-arkiston kokoelmista kolme Viipurissa vuonna 1940 otettua kuvaa. Myöhemmin jatkosodan aikana Mazelev työskenteli Leningradin rintamalla ja otti paljon valokuvia saarretusta Leningradista ja sotilaiden arjesta Karjalankannaksella.

Myös jatkosodan aikana vuonna 1944 Viipuria kuvasivat lehtikuvaajat, jotka edustivat Neuvostoliiton johtavimpia uutistoimistoja ja sanomalehtiä. Tunnetuin heistä oli Arkadi Šaihet, joka työskenteli *Ogonjok*-kuvalehdessä, mutta hänen reportaasejaan julkaistiin monissa muissakin lehdissä. Šaihet aloitti valokuvaajauransa jo 1920-luvun alussa. 1930-luvulla hänestä tuli todellinen valokuvareportaasien mestari.[11] *Izvestia*-lehteä varten Viipuria valokuvasi Samari Gurari, joka oli työskennellyt lehdessä jo 1930-luvun alusta lähtien.[12] Grigori Tšertov puolestaan työskenteli *TASS*-uutistoimiston Leningradin osastolla. Sodan aikana hän valokuvasi paljon saarretussa Leningradissa, ja kesällä 1944 hän seurasi neuvostoarmeijan etenemistä Karjalankannaksella. Myös Svajtoslav Sutšatov työskenteli sodan aikana Leningradin alueella. Venäjän valtiollisessa elokuva- ja valokuva-arkistossa on säilynyt noin 50 valokuvaa, joita Sutšatov

on ottanut Pietarhovissa, Viipurissa ja Kannaksella.[13] Neuvostoliittolaisten merivoimien toimintaa Viipurin alueella kuvasi Sergei Šimanski.[14]

Sankareita ja valoisaa elämää: katsaus neuvostoliittolaiseen lehtikuvaukseen

Neuvostoliiton historian alkuvaiheessa lehtikuvaajilla oli vielä suhteellisen paljon vapautta työssään. He pystyivät kokeilemaan erilaisia tyylejä, kehittämään uusia tekniikoita ja toimimaan vapaina taiteilijoina, joille nuori neuvostovaltio avasi monenlaisia mahdollisuuksia. Valokuvauksen historiaa Neuvostoliitossa tutkinut Valeri Valran kutsuu vuosia 1925–1935 neuvostoliittolaisen lehtivalokuvauksen kulta-ajaksi. Tuolloin neuvostoliittolainen valokuvajournalismi oli avoin innovatiivisille ideoille ja kehittyi nopeasti.[15] Aikakaudella muodostuivat neuvostoliittolaisen valokuvareportaasin parhaat käytännöt, ja neuvostoliittolainen lehdistövalokuvaus sai mainetta myös ulkomailla.[16]

Tilanne alkoi kuitenkin huonontua vähitellen jo 1930-luvun alussa. Vuonna 1928 Josif Stalinista tuli Neuvostoliiton johtaja, ja maassa alkoi kiristyvän diktatuurin aika. Sanomalehtien vapautta alettiin rajoittaa, ja julkaistavaksi hyväksyttiin vain ideologisesti ”oikeaa” materiaalia. Kontrolli koski myös lehtikuvia. Vuonna 1931 perustettiin trusti *Sojuzfoto* (suom. neuvostovalokuvaus), jonka tehtävänä oli toimittaa keskitetysti valokuvia kaikille Neuvostoliiton kustantamoille sekä lehdistölle. Trusti valvoi myös valokuvien ideologista sisältöä. Lehtikuvaajien annettiin ymmärtää, että neuvostoliittolaisissa sanoma- ja aikakauslehdissä ideologia ja politiikka olivat totuudenmukaisuutta tärkeämpiä. Valokuvaajien tehtäväksi määrättiin etsiä ja kuvata visuaalisia todisteita, jotka osoittivat valtion politiikan ja ideologian olevan menestyksellistä. Jos sopivia kuvauskohteita ei löytynyt, niitä luotiin. Näin lehdistössä hyväksyttiin valokuvien lavastaminen ennalta määrättyjen ohjeiden mukaan.[17]

1930-luvun jälkipuoliskolla Neuvostoliiton lehdistö oli jo tiukassa valvonnassa. Sen toimintaa valvoivat paikalliset kommunistisen puolueen elimet, jotka sensuroivat kaikkia julkaistavaksi tarkoitettuja aineistoja. Sanomalehtikuvien ei enää odotettu olevan informatiivisia, vaan lehtikuvaajilta vaadittiin kuvia, jotka esittivät näyttävästi neuvostokansalaisten ”valoisaa elämää”. Kuvat negatiivisista tapahtumista eivät enää päässeet lehtien sivuille. Todellisuudessa elämä Neuvostoliitossa 1930-luvulla ei antanut paljon aihetta optimismiin. Sotaa edeltävinä vuosina neuvostoliittolaiset sanomalehdet olivat täynnä kuvia hymyilevistä työn sankareista ja mahtavista kulttuuri- ja juhlatapahtumista. Lehdistön valokuvista tuli poliittisten iskulauseiden kuvitusta, niiden tarkoituksena ei enää ollut objektiivisen informaation esittäminen vaan ideologian visuaalistaminen.[18]

Saksan hyökkäys Neuvostoliittoon 22.6.1941 aiheutti suuria muutoksia neuvostolehdistössä. Jo kesäkuun 24. päivänä aloitti toimintansa valtakunnallinen tiedotustoimisto *Sovinformbyro* (suom. neuvostoliittolainen informaatiotoimisto), jonka tehtävänä oli tiedottaa kansalaisille tilanteista taistelukentillä. Maan keskeisissä lehdissä perustettiin sotilasosastoja, kun taas jotkut pienemmät sanomalehdet lakkautettiin tai korvattiin rintamalehdillä. Vuoden 1942 loppuun mennessä koko Neuvostoliiton lehdistö koostui neljästä valtakunnallisesta keskussanomalehdestä, 13 rintamalehdestä, 33 armeijakuntalehdestä, 60 armeijasanomalehdestä ja 600 divisioona- ja prikaatilehdestä. Lisäksi sodan aikana toimi 20 aikakauslehteä ja kolme kuvalehteä. Rintaman tapahtumista uutisoivat yhteensä yli 200 valokuvaajaa ja noin 950 kirjeenvaihtajaa.[19]

Hallitus asetti lehdistölle yleisen vaatimuksen, jonka mukaan sen päätehtävänä oli yhdistää kansaa ja mobilisoida kansakuntaa taistelemaan vihollista vastaan. Lehtikuvaajilta vaadittiin kuvia, jotka kohottivat sotilaiden taistelumoraalia rintamalla ja innoittivat siviilejä tekemään urhoollisesti töitä kotirintamalla. Valokuvissa ei saanut olla mitään sellaista, mikä saattoi herättää epäilystä puna-armeijan voimasta tai voitontahdosta. Kuvia kaatuneista tai haavoittuneista neuvostosotilaista ei julkaistu, ja lehtien valokuvissa neuvostosotilaat esitettiin aina siististi pukeutuneina, valppaina ja valmiina taistelemaan vihollista vastaan. Sensuuria tiukennettiin, mutta toisaalta lehtikuvaajat saivat lisää vapautta, sillä he pystyivät jälleen kuvaamaan todellisia tapahtumia. Heidän ei enää tarvinnut keksiä tarinoita, koska sodan todellisuus oli niin dramaattinen, ettei liioittelulle tai lavastukselle ollut samalla tavalla tarvetta kuin aikaisemmin.[20]

Lehtikuvaajille asetetut vaatimukset muuttuivat sodan edetessä. Vuosina 1941–1942, jolloin puna-armeija kärsi raskaita tappioita, valokuvat neuvostojoukkojen vetäytymisestä ja sotaa pakenevista siviileistä olivat kiellettyjä. Nähtiin, että tällaiset valokuvat herättäisivät epäluottamusta puna-armeijaa ja hallitusta kohtaan. Suosituiksi aiheiksi tulivat sen sijaan kommunistien ja komsomolien kokoukset rintamalla. Myös kuvia sotilaiden jokapäiväisestä elämästä juoksuhaudoissa julkaistiin usein. Sodan keskivaiheilla, jolloin vihollisjoukkojen eteneminen oli pysäytetty, lehdistön valokuvien aihepiiri laajeni huomattavasti. Sankareiden kuvien ohella alettiin julkaista valokuvia vangeiksi joutuneista ja kuolleista saksalaisista, tuhotusta vihollisen kalustosta sekä vihollisjoukkojen julmuuksista miehitetyillä alueilla. Näillä kuvilla pyrittiin torjumaan huhuja Saksan armeijan vahvuudesta ja voittamattomuudesta sekä nostamaan sotilaiden taistelutahtoa. Sodan lopussa, kun puna-armeija eteni Keski-Eurooppaan, lehtikuvaajilta odotettiin kuvia eurooppalaisten kaupunkien vapauttamisesta, paikallisväestön riemusta ja lopulta Berliinin valloi-

tuksesta. Tällöin alettiin julkaista myös lyyrisempiä valokuvia, jotka kertoivat sotilaiden ja siviilien unelmista ja toiveista sodan jälkeen.[21]

Määräyksien rikkomisesta rangaistiin ankarasti. Esimerkiksi *Izvestija*-lehden valokuvaaja Dmitri Baltermants joutui vuonna 1942 rangaistuspataljoonaan vain siksi, että lehden toimittaja oli laittanut vääriä tekstejä hänen valokuviensa alle. Vaikka syy ei ollut valokuvaajan, hän sai kovan rangaistuksen, joka päättyi haavoittumiseen tammikuussa 1943. Leningradilainen amatöörivalokuvaaja Aleksandr Nikitin taas sai vankileirituomion vain siitä, että hän oli ottanut kolme kuvaa Leningradista pommitusten jälkeen. Tuomion syynä oli amatöörivalokuvauksen kiellon rikkominen.[22]

Kielloista huolimatta monet kuvaajat ottivat kuvia myös kielletyistä aiheista, kuten kaatuneista ja haavoittuneista neuvostosotilaista tai siviilien kärsimyksistä. Kiellettyjä valokuvia säilytettiin omissa arkistoissaan. Aikaisemmin kielletyt sotavalokuvat ilmestyivät näyttelyihin ja kuvalehtien sivuille vasta Nikita Hruštšovin aikana 1960-luvulla, jolloin neuvostoyhteiskunta osin vapautui. Kuvat antoivat sodalle ”uudet kasvot”, ja monet niistä osoittautuivat todellisiksi mestariteoksiksi.[23] Myös saksalaisten sotilaiden ottamat amatöörivalokuvat tarjosivat uutta näkökulmaa sodan arkeen. Amatöörivalokuvausta ei ollut kielletty Saksan armeijassa, joten elämää rintamalla ja miehitetyillä alueilla kuvattiin hyvinkin paljon. Esimerkiksi itseään ”valokuva-arkeologiksi” kutsuva ukrainalainen valokuvatutkija Artur Bondar on löytänyt tuhansia tällaisia valokuvia ja negatiiveja Länsi-Euroopan kirpputoreilta.[24]

Neuvostoliitossa poliittinen diktatuuri vähensi valokuvaajan persoonan merkitystä. Tuloksena oli stereotyyppisiä valokuvia, joiden sisältö oli rakennettu ideologisten ja propagandististen vaatimusten ja kliseiden mukaisesti. Siitä huolimatta taitavat valokuvaajat onnistuivat luomaan jopa taideteoksia sodan arjesta ja sodanjälkeisestä elämästä. Tämä ilmenee hyvin myös niistä valokuvista, joita neuvostoliittolaiset valokuvaajat ottivat ”vapautetussa” Viipurissa vuosina 1940–1941 ja 1944–1946.

Viipurilainen elämä neuvostoliittolaisissa valokuvissa talvisodan jälkeen

Talvisota päättyi Moskovassa 12.3.1940 solmittuun rauhansopimukseen. Seuraavana päivänä *Pravda* kirjoitti, kuinka puna-armeijan sotilaat valtasivat Viipurin noin kello 7 aamulla ”kaksi tuntia kestäneen hyökkäyksen jälkeen”.[25] Taistelussa mukana ollut pataljoonakomissaari Belousov kuvaili ensimmäisiä minuutteja ”vapautetussa” kaupungissa seuraavasti:

> Kunniakas rykmenttimme saapui Viipuriin ensimmäisten osastojen joukossa. Kaduilla räjähtelivät vielä tykistöammukset ja miinat ja palavien talojen seinät

Venäläisiä lehtimiehiä ja kirjailijoita Viipurin linnan edustalla maaliskuussa 1940. Valokuvaaja: Nikolai Petrov. LOGAV.

> luhistuivat alas. Tämä oli Viipuri – kapeat kadut kaupungin laidalla, joita valaisivat lukuiset tulipalot. Talot hehkuivat niin, että lumet sulivat. [– –] Sotamiehet iloitsivat valtiomme uudesta voitosta. Heti kun tulitus oli loppunut, sotamiehet, jotka olivat vielä kuumissaan taisteluista, alkoivat tanssia keskusaukiolla. [26]

Vain kolme päivää kaupungin valtauksen jälkeen Viipuriin saapui ensimmäinen juna Leningradista. Juna oli täynnä korkea-arvoisia virkamiehiä, joiden tehtävänä oli arvioida kaupungin kuntoa ja laatia suunnitelmia kaupungin jälleenrakentamisesta.[27] Olettavasti junassa oli myös toimittajia ja lehtikuvaajia. Tätä oletusta tukevat valokuvat, joissa on kuvattu joukko sotilaspukuisia toimittajia Viipurin linnan edustalla. Kuvat on otettu aurinkoisena maaliskuun päivänä *Izvestia*-sanomalehden valokuvaaja Nikolai Petrovin toimesta.

Kaikissa Viipurissa talvisodan päättymisen jälkeen otetuissa valokuvissa näkyy niiden selkeän propagandistinen sävy. Neuvostoliiton hallituksen

Punaisenlähteentori maaliskuussa 1940. Valokuvaaja: Nikolai Petrov. LOGAV.

suunnitelman mukaan Viipuri oli muutettava ”uudeksi neuvostokaupungiksi”. Niinpä valokuvaajat pyrkivät näyttämään, kuinka nopeasti ja ahkerasti kaupungin uudet hallitsijat alkoivat toteuttaa hallituksen direktiiviä. Valokuvissa puna-armeijan sotilaat purkivat barrikadeja ja raunioita, korjasivat vaurioita ja puhdistivat katuja lumesta jo heti ensimmäisinä päivinä kaupungin valloituksen jälkeen. Tarkoituksena oli näyttää yleisölle urheita sotamiehiä, jotka ensin ”vapauttivat vanhan venäläisen Viipurin” suomalaisilta ”lahtareilta”, ja jotka nyt olivat hoitamassa kaupunkia kuntoon ja palauttamassa järjestystä sen kaduille.

Kuvaava esimerkki propagandavalokuvista on Viipurissa maaliskuussa 1940 otettu valokuva, jossa kaksi puna-armeijan sotilasta poseeraa Suomen itsenäistymisen kymmenvuotisjuhlien kunniaksi Viipurin Tervaniemen puistoon pystytetyn monumentin, Suomen Leijonan edessä. Paikalla oli Venäjän vallan aikana ollut Pietari Suuren patsas. Tuntematon valokuvaaja on rakentanut valokuvan komposition niin, että puna-armeijan sotilaiden hahmot hallitsevat koko kuvaa ja heidän taustallaan oleva leijonan figuuri näyttää pieneltä ja mitättömältä. Sotilaat on kuvattu asennoissa, jotka muistuttavat paljolti propagandajulisteiden piirrettyjen hahmojen asentoja. Kuvan tekijällä ei ole ollut tarkoitusta kuvata konkreettisia ihmisiä, vaan hahmoja, joista tulisi Viipurin

valloittamisen ja uuden elämän symboleja. Valokuvan sanoma oli selkeä: suomalainen aika Viipurissa oli ohi, ja vanhat symbolit olivat menettäneet merkityksensä. Sanoma toteutui vuoden 1941 alussa, kun Suomen Leijona purettiin ja sen tilalle nousi taas Pietari Suuren patsas.

Viipurissa otetuissa valokuvissa puna-armeijan sotilaat näyttävät terveiltä, hyvin pukeutuneilta ja usein iloisilta. Erityisen yleisiä olivat valokuvat, joissa sotilaat on kuvattu tutkimassa tuhottuja suomalaisia linnoituksia ja tekniikkaa. Talvisodan aikana otetut valokuvat eivät yleisestikään ottaen näyttäneet sodan arjen synkkää puolta. Haavoittuneita tai kuolleita puna-armeijan sotilaita ei saanut kuvata. Niiden satojen talvisodan aikana otettujen valokuvien joukosta, joita säilytetään Venäjän elokuva- ja valokuva-arkistossa, löytyy vain pari valokuvaa, jotka esittävät kaatuneita puna-armeijan sotilaita. Edes suomalaisia kaatuneita sotilaita ei kuvattu paljon. Sitä vastoin suomalaisissa arkistoissa on lukuisia valokuvia haavoittuneista, kaatuneista ja kuoliaaksi paleltuneista puna-armeijan sotilaista sekä sotavangeista.

Puna-armeijan sotilaat Suomen itsenäistymisen kymmenvuotisjuhlien kunniaksi pystytetyn monumentin edessä maaliskuussa 1940. Valokuvaaja: tuntematon. LOGAV.

Sodan tuhojen kuvaamista ei kuitenkaan pystytty välttämään kokonaan. Muun muassa Nikolai Petrovin valokuvissa näkee palavia taloja, raunioita ja kaduille heitettyjä siviilien tavaroita. Puna-armeija oli saanut haltuunsa kaupungin, joka oli kärsinyt pahasti ennen kaikkea venäläisten pommituksista ja tykistötulesta.[28] Neuvostopropagandan kannalta se tosiseikka, että neuvostoliittolaiset lentokoneet ja tykit olivat aiheuttaneet Viipurille suurta tuhoa, ei ollut eduksi, joten tuhot pantiin suomalaisten syyksi. Tarkastuskomitea, joka saapui Leningradista Viipuriin arvioimaan kaupungin kuntoa, kirjoitti raportissaan:

> Täytyy panna merkille, että kaikki tuhot ovat vihollisten tahallisten tekojen seurauksia, vain osa asunnoista on kärsinyt pommituksista tai tykistömme tulituksista. Ei ole yhtäkään asuntoa, jossa suojeluskunnan rosvojoukot eivät olisi

> riehuneet. Tämän näkee siitä, että peilit, lasiovet, arvokkaat huonekalut, maalaukset, kirjat, taideteokset, astiat, vaatteet – kaikki on rikottu, särjetty ja heitetty ulos tahallisesti. Ryöstöjen ja tuhojen jäljet ovat näkyvissä kaikissa asunnoissa.[29]

Neuvostopropagandan näkökulmasta oli yhtä lailla vaikeaa selittää, miksi Viipurin katukuvassa ei näkynyt yhtäkään suomalaista asukasta. Neuvostoliittolainen lehdistö nimittäin väitti, että puna-armeija tuli vapauttamaan suomalaiset työläiset sorrosta. Jos väite sorrosta ja vapauttamisesta haaveilevista suomalaisista olisi pitänyt paikkansa, niin Viipurin kadut olisivat olleet täynnä iloisia kaupunkilaisia. Neuvostosotilaat eivät kuitenkaan nähneet yhtäkään suomalaista siviiliä. Viipuri oli aavemaisen tyhjä, kun ”vapauttajat” marssivat sen kaduille. Selitys keksittiin välittömästi. Neuvostokansalaisille kerrottiin, että ”julmat suojeluskuntalaiset” ovat pakottaneet viipurilaiset jättämään asuntonsa ja siirtymään Suomen puolelle. Tarkastuskomitea totesi raportissaan seuraavasti:

> Kaikki asunnot ilmentävät ryöstöjä ja tuhoja. Suuret määrät perheiden valokuva-albumeja, muotokuvia sekä välttämättömiä tavaroita, jotka jätettiin asuntoihin, kertovat siitä, että asukkaat karkotettiin pois kiireessä ja väkivaltaisesti. Siitä todistavat myös suomalaisten sotilaiden kertomukset sotatoimien päättymisen jälkeen.[30]

Tyhjäksi jäänyt Viipuri oli täytettävä uudella väestöllä. Neuvostopropagandan mukaan Viipuri oli asutettava ”luotettavilla henkilöillä”, jotka olivat valmiit tekemään töitä ”urhoollisesti” ja tarvittaessa myös puolustamaan Leningradia. Uudisasutuksen kampanja käynnistettiin välittömästi. Jo muutama päivä sodan päättymisen jälkeen kaupunkiin alkoi saapua asiantuntijoita ja työläisiä Leningradista. Osa heistä tuli vapaaehtoisesti, osa taas oli komennettu rakentamaan ”uutta neuvosto-Viipuria”. Työkomennuksen jälkeen jotkut työntekijät jäivät kaupunkiin pysyvästi, toiset taas palasivat takaisin koteihinsa.[31]

Propaganda oli tärkeässä roolissa myös Viipurin uudisasuttamisessa. Keväällä 1940 neuvosto-lehdistö oli alkanut julkaista kertomuksia ja valokuvia Viipurin uudisasukkaista. Niissä kuvattiin siirtolaisille järjestettyjä juhlallisia vastanottoja rautatieasemalla sekä esitettiin hienoja kuvia teollisuuslaitoksista, ruokaloista ja kulttuuritapahtumista. Tarkoituksena oli näyttää Viipuri parhaassa valossa, herättää kiinnostusta ja saada houkuteltua uutta väestöä kaupunkiin. Viipuriin värvättiin asukkaita aktiivisesti muun muassa Valko-Venäjän länsiosista. Puna-armeija oli valloittanut näitä alueita syyskuussa 1939, kun Neuvostoliitto hyökkäsi Puolaan. Suurin osa alueiden asukkaista eli maaseudulla hyvin karuissa olosuhteissa, joten värvääjien kertomukset Viipurin asumisoloista ja työpaikoista olivat erittäin houkuttelevia köyhille

valkovenäläisille talonpojille. Paikallinen lehti *Viipurski bolševik* julkaisi useita samankaltaisia propagandakirjoituksia, joissa valkovenäläiset siirtolaiset kertoivat uudesta elämästään: ”Tulimme Viipuriin läntiseltä Valko-Venäjältä. Saimme suuren kunnian osallistua nuoren neuvostokaupungin jälleenrakentamiseen.”[32]

Lehdistössä julkaistiin myös valokuvia, joissa ei näkynyt lainkaan sodan aiheuttamia tuhoja, vaan siistejä katuja ja tyytyväisiä ihmisiä. Valokuvat kuten ”Leningradista saapunut työntekijöiden ryhmä Viipurin rautatieaseman ruokalassa” olivat kuin mainoksia, joiden avulla ihmisiä pyrittiin houkuttelemaan Viipuriin. Siirtolaisten ensimmäiset hetket Viipurissa toki saattoivat olla mukavia ainakin värväyskampanjan alussa, kun ensimmäiset tulijat saivat juhlallisia vastaanottoja rautatieasemalla. Myös Viipurin rautatieaseman hieno rakennus teki vaikutuksen. Eräs nainen muistelee: ”Pääsin isäni kanssa rautatieasemalle ja muistan yhä, kuinka ihmeissäni katsoin asemahallin koristeita ja kiiltäviä tiskejä”.[33]

Todellisuus ei ollut kuitenkaan yhtä hohdokasta, ja sodan karmeat jäljet pistivät uudisasukkaiden silmiin heti, kun he tulivat ulos asemarakennuksesta. Viipuriin ensimmäisinä saapuneet uudisasukkaat näkivät pommikuoppia ja jopa kaatuneiden ruumiita. Viipurissa vuonna 1940 syntynyt henkilö muisteli vanhempiensa kertomaa:

> Isäni ja äitini saapuivat Viipuriin vain kolme päivää sen jälkeen, kun kaupunki liitettiin Neuvostoliittoon. [–] Kun he poistuivat junasta, he kauhistuivat, sillä he näkivät kaduilla ruumiita, noen peittämiä raunioita ja pommikuoppia. Ensimmäinen vaikutelma kaupungista oli masentava.”[34]

Pommikuopat ja ruumiit kuitenkin hävisivät Viipurin kaduilta nopeasti. Kaupungin hallinto pyrki laittamaan ainakin keskustan hyvään kuntoon, vaikka tehtävä ei ollut helppo. Viipurin kunnallisosaston johtaja Bykasov raportoi 27.12.1940:

> Heti kun tykit vaikenivat ja kaupunki oli puhdistettu suomalaisista valkokaartilaisista, neuvostoliittolainen Viipuri alkoi elää normaalia neuvostoliittolaista elämää. Työläiset, virkailijat, insinöörit, teknikot, tiedemiehet ja taitelijat täyttivät kaupungin. [– –] Noin puolen vuoden aikana kaupungissa on tehty valtava työ: teollisuuslaitokset on jälleenrakennettu, kadut siivottu, asuin- ja virastorakennukset korjattu, vesijohto ja viemäri toimivat, sähkölinjat on kunnostettu, raitiovaunut ja linja-autot kulkevat, kaasulaitos toimii, kauppaverkosto kehittyy, koulut, klubitalo, elokuvateatteri, kirjasto, päiväkodit ja lastentarhat ovat toiminnassa yms.[35]

Bykasov lopetti raporttinsa optimistisesti:

> Vain puoli vuotta sitten kaupunki oli tuhottu ja myllätty, ilmassa lojui tulipalojen tuhka, ei ollut vettä eikä sähköä, kaupunki oli lähes kuollut. Nyt joulukuussa kymmenet tuhannet Viipurin neuvostokansalaiset asuvat puhtaassa, viihtyisässä kaupungissa, normaaleissa neuvosto-olosuhteissa.[36]

Kunnallisosaston johtajan raportti vaikuttaa kuitenkin liioittelulta. Vajaa kuukausi raportin jälkeen tammikuussa 1941 paikallinen lehti antoi melko surkean kuvan Viipurin katujen kunnosta:

> Karjalankadulla, Torkkelinkadulla sekä muilla kaduilla talojen seinät ovat kaikenlaisten ilmoitusten peitossa. [– –] Kauppatoria ei ole siivottu useaan viikkoon. Leningradin, Koiviston ja Sortavalan teiden varrella rauniot ovat muuttuneet kaatopaikoiksi.[37]

Joka tapauksessa Viipurin uudisasukkaiden arkielämä alkoi normalisoitua. Vuoden 1941 alussa Viipurissa toimi jo useita kymmeniä kauppoja ja ravintoloita, oli avattu teatteri ja kaksi elokuvateatteria, ja kaupungissa ilmestyi kaksi sanomalehteä.[38] Lehdistö jatkoi propagandakuvien julkaisemista, sillä oli tärkeää esittää neuvostokansalaisille ja myös koko maailmalle, että elämä neuvosto-Viipurissa oli viihtyisää. Kuvaava esimerkki tällaisista propagandakuvista on vapunpäivän valokuvareportaasi, jonka uutistoimisto *TASS* julkaisi keväällä 1941. Erityisen havainnollinen on reportaasin valokuva, joka on otettu Torkkelinkadulla, Helsingin Osakepankin entisen rakennuksen edustalla. Tämän valokuvan hahmot edustavat hyvin Viipurin uudisasukkaiden koostumusta: nuoria naisia, univormupukuisia rautatietyöläisiä sekä sotilaita. Välirauhan aikana Viipurin kaduilla ei näkynyt paljon vanhoja ihmisiä, sillä kaupunkiin värvättiin ennen kaikkea aktiivisia työntekijöitä. Valokuvan viesti on selkeä: Neuvostoliitossa vanhasta Viipurista on tullut nuori neuvostokaupunki. Aurinkoinen kevätpäivä, nuoret ihmiset, hieno katu ja jopa kiiltävä auton keula – kuva oli kuin kutsukortti uuteen elämään. Myös kauppa, jonka edessä Viipurin uudet asukkaat on kuvattu, korostaa Viipurin nuorentamista. Sen kyltissä lukee *TeŽe* eli kyseessä oli kauppa, joka edusti Neuvostoliiton ainoaa parfyymitavaroiden myyntiin erikoistunutta ketjua.[39]

Viipuriin yhdistetty nuoruus näkyy selvästi myös reportaasin toisessa kuvassa, joka on otettu Alvar Aallon suunnitteleman kirjaston lukusalissa. Kirjaston rakennus oli vaurioitunut talvisodan aikana, mutta se korjattiin ja avattiin uudelleen ilmeisesti samana päivänä, kun kuva otettiin. Kirjat, joita pidettiin sopimattomina neuvostokansalaisille, poistettiin kirjaston kokoelmista, ja

hyllyjä täydennettiin venäläisillä kirjoilla, joita Leningradin ja Petroskoin kirjastot lahjoittivat. Venäläisiä kirjoja löytyi myös hylätyistä asunnoista, sillä Viipurissa oli asunut myös Suomen vallan aikana paljon venäläisiä perheitä. Runsas kirjavalikoima, tuoreet sanomalehdet, hienoilla huonekaluilla sisustetut viihtyisät tilat ja mahdollisuus seurustella kulttuuriympäristössä tekivät kirjastosta erittäin suositun vapaa-ajanviettopaikan uudisasukkaiden keskuudessa.[40]

Viipurin uudet asukkaat Torkkelinkadulla keväällä 1941. Kuvareportaasi: *TASS*. Viipurin museon kokoelma.

Seurustelu oli yksi tärkeä syy työn ja hyvien asumisolojen rinnalla, joka houkutteli nuoria ihmisiä Viipuriin. Varsinkin nuoret naiset tulivat Viipuriin elämänkumppanin löytämisen toivossa. Kaupunki oli täynnä sotilaita ja nuoria innokkaita uuden Viipurin rakentajia, ja vapaa-ajan vietto oli vilkasta. Esimerkiksi Leningradista kotoisin oleva Irina Petrova lähti Viipuriin etsimään puolisoa. Hänen muistinsa mukaan Viipurissa ”tanssijuhlia järjestettiin melkein joka päivä” ja seuraa löytyi aina. Irina saikin toiveensa toteutettua mentyään naimisiin vain muutaman kuukauden kuluttua Viipuriin saapumisensa jälkeen. Myös asunto järjestyi, kun nuori perhe sai kaupungin keskustasta yksiön, joka oli täysin kalustettu ja täynnä tavaroita.[41] Leningradissa tällainen naimaonni kalustetun asunnon kera tuskin olisi ollut mahdollista kyseisenä aikana.

Ensimmäinen neuvostokausi Viipurin historiassa kesti vain puolitoista vuotta, eikä kyseisestä ajanjaksosta ole säilynyt paljon valokuvia. Ne lehtimiehet, jotka kävivät Viipurissa kuvaamassa kaupungin uutta elämää, joutuivat toimimaan tiukkojen ohjeiden mukaan. Heiltä vaadittiin propagandakuvia, joiden tarkoituksena oli mustamaalata kaupungin entisiä valtaapitäviä ja osoittaa, kuinka ahkerasti ja menestyksekkäästi kaupungin uudet hallitsijat rakensivat uutta neuvosto-Viipuria. Uudisasukkaiden arkielämä vanhassa suomalaisessa kaupungissa ei ollut kuitenkaan yhtä hohdokasta ja aurinkoista kuin valokuvareportaasit esittivät. Paikallisen lehden kirjoituksista ja

Viipurin kirjaston lukusalissa vappuna 1940. Kuvareportaasi: *TASS*. Viipurin museon kokoelma.

asukkaiden muistelmista ilmenee, että ongelmia oli runsaasti, mutta niistä ei puhuttu julkisesti Viipurin ulkopuolella, eikä niitä koskaan valokuvattu. Viipuri oli rajakaupunki, joka oli täynnä armeijan osastoja. Voidaan olettaa, että amatöörivalokuvaus oli kaupungissa tiukasti kielletty.

Viipuri jatkosodan jälkeen

Saksan hyökkäys aamulla 22. kesäkuuta 1941 yllätti neuvostokansalaiset. Vaikka sodan uhka oli ollut ilmeinen, siitä ei kuitenkaan keskusteltu julkisesti, sillä Stalin itse ei uskonut sodan syttyvän. Ilmoitus sodan syttymisestä keräsi tuhansia ihmisiä kaduille Neuvostoliiton joka kolkassa. Hetki, jolloin ilmoitus luettiin radiosta, oli varsin dramaattinen, ja siitä on säilynyt useita valokuvia eri kaupungeista. Myös Viipurista on otettu valokuva, jossa kaupunkilaiset kuuntelevat radiota Punaisenlähteentorilla. Tuolloin Viipurin uudet asukkaat eivät vielä tienneet, että heitä odotti nopea evakuointi ja neljä rankkaa sotavuotta.

Viipuri siirtyi takaisin suomalaisten haltuun jo elokuun 1941 loppuun mennessä. Alkoi Viipurin historian viimeinen suomalaiskausi, joka kesti vain noin

Uusi sota tulee Viipuriin. Kaupungin uudisasukkaat kuuntelevat Molotovin puhetta radiosta Punaisenlähteentorin kulmassa 22.6.1941. Valokuvaaja: tuntematon. LOGAV.

kolme vuotta. Puna-armeijan sotilaat valtasivat Viipurin 20. kesäkuuta 1944. Eräs venäläinen panssarijoukkojen upseeri kuvaili Viipurin valtauksen tapahtumia seuraavasti:

> Oli odotettavissa, että vihollinen ei luovuta kaupunkia noin vain, joten Viipurin laitamille tuotiin paljon sotajoukkoja. Kaupunkia kohti oli suunnattu useita tykkejä, ja jos ne kaikki avaisivat tulen, Viipuri vaurioituisi vakavasti. [– –] Ilmeisesti samaan aikaan saatiin tieto, että kaupungin puolustus oli heikko ja vihollisen pääjoukot olivat jo vetäytymässä. Komentajakeskuksessamme päätettiin varmistaa tiedustelun tietoja ja lähettää kaupunkiin panssarivaunu, ja jos se kohtaisi voimakasta vastarintaa, hyökkäys voitaisiin toteuttaa tykistöä ja ilmavoimia käyttäen. Näin panssarivaunumme, jota minä komensin, lähetettiin kaupunkiin. [– –] Aluksi meitä tulitettiin tykeillä ja konekivääreillä, mutta pian tulitus loppui, ja pääsimme kaupunkiin ilman suurempaa vastarintaa. Katu, jota pitkin ajoimme, oli tulessa, se oli kapea, ja talot paloivat molemmin puolin katua [–]. Silloin tunsin, että olimme menossa todelliseen helvettiin. Ajoimme keskustaan ja pysähdyimme Pyöreän tornin taakse, jossa odotimme rykmenttimme

saapumista. Olimme siis ainoat venäläiset kaupungissa noin 40 minuutin ajan, ja seurasimme viimeisten suomalaisten lähtöä. Sitten panssarirykmenttimme tuli paikalle, ja noin puolentoista tunnin kuluttua jalkaväkikin saapui kaupunkiin. Uusia tulipaloja syttyi jatkuvasti, emmekä tienneet, ketkä niitä sytyttivät. Huhut kertoivat, että se oli suomalaisten syytä, mutta toisaalta tulipalot saattoivat syttyä sotilaidemme huolimattomuudesta. Joten meitä varoitettiin, että jos joku jäisi kiinni tulipalojen sytyttämisestä, häntä rangaistaisiin ankarasti, jopa ampumalla paikalla. Sen jälkeen tulipalot loppuivat.[42]

Neuvostojoukkojen hyökkäystä Viipuriin seurasivat myös lehtikuvaajat. Pietarilainen historian harrastaja Ilja Lapin on julkaisut verkkojulkaisussaan valokuvasarjan aiheesta ”Viipuri kesällä 1944”. Sarja koostuu 38 kuvasta, jotka Lapin on kerännyt Pietarin elokuva- ja valokuva-arkistosta. Suurin osa näistä valokuvista on otettu valtauspäivänä 20. kesäkuutta 1944 tai pian sen jälkeen.[43] Kuvissa näkyy myös se ”todellinen helvetti”, jota panssaridivisioonan upseeri kuvasi muistelmissaan. Tulipalot, mustat savupilvet, rauniot kuvissa – kaikki kertovat siitä, kuinka paljon Viipuri oli kärsinyt sodassa.[44]

Puna-armeijan sotilaita Brahenkadun ja Kannaksenkadun kulmassa 20.6.1944. Valokuvaaja: Rafail Mazelev. LOGAV.

Sensuurirajoituksien lieventämisen myötä sodan loppuvuosina sanomalehdet alkoivat julkaista valokuvia aiheista, jotka sodan alussa olisivat tuskin päässeet lehtien sivuille. Sodan loppupuolella esitettiin yhä useammin kaunistelemattomia valokuvia rintaman ja kotirintaman arjesta. Tutuiksi tulivat myös valokuvat tuhoista ja siviiliuhreista, joita Neuvostoliiton propaganda käytti todisteina natsien raakuudesta. Muutokset ovat havaittavissa myös valokuvista, joita neuvostoliittolaiset kuvaajat ottivat Viipurissa kesäkuussa 1944, kaupungin ”vapauttamisen” aikana ja pian sen jälkeen. Tässä suhteessa hyvin havainnollinen on valokuva, joka on otettu Kannaksenkadun ja Brahenkadun risteyksessä,

Karjalan vakuutusyhdistyksen pääkonttorin edustalla. Kuvassa on neuvostoarmeijan osasto, joka marssii kohti Viipurin keskustaa. Valokuvassa sotilaat eivät näytä voittajilta, vaan pikemminkin väsyneiltä työläisiltä raskaan työpäivän jälkeen. Heidän kantamansa aseetkin muistuttavat enemmän työkaluja kuin aseita. Sota on kestänyt jo kolme vuotta, minkä näkee selvästi sotilaiden olemuksesta.

Viipurin kaduilla 20.6.1944. Valokuvaaja: Rafail Mazelev. LOGAV.

Valokuvan otti uutistoimisto *TASSin* kuvaaja Rafail Mazelev, joka oli kuvannut Viipuria jo talvisodan aikana. Taitavana valokuvaajana Mazelev otti erittäin tunteellisia ja symbolisia kuvia myös Viipurin valloituksesta. Näin toisessa hänen valokuvassaan, joka myös on otettu Viipurin ”vapautuspäivänä”, venäläiset sotilaat kävelevät Viipurin katua pitkin kohti nousevaa aurinkoa. Kuvan voi nähdä symboloivan sodan loppua ja Viipurin valoisaa tulevaisuutta neuvostoliittolaisena kaupunkina.

Toinen varsin symbolinen kuva on valokuva naissotilaasta, joka ohjaa liikennettä Viipurin kauppatorin kulmassa, Torkkelinkadun alkupäässä. Naisen takana näkyy Pyöreä torni, jonka vieressä on romuttunut suomalainen panssarivaunu. Valokuvat hymyilevistä nuorista naisista, jotka ohjasivat neuvostoliittolaisten sotajoukkojen liikennettä Euroopan teillä, tulivat hyvin suosituiksi sodan loppuvaiheessa. Näistä liikenteenohjaajista tuli eräänlaisia voiton ja uuden järjestyksen symboleja. Klassinen esimerkki tähän joukkoon kuuluvista valokuvista on tunnetun sotavalokuvaajan Jevgeni Haldein Berliinissä Brandenburgin portin edessä ottama valokuva. Neuvostoliitossa kuva sai epävirallisen nimen ”Brandenburgin Madonna”.[45] ”Brandenburgin Madonnasta” tiedetään paljon; kuvasta ja kuvan naissotilaasta on kirjoitettu useitakin artikkeleita. ”Viipurin Madonnasta” taas ei ole säilynyt mitään tietoa.

Viipuri oli ensimmäinen eurooppalainen kaupunki, jonka Neuvostoliiton armeija valloitti vuonna 1944. Suomalainen kaupunki ei ollut ollut natsiarmeijan miehityksessä, eivätkä sen asukkaat tarvinneet ”vapauttamista”. Niinpä valokuvat ”vapautetusta” Viipurista poikkeavat niistä kuvista, joita neuvostoliittolaiset lehdistövalokuvaajat ottivat muissa Euroopan kaupungeissa. Kun neuvostoarmeija oli edennyt lännemmäksi Eurooppaan, neuvostoliittolaiset sanomalehdet alkoivat julkaista valokuvia iloisista paikallisista asukkaista,

Puna-armeijan naissotilas ohjamassa liikennettä Kauppatorilla kesäkuussa 1944. Valokuvaajat: Svjatoslav Sutšatov ja Grigori Tšertov. Viipurin museon valokuvakokoelma.

jotka tervehtivät neuvostosotilaita. Viipurissa kesäkuussa 1944 otetuista valokuvista paikallinen väestö puuttuu kokonaan. Kaupunki näyttää aavemaiselta myös valokuvissa, ja vain kaduille heitetyt tavarat muistuttavat siitä, että kaupungissa oli ollut elämää. Tunnelma oli varsin epätavallinen. Kirjailija Pavel Luknitski, joka saapui Viipuriin heti sen valtauksen jälkeen, kuvaili ensimmäistä yötään ”vapautetussa” Viipurissa seuraavasti:

> On valoisaa kuin päivällä. Tulipalojen ja räjähdysten savut nousevat sieltä täältä. [– –] Keskiyöhön mennessä kaupungissa vallitsee hiljaisuus. Sen rikkovat vain räjähdysäänet, kun pioneerimme tuhoavat vihollisen jättämiä miinoja.[46]

Yhtä tyhjänä Viipuri oli keväällä 1940, jolloin puna-armeija valloitti sen ensimmäisen kerran. Silloinkaan yksikään viipurilainen ei ollut ollut tervehtimässä ”vapauttajia” kaduilla. Tuolloin neuvostopropaganda syytti tilanteesta suoma-

laisia ”lahtareita ja suojeluskuntalaisia”, vuonna 1944 syyllisiä olivat ”suomalaiset fasistit”. Kirjailija Luknitski kirjoitti:

> Sotavangit myöntävät vastahakoisesti, että fasistinen kaupunginhallitus evakuoi väkivaltaisesti kaikki siviilit Viipurista. Siviiliasukkaat ajettiin pois kaupungista, eikä heille annettu lupaa ottaa mukaan mitään omaisuudestaan. Ne, jotka vastustivat lähtöä, surmattiin heti paikalla.

Myös sodan aiheuttamat tuhot pantiin ”suomalaisten fasistien” niskoille, jotka ”ovat rikkoneet, särkeneet ja tuhonneet kaiken, minkä ovat saaneet käsiinsä”.[47] Rauniot ja tulipalot, tyhjiä katuja pitkin kävelevät neuvostosotilaat, panssarivaunut ja tykit keskellä kaupunkia – sellaiselta näyttää Viipuri valokuvissa, joita neuvostoliittolaiset lehdistövalokuvaajat ottivat kesäkuussa 1944.

Uuden neuvostoajan alku

Viipurin jälleenrakentaminen alkoi virallisesti jo ennen toisen maailmansodan päättymistä, helmikuussa 1945, jolloin Neuvostoliiton ministerineuvosto antoi asiaa koskevan asetuksen.[48] Neuvostoliitossa Viipuria pidettiin tärkeänä kaupunkina sekä taloudellisesti että Leningradin puolustuksen kannalta, joten neuvostohallitus kiinnitti kaupunkiin poikkeuksellisen paljon huomiota. Viipuri sai myös poikkeuksellisen paljon taloudellista tukea. Tästä huolimatta Viipurin jälleenrakentaminen oli nyt huomattavasti vaikeampaa kuin välirauhan aikana. Jatkosodan aikana Viipuri oli kärsinyt suuria tuhoja, ja pitkän sodan jälkeen Neuvostoliitossa oli valtava pula erityisesti miestyövoimasta. Jälleenrakennuksen alussa Viipurin katuja hallitsivat naiset. Tilastotietojen mukaan vuoden 1944 loppuun mennessä Viipurissa oli rekisteröity yhteensä 2473 henkilöä, joista miehiä oli vain 643. Samanlainen tilanne säilyi vielä pitkään sodan jälkeen.[49] Ei ihme, että Viipurissa sodan jälkeen otetuissa valokuvissa on usein kuvattu naisia.

Viipuria pian jatkosodan jälkeen kuvanneiden valokuvaajien toimeksianto oli samankaltainen kuin välirauhan aikana. Viipurin arkielämän negatiivisia puolia ei kuvattu ollenkaan, vaan kaupunki pyrittiin esittämään mahdollisimman houkuttelevassa valossa. Nuoret naiset sopivat tähän tarkoitukseen erinomaisesti. Hyvä esimerkki ajan valokuvista on kuva, joka on otettu 10. kesäkuuta 1946. Siinä neljä nuorta naista kävelee Punaisenlähteentorilla. Tämäkin kuva on selkeä propagandakuva. Tuntemattoman, mutta ammattitaitoisen valokuvaajan tavoitteena oli näyttää, miten vanhasta Viipurista on tullut ”nuori neuvostokaupunki”.

Nuoret naiset Punaisenlähteentorilla 10.6.1946. Valokuvaaja: tuntematon. LOGAV.

Vuonna 1946 otetun valokuvan tunnelma on kuitenkin hieman erilainen kuin edellä mainitussa *TASSin* kuvassa, joka otettiin Viipurissa vappuna 1941. Kummassakin valokuvassa nuoret naiset kävelevät aurinkoisena päivänä Viipurin keskustassa, mutta vuoden 1946 kuvassa tunnelma ei vaikuta enää niin valoisalta kuin vuoden 1941 kuvassa. Valokuvassa ovat selvästi näkyvissä pitkän sodan tuhot ja rasitus. Naiset näyttävät väsyneiltä, vaikka he hymyilevätkin valokuvaajalle, ja heidän vaatetuksensa on huomattavasti kehnompi kuin naisilla vuoden 1941 kuvassa. Vuoden 1941 valokuvan taustana oli parfyymikauppa, kun taas vuoden 1946 kuvassa naisten takana on rakennus, jonka julkisivussa lukee *Vojentorg* (sotilaskauppa). Armeijan myymälän sijainti aivan kaupungin sydämessä osoittaa, että armeijalla oli tärkeä rooli sodanjälkeisessä Viipurissa.

Valokuvassa on nähtävissä myös sodan aiheuttamia tuhoja. Kuvan taka-alalla on kaksi suurta rakennusta, jotka Viipurissa tunnettaan nimellä Moskvinin talo ja Arinan talo. Suomen vallan aikana Moskvinin talossa toimivat Säästöpankin konttori, kello- ja kultasepänliike sekä hedelmä- ja siirtomaatavarakauppa. Arinan talon omisti Starckjohann & Co. Ab. Oy. Molemmat talot edustivat suomalaista arkkitehtuuria parhaimmillaan, ja ne tunnettiin hyvin Suomessa. Talojen sijainti aivan kaupungin sydämessä ja niiden ainutlaatuisuus eivät

kuitenkaan nopeuttaneet niiden kunnostusta neuvosto-Viipurissa. Valokuvasta näkee, että kesäkuussa 1946 kumpikin rakennus oli edelleen huonossa kunnossa, vaikka Viipurin valtauksesta oli kulunut jo kaksi vuotta. Jatkosodan aikana Viipurin keskusta oli kärsinyt paljon, ja korjaustyöt etenivät hitaasti työvoima- ja materiaalipulan takia. Tämä käy hyvin ilmi myös valokuvasarjasta, joka otettiin kesäkuussa 1946 ilmeisesti lentokoneesta. Sarjan kuvissa suurin osa keskustan rakennuksista on edelleen rauniona, ja korjaustöistä ei näy merkkiäkään.[50]

Sotien jälkeen Viipurista tuli niin sanottu suljettu kaupunki. Neuvostoliitossa suljetun kaupungin status merkitsi, että ulkopuoliset pääsivät kaupunkiin vain viranomaisten luvalla. Viipuria pidettiin strategisesti tärkeänä rajakaupunkina, ja siitä tehtiin armeijan vahva tukikohta. Suljetuissa kaupungeissa vapaa valokuvaaminen oli kielletty, näin oli myös Viipurissa. Valokuvia saivat ottaa vain ammattivalokuvaajat, ainoastaan luvalla ja rajoitetuista aiheista. Rauniot, työläisten ahtaat asunnot, likaiset pihat ja muut arkielämän epämiellyttävät piirteet, joista Viipurin uudisasukkaat valittivat aika usein myös paikallisessa lehdessä,[51] jäivät tarkoituksellisesti valokuvaajien huomion ulkopuolelle. Sodanjälkeisten valokuvien joukosta ei löydy yhtäkään kuvaa, joka näyttäisi Viipurin asukkaiden tavallista arkielämää. Ei ole yhtäkään valokuvaa sisältä asunnosta, ei ole kuvia perhetapahtumista tai vaikkapa talojen pihoista. Valokuvauskiellon takia tällaisia kuvia ei löydy edes perhealbumeista.

Sodanjälkeiset neuvosto-valokuvat esittivät Viipuria melko yksipuolisesti, näyttäen vain kaupungin paraatielämää. Työn sankareiden muotokuvat, työhetket teollisuuslaitoksissa, puhtaat kadut, juhlat ja poliittiset tapahtumat – nämä aiheet hallitsivat 1940-luvun loppupuolella Viipurissa otettuja valokuvia. Viipurin uuden väestön arki oli kaukana siitä usein lavastetusta julkisesta elämästä, jota lehtikuvaajat esittivät valokuvissaan. Sodan jälkeen kaupunki oli kauan huonossa kunnossa, mutta asiasta ei puhuttu julkisesti. Viipuri pysyi lähes toistakymmentä vuotta suljettuna kaupunkina, ja ulkopuoliset pystyivät tutustumaan kaupunkiin vain lehdistön kautta. Tilanne alkoi muuttua vasta 1950-luvun lopussa. Vuonna 1958 Viipuri avattiin turisteille. Samana vuonna ilmestyi ensimmäinen postikorttisarja, jossa esiteltiin vanhan kaupungin nähtävyyksiä. Valokuvia kortteja varten otti edellä mainittu uutistoimisto *TASSin* valokuvaaja Rafail Mazelev, joka oli kuvannut Viipuria myös kesäkuussa 1944.[52] Vapaa valokuvaaminen oli kuitenkin edelleen kielletty, ja vain harvat vieraat kaupungissa uskalsivat ottaa valokuvia salaa.

Lopuksi

Viipurin valokuvien analyysi osoittaa, kuinka sodan aikana ja neuvostokauden ensimmäisinä vuosina otettuja kuvia käytettiin Neuvostoliitossa ensisijaisesti

propagandan välineenä. Kuvien tarkoituksena ei ollut todellisuuden dokumentointi, vaan hallituksen suunnitelmien ja ideoiden kuvittaminen. Neuvosto-valokuvaajien toimintaa ohjeistettiin tiukoilla vaatimuksilla. Sensuuri ja poliittisen diktatuurin realiteetit rajoittivat kuvaajien toimintaa ja ohjasivat heitä kuvaamaan vain ideologisesti sopivia kohteita ja tilanteita. Jos sellaisia ei löytynyt, niitä keksittiin ja lavastettiin.

Näin muodostui valokuva-aineisto, jossa neuvostosotilaat taistelivat urhoollisesti ja juhlivat voittoja, ja jossa siviilit tekivät ahkerasti töitä ja viettivät vapaa-aikaa lukien ja kävellen aurinkoisilla kaduilla. Neuvostoliittolaisista Viipuria esittävistä kuvista on turha etsiä sodan aiheuttamaa tuskaa tai arkielämän vaikeuksia, likaa ja väsymystä. Voidaan sanoa, että neuvosto- valokuvat esittivät katsojalle kaunistellun, propagandajulisteita muistuttavan Viipurin. Neuvosto-lehdistössä toki esiintyi paljon vastaavia kuvia myös muista maan kaupungeista. Niiden arkielämän osalta tutkimusaineistoa pystytään täydentämään amatöörien ottamilla kuvilla. Viipurissa taas amatöörivalokuvauksen kielto rajoitti merkittävästi valokuva-aineiston monipuolisuutta.

Se, että neuvostoliittolaiset lehtikuvaajat kuvasivat Viipuria propagandakoneiston jäykissä puitteissa, pakottaa suhtautumaan niihin kriittisesti. Propagandakuvatkin kuitenkin ovat tutkimuksellisesti mielenkiintoisia: niissä on olemassa piilotettu sanoma, joka toki ei usein avaudu ensisilmäyksellä. Lisäksi propagandakuvissa pienet yksityiskohdat, ympäristö, tausta ja muut vastaavat ”toissijaiset” seikat ovat usein paljon kiinnostavampia ja antoisampia tutkimuksien kannalta kuin kuvien varsinainen sanoma.

Viitteet

1 Dölle 2017, 13.
2 Sokolov 2008, 10–24.
3 Ks. esim. Laine, Männistö-Funk & Vahtikari 2019.
4 Barthes 2003, 378–392.
5 Tolmatševa 2010, 42.
6 Barthes 2003, 378–392.
7 Krutkin 2006, 118, suom. YS.
8 Krašeninnikova 2016, 21–23.
9 Petrov, N. ”O pervom fotoreportaže”. *Sovetskoje foto* 1957, 3–6. (https://archive.org/details/sovphoto_v1_1957_06/page/n3/mode/2up?view=theater, viitattu 12.4.2023).
10 ”Legendarnyi fotokorrespondent Viktor Tjemin”. *Yandex Media* 5.8.2019.
11 Tuntematon tekijä. ”Arkadi Šaihet – Žizn i tvortšestvo”. *Club Foto*.
12 Tuntematon tekijä. ”Samari Gurari”. *Rusarhiv: Pobeda*.
13 ”Fotografy”. Valokuvakokoelma *Vojennyi albom*.
14 Tuntematon tekijä. ”Sergei Šimanski”. *Muzei Rossijskoi Fotografii.*
15 Valran 2016.
16 Krašeninnikova, 2016, 20.
17 Valran 2016.
18 Valran 2016; Levašov 2019, 214–215.
19 Valran 2016.
20 Valran 2016; Grabelnikov 2008, 125–127.
21 Valran 2016; Grabelnikov 2008, 127.
22 Valran 2016; Grabelnikov 2008, 126–127.
23 Valran 2016; Grabelnikov 2008, 126–127.
24 Bondar, A. ”Negativy – eto okno v realnoje prošloje”. *Novaja gazeta* 22.6.2021. (https://novayagazeta.ru articles/2021/06/22/negativy-eto-okno-v-realnoe-proshloe, viitattu 12.4.2023); ks. myös Kleemola 2016.
25 ”Vyborg naš”. *Pravda* 13.3.1940.
26 Belousov. ”Vyborg ob’javljaju sovetskim”. *Viipurski bolševik* 13.3.1941; suom. YS.
27 Tikka et al. 2002, 6–8.
28 Musin & Rupasov 2009, 17–18.
29 Musin & Rupasov 2009, 42; suom. YS.
30 Musin & Rupasov 2009, 42; suom. YS.
31 Geraštšenko 2009, 291–292; Musin & Rupasov 2009, 62; Tikka et al. 2002, 33–34.
32 Tsipin, E. ”Novaja, svetlaja, radostnaja žizn”. *Viipurski bolševik* 27.10.1940; suom. YS.
33 Parjanen, P. ”Kaunis ja siisti kaupunki sai tulijat hämmästymään”. *Karjala* 8.3.2012.
34 Parjanen, P. ”Kaunis ja siisti kaupunki sai tulijat hämmästymään”. *Karjala* 8.3.2012.
35 Musin & Rupasov 2009, 170–171, suom. YS.
36 Musin & Rupasov 2009, 184–185, suom. YS.
37 Tuntematon. ”O sanitarnom sostojanii goroda”. *Viipurski bolševik* 17.1.1941; suom. YS.
38 Shikalov & Hämynen 2013, 58–68.
39 *TeŽe* on lyhenne sanoista *Trest Žirkost*, Rasvan ja Luiden trusti. Trusti perustettiin 1920-luvun alussa. Nimi tuli siitä, että trustin laitokset käsittelivät eläinten luita ja rasvaa ja tekivät niistä erilaisia tuotteita, esimerkiksi saippuaa. Ajan myötä trustin toiminta laajeni, ja sen laitokset alkoivat tuottaa myös erilaisia parfyymejä.
40 Matvejeva 2016, 15–18.
41 Shikalov & Hämynen 2013, 47.
42 Mošnik 2019, 207–208; suom. YS.
43 Lapin. *Vyborg letom 1944 goda* (2011).
44 Vastaavia valokuvia on julkaistu Suomessa Ilja Moštšanskin kirjassa *Kannaksen suurhyökkäys 1944 venäläisin silmin* (Helsinki: Helsinki-kirjat, 2010), sekä Bair Irintcheevin kirjassa *Kannaksen suurtaistelut kesällä 1944 venäläisin silmin* (Helsinki: Minerva, 2016).
45 Odintsova M. ”Brandenburgskaja madonna”. *Komsomolskaja pravda* 4.3.2020. (https://www.saratov.kp.ru/daily/27100.4/4173339/, viitattu 12.4.2023).
46 Luknitski 1971, 167–168, suom. YS.
47 Luknitski 1971, 167–168, suom. YS.
48 Abdullina 2004, 669.
49 Jefimova, I. ”Kto oni – vyborgskije pereselentsy”. *Vyborg* 25.5.2007.
50 Shikalov & Hämynen 2013, 108–116.
51 Shikalov & Hämynen 2013, 123–128.
52 Musin M. ”Vyborg v pervyh poslevojennyh otkrytkah”. *Vyborg* 29.7.2016. (https://gazetavyborg.ru/news/vyborg-v-pervykh--poslevoennykh-otkrytkakh/, viitattu 12.4.2023).

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Arkistolähteet

Leningradski oblastnoi gosudarstevennyi arhiv g. Vyborga (LOGAV). [Leningradin alueellinen valtionarkisto.] Viipuri, valokuvakokoelma.

Istoriko-arhitekturnyi muzei ”Vyborgski zamok”. [Viipurin linnan historiallinen ja arkkitehtoninen museo.] Viipuri, valokuvakokoelma.

Sanoma- ja aikakauslehdet

Karjala 2012
Komsomolskaja pravda 2020
Novaja gazeta 2021
Pravda 1940
Sovetsoje foto 1957
Viipurski bolševik 1940, 1941
Vyborg 2007, 2016

Internet-lähteet

”Arkadi Šaihet – Žizn i tvortšestvo”. Internetfoorumi *Klub Foto.ru*. (https://club.foto.ru/classics/life/46, viitattu 23.10.2021).

”Fotografy”. Digitoitu sotavalokuvien kokoelma *Vojennyi albom*. (https://waralbum.ru/photographers/, viitattu 11.10.2021).

”Gurari Samari Mihailovitš”. Internetsivu *Pobeda. 1941–1945*. (https://victory.rusarchives.ru/author/gurariy-samariy-mihaylovich, viitattu 6.10.2021).

Lapin, Ilja. ”Vyborg letom 1944 goda”. *Livejournal* 20.3.2011. (https://isl.livejournal.com/458305.html, viitattu 10.11.2021).

”Legendarnyi fotokorrespondent Viktor Tjemin”. *Yandex Media: Retospektiva*, 5.8. 2019. (https://zen.yandex.ru/media/retrospectiva/legendarnyi-fotokorrespondent-viktor-temin-5d473b21d-4f07a00af33f5ee, viitattu 15.10.2021).

”Sergei Šimanski”. Venäläisen valokuvamuseon sivu *Muzei Rossijskoi Fotografii*. (https://mrf.museumart.ru/collection/sergej-shimanskij, viitattu 8.11.2021).

Tutkimuskirjallisuus

Abdullina, Svetlana (2004). ”Vozroždajas iz ruin”. *Stranitsy vyborgskoi istorii. Kniga II*, toim. Svetlana Abdullina, Jevgeni Kalštšiov. Sankt-Petreburg: Jevropeiski Dom, 669–682.

Barthes, Roland (2003). *Sistema mody. Statji po semiotike kultury.* Alkuperäinen teos Barthes, Roland (1967). *Le Systeme de la Mode. Essais de semiologie de la culture*. Moskva: Izdatelstvo im. Sabašnikovyh.

Dölle, Sirkku (2017). ”Kansantieteelliset valokuvakokoelmat ja visuaalinen antropologia”. *Kuvatut kulttuurit. Johdatus visuaaliseen antropologiaan,* toim. Jari Kupiainen & Liisa Häkkinen. Tietolipas 253. Helsinki: SKS, 2017, 138–160.

Geraštšenko, Lilija (2009). ”Iz istorii zaselenija Vyborgskogo raiona”. *Vyborgski raion Leningradskoi oblasti. Krajevedtšeski sbornik*, toim. L. Amirhanov. Sankt-Peterburg: Ostrov, 287–294.

Grabelnikov, Aleksandr (2008). ”Fotožurnalistika Velikoi Otetšestvennoi voiny”. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seria 8. Vyp. 7, (2008:7), 125–127.
Kleemola, Olli (2016). *Valokuva sodassa: neuvostosotilaat, neuvostoväestö ja neuvostomaa suomalaisissa ja saksalaisissa sotavalokuvissa 1941–1945*. Turku: Oy Sigillum Ab.
Krašeninnikova, Maria (2016). ”Fotoreportaž v otetšestvennoi istoriografii: evoljutsija ponjatija, soderžanije, osobennosti”. *Media-almanah* (2016:3). Moskva: Partnerstvo fak. žurnalistiki, 20–26.
Krutkin, Viktor (2006). ”Fotografija na grantsah kultur”. *Vizualnyje aspekty kultury,* toim. Viktor Krutkin & Tatjana Vlasova. Iževsk: Udmurtski gosudarstvennyi universitet, 117–135.
Laine, Silja; Tiina Männistö-Funk & Tanja Vahtikari (2019). ”Kadun kuvat. Valokuvat lähteinä kaupunkihistorian tutkimuksessa”. *Historiallinen aikakauskirja* 117 (2019:2), 169–185.
Levašov, Vladimir (2019). *Lektsii po istorii fotografii.* Moskva: Treemedia.
Luknitski, Pavel (1971). *Leningrad deistvujet…* Moskva: Sovetski pisatel.
Matvejeva, Irina (2016). ”Istorija Vyborgskogo filiala Gosudarstvennoi Publitšnoi biblioteki, 1940–1941, 1944–1945 gg.”. *Vestnik SPbGUKI* (2016:4), 15–18.
Mošnik, Julia (2019). ”’Mne togda pokazalos, tšto my vjehali v samyi ad…’, ili odin pamjatnyi den iz žizni Vyborga, kotoryi okazalsja potšti zabytym”. *Stranitsy vyborgskoi istorii. Kniga III*, toim. Aleksei Melnov. Vyborg: Vyborgski objedinennyi muzei-zapovednik, 205–211.
Musin, Mihail & Aleksandr Rupasov (2009). *Viipuri (Vyborg) 1940 god. Dokumenty.* Vyborg.
Sokolov, Andrei (2008). ”Tekst, obraz, interpretatsija: vizualnyi povorot v sovremennoi zapadnoi istoriografii”. *Otše-vidnaja istoria. Problemy vizualnoi istorii Rossii XX stoletia*, toim. I. Narski et al. Tšeljabinsk: Kamennyi pojas, 10–24.
Tikka, Boris; Jevgeni Balasov; Viktor Stepakov, Vladimir Kokko & Olga Shitova (2002). *Karjalan kannas sotien jälkeen v. 1940–1941, 1944–1950.* Pietari: KultinformPress.
Tolmatševa, Jekaterina (2010). ”Metodologija izutšenija fotografii s etnografitšeskim soderžanijem”. *Fotografija. Izobraženije. Dokument. Vyp. 1.*, toim. D. Tsypkin et al. Sankt-Peterburg: ROSFOTO, 38–42.
Valran, Valeri (2016). *Sovetskaja fotografija. 1917–1955.* Moskva: Izdatelstvo K. Tublina. (https://e-libra.su/read/468489-sovetskaya-fotografiya-1917-1955.html#1776062531, viitattu 12.4.2023).

MIKKO PIRINEN

Sodanaikainen Viipuri Väinö Raution maalauksissa

Taidemaalari Väinö Rautio (1894 Viipuri – 1974 Lappeenranta)[1] vietti lapsuutensa Papulan kaupunginosassa kasarmilla, koska hänen isänsä toimi Suomen 8. tarkk'ampujapatajoonan vääpelinä ja myöhemmin tullipäällysmiehenä ja tullitarkastajana.[2] Vaikka Rautio oli paljasjalkainen viipurilainen, hän ei kuitenkaan koskaan opiskellut Viipurin Taiteenystävien piirustuskoulussa vaan Helsingissä. Siellä hän opiskeli Ateneumissa Albert Gebhardin, Hugo Simbergin ja Väinö Blomstedtin johdolla – tosin varsinaisesti koskaan valmistumatta. Lisäksi hän kiersi ja opiskeli Saksassa ja Ranskassa Viipurin Taiteenystävien myöntämien Seth Solbergin stipendien ja Alfred Kordelinin säätiön stipendin turvin.[3]

Ensimmäisen yksityisnäyttelynsä Rautio piti Helsingissä Strindbergin taidesalongissa vuonna 1923. Samana vuonna hän järjesti Strindbergillä myös ensimmäisen *Pro Natura* -taiteilijaryhmän näyttelyn (suom. luonnon puolesta). Omien yksityisnäyttelyiden ohella *Pro Natura* -ryhmän näyttelyt olivat selvästi Rautiolle tärkeitä, sillä juuri hän kokosi – nykytermein kuratoi – kaikki ryhmän näyttelyt. Lisäksi hän oli ainoa, joka osallistui ryhmän jokaiseen seitsemään näyttelyyn vuosina 1923–30. *Pro Natura* -ryhmän nimissä Rautionperusajatus oli jäljitellä luontoa ja asettua jonkinlaiseksi vastavoimaksi 1910-luvulla perustettujen *Septem* -ryhmän edustamalle "väritaiteelle" ja *Marraskuun ryhmän* voimakkaalle ekspressiivisyydelle. Kaikkiaan *Pro Natura* -ryhmän nimissä järjestetyissä näyttelyissä esiintyneet yhteensä 13 taiteilijaa eivät kuitenkaan lopulta muodostaneet tyylillisesti tai ajatuksiltaan mitään erityisen yhtenäistä joukkoa.[4]

Väinö Rautio tuli tunnetuksi Viipurin kuvaajana, ja 1920- ja 30-lukujen teoksien kuvauskohteina ovat usein Viipurin linnan ympäristö, Salakkalahti, Monrepos'n puisto ja muut Viipurin näkymät. Laajan vuonna 1974 järjestetyn näyttelyn esittelytekstissä Heikki Honkalinna kirjoittaa: "Väinö Rautio oli kotikaupunkinsa kuvaaja. Hänelle rakasta kaupunkia ja sen ympäristöä hän kuvasi rauhan päivinä, sodan riehuessa ja sodan sen jo tuhottua."[5]

Kellariin piilotetut maalaukset

Sodan aikana Väinö Rautio toimi nostoväessä eli varareservissä selkävaivojensa vuoksi. Tämä tarkoitti, että hän toimi Viipurissa väestönsuojelutehtävissä ja muun muassa niin sanottuna talovalvojana. Tehtäviensä vuoksi hän jäi Viipuriin, kun kaupunkia ensimmäisen kerran evakuoitiin marraskuun 1939 pommitusten jälkeen. Sodan sytyttyä Rautio piilotti teoksiaan muuraamalla niitä Pellervonkadulla sijainneen kotitalonsa kellarikomeron seinän sisään. Kun hän syksyllä 1941 palasi Viipuriin, maalaukset olivat yllättäen kadonneet. Teoksia katosi yli 200, mikä oli hyvin huomattava osa hänen siihenastisesta tuotannostaan. Kadonneiden maalausten joukossa oli muun muassa suurikokoisimpia teoksia sekä opintomatkoilla Saksassa ja Ranskassa tehtyjä töitä.[6] Joitakin suurimpia alttaritauluiksi suunniteltuja teoksia Rautio oli vienyt myös kotitalonsa vintille. Rakennuksen vintti oli kuitenkin tuhoutunut pommituksissa, ja taulujen palasia oli lennellyt ympäri kaupunkia.[7]

Väinö Rautio: *Maaseurakunnan kirkon rauniot*, 1943. Öljy kankaalle. Lappeenrannan museot. Etelä-Karjalan museo. Wiipuri-museon kokoelma. W786_3.

Sodan aikana teoksia toki tuhoutui tai katosi muiltakin viipurilaistaiteilijoilta.[8] Rautio oli sodan syttyessä ja teosten kadottua pitkälle yli neljänkymmenen; kadonneet teokset muodostivat hyvin merkittävän osan hänen taiteellista tuotantoaan ja sitä kautta koko hänen taiteilijauraansa. Erityisen Raution tapauksesta tekee yhtäältä se, että hän oli nähnyt aikaa ja vaivaa teostensa piilottamiseksi ja toisaalta se, että kellari itsessään ei ollut tuhoutunut. Oman traagisen lisänsä tapahtumien kulkuun toi se, että nähtävästi ainakin yksi teoksista löytyi myöhemmin Suomesta, Viipurissa vuonna 1940 sotamiehenä palvelleen miehen hallusta. Rautio varhainen tuotanto on siis voinut tulla varastetuksi jo talvisodan vetäytymisvaiheessa suomalaisten toimesta, mutta on myös mahdollista, että venäläiset ryöstivät tai tuhosivat työt saavuttuaan Viipuriin. Kun puhutaan näin suuresta määrästä kadonneita maalauksia, on yksittäisen löytyneen maalauksen pohjalta vaikeaa tehdä liian pitkälle vietyjä johtopäätöksiä.[9]

Vuosina 1940–1944 maalatut teokset

Rautio vuosina 1940–44 maalaamat Viipuria kuvaavat teokset muodostavat erityisen kiinnostavan kokonaisuuden paitsi hänen omassa tuotannossaan myös Suomen taidehistoriassa.

Väinö Rautio: *Viipurista lähtö 1939*, 1940. Öljy kankaalle. Lappeenrannan museot. Etelä-Karjalan museo. Wiipuri-museon kokoelma. W26_4.

Raution Viipuri-maalauksia talvisodan ja jatkosodan ajalta löytyy Karjalan Liiton, Lappeenrannan taidemuseon ja Savitaipaleen kunnan kokoelmista yhteensä parikymmentä kappaletta.[10]

Varhaisin ja suorimmin sotaa kuvaava teos on *Viipurista lähtö 1939* (1940). Kyseessä on suomalaisessa kuvataiteessa poikkeuksellisenkin raju ja konkreettinen sodan tapahtumien kuvaus. Teoksessa sodan hurjuus ja toivottomuus tulee suoraan katsojan silmien eteen paksuin ekspressiivisin siveltimenvedoin. Taivas on tumma, ja sillä lentää peräänsä tummansinisen kaaren jättävä (ehkä savuava) lentokone.[11] Maalauksen oikeassa laidassa on rakennuksia, jotka ovat tulessa, ja vasemmalla puolella näkyvät Viipurin linnan ja kellotornin tummanpuhuvat siluetit punaista taivaanrantaa vasten. Puhelinpylväitä on kaatunut ja puhelinlankoja katkennut. Kaiken kaaoksen keskellä on etualalla kaksi ihmishahmoa, joista toinen työntää evakkorekeä.

Suurimman osan vuosina 1940–44 maalattuja teoksia aiheena on raunioitunut ja autio Viipuri. Useissa teoksissa kuvataan erityisesti Viipurin pommitettuja ja raunioituneita kirkkoja. Kirkot ovat voimakkaita ja tärkeitä symboleja, mutta juhlavina ja suurina rakennuksina niissä myös tuhon jäljet ovat konkreettisia ja dramaattisia. Karjalan Liiton kokoelmasta löy-

tyvät Raution maalamat teokset *Tuomiokirkon rauniot* (1941), *Eliaan kirkon rauniot* (1941), *Maaseurakunnan kirkko* (1943) ja vielä vuonna 1944 maalattu *Maaseurakunnan kellotapuli*. Eliaan kirkon raunioiden luokse Rautio on maalannut poikkeuksellisesti venäläisen sotavangin. Venäläisen sotavangin kuvaus lienee aika harvoin tavattu aihe suomalaisessa maalaustaiteessa. Lappeenrannan taidemuseon kokoelmissa ovat *Maaseurakunnan kirkon rauniot* (1943) ja *Maaseurakunnan kirkon rauniot Viipurissa* (1943) -maalaukset. Kaikille Viipurin raunioituneita kirkkoja sekä muita rakennuksia tai katunäkymiä kuvaaville teoksille on tyypillistä jonkinlainen dokumentaarisuus yhdistettynä ekspressiivisyyteen. Tunnelma on hyvin toisen tyyppinen kuin hurjemmassa ja tummasävyisessä *Viipurista lähtö 1939* -teoksessa. Rauniokuvauksissa näkyy tarkka havainnointi ja sommittelu, mutta samanaikaisesti nekin on toteutettu nopeasti paksuin siveltimenvedoin. Väriskaala on monesti niukan siniharmaa, ja useissa teoksissa rakennusten varjot ovat pitkiä. Lähes kaikki raunioitunutta Viipuria kuvaavat teokset on maalattu syksyisin ja talvisin jatkosodan aikana. Värien tietty niukkuus johtuu kuvatun vuodenajan lisäksi varmasti myös siitä, että maalausvälineistä ja maaleista on ollut pulaa.[12]

Väinö Rautio: *Sotavanki Viipurissa*, 1941. Öljy kankaalle. Lappeenrannan museot. Etelä-Karjalan museo. Wiipurimuseon kokoelma. W26_2.

Jatkosodan aikaisista teoksista kiinnostavia ovat myös Lappeenrannan taidemuseon kokoelmien *Sotavanki Viipurissa* (1941) ja *Viipurin linnaa korjataan* (1942) -teokset. Kuten Eliaan kirkon raunioita kuvaavassa maalauksessa, molemmissa teoksissa kuvataan venäläisiä sotavankeja. *Sotavanki*-teoksessa venäläinen sotavanki on kuvattu suoraan edestä talvisessa Viipurissa omassa univormussaan ja piippalakissaan vakavana ja hieman surumielisenä nuorena miehenä – ei millään muotoa vihollisena. Sodan aikana Rautio vartioi Viipurissa päivisin viittä venäläistä sotavankia heidän tehdessään rakennusten korjaustöitä. Väinön ja vankien välille syntyi varsin luottamuksellinen suhde. Väinö piirsi ja maalasi vankeja ja saattoi maalatessaan luovuttaa heille aseensakin pideltäväksi. Joskus hän luovutti heille myös osan omasta ruoka-annoksestaan.[13]

Viipurin linnaa korjataan -teoksessa näemme Viipurin linnan muurin juurella suomalaisen vartijan sekä kahdeksan venäläiseen univormuun pukeutunutta sotavankia, jotka vinssaavat köysillä pitkää hirttä kahdelle ylempänä linnan muurin reunalla odottavalle sotavangille. Kuvakulma ja sommitelma on maalaukseksi poikkeava ja hieno. Alhaalta varjosta katsellaan ylös

Väinö Rautio: *Viipurin linnaa korjataan*, 1942. Öljy kankaalle, Lappeenrannan museot. Etelä-Karjalan museo. Wiipuri-museon kokoelma. W26_3.

kohti linnan tornia, jonka huipulla liehuu auringossa sinistä taivasta vasten Suomen valtiolippu. Samanlaisen kuvakulman on kohdannut jokainen, joka on katsellut muurin juurelta kohti linnan huippua, mutta kuvakulma on Viipurin linna -aiheisissa maalauksissa harvinainen.

Sodan jälkeen

Lähdettyään lopullisesti Viipurista kesäkuussa 1944 Rautio asettui perheineen Lappeenrantaan vuonna 1945. Hän oli Lappeenrannan piirustuskoulun perustaja ja merkittävä taidepedagogi Etelä-Karjalan alueella. Rautio oli aktiivisesti mukana myös Viipurin Taiteilijaseuran toiminnassa ja näyttelyissä vuodesta 1930 lähtien aina vuoteen 1973.

Raution tuotannon on katsottu muuttuneen sodan aikana, ja esimerkiksi vuonna 1946 Helsingissä Strindbergin taidesalongissa järjestetyn näyttelyn kritiikit olivat osin tyrmääviä teosten ”uuden tyylin” ja ekspressiivisyyden vuoksi.[14] Vaikka emme pysty tarkastelemaan nykypäivästä käsin Raution koko tuotantoa sen merkittävän osan kadottua Viipurissa, on kuitenkin mahdollista todeta, että kaikkinensa Väinö Rautio kokeili monia eri tyylejä pitkän uransa varrella. Sotia edeltäneet *Pro Natura* -kauden ajatukset luonnon seuraamisesta ja jäljittelystä saivat jo sodan aikana rinnalleen ekspressiivisempiä sävyjä kuten jo mainittu *Viipurista lähtö 1939* -teos. Sodan jälkeen seurasivat kubistiset kokeilut, ja 1960- ja 70-luvulla Rautio päätyi myös täysin abstraktiin ilmaisuun. Näistä kokeiluista huolimatta hän maalasi koko ajan runsaasti perinteisempiä asetelmia, maisemia ja tilausmuotokuvia.

Väinö Rautio rakensi ateljeen Savitaipaleen Paimensaareen, ja paikka säilyi hänen perheensä kesäpaikkana hänen kuolemaansa saakka. Viipurissa syntyneestä Väinön pojasta Matti J. Rautiosta (s. 1930) tuli myös kuvataiteilija ja kuvataiteen opettaja. Isän ja pojan toimesta järjestettiin *Art Paimensaari* -nimellä kesänäyttelyitä Rautioiden ateljeessa ja pihapiirissä vuodesta 1970 lähtien. Matti J. Rautio muutti taiteilijapuolisonsa Eeva Jokipellon (1931–2022) kanssa Savitaipaleen Paimensaareen vuonna 1979, ja he jatkoivat siellä kesänäyttelytoimintaa aivan viime vuosiin saakka.

Viitteet

1 Laajimman Väinö Rautiota käsittelevän teoksen, *Väinö Rautio Viipuri* (1994) on kirjoittanut hänen poikansa Matti J. Rautio (s.1930) puoliso kuvataiteilija Eeva Jokipelto (s. 1931). Kirja kuvaa Väinö Rautio elämän vaiheita sodan loppumiseen ja Lappeenrantaan muuttoon saakka. Teksti perustuu Väinö Rautio vaimon Elsan keräämiin lehtileikkeisiin sekä erilaisiin haastatteluihin ja kirjeisiin. Teokseen sisältyy lähdeluettelo, mutta aineistoa ei ole kuitenkaan eritelty kovin tarkkaan. Rautio taiteellista tuotantoa ovat käsitelleet varsin lyhyinä teksteinä mm. Honkalinna (1974), Hukkila (1990, 36–37, 60–61), Räsänen (1993) ja Räty (2008a, 20; 2008b, 38–40 ja 2015, 54–55). Lisäksi Pirinen (2019) on kirjoittanut blogitekstin, jossa hän on selvittänyt *Pro Natura* -ryhmän näyttelytoimintaa. Varsinaista tarkempaa tieteellistä tutkimusta koskien Rautiota tai hänen tuotantoaan ei ole tehty.

2 Jokipelto 1994,11; Räty 2015, 55.

3 Jokipelto 1994, 30, 53; Valkonen, 1992, 119.

4 Pirinen 2019.

5 Honkalinna 1974.

6 Jokipelto 1994, 96. Teosten katoamisesta on kerrottu useissa Väinö Rautiota käsittelevissä lehtijutuissa ja näyttelyteksteissä. Monissa jutuissa puhutaan 300 tai jopa yli 300 teoksesta, mutta Jokipellon siteeraamassa Väinö Rautio vaimon Elsi Rautio leikekirjassa sanamuoto on ”kolmattasataa maalausta” (Jokipelto 1994, 96). Teoksista ei ilmeisesti ole olemassa mitään tarkempaa listaa.

7 SKS. KRA. Jokipelto 1984. KE4831-4832

8 Jokipelto (1994, 104) kertoo mm. taiteilija Einari Koskisen menettäneen ateljeensa ja teoksensa pommituksissa.

9 *Etelä-Saimaassa* vuonna 2002 ilmestyneessä lehtijutussa kerrotaan Eino Perkamosta, joka on jutun mukaan tuonut Rautio teoksen Viipurista vuonna 1940. Perkamon kertomuksen mukaan hän oli löytänyt kaksi rullalla olevaa maalausta viipurilaisesta kellarikomerosta, jossa hän oli ollut pommisuojassa, ja ottanut toisen maalauksista mukaansa. Lehtijutun tiedot ovat Perkamon tyttären kertomia. (Munnukka, 2002).

10 Kaiken kaikkiaan suurimmat Väinö Rautio teosten julkiset kokoelmat löytyvät Lappeenrannan taidemuseosta, Karjalan Liitosta ja Savitaipaleen kunnalta. Yksittäisten tai muutamien teosten kokonaisuuksia on myös Imatran taidemuseon, Kouvolan taidemuseo Poikilon, Lahden visuaalisten taiteiden museon Malvan, Heinolan kaupunginmuseon sekä Suomen Kulttuurirahaston kokoelmissa. Erityisesti sotien jälkeen maalattuja teoksia on runsaasti myös yksityiskokoelmissa. Lappeenrannan taidemuseon vuonna 2019 järjestämän *Väinö Rautio. Viipurilaissyntyisen taiteilijan retrospektiivi* -näyttelyn (Lappeenrannan taidemuseo, 18.5. – 3.11.2019) yhteydessä kartoitettiin yhteensä 200 yksityiskokoelmiin kuuluvaa teosta.

11 Karjalan Liiton kokoelmissa on teoksesta versio, jossa ei ole lentokonetta. Hukkila (1990, 60) tekee mielenkiintoisen havainnon siitä, että lentokone on suomalaisessa 1900-luvun ensimmäisen puoliskon taiteessa harvinainen. Hän miettiikin, onko kone juuri tämän epäkonventionaalisuutensa vuoksi jäänyt pois toisesta versiosta.

12 Jokipelto 1994, 113–114.

13 SKS. KRA. Jokipelto 1984. KE4831-4832 Jokipelto 1984, KE4832-4833.

14 Jokipelto 1983.

Arkistolähteet

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkisto (SKS KRA), Helsinki
Karjalaiset elämäkerrat kokoelma, nide 22.
Jokipelto, Eeva (1984). Väinö ja Matti Rautionelämänkerrat. KE 4826–4837.

Lappeenrannan taidemuseon arkisto, Lappeenranta
Honkalinna, Heikki (1974). Taidemaalari Väinö Rautio 9.5.1894–10.4.1974. Moniste.

Tutkimuskirjallisuus

Hukkila, Kari (1990). *Kuvia Kannakselta. Taidetta ja taiteilijoita 1918–1944*. Etelä-Karjalan museon julkaisusarja 13. Lappeenranta: Lappeenrannan kaupunki, museo- ja kuvataidelautakunta.

Jokipelto, Eeva (1994). *Väinö Rautionelämänkerrat. Viipuri*. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.

Munnukka, Antti (2002). ”Tötteröllä Viipurista Pitäjänmäelle”. *Etelä-Saimaa* 5.9.2002.

Pirinen, Mikko (2019). ”Väinö Rautio ja Pro Natura -ryhmä”. *Kaakkuri*-blogi toukokuu 2019. (http://kaakkurin.blogspot.com/2019/05/vaino-rautio-ja-pro-natura-ryhma.html, viitattu 27.4.2023).

Räsänen, Marjatta (1993). ”Väinö Rautio – taiteilija ja Lappeenrannan taideyhdistyksen puuhamies”. *Museoviesti* (1993:2). Lappeenranta.

Räty, Leena (2008a). ”Sodan moninaiset kasvot – palavat kylät, pakenevat ihmiset”. *Kohtalokkaita hetkiä. Sodan kuvia taiteessa*, toim. Leena Räty. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 15–25.

Räty, Leena (2008b). ”Vallankäyttöä – vangit, miehitys, mielivalta”. *Kohtalokkaita hetkiä. Sodan kuvia taiteessa*, toim. Leena Räty. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo, 38–41.

Räty, Leena (2015). ”Väinö Rautio”. *Sulotarten seurassa. Pieniä kertomuksia Lappeenrannan taidemuseon kokoelmista*, toim. Leena Räty & Mikko Pirinen. Lappeenranta: Lappeenrannan kaupunki/ Lappeenrannan taidemuseo, 54–55.

3

Viipuri merkitysten tihentymänä

Karjalaisten kaupunki, skandinaavinen etuvartio ja venäläinen linnoitus

Viipuri ”Idän Lukkona” 1800-luvun jälkipuoliskolta jatkosodan alkuun

Kirjailija Lempi Jääskeläinen palasi Viipuriin, takaisin vallattuun kotikaupunkiinsa Suomen armeijan jalanjäljissä syyskuun alussa 1941. Oli kulunut vajaa viikko siitä, kun tiedotusvälineet olivat hehkuttaneet ”idän lukon” paluuta Suomen haltuun. ”Torkkelin linnan” tornissa liehui jälleen kielekkeinen siniristilippu. ”Viipurin linna […] seisoo yhä saarellaan, huipussaan vapaan Suomen hulmuava sotalippu”, tunnelmoi Jääskeläinen. Nelikymppinen kirjailija ei kuitenkaan ollut vielä valmis kirjoittamaan fiktiota sodan runtelemasta kaupungista. Se ei nimittäin ollut sama, josta viipurilaiset olivat lähteneet kohti tuntemattomia kohtaloita. ”Se on silvottu, raiskattu, hävitetty.”[1]

Viipuriin ja Karjalaan sijoittuneista historiallisista romaaneistaan tunnettu Jääskeläinen oli julkaissut välirauhan syksynä 1940 kertomuskokoelman *Se oli Viipuri vihanta* keskiajan ja uuden ajan alun Viipurista. Vanhan Viipurin kapeille ja tummille kujille ja muureille lukijansa vieneen teoksen idea oli syntynyt jo ennen talvisodan alkua yhdessä Viipurin kaupunginjohtajan Arno Tuurnan kanssa. Talvisota oli kuitenkin muuttanut vuosisataisen rajankäynnin ja sotimisen kouriintuntuvaksi, eikä kaukainen, legendojen sävyttämä historia tuntunutkaan etäiseltä. Sota toi menneisyyden iholle, aistii lukija teoksen esipuheesta.[2]

Vuodessa oli ehtinyt tapahtua paljon. Viipurin lisäksi Saksan rinnalla sotineet ”uljaat” suomalaisjoukot olivat ”vallanneet takaisin vanhat rajat ja ovat paraikaa voittamassa ja turvaamassa Suomelle onnellista tulevaisuutta”.[3] Kotikaupunkia kohdannut tuho sai Jääskeläisen hakemaan edelleen lohtua menneisyydestä. Siksi hän halusi kertoa 1800-luvun hiljaiselosta, kaupungin rakennuksesta, itselle tärkeästä lehmuskujasta: ”Elettiin, rakennettiin, odotettiin – toivottiin.”[4]

Autonomian aika merkitsikin rauhan vuosisataa Viipurissa. 1800-luvun jälkipuolella kiihtynyt kielikamppailu ruotsin ja suomen välillä sekä vuosisadan lopun routavuodet olivat nostaneet Viipurin idän ja lännen väliseksi symboliksi. Viipurin kaupunkitilasta oli tullut niin kielikiistojen kuin Suomen

Kirjailija Lempi Jääskeläinen ja kaupunginjohtaja, kapteeni Arno Tuurna takaisin vallatussa Viipurissa 4.9.1941. Valokuvaaja: sot.virk. T. Nousiainen. SA-kuva. 58798.

suuriruhtinaskunnan ja Venäjän välisen eronteon areena. Tässä kamppailussa oli korostunut Viipurin merkitys läntisen ja itäisen kulttuuripiirin rajalinnoituksena. 1800–1900-lukujen vaihteen suomenkielinen julkisuus näki karjalaiset historiallisten suurvaltojen välissä sinnitelleenä kansana pikemmin kuin lännen etuvartijana. Nykyinen sota sen sijaan muistutti verisesti kaupungin ja Karjalan asemasta vuosisataisena sotatantereena, jossa Suomi ja Viipuri puolustivat länttä. Samana ”riemusodan” syksynä 1941, kun Jääskeläinen vielä kavahti runnellun kaupungin siluettia, hän laati tekstit Viipuria ”ennen ja nyt” käsittelevään kuvateokseen.

> Aavistikohan marski Torkel Knuutinpoika, minkälaisen paikan hän oli valloittanut, pystyttäessään voitollisen ristiretkeläislippunsa Karjalaisten satamaan historian aamussa v. 1293. Sinä vuonna alkoi taistelu Viipurista, jota on kestänyt hamaan meidän päiviimme asti.[5]

Kaupungin takaisinvaltauksen kunniaksi laaditussa kirjassa Jääskeläinen muistutti, että ”iloinen ja vilkas merenkulkukaupunki” oli ”vankka Idän Luk-

ko". "Vielä kerran ovat Viipurin edustalla lännen suora säilä ja idän käyrä sapeli iskeneet kilahtaen yhteen."[6]

Tarkastelen tässä artikkelissa Viipurin kaupungin ja sen symbolien muuttuvaa asemaa karjalaisuuden, skandinaavisuuden ja suomalaisuuden sekä idän ja lännen välisinä tunnehahmoina. Termillä tarkoitan tunnekylläisiä symboleita, kuten patsaita tai Viipurin linnaa, joiden kautta ja valaisemina kansalaiset rakensivat ymmärrystään ja kokemustaan kuulumisesta ja samastumisesta "karjalaisuuden" tai "lännen" kaltaiseen suurryhmään. Tunnehahmot voivat myös erottaa ihmisiä, jolloin niistä muodostuu ristiriitojen ja vastakkaisten tunteiden kohtauspaikkoja.[7]

Sotavuodet 1939–1941 muodostavat artikkelini päätepisteen, mutta kokonaiskuvan luomiseksi lähden liikkeelle 1800-luvun lopun keskusteluista, jolloin Viipurin henkinen maantiede nousi muotoutuvan kansalaisyhteiskunnan debattien kohteeksi. Lähteinä käytän aikalaiskirjallisuutta ja erityisesti lehdistöä. Valitsemani aikalaiskirjallisuus koostuu fiktiosta, ja toisen maailmansodan osalta ruotsin- ja suomenkielisestä propaganda-, matka- ja kotiseutukirjallisuudesta. Digitoidun lehdistön osalta olen käyttänyt sekä viipurilaisia että muun Suomen lehdistöä. Sanoma- ja aikakauslehdet edustavat kattavasti eri poliittisia suuntauksia.

Itsenäistyneessä Suomessa Viipurin linna ja sen ympärille kasvanut kaupunki merkitsivät lännen etuvartiota. Novgorodin ja Ruotsin sekä sittemmin Venäjän ja Ruotsin välistä kamppailua ja lännen ja idän kirkkojen levinneisyysalueiden historiaa kerrattiin sotien välisen ajan julkisuudessa. Silloin Suomen ja Neuvosto-Venäjän välisen rajan fyysinen ja henkinen symboliarvo oli näkyvästi esillä ja sitä pönkitettiin lukuisissa julkaisuissa, julkilausumissa, kouluissa ja tavoissa, joilla itsenäisen Suomen kansalaisia sosiaalistettiin suomalaisiksi. Suomi oli osa länttä. Samaan aikaan Suomen henkiset ja kulttuuriset kiinnostuksen kohteet laajentuivat konkreettisesti koko rajantakaiseen Karjalaan, josta oli jo pitkään ammennettu inspiraatiota skandinavismista erottuvalle fennomanialle ja ohjelmalliselle suomalaisuudelle.

Esitän kuitenkin, että Viipurin ja sen linnan merkitys lukkona itää vastaan yleistyi suomenkielisessä julkisuudessa vasta itsenäistymisen jälkeen. 1800-luvun jälkipuolen ja 1900-luvun ensi vuosien suomenkielinen julkisuus sitä vastoin esitti Viipurin etupäässä idän ja lännen väliin puristuneen karjalaisuuden muinaisena keskuksena.

Viipurin asemaa lännen viimeisenä lukkona ei tietenkään keksitty 1900-luvun alussa, sillä etenkin ruotsalaisessa ja Suomen ruotsinkielisessä perinteessä näkemys eli vanhastaan vahvana. Toisaalta, kun Zachris Topelius kirjoitti suomennetussa *Maamme kirjassa* (1875/1876) Viaporin antautumisesta vuonna 1808, hän viittasi Venäjään vajaa sata vuotta aiemmin liitetyn Viipurin

olleen aikaisemmin ”Suomen portin lukko” (*låset för Finlands port*).[8] Suomenkielisen nationalismin, keskiluokan ja julkisen sanan vahvistuttua 1800-luvun jälkipuolella suomenkielinen Viipuri alkoi kuitenkin edustaa ensisijaisesti karjalaista kaupunkia. Fennomaanisivistyneistö pyrki 1800-luvun lopulla ja vielä ennen ensimmäistä maailmansotaa tekemään pesäeroa Viipurin ruotsalaismenneisyyteen, vaikka nuorsuomalainen polvi suhtautui siihen suopeammin. Viipurin läntisen etuvartioaseman korostaminen liittyi eritoten svekomaanien näkemykseen Ruotsista valtakunnan, uskonnon ja sivistyksen tuojina, kun taas karjalaisena kaupunkina Viipuri kurotti vielä kauemmaksi muinaiseen karjalaiseen suomalaisuuteen. Sitä paitsi Viipuri oli ollut Venäjän hallussa jo vuodesta 1710 lähtien. Venäläisenä linnoituskaupunkina se oli toiminut 1700-luvun nimenomaan idän lukkona länttä vastaan.[9]

Ruotsalainen ritari jakoi Karjalan

Mainio esimerkki 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun viipurilaisesta historiapolitiikasta liittyi Torkkeli Knuutinpojan patsaaseen, jonka pystyttäminen raatihuoneentorille kesti lopulta kolme vuosikymmentä. Ruotsin valtakunnan marski Tyrgils Knutsson johti Ruotsin sotaretkeä Karjalaan 1290-luvun alussa. Myöhemmin kolmanneksi ristiretkeksi kutsutun kampanjan yhteydessä rakennettiin Viipurin kivilinna esteeksi Novgorodin vaikutusalueen levittäytymiselle lännemmäksi.[10] Torkkeli Knuutinpoika ei jäänyt ainoaksi Viipurin keskiaikaisen ja uuden ajan alun hahmoksi, josta rakennettiin kronikoissa ja kansanperinteessä legendaa. Historiankirjoitus piti häntä kuitenkin kaupungin perustajana, vaikka on hyvin mahdollista, että Viipurin paikalla oli karjalaisasutusta ja linnoitus jo ennen 1290-lukua. 1800-luvun jälkipuolen monikielisessä Viipurissa asui muutamia tuhansia ruotsinkielisiä, ja esimerkiksi eräät suuriruhtinaskunnan merkittävät kauppahuoneet olivat viipurilaislähtöisiä. Äänioikeus kunnallishallinnossa perustui varallisuuteen, joten Viipurin kunnallishallintoa johti ruotsinkielinen enemmistö.

Sven Hirn, Maria Lähteenmäki ja Petri Neuvonen ovat tutkineet Torkkeli Knuutinpojan patsaan syntyvaiheita.[11] Ajatus patsaan pystyttämisestä Viipuriin syntyi 1870-luvulla kaupungin eliitin piirissä. Varsinaisesti hanke liikahti käyntiin vuonna 1884, jolloin kaupunginarkkitehtina toiminut Jac. Ahrenberg otti ohjat käsiinsä samalla, kun hän työskenteli Viipurin linnan restauroinnin parissa. Patsaan sijoituspaikaksi kaavailtiinkin linnaa. Patsaan puuhaajat tilasivat veistoksen Pariisissa tuolloin asuneelta, varsin tuntemattomalta Ville Vallgrenilta. Patsaan kipsivalos valmistui vuonna 1887. Fennomaanipiireissä ”viikinkien” patsaan hankkiminen kaupunkiin tyrmättiin. Kielikamppailussa suomenkieliset pyrkivät luomaan omaehtoista kulttuuria ja menneisyyttä,

johon ruotsalainen Torkkeli Knuutinpoika ei sopinut. Sitä paitsi patsashanke ärsytti venäläisiä vallanpitäjiä. Viipurin linnoituksen komendantti ilmaisi näkemyksenään, ettei ruotsalaisen sotapäällikön patsas sopinut venäläiseen linnoitukseen. Niinpä kenraalikuvernööri kielsi patsaan pystyttämisen. Ruotsinkieliset lehdet valittivatkin, kuinka fennomaanit ja venäläiset löysivät yhteisen sävelen patsaskiistassa.[12]

Torkkeli Knuutinpojalla ja esimerkiksi 1440-luvulla Viipurissa valtaa pitäneellä Kaarle Knuutinpoika Bondella oli keskeinen merkitys eritoten Viipurin ruotsinkielisessä historiakulttuurissa. He edustivat kaupungin keskiaikaisia ja skandinaavisia juuria, joita juhlittiin näyttävästi esimerkiksi Viipurin 600-vuotisjuhlissa vuonna 1892.[13] Suomeksikin keskiaika viehätti; kieliraja ei ollut tiukka, sillä etenkin nuorsuomalaiset ja ruotsinkieliset saattoivat löytää yhtymäkohtia keskenään. 1800–1900-lukujen vaihteessa Kansanvalistusseuran järjestämillä Viipurin laulujuhlilla esitettiin Kaarle Knuutinpojan metsästysseuruetta kuvaelmana.[14] Vuonna 1905 järjestettiin juhlamarssi Torkkeli Knuutinpojan saapumisesta kaupunkiin.[15] Wiipurilainen osakunta esitti Viipurin kaupungin ja Karjalan historiaa kuvaelmana vuonna 1893 Helsingissä lähtien liikkeelle Torkkeli Knuutinpojasta.[16]

Torkkeli Knuutinpojan patsaan pystyttäminen tuli uudestaan ajankohtaiseksi vuoden 1905 levottomuuksien jälkeen. Pietarin keskushallinnon harjoittama autonomian kaventaminen taukosi. ”Ruotsalaisen sotapäällikön” kannalta tilanne muuttui suotuisaksi, ja senaatti antoi luvan patsaalle. Kaupunginvaltuustossa suomenkielinen vähemmistö nousi vastustamaan hanketta. Tehtailija Matti Pietisen johdolla he esittivät, ettei ”ruotsalainen vouti” ollut patsaan arvoinen. Miksi Karjalan valloittajalle pitäisi pystyttää patsas? Sellaisille miehille, jotka eivät olleet toimineet elämässään rakkaudesta kansaan, ei tarvinnut hankkia muistopatsaita. Suomenmieliset esittivät, että patsas olisi häpeäpatsas kaupunginvaltuustolle. Lehdistössä kummasteltiin myös patsaan pystyttämisen esittämistä ”kunniavelan” maksamisena: olisiko Suomi aivan venäläinen ilman ruotsalaisia? Entä millainen olisi Baltia ilman saksalaisia? Kenen pitäisikään velkaa maksaa?[17] Suuntaviivat olivat selvät.

Samalla on kuitenkin hyvä pitää mielessä, että vuosisadan vaihteen routavuosista lähtien ja viimeistään vuoden 1905 suurlakon seurauksena kieliperustainen jako ei enää automaattisesti määrittänyt porvariston välisiä suhteita toisiinsa, keisariin ja vahvistuvaan työväenliikkeeseen. Perustuslaillisuuden nimiin vannoneet nuorsuomalaiset löysivät tukea aatteelleen Suomen läntisyydestä, Karjalassakin. Porvariston näkökenttään kieleen ja poliittiseen suuntaukseen katsomatta ilmestyi työväen punalippu. Ruotsalainen ristiritari odotti suomenkielistä uudelleentulkintaa. Niin kuin usein Viipurin historias-

sa, sota aiheutti Torkkeli Knuutinpojan uudelleen määrittelyn vuosikymmentä myöhemmin.

Kun patsas paljastettiin lokakuussa 1908 Raatihuoneentorilla, suomenkieliset olivat juuri saaneet suomen kielen edistäjän Mikael Agricolan patsaan Viipuriin. Tästä osavoitosta huolimatta Torkkeli Knuutinpojan patsas edusti monille vain ruotsinkielisen eliitin patsasta, mistä näytti todistavan myös paljastusjuhlallisuuksien ohjelma. Ruotsiksi Tyrgils Knutssonin patsas merkitsi länsimaisen kulttuuriviljelyn 600-vuotisen etulinjan muistamista.[18] Yleisöä oli kuitenkin saapuvilla niin runsaasti, että tapahtuma kiinnosti kaupunkilaisia kieleen ja luokka-asemaankin katsomatta. Muutamaa vuotta aiemmin perustettu nuorsuomalainen *Karjala*-lehti tunnusti patsaan ansiot ja tärkeyden, vaikka kohdehenkilöstä saattoi olla montaa mieltä.[19] Muun maan nuorsuomalaislehdet suhtautuivat patsaaseen neutraalisti tapahtumaa selostaen.[20] Sen sijaan kielikuviltaan värikkäimpien vanhasuomalaisten ja ei-karjalaisten tulkintojen mukaan patsas edusti ”aasalais-nuorsuomalaista henkeä”.[21] Viipurin perustuslaillisella klubilla myöhemmin pidetyssä juhlassa oli paikalla vain ”ruotsikkoja”. Tapahtumassa oli pidetty puhe ”vanhalle Ruotsi-emolle”.[22] Routavuosien myöntyväisyyslinjan vanhasuomalaiset tekivät pesäeroa arveluttavaksi katsottuun perustuslaillisuuteen. Monet työväenlehdet ilkkuivat vapautuneesti vailla huolta herrojen ristiriidoista: ”Torkel Knuutinpojan muistopatsaan juhlallisuudet Viipurissa eilen. Herrat puhuivat, lauloivat ja söivät tämän raa’an valloittajan muistolle.”[23] Patsas tarjosi tunnehahmona symbolin, jonka kautta ja vahvistamana julkinen sana rakensi ryhmäkokemuksia ja piirsi ryhmien välisiä rajoja.

Suomenkieliset kansansivistäjät esittivät, että Torkkeli Knuutinpojan patsas ja tämän perustama linna osoittivat, että suomalaiset asuivat historiallisesti kahden voimakkaan kansan välissä. Torkkelin linna ei siis historiallisesti yhdistänyt kansaa, sillä Ruotsin ja Venäjän välinen vuosisatainen rajankäynti oli jakanut Karjalan kansan kahtia. Vihollisuus oli näin ulkoapäin syöpynyt väestöön, joka kuului kansallisesti samaan heimoon, valitti suosittu *Kyläkirjaston Kuvalehti* lokakuussa 1908.[24] Viipurin linna ei ollut suomalainen linna.

Lupa patsaalle oli monen yrityksen jälkeen irronnut, mutta ymmärrettävästi ruotsalaisen sotapäällikön patsaan pystytys Venäjän keisarikunnan linnoituskaupunkiin herätti närkästystä Pietarissa. Kansallismielistä tsaarin hallitusta tukeneen *Novaja Vremja* -lehden A. R. Reinbott hyökkäsi näkyvästi Torkkeli Knuutinpojan patsasta vastaan. Miten oli mahdollista, että Venäjän valtakunnan kaupunkiin pystytettiin vihollissoturin patsas? Syyttävä sormi osoitti tuolloin jo syrjäytettyä, liberaalina tunnettua kenraalikuvernööri Nikolai Gerardia ja ministerivaltiosihteeri August Langhoffia kohti. Eihän yksikään

ministeri Ruotsissakaan ehdottaisi, että Tukholmaan pystytettäisiin venäläisritarin patsas![25]

Viipuriin vuonna 1910 pystytetty Pietari Suuren patsas olikin keisarinhallinnon vastaus Torkkeli Knuutinpojan patsaalle. Tuolloin tuli kuluneeksi 200 vuotta Viipurin siirtymisestä Venäjän hallintaan. Sisällissodassa ja toisen maailmansodan aikana jalustaltaan pudotettu, ja sinne lopulta takaisin asetettu, tsaarinpatsas onkin kokenut kovempia kuin kaupungin perustajan patsas. Lyhytikäinen oikeistososiaalidemokraattien lehti *Itä-Suomen Työmies* pahoitteli keisaripatsaan kohtaloa kesällä 1918. Se olisi suonut, että patsas olisi siirretty museoon. Sinne se lopulta päätyikin yli kymmenen vuoden päästä, mutta ensiajatus oli sulattaa koko veistos. Jotkut jännittivät Torkkeli Knuutinpojan patsaankin kohtaloa kevään 1918 jälkimainingeissa, edustihan sekin vanhastaan ”valloittajaa”.[26]

Patsas jäi kuitenkin rauhaan, ja pian sen merkitys rakennettiin suomeksikin uusiksi kaupungin perustajana ja läntisen sivistyksen tuojana. Ennen vuosia 1917–1918 Torkkeli Knuutinpojan patsas sai kuitenkin kuulla kunniansa useaan otteeseen: sen juurella ei lausuttu ”kansallisia” sanoja eikä mies ollut tuonut Karjalaan kuin sotaa.[27] Viipurilainen työväenlehti *Työ* ihmetteli vuonna 1912, kuinka kaupungilla ei ollut varaa työväen lastenhoitoon, mutta ”Karjalan kansan vapauden ryöstäjän” patsaaseen äveriäiden kaupunginisien finanssit riittivät.[28]

Bolsevikkivallankumoukseen asti 1917 ajatus Viipurista lännen lukkona ei kuulunut suomenkielisen, etenkään vanhasuomalaisen valtajulkisuuden ensisijaiseen kuvausrepertoaariin Karjalan kaupungista. Suomi asemoitui idän ja lännen väliin, ei lännen etuvartioksi. Suomi ja erityisesti Karjala olivat tästä näkökulmasta idän ja lännen välisen kamppailun häviäjiä ja selviytyjiä. Esimerkiksi alun perin vuosina 1907–1911 julkaistun *Oma maa* -tietokirjasarjan ensimmäinen painos luonnehti Torkkeli Knuutinpoikaa ”Karjalan itsenäisyyden kukistajaksi”. Historiallisesti Viipuri oli siis Ruotsin ja Venäjän välisten taistelujen keskus.[29] Itsenäistymisen jälkeen 1920-luvun alussa julkaistussa uudistetussa painoksessa Torkkeli Knuutinpojan voittoisaan valloitusretkeen viitattiin neutraalisti, joskin mutkat suoriksi vetäen ”Ruotsin ja Venäjän välillä” käytynä kamppailuna ”Suomen herruudesta”.[30]

Lännen etuvartioksi

Ennen itsenäistymistä ja porvarillisen Suomen yhdistymistä vallankumouksellista sosialismia vastaan historiallinen Viipuri merkitsikin lännen etuvartiota useimmiten ruotsiksi. Perustuslaillisuuden ja vapaamielisyyden nimeen vannoneet nuorsuomalaiset kuitenkin luonnehtivat Viipuria ja sen linnaa

vartioksi itää vastaan jo ennen ensimmäistä maailmansotaa.[31] Sen jälkeen kun valkoinen armeija oli vallannut Viipurin sisällissodan lopussa, myös suomenkielinen lehdistö alkoi enenevästi viitata Torkkeli Knuutinpoikaan merkittävänä läntisen sivilisaation esitaistelijana ja ”Torkkelin linnaan” vieraasta vallasta vapautuneena linnoituksena.[32]

Karjalaisporvaristo omaksui uudistuneen mielikuvan Viipurista ja sen skandinaavisesta perustajasta hieman myöhemmin kuin muu Suomi. Vuonna 1918 lopetettu vanhasuomalainen *Wiipuri* uutisoi kaupungin valtauksen jälkeen, kuinka Torkkelinkadun nimi pitäisi muuttaa. Kyse oli vieraan vallan edustajasta. Lehti kuitenkin ymmärsi, ettei ehdotus saisi kannatusta ”nykyoloissa”.[33] Maakunnan suurin lehti, kokoomuksen äänenkannattajaksi itsenäistymisen jälkeen siirtynyt *Karjala* muisti kuitenkin jo seuraavana vuonna juhlistaa sitä, kuinka ”Torkkelin linna” oli ”meidän”.[34] Toukokuussa 1921 samainen lehti julisti, että ”kaupunkimme perustajan” linna kohosi Torkkeli Knuutinpojan ikuisena muistomerkkinä.[35] Viipurin linnan ”suomalaistaminen” alun perin ruotsalaisesta ja sittemmin venäläisestä linnoituksesta vertautui keväällä 1918 tapahtuneeseen Viaporin suomalaistamiseen Suomenlinnaksi. Ne symboloivat vallanvaihtoa, jossa fennomaanisuomalaisuus löi kättä skandinaavisen lännen kanssa.

Suomalaisuusliikkeen retoriikalle ongelmallinen skandinavismi oli mahdollista integroida osaksi nuoren tasavallan ajattelua, sillä antikommunistisen Suomen omakuva kuului osaksi länttä. Näin ”ruotsalainen” ja ”suomalainen” menneisyys liittyivät samalle jatkumolle, vaikka karjalaisuuden erityispiirteitä idän ja lännen välissä pidettiin edelleen yllä. Mytologisoidun karjalaisuuden ja alun perin ”vieraan” skandinavismin vastakkainasettelu ei kadonnut 1920-luvulla mihinkään, mutta sitä saatettiin kuvata esimerkiksi satiirisesti, niin kuin *Karjalan Aamulehden* jutussa kesällä 1922. Siinä karjalaisten kaupunkia esiteltiin pohjoismaisille toimittajille vanhana karjalaisten kauppakaupunkina, joka varmasti täytti myös skandinaaviset länsimaisen sivistyksen kriteerit: ”slaavilainen painostus ja venäläinen sorto” eivät olleet kyenneet vaikuttamaan kaupunkiin.[36] Itsenäistymisen, heimosotien ja Tarton rauhansopimuksen seurauksena porvarilehdistö kävi läpi Suomen itärajan historiaa, jolloin karjalaisuuden erityispiirteiden korostus jäi usein länsimaisen yhteiskuntajärjestyksen korostamisen varjoon. Vuosisataisessa rajankäynnissä Ruotsin puolelle jääneet karjalaiset olivat saaneet nauttia länsimaisuuden eduista.[37] Suomenkielinen oikeistolehdistö alkoi käyttää Viipurista nimitystä idän vanhana lukkona, ”lännen ja idän loppumattoman kamppailun vertauskuvana”.[38]

Itsenäistyneen Suomen sotavoimissa Viipurin historiallinen asema näyttäytyi Venäjän vastaisena linnoituksena. 1800-luvun rauhanomainen aika-

kausi ei elähdyttänyt muuttuneissa olosuhteissa. Olihan Viipurin linnakin ollut tavalliselta yleisöltä suljettu osa venäläistä varuskuntaa. Kannaksen puolustus – Suomen Akilleen kantapää – oli nyt uudella tavalla tärkeää. Ruotsin suurvaltahistoria niveltyikin hyvin osaksi Suomen erontekoa Venäjästä.[39] Sotien välisenä aikana monen varuskunnan Viipurin ja sen linnan asema oli keskeinen Suomen puolustuslaitoksessa. Vuodesta 1934 lähtien linnassa toimi maavoimien esikunta.[40] Etenkin 1930-luvun lopussa Karjalankannaksen linnoitustyöt alleviivasivat Viipurin ympäristön sotilaallista merkitystä samalla vahvistaen bolsevismin vastaisen lännen etuvartion symboliikkaa.

Työväenjulkisuus piti 1920-luvulla yllä Torkkeli Knuutinpojan vanhaa merkitystä vieraan vallan sortajana. Sosialidemokraattisen puolueen pää-äänenkannattaja *Suomen Sosialidemokraatti* luonnehti tätä ”ruotsalaiseksi sotaherraksi” ja ”ruotsalaiseksi sortajaksi”.[41] Säätyvallan rippeitä kritisoineet työväen skribentit jatkoivat vallankumouksia edeltänyttä suomenkielistä Viipuri-kuvaa, jossa korostettiin kaupungin karjalaisuutta. 1920–30-luvun kieliriidat hallitsivat toki porvarillista julkisuutta ja yhteiskuntaelämää, mutta Viipurin asema läntisen sivistyksen etuvartijana ja Kannaksen puolustuslinnoituksena alkoi olla selviö keskiluokkaisessa julkisuudessa kieleen katsomatta.

Talvisodan jälkeen neuvostomiehittäjä antoi Torkkeli Knuutinpojan patsaan säilyä paikallaan. Jatkosodan jälkeen Viipuri siirtyi takaisin Neuvostoliitolle. Vuonna 1948 sodassa vaurioitunut ruotsalaisritarin patsas poistettiin Raatihuoneentorilta. 1970-luvulla se päätyi säilytettäväksi Viipurin linnaan. Vuonna 1993 Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen patsas palautettiin takaisin entiselle paikalleen.[42]

Lempi Jääskeläinen aloitti välirauhan syksynä 1940 julkaisemansa kirjan *Se oli Viipuri vihanta* Torkkeli Knuutinpojan ristiretkestä. Torkkelin kaupunki oli niin suomalainen kuin karjalainenkin kaupunki.[43]

Viipurin pamaus 1939

Numero- ja symbolimagiikkaan taipuvaisille ihmisille ja sotapropagandisteille Neuvostoliiton hyökkäys Suomeen 30. marraskuuta 1939 tarjosi traagisuudestaan huolimatta herkullisen viittauspisteen. Aamuvarhaisella alkanut sota näkyi saman päivän iltapäivälehtien etusivuilla, ja samalle päivälle osui myös Viipurin pamauksen vuosipäivä. Marraskuun viimeisenä, Antin eli Pyhän Andreaan päivänä 1495 Viipurin linnan puolustajien kerrottiin kansanperinteen mukaan karkottaneen moskovalaisvihollisen sytyttämällä tuleen räjähtävän seoksen linnan muurien sisällä. Räjähdys aiheutti valloittajissa pakokauhun, joka ajoi sotamiehet pakoon. Viipuri säästyi. Keskiaikaisille pyhimyslegendoille ominaisesti tapauksesta kerrottiin ensin versiota, jonka

mukaan venäläiset pelästyivät taivaalle ilmestynyttä Pyhän Andreaan vinoristiä ja muita pyhimystunnuksia. Pamauksesta alettiin kertoa vasta hieman myöhemmin, mutta se vakiintui keskeiseksi motiiviksi niin kansanperinteessä kuin Ruotsin suurvalta-ajan historiankirjoituksessa.[44]

Viipurin linnanherran Knut Possen räjähtävästä keitoksesta tuli sittemmin kuuluisa. Erityisesti talvisodan aikana ja jälkeen aina Viipurin takaisin valtaukseen kesällä 1941 Viipurin pamauksen legendaa kerrattiin taajaan lehdistössä. *Ilta-Sanomien* pakinoitsija Bagheera eli Erkki Kivijärvi esitti talvisodan syttymispäivän lehdessä Viipurin pamauksen merkinneen suomalaisen sisun ”äänellistä ilmausta”.[45]

Knut Posse ja Viipurin pamaus eivät ennen itsenäistymistä olleet jakaneet suomen- ja ruotsinkielisten historiakuvaa niin kuin Torkkeli Knuutinpoika. Kansanperinteen kuvaama ihme ja linnan puolustaminen vihollista vastaan vetosivat muinaisten sankaritarujen nälkään esimerkiksi 1800–1900-luvun vaihteessa. Asiaan saattoi vaikuttaa se, että Zachris Topelius sisällytti pamauksen osaksi *Maamme kirjaa*, joten tarina levisi myös suomeksi niin kansakouluissa kuin lukevan yleisön parissa. Torkkeli Knuutinpojan valloitusretkestä Topelius kirjoitti sen sijaan toteavasti: siitä alkoi Ruotsin ja Venäjän viisisataavuotinen kamppailu ”Suomen” herruudesta.[46]

Viipurilaiset ylioppilaat ottivat Viipurin pamauksen symbolikseen 1800-luvun puolivälissä; vielä tuolloin pääosa ylioppilaista puhui ruotsia. Pamauksen vuosipäivästä tuli kaksikielisen osakunnan vuosijuhlapäivä, osoitus läntisten aatteiden etevämmyydestä idän despotiaa vastaan.[47] 1890-luvun alussa perustettu Viipurin suomenmielisten käsityöläisten ja liikkeenharjoittajien seura sai nimekseen Pamaus-Seura, joka toimi aluksi yhteistyössä Viipurin Suomalaisen Klubin ja työväenliikkeen kanssa.[48] Kun samaan aikaan Viipurin pamaus kytkeytyi vahvasti osaksi viipurilaista historiakulttuuria, muodostui Knut Possen pamahtavan keitoksen juhlinnasta keskeinen kielirajoja ylittänyt symboli, mikä sitoi etenkin nuorsuomalaisia osaksi suomalaisuusliikkeelle ongelmallista ”läntisen” eli ruotsalaisen sivilisaation korostusta.

Santeri Ivalon historiallinen romaani *Viipurin pamaus* vuodelta 1911 herätti aikanaan paljon huomiota, mutta se myös tulkittiin perinteisemmin kertomuksena Suomen kansan vuosisatojen taakse ulottuvasta kärsimyksestä ”vainon” ja ”tuskan” jaloissa eli idän ja lännen välissä.[49] Maailmansotien välisen ajan lehdistössä pamauksen tarinan eri versioita kerrattiin säännöllisesti. Esimerkiksi vuosipäivän tienoilla vuonna 1933 Lempi Jääskeläinen julkaisi *Karjala*-lehdessä laajan katsauksen tapauksen eri tarinaversioista.[50]

Viipurin pamaus kertomuksena voittamattomasta Viipurin linnasta siirtyi vuosien 1939–1941 julkisuudessa allegoriseksi kuvakseksi ensin perivihollista vastaan jälleen käytävästä sodasta, joka vieläpä alkoi ortodokseille tärkeän

Suomen lippu Viipurin linnan Pyhän Olavin tornissa 7.3.1940. Valokuvaaja: tuntematon. SA-kuva. 107502.

Pyhän Andreaan päivänä.[51] ”Torstaina, samana päivänä kun ryssä hyökkäsi Suomeen, tuli juuri kuluneeksi 444 vuotta siitä päivästä, jona Knut Posse räjäytti ryssät ilmaan Viipurin linnassa.”[52] Sodan kestäessä pamaus tarjosi myös menneisyyden viitepisteen onnistuneelle taistelulle laajalle levinneissä pohdinnoissa ja kertauksissa Suomen itärajan vuosisataisesta muotoutumisesta.[53]

Mikä olikaan vuoden 1495 taistelujen, Viipurin puolustuksen ja venäläisten vetäytymisen taustalla, kansallisromanttinen tulkinta on ollut vallitseva 1800-luvun lopulta lähtien aina 1900-luvun jälkipuolelle. Talvisodan kokemukset ja tulkinnat ”yksin jäämisestä” ja jo sodan kestäessä luotu käsitys talvisodan ihmeestä iski aikalaisten ja propagandistien mieliin. ”Viime sodan aikainen tuskallinen tietoisuus” siitä, ettei Suomen historiasta ollut ”laajoille kansankerroksille” tarjolla tuoretta yleisesitystä, sai professori Jalmari Jaakkolan julkaisemaan vuonna 1941 *Suomen historian ääriviivat*. Jatkosodan sotapropagandan osana julkaistun tunnetun *Suomen idänkysymyksen* kirjoittaja näki yleisesityksessään Viipurin pamauksen kuuluisana sotajuonena, jonka myötä ”suomalaisten omien joukkojen varaan” jäänyt puolustus karkotti ”venäläislaumat” kaupungin liepeiltä.[54] Talvisodan asetelmaa ei eksplisiittisesti julistettu, mutta sota-ajan propagandistisessa julkisuudessa yhteydet olivat selvät.

Viipurin linna ja Suomen lippu

Symboliikka oli monessa mielessä herkullisempaa kuin aikalaiset edes tohtivat pohtia. Pyhän Andreaan sinivalkoinen vinoristi oli toki komeillut keisari-Venäjän laivaston lipussa ja värit muutenkin sotavoimien värisymboliikassa. Neuvostoaikana ne olivat taka-alalla, mutta silti osa neuvostolaivaston värejä. Ensimmäinen fennomaanieliitin sukupolvi oli puolestaan omaksunut sinivalkoisen omiksi väreikseen osoittaen näin lojaaliutta keisarille. Yhdistettynä skandinaaviseen ristiin oli väreistä tullut aktiivisen kampanjan myötä Suomen tasavallan tunnus.

Viipurin linnantornin sotalipusta, sen laskusta talvisodan lopussa ja uudelleen nostosta jatkosodan alussa tuli sotavuosien uusi legenda. Iltapäivällä maaliskuun 13. päivänä 1940 Suomen sotalippu laskettiin ensin puolitankoon, nostettiin sitten vielä kerran ylös ennen kuin se laskettiin kokonaan Pyhän Olavin tornin huipulta. Lippu lahjoitettiin Sotamuseoon. ”Lippu on laskettu. Itä on ottanut jalansijaa lännestä.”[55] Elokuun 1941 takaisin valtauksen yhteydessä torniin nostettiin ensin valkoinen kangas, ilmeisesti paita, minkä jälkeen se korvattiin sotalipulla. Voitonparaatin yhteydessä talvisodan lopussa laskettu lippu sitten nostettiin takaisin linnan salkoon. Lipunnostosta tuli Viipurin takaisinvaltausta seuranneen lehdistön pakinoitsijoiden eräs suosikkiaiheista. Lempi Jääskeläiselle oli ollut painajainen, että ”perivihollisen” hallussa olleen kaupungin ”uljaassa linnassa liehui vieras kaamea lippu”. Sitä suurempaa oli kiitollisuus siitä, että Viipuri oli lunastettu takaisin. Lipunnoston retoriikka oli ylvästä ja koko maan kattavat siniristiliput kuin ”ilon kukkasia”, mutta Viipurin linnan lipunnosto ja sitä radiossa säestänyt ”Porilaisten marssi” vaativat samalla kostona kaupunkia ”häpäisseiden saastaisten laumojen” lopullista häätöä. Vajaa kolme vuotta myöhemmin lippu jälleen laskettiin viime hetkillä ennen vihollisen saapumista. Puna-armeija nosti ensitöikseen valtauksen merkiksi linnan torniin punaisen kankaan, mahdollisesti hameen.[56]

Talvisotamaiselle kokemukselle, sen pateettiselle tulkinnalle ja suostuttelevalle lippu-uhriretoriikalle tunnusomaisia olivat kuolemaa tehneen nuoren sotilaan viimeiset sanat Arvi Kivimaan lyhyessä kertomuksessa ”Lipun kietoma sydän”. Se julkaistiin *Aseveli*-lehdessä elokuussa 1941, Viipurin takaisin valtauksen jälkeen:

> Olin sairaalajunassa Viipurin ratapihalla, kun Suomen lippu viimeisen kerran kohotettiin vanhan linnan torniin. Jotkut muutkin pojat näkivät sen. He itkivät. Minä tunsin yht'äkkiä sanomatonta kiitollisuutta. Sain vielä kerran nähdä tuon lipun, ja minusta tuntui, että ensi kerran tajusin, mitä siihen liittyi. Isänmaa ja risti, ainoat kalleutemme ja toivomme…[57]

Venäjän laivaston ja siniristilipun välinen poliittinen yhteys oli julkisuudessa jo katkaistu. Lippu liehui julkituodun uhrimielen symbolina. Retoriikassa lipun yhtäältä hurmeisen, toisaalta viattoman puhtauden kautta luotiin käsitystä itseensä käpertyneestä kansakunnasta torjumassa idän bolsevismia, sivilisaation vastavoimaa ja ateistista jättiläistä. Suomi asettui nyt kristikunnan puolustajaksi, ilmiselvästi läntisen sivilisaation osaksi. Julkisessa sanassa karjalaiset olivat sodan uhreja ja suomen ja ruotsin kielien väliset ristiriidat häipyivät talvisodan lyhyen yhteishengen aikana taka-alalle.[58]

Viipurin linnan ja kaupungin symbolinen merkitys lukkona ja rajakaupunkina itää vastaan oli toisen maailmansodan alussa jo aivan itsestään selvä viittaus, niin kuin esimerkiksi kaupunginjohtaja Arno Tuurnan puheessa syksyllä 1940 Tampereen karjalaisjuhlassa.[59] Kesällä 1941, hieman ennen Viipurin takaisinvaltausta, *Uusi Suomi* palasi Viipurin pamaukseen. Miltei puolen vuosituhannen takainen ihme kuvasi allegoriana puna-armeijan odotettavissa olevaa perääntymistä, tuhoa. Lehti kertasi kertomusperinteitä ja nosti esille varhaisen kertomuksen Pyhän Andreaan ristin ilmestymisestä taivaalle. ”Tässä merkissä olet voittava” -tyyppinen, sotamytologiassa yleinen legenda nostettiin esille ikään kuin käänteisesti. Venäläiset olivat pelästyneet jumalallista merkkiä, aivan kuin he nytkin pelkäsivät länsimaisen kristikunnan puolesta etuvartiona taistelevia, ristilippuaan seuraavia suomalaisia.[60]

Viipurin linna puolustuksen symbolina

> – Onko Viipurin linna pystyssä?
> Näin kysyy vastaantulijoilta sotilas, joka on matkalla itään, sinne jonnekin täyttämään kunniakasta velvollisuuttaan. Pelkoa hän ei tunne. Niin, hänen horjumatonta luottamusta uhkuvat sanansa pikemminkin rauhoittavat länteen matkaavia. Ne ovat rohkaisevia.
> – On, linna on pystyssä ja lippu liehuu ylväänä linnantornin tangossa.
> Näin vastataan sotilaan rauhalliseen kysymykseen. Ja hän puolestaan vastaa rohkaisevasti:
> – No, sitten ei ole mitään hätää.[61]

Toisen maailmansodan alussa Suomen itärajan asema oli sosiaalidemokraattista lehdistöä myöten selvä: vuosisatainen länsimaisen sivistyksen etuvartio idän painostusta vastaan.[62] Ilmansuunnat itä ja länsi saivat tunnekylläisen kerrostuman uhan ja turvan kokemusten kautta. Kriisi yhdisti ja yksipuolisti karjalaisten kaupungin merkityksiä. Talvisodan alla Viipurin linnasta muodostui kuin itseoikeutetusti puolustuksen symboli, luja kallio. Sen mielikuvalliseen tunnerepertoaariin lisättiin turvallisuuden tuottaminen – tunnehahmona linna siis symboloi turvaa, jota kansalaiset hakivat samastumalla kansakuntaan, hakemalla turvaa kollektiivisesta ”Suomesta”.[63] Syksyllä 1939 reportterit kuvasivat Karjalankannaksen linnoitustöitä ja ylimääräisiä kertausharjoituksia. Jutuista välittyi vakava, mutta uskoa ja toivoa valanut tunnelma. Loka-marraskuun vaihteessa 1939 osittain asukkaista tyhjentynyt Viipuri harjoitteli sotaa. Kannaksella harjoitelleiden reserviläisten parissa kierrellyt ryhmä toimittajia palasi pimennettyyn kaupunkiin. Harjoittelevista miehistä oli piirtynyt tyyni, tulevaisuutta pelkäämätön kuva. Samankaltaista turvaa välitti myös Viipu-

rin linna. Valottomassa kaupungissa ”auringonlaskun heikosti kajastavaa taivasta vasten piirtyy sumupilarien keskeltä Viipurin linnan rauhallisen jykevä hahmo, liikkumattomana, turvallisuutta katsojan mieleen valavana ja uskoa antavana.”[64]

Viipurin linnan merkitys konkretisoitui todellisen taistelun komentokeskuksena. Linna esiintyi myös valokuvina ja piirroksina lehdistössä sekä ajan uutisfilmeissä. Kaupungin takaisinvaltauksen jälkeen posti- ja lennätinhallitus laski liikkeelle Viipurin linnaa kuvanneen juhlapostimerkin.[65] Näin sen tornin profiilista muodostui aikalaisten mieliin toisteisuudessaan tunnistettava kuva. Jykevän ja turvallisen linnan mielikuva laajeni selvästi suomalaisten turvaksi, linnan karjalaisuutta ei ollut syytä korostaa liikaa.

Suomalaiset joukot Torkkeli Knuutinpojan patsaalla kaupungin takaisinvaltauksen jälkeen 31.8.1941. Valokuvaaja: Otso Pietinen. SA-kuva. 65784.

Sotavuosina kukoisti tilapäisrunous. Sodan kestäessä kielenkantoja ei pidätelty, sillä koko sanomalehdistö sosiaalidemokraattisia lehtiä myöten alkoi sodan aikana viitata viholliseen ”ryssänä”.[66] Puolustustahdon ja linnan muureista loihditun turvan ohella linnan muurien suojasta saattoi lietsoa vihollista epäinhimillistävää propagandaa. Maalaisliiton *Kainuun Sanomissa* Viipurin linnan muurit ottivat vastaan vihollisen hyökkäyksen talvisodan lopussa:

> Viipurin kimpussa ryssät häärää,
> koettavat kaupungin valloittaa.
> Laumoilla niiden ei ole määrää,
> ryssää on niinkuin russakkaa.
> [...]
> Viipurin muureilla Possen haamu
> varmaankin tarkkaillen vaeltelee:
> milloin koittavi vapauden aamu,
> ryssä taas pakoon painelee?[67]

Vihollinen ei alentavasta riimittelystä huolimatta paennut, vaikka ei omatoimisesti kaupunkia talvisodassa valloittanutkaan. Linnan menetys koski propagandistien sieluun eivätkä lehdistön kynäilijöiden sanat varmaankaan kaikuneet kuuroille korville: ”Perjantai-iltana istuivat ryssät Viipurin linnassa kolmannen kerran 600 vuoden aikana.”[68] Tunnehahmoasemansa vuoksi linnan menetys saattoi kolhia onnistuneeseen puolustustaisteluun luottaneiden kansalaisten kollektiivista itsetuntoa, otettiinhan talvisodan päättyminen vastaan suruliputuksella.

Viipurin evakoille kaupunki muodosti tietenkin heti menetyksen kohteen. Senkin vuoksi kaupungin takaisinvaltaus ja Torkkelin linnan palautus suomalaisten haltuun elokuun lopussa 1941 nosti tunnelmaa.[69] Vapautettu linna merkitsi ”suojamuuria itää ja vuosisataista vainolaistamme vastaan”,[70] vaikka linnan kaksisataavuotinen aikakausi venäläisenä linnoituksena oli päättynyt vasta reilu kaksikymmentä vuotta aiemmin. ”Viipurin linnaa vartioi jälleen Suomen mies.”[71] TK-rintamakirjeenvaihtaja Kallio Kotkas tunnelmoi lähestyessään kaupunkia Sorvalinsaarelta takaisinvaltausta seuranneena päivänä:

> Viipurin linna, tuo lannistumattoman vapaudentahtomme ja nujertamattoman taistelukykymme uljas symbooli julisti jo kauas Sorvaliin soutuveneillä hävitettyjen siltojen ohi saapuneelle TK-miehelle, että se edelleen seisoo vartiopaikallaan korkeimmassa huipussaan Suomen sinivalkoinen sotalippu […][72]

Linnan palautuksen merkitys uhkasi jättää kokeneetkin kirjoittajat sanattomiksi. *Helsingin Sanomien* pakinoitsija Serp eli Seere Salminen pyrki sanoittamaan kaupungin takaisinvaltausta: ”Viipuri ja sen vanha linna – se on kuin kaiken menetetyn ja takaisin saadun symbooli yhdeksi käsitteeksi kiteytyneenä.”[73] Salminen kiteytti tunnehahmon oivallisesti. Linna heijasti, vahvisti ja nimenomaan tiivisti moninaisia tunnekokemuksia.

Viipurin ruotsinkielinen etuvartio

Toisen maailmansodan alla ja aikana julkaistiin runsaasti reportaaseja ja kirjallisuutta ruotsiksi Karjalan ja Viipurin merkityksestä Suomen taistelussa Neuvostoliittoa vastaan. Asialla oli paitsi ruotsinkielisiä karelianisteja kuten Kurkijoella syntynyt kirjalija Olof Enckell, myös sotapropagandan tuottajia, kuten Torsten G. Aminoff. Enckellin näkemykset seurailivat kansallisromanttisesti karjalaisuuden ja suomalaisen talonpojan kuvauksia. Hänen ennen talvisodan alkua vuonna 1939 julkaistu teoksensa *Vakt i Öster* liikkui Raja-Karjalan maastoissa. Teos suomennettiin samana vuonna nimellä *Rajan*

vartio.[74] Aminoffilla ei ollut suoria karjalaisyhteyksiä. Hän toimi valtion tiedotuslaitoksen palveluksessa ja julkaisi vuonna 1943 teoksen *Mellan svärdet och kroksabeln. 700 års kamp om karelarnas land*, joka ilmestyi suomeksi otsikolla *Karjala lännen etuvartiona*. Aminoff toimi RKP:n oikeistosiiven aktivistitaustaisen ja äärioikeistoa edustaneen *Svensk Botten* -lehden päätoimittajana vuosina 1937–1941. Toisen maailmansodan aikana hän oli aktiivinen suomenruotsalaisten kansallissosialistien järjestössä *Samfundet folkgemenskap*.[75]

Monista muista sota-ajan propagandisteista poiketen Aminoff ei maalaillut legendoja ja lausunut ylisanoja, vaan keskittyi kuvaamaan ”kiihkottomasti” lännen välttämätöntä kamppailua itää vastaan. Tässä kamppailussa karjalaisilla oli tärkeä rooli. Iso osa äärioikeistolaisen kirjoittajan kirjasta keskittyi heimosotiin. Esimerkiksi monien muiden propagandistien rakastaman Viipurin pamauksen hän esitti lyhyesti vain jälkikäteen luotuna legendana.[76]

Viipurissa asui ennen toista maailmansotaa noin 6000 ruotsinkielistä. Nämä edustivat etabloituneita sukuja, teollisuuden- ja liikkeenharjoittajia, kauppahuoneiden omistajia, virkamiehiä ja upseerikuntaa. Suinkaan kaikki heistä eivät olleet syntyperäisiä viipurilaisia, sillä kaupunki veti puoleensa asukkaita muualta maasta. Joka tapauksessa sodan seurauksena luovutetun Karjalan ruotsinkielinen asutus oli keskittynyt Viipuriin. Käkisalmessa ja Sortavalassa sekä maaseudulla ruotsinkielisä asui vähän. Ruotsinkielisten viipurilaisten itseymmärryksessä he edustivat itseoikeutetusti lännen etuvartiota, mikä näkyi paikallisessa historiakulttuurissa.

Eräs näkyvimpiä ruotsinkielisen Viipurin paikallishistorian kuvaajia oli oppikoulunopettaja Herman Hultin. Hän ei ollut syntyjään viipurilainen, mutta tehtyään uraa opettajana kaupungissa hän kiinnostui kotikaupunkinsa menneisyydestä. *Svenska folkskolans vänner* -järjestön vuoden 1939 vuosikirjassa hän julkaisi artikkelin ”Svensk gärning i Karelen” – ruotsalainen toiminta Karjalassa. Hän muistutti suomenruotsalaisia lukijoita Viipurin alkuperäisestä ruotsalaisuudesta, sen historian ruotsalaisista ja ruotsinkielisistä merkkimiehistä ja näiden mukanaan tuomasta hengenviljelystä. Varmaa oli, Hultin kirjoitti, ettei venäläisyyden vaikutuksesta paria vuosikymmentä aiemmin vapautunut Karjalan kansa olisi ilman ruotsalaisuuden panosta kyennyt niin nopeasti karistamaan yltään itäisiä vaikutteita ja palauttamaan ”länsimaista oikeusjärjestystä”.[77]

Talvi- ja jatkosodan ruotsinkielisessä julkisuudessa Viipuri nousi toisinaan ei vain lännen itäiseksi majakaksi vaan germaanisuuden ”etäisimmäksi linnakkeeksi”.[78] Paitsi viikinkiromantiikkaa, tämä aate jatkoi ruotsalaisuuden ja suomalaisuuden erottamista toisistaan rodullisin perustein, millä oli perinteitä ruotsalaisuusliikkeessä. 1900-luvun alkupuolella ruotsinkielisyydestä oli

kuitenkin hiljalleen alkanut muotoutua kielivähemmistö ”suomenruotsalaiset”. Samalla vahvistui ajatus ruotsinkielisen maaseudun maanomistuksen säilyttämisestä ruotsinkielisenä. Tässä ideologiassa Viipuri merkitsi ”ruotsalaismaan” (*svenska jorden*) itäisintä linnaketta. Samaan aikaan suomenkielistyminen eteni ja pieni osa karjalaista siirtoväkeäkin asettui ruotsin- ja kaksikielisille alueille.[79]

Tapa puhua Suomen kahdesta pääkieliryhmästä etnonyymeillä ”suomalainen” ja ”ruotsalainen” kuihtui toisen maailmansodan seurauksena. Kieliryhmien väliset kahnaukset jatkuivat paikallisesti toisen maailmansodan jälkeen, mutta harvoin enää rodullisin tai etnisin perustein. Viipurin menetys myös yhdisti kaupunkilaisia kieliryhmiin katsomatta.

Viipuri – tunnehahmo

Suomenkielisessä valtajulkisuudessa Viipurista ja linnasta sen tunnuksena muodostui lännen etuvartion symboli vasta itsenäistymisen ja sisällissodan jälkeen. Ruotsiksi kaupunki sen sijaan edusti vanhastaan skandinaavisen vaikutuksen itäisintä linnoitusta. 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun ensi vuosina tämä näkyi selvimmin tunnekylläisessä kiistassa Torkkeli Knuutinpojan patsaasta.

Viipurin ja Karjalan asema säilyi suomenkielisessä julkisuudessa pitkään idän ja lännen välisenä taistelutantereena, vaikka routavuosien perustuslailliset nuorsuomalaiset näkivät kaupungin symboliikan selvemmin läntisten silmälasien läpi. Sisällissodan jälkeen bolsevismin vastaisuus paalutti koko porvarillisessa leirissä Viipurista läntisen kristikunnan linnoituksen, ”Idän Lukon”. Työväenjulkisuudessa muistettiin kuitenkin edelleen huomauttaa Viipurin ”ruotsalaisen” menneisyyden kertovan pikemmin sorrosta kuin kunniasta.

Talvisodan takia Viipurin merkitys muuttui sosiaalidemokraattisessa lehdistössäkin läntisen sivistyksen etuvartioksi. Samalla Viipurin linnasta ja Pyhän Olavin tornin lipputangon sotalipusta tuli sota-ajan julkisuuden keskeisimpiä tunnehahmoja, jotka kiteyttivät turvallisuuden etsinnän, menetyksen, voitonhuuman ja aggression kokemuksia tunnekylläisiin mielikuviin. Sota-ajalle tyypillinen mustavalkoinen ajattelu tuli myös kaventaneeksi Viipurin historiallisia merkityksiä. Kaupungin kerrostumat riisuttiin ja linnan muurit seisoivat itsestään selvästi ”vain” lännen etuvartiona. Tunnehahmon käsite tarjoaa käyttökelpoisen tavan tutkia ryhmäkokemusten rajankäyntiä ja symboleihin sekä mielikuviin kiinnittyneiden tunteiden siirtymiä ja muutoksia.

Kirjailija Lempi Jääskeläinen esitti palattuaan jatkosodan ensi kesänä Viipuriin, että kaupungin historiassa rauha rakensi sen minkä sota oli hajottanut.[80] Viipurin kohtalo kolmea vuotta myöhemmin ei tietenkään ollut Jääskeläisen mielessä hänen näin kirjoittaessaan. Siitä huolimatta Viipurin vuosisataisessa historiassa rauha on rakentanut kaupungin yhä uudestaan.

Viitteet

1 Jääskeläinen 1941, 5.
2 Jääskeläinen 1940, 5–8.
3 Jääskeläinen 1941, 5.
4 Jääskeläinen 1941, 6–7.
5 *Viipuri ennen ja nyt* 1941, 4.
6 *Viipuri ennen ja nyt* 1941, 4.
7 Tunnehahmosta ks. Tepora 2021, 351, 360, 371; Tepora 2023, 24; muistamisen ja ryhmäidentiteettien suhteesta symboleihin ja kertomuksiin, ks. Smith 1991, 77–78; Assmann 1995, 125–133; Eriksen 2007, 3–7; Tepora 2011, 365–366; Stynen et al. 2020, 4; Ei-sanallisten tunnekäsitteiden tulkinnan merkityksestä tunnehistorian tutkimuksessa, ks. Pernau & Rajamani 2016, 46–65.
8 Topelius 1937/1875, 357.
9 Turtola 2016, 210.
10 Sjöstrand 1996, 23–24.
11 Hirn 1963, 91–107; Lähteenmäki 2016; Neuvonen 2017, 125–129.
12 *Uusi Suometar* 20.1.1887; Hirn 1963, 95–100.
13 *Wiborgsbladet* 9.2.1890.
14 *Päivälehti* 23.6.1895.
15 *Karjala* 11.6.1905.
16 *Uusi Suometar* 14.11.1893.
17 *Wiipuri* 28.10.1906; 30.10.1906; *Karjala* 31.10.1906.
18 *Hufvudstadsbladet* 4.10.1908; *Wiborgs Nyheter* 5.10.1908.
19 *Karjala* 6.10.1908.
20 *Helsingin Sanomat* 6.10.1908.
21 *Suomalainen* 5.10.1908.
22 *Savotar* 6.10.1908.
23 *Sorretun Voima* 5.10.1908; ks. myös *Työmies* 7.11.1908.
24 *Kyläkirjaston Kuvalehti*, A-sarja n:o 10/1908.
25 *Novaja Vremja* 5.11.1908; *Nya Pressen* 5.11.1908; *Helsingin Sanomat* 6.11.1908; 11.11.1908.
26 *Itä-Suomen Työmies* 27.7.1918.
27 *Wiipuri* 23.10.1910; 20.2.1910; *Käkisalmen Sanomat* 27.7.1916.
28 *Työ* 4.12.1912.
29 *Oma maa* III 1912, 88–89.
30 *Oma maa* III 1922, 807–808.
31 Esim. Leino 1912, runo ”Karjalan kannas”; Leino 1914, runo ”Viipurin vartio”.
32 *Itä-Savo* 4.5.1918; *Helsingin Sanomat* 24.5.1918; *Turun Sanomat* 10.7.1918.
33 *Wiipuri* 23.5.1918.
34 *Karjala* 8.4.1919.
35 *Karjala* 15.5.1921.
36 *Karjalan Aamulehti* 20.6.1922.
37 *Iltalehti* 26.11.1921.
38 *Iltalehti* 9.6.1925; *Seura* 1.6.1927.
39 *Hakkapeliitta* 3.4.1926; *Suomen Sotilas* 9.4.1927; 14.5.1927; *Sana ja miekka* 15.6.1927.
40 Turtola 2016, 215.
41 *Suomen Sosialidemokraatti* 13.6.1924; 28.4.1927.
42 Lähteenmäki 2016.
43 Jääskeläinen 1940.
44 Korpela 2004, 305–306.
45 *Ilta-Sanomat* 30.11.1939.
46 Topelius 1937, 238–240, 257–259.
47 Korpela 2004, 306.
48 Teollisuuden ja liikkeenharjoittajien seura Pamaus: historia. (https://pamaus.fi/index.php/seura/historia, viitattu 25.10.2022).
49 Ivalo 1911; *Uusi Suometar* 29.10.1911.
50 *Karjala* 3.12.1933.
51 *Etelä-Saimaa* 2.12.1939.
52 *Keski-Uusimaa* 8.12.1939.
53 Esim. *Suomen Sosialidemokraatti* 4.2.1940.
54 Jaakkola 1941, 5, 108–109.
55 *Etelä-Pohjanmaa* 18.3.1940.
56 *Suomen Sosialidemokraatti* 16.3.1940; *Vasabladet* 17.3.1940; *Hämeenkyrön Sanomat* 29.8.1941; *Aamulehti* 31.8.1941; *Karjala* 31.8.1941; *Helsingin Sanomat* 1.9.1941; Lappalainen 1991, 230; Tepora 2011, 313–316; Turtola 2016, 218. Jääskeläisen sitaatti on *Karjalasta* ja muut sitaatit *Aamulehdestä*.
57 *Aseveli* n:o 31, 1941.
58 Tepora 2011, 314 ja kansallislipun totemistisuudesta ja uhrisymbolismista, ks. 376–382; Eurooppaa ja Pohjois-Amerikkaa vertaillen, ks. Eriksen & Jenkins 2007.
59 *Aamulehti* 18.11.1940.

60 *Uusi Suomi* 24.8.1941.
61 *Hämeen Kansa* 7.3.1940.
62 *Kansan Työ* 17.2.1940.
63 Kivimäki & Tepora 2009, 292–295; ks. myös Elias 1994, 196–204, 456–464.
64 *Kaiku* 1.11.1939.
65 *Karjala* 31.8.1941.
66 Ahto 1989, 185–186; Wunsch 2004, 334–343; Tepora 2015, 144–145.
67 *Kainuun Sanomat* 9.3.1940. Nimimerkki Ananiias.
68 Ks. esim. *Savon Sanomat* 21.3.1940. Kiertoartikkeli julkaistiin lukuisissa sanomalehdissä.
69 *Aamulehti* 31.8.1941.
70 *Eteenpäin* 2.9.1941.
71 *Kansan Lehti* 1.9.1941.
72 *Aamulehti* 31.8.1941.
73 *Helsingin Sanomat* 31.8.1941.
74 Enckell 1939; 1940.
75 *Kustaa Vaasa* n:o 1/1941.
76 Aminoff 1943, 150.
77 Hultin 1939, 60.
78 *Åland* 30.8.1941.
79 Roselius & Tepora 2020.
80 *Viipuri ennen ja nyt* 1941, 4.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Sanoma- ja aikakauslehdet

Aamulehti 1940–1941
Aseveli 1941
Eteenpäin 1941
Etelä-Pohjanmaa 1940
Etelä-Saimaa 1939
Hakkapeliitta 1926
Helsingin Sanomat 1908, 1918, 1941
Hufvudstadsbladet 1908
Hämeen Kansa 1940
Hämeenkyrön Sanomat 1941
Iltalehti 1921, 1925
Ilta-Sanomat 1939
Itä-Savo 1918
Itä-Suomen Työmies 1918
Kaiku 1939
Kainuun Sanomat 1940
Kansan Lehti 1941
Kansan Työ 1940
Karjala 1905–1906, 1908, 1919, 1921, 1933, 1941
Karjalan Aamulehti 1922
Keski-Uusimaa 1939
Kustaa Vaasa 1941
Kyläkirjaston Kuvalehti, A-sarja 1908
Käkisalmen Sanomat 1916
Novaja Vremja 1908
Nya Pressen 1908
Päivälehti 1895
Sana ja miekka 1927
Savon Sanomat 1940
Savotar 1908
Seura 1927
Sorretun Voima 1908
Suomalainen 1908
Suomen Sosialidemokraatti 1924, 1927, 1940
Suomen Sotilas 1927
Turun Sanomat 1918
Työ 1912
Työmies 1908
Uusi Suometar 1887, 1893, 1911
Uusi Suomi 1941
Vasabladet 1940
Wiborgsbladet 1890
Wiborgs Nyheter 1908
Wiipuri 1906, 1910, 1918
Åland 1941

Painetut lähteet

Aminoff, Torsten G. (1943). *Karjala lännen etuvartiona. 700-vuotinen taistelu Karjalasta*. Helsinki: Otava.

Enckell, Olof (1939). *Vakt i Öster. Vandringar i Gränskarelen*. Helsingfors: Söderström.

Enckell, Olof (1940). *Krigaren och bonden. Efterskrift till "Vakt i Öster"*. Helsingfors: Söderström.

Hultin, Herman (1939). "Svensk gärning i Karelen". *Kalender utgiven av Svenska folkskolans vänner*, 57–60.

Ivalo, Santeri (1911). *Viipurin pamaus. Historiallinen romaani*. Porvoo: WSOY.

Jaakkola, Jalmari (1941). *Suomen historian ääriviivat*. Porvoo & Helsinki: WSOY.

Jääskeläinen, Lempi (1940). *Se oli Viipuri vihanta. Viipurin historiasta kertomuksia*. Helsinki: Otava.

Jääskeläinen, Lempi (1941). *Vanhan Viipurin hiljaiseloa. Kertomuksia 1800-luvun Viipurista*. Helsinki: Otava.

Leino, Eino (1912). *Tähtitarha. Runoja*. Helsinki: Kirja.

Leino, Eino (1914). *Painuva päivä. Runoja*. Helsinki: Kirja.

Oma maa. Tietokirja Suomen kodeille. Osa III (1912). Päätoim. E. G. Palmén. Toinen, uudistettu painos. Porvoo: WSOY.

Oma maa. Tietokirja Suomen kodeille. Osa III (1922). Päätoim. E. G. Palmén. Toinen, uudistettu painos. Porvoo: WSOY.

Topelius, Zacharias (1937/1875). *Boken om vårt land. Läsebok för de lägsta läroverken i Finland*. Esbo: Ab Svenska läromedel. (Digitoituna Projekt Runeberg -sivustolla http://runeberg.org/tzbokland/, viitattu 12.4.2023).

Viipuri ennen ja nyt (1941). Toim. Börje Sandberg, tekstin laatinut Lempi Jääskeläinen. Helsinki: Otava

Internet-lähteet

Teollisuuden ja liikkeenharjoittajien seura Pamaus. (https://pamaus.fi, viitattu 25.10.2022).

Tutkimuskirjallisuus

Ahto, Sampo (1989). *Talvisodan henki. Mielialoja Suomessa talvella 1939–1940*. Helsinki: WSOY.

Assmann, Jan (1995). "Collective Memory and Cultural Identity". *New German Critique* 65, 125–133.

Elias, Norbert (1994). *Studien über die Deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*. 2. p. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Eriksen, Thomas Hylland (2007). "Some Questions about Flags". *Flag, Nation and Symbolism in Europe and America*, toim. Thomas Hylland Eriksen & Richard Jenkins. London: Routledge.

Eriksen, Thomas Hylland & Richard Jenkins (toim. 2007). *Flag, Nation and Symbolism in Europe and America*. London: Routledge.

Hirn, Sven (1963). *Strövtåg i österled. Kulturhistoriska studier*. Helsingfors: Finska vetenskaps-societeten.

Kivimäki, Ville & Tuomas Tepora (2009). "War of Hearts: Love and Collective Attachment as Integrating Factors in Finland during World War II". *Journal of Social History* 43 (2009:2), 285–305.

Korpela, Jukka (2004). *Viipurin läänin historia* II: *Viipurin linnaläänin synty*. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.

Lappalainen, Niilo (1991). *Viipuri toisessa maailmansodassa*. Porvoo: WSOY.

Lähteenmäki, Maria (2016). ”The Struggle for Political Space: A Geohistory of Public Monuments in the Finnish Town of Vyborg”. *Meanings of an Urban Space: Understanding the Historical Layers of Vyborg,* toim. Kimmo Katajala. Zürich: Lit Verlag.

Neuvonen, Petri (2017). *Linnoituksesta historialliseksi muistomerkiksi. Viipurin vanhakaupunki 1856–1939*. Helsinki: Aalto-yliopisto.

Pernau, Margrit & Imke Rajamani (2016). ”Emotional Translations: Conceptual History beyond Language”. *History and Theory*, 55 (2016:1), 46–65.

Roselius, Aapo & Tuomas Tepora (2020). *Muukalaisten invaasio. Karjalainen siirtoväki Suomen ruotsinkielisillä alueilla 1940–1950*. Helsinki: S&S.

Sjöstrand, Per Olof (1996). *Hur Finland vanns för Sverige. En historia för nationalstater*. Uppsala: Historiska institutionen vid Uppsala universitet.

Smith, Anthony J. (1991). *National Identity*. London: Penguin.

Stynen, Andreas; Maarten Van Ginderachter & Xosé M. Núnez Seixas (2020). ”Introduction: Emotions and Everyday Nationalism in Modern European History”. *Emotions and Everyday Nationalism in Modern European History,* toim. Andreas Stynen Maarten Van Ginderachter & Xosé M. Núnez Seixas. London: Routledge.

Tepora, Tuomas (2011). *Sinun puolestas elää ja kuolla. Suomen liput, nationalismi ja veriuhri 1917–1945*. Helsinki: WSOY.

Tepora, Tuomas (2015). *Sodan henki. Kaunis ja ruma talvisota*. Helsinki: WSOY.

Tepora, Tuomas (2021). ”The Image of Marshal Mannerheim, Moral Panic, and the Refashioning of the Nation”. *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800–2000,* toim. Ville Kivimäki, Sami Suodenjoki & Tanja Vahtikari. London: Palgrave Macmillan.

Tepora, Tuomas (2023). *Sankari ja antisankari. Mannerheim-kultin pitkä vuosisata*. Helsinki: Gaudeamus.

Turtola, Martti (2016). ”Viipuri ja sen linnoitukset puolustuksen symboleina”. *Muuttuvien tulkintojen Viipuri,* toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. VSKST 18. Helsinki: VSKS.

Wunsch, Sinikka (2004). *Punainen uhka. Neuvostoliiton kuva johtavassa suomalaisessa sanomalehdistössä maaliskuusta 1938 talvisodan päättymiseen maaliskuussa 1940*. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.

ILONA KEMPPAINEN

Viipurin sankarivainajat ja sankarihaudat

Sankarihautajaisia poikkeusoloissa

Viipurin ja viipurilaisten sankarivainajien kohtalot poikkesivat monissa suhteissa Suomen muiden suurten kaupunkien tilanteesta toisen maailmansodan myrskyissä. Kaupunki menetettiin, valloitettiin takaisin, menetettiin jälleen. Jatkosodan aikana kaupungin asukasluku kohosi reiluun kolmannekseen aiemmasta rauhanajan väkiluvusta, minkä lisäksi kaupungissa oli paljon suomalaisia sotilaita ja neuvostoliittolaisia sotavankeja. Monen viipurilaisen sotilaan omaiset asuivat kuitenkin nyt muualla Suomessa, ja näille seuduille heidät myös sankarivainajina haudattiin.

Talvisodan alussa kaatuneiden evakuointi oli vasta kehittymässä siihen muotoon, jossa se sittemmin tultiin Suomessa tuntemaan. Vuoden 1918 sisällissodan valkoisen osapuolen käytännöt saivat suojeluskunnat odottamaan myös talvisodassa, että kaatuneet tuotaisiin kotiseudun multiin. Puolustusvoimissa asiaa ei ollut valmisteltu juurikaan ennen sotaa, mutta oletuksena näyttää olleen kenttähautaus – siis sotilashautausmaiden perustaminen taistelukentän läheisyyteen. Tästä ajatuksesta kuitenkin luovuttiin. Joulukuussa 1939 toimittiin kaatuneiden kanssa vaihtelevasti, mutta talvisodan kuluessa käytännöt vakiintuivat ja jatkosodassa kaatuneiden huolto oli jo oma huoltolajinsa.[1] Talvisodan aikaisessa Viipurissa sankarihautaukset oli jatkuvan ilmavaaran vuoksi suoritettava syrjässä ja usein pimeään aikaan. Tammiston hautausmaa Tammisuon kaupunginosassa oli tähän tarkoitukseen sopiva paikka, mutta syrjäisen sijaintinsa vuoksi siitä tuli vain väliaikainen kaatuneiden leposija.[2] Sankarihaudathan haluttiin yleensä aina sijoittaa keskeiselle paikalle kirkon viereen, mutta Viipurissa se ei ollut riittävän turvallista.

Kaatuneiden evakuointi perustui ajatukseen, että kotirintama on suhteellisen turvallinen paikka ja sotilaat kaatuvat ”siellä jossakin” rintamalla. Viipurilaisten kohdalla tämä ei pitänyt monestikaan paikkaansa, sillä kaupunkilaiset olivat pääosin evakossa ja Viipuri itse taistelujen keskipisteessä sekä talvi- että jatkosodassa. Silti Viipurissa järjestettiin myös tavanmukaisia sankarihautajaisia. Suinkaan kaikki asukkaat eivät palanneet kaupunkiin jatkosodan aikana, ja talvi- ja jatkosodan päätyttyä oli luonnollisesti mahdotonta kuvitella sankarihautajaisia menetetyllä alueella. Elämä oli hajallaan, eikä vain rintamalla olevien perheenjäsenten vuoksi. Kotiseudun puolustaminen oli konkreettinen asia, mutta kotiseudulle ei välttämättä päästy eläessä eikä kuollessa.

Viipurin kenttähautausmaa ja sankarihautausmaat

Sotaa käyvässä maassa kaatuneiden kohtalot ovat moninaiset silloinkin, kun huolto on yhtä organisoitunutta kuin se toisen maailmansodan aikaisessa Suomessa oli. Viimeinen matka voi keskeytyä tai vaikeutua kuten Viipurissa talvisodan aikana. Kaupunki oli monenlaisen

Sankarihautausmaa Viipurin uuden tuomikirkon vieressä 25.9.1942. Valokuvaaja: E. J. Reinikainen. Lappeenrannan museot. Wiipuri-museon kokoelma. WMWE412:52.

sotilaallisen liikenteen risteyspaikka. Myös Karjalankannaksella Summan lohkolla kaatuneet tuotiin yleensä sinne odottamaan kuljetusta kotiseuduilleen. Kokoamispaikkana oli Viipurin vanha tuomiokirkko eli Agricolan kirkko, joka soveltui tähän tarkoitukseen osin jo tuhoutuneessa kaupungissa. ”Tuhosunnuntaina” 18.2.1940 vanha tuomiokirkko joutui sekin pommituksen kohteeksi, ja sinne tuodut 114 vainajaa paloivat sen mukana. Pommituksella oli toinenkin merkittävä seuraus: kaupungin siviilielämä päättyi siltä erää siihen. Kaupunki tyhjeni muista kuin sotilaista. Vasta jatkosodan aikana päästiin etsimään vainajien jäännöksiä kirkon raunioista. Vainajista pystyttiin sen aikaisin menetelmin tunnistamaan 32, mutta eri syistä lopulta vain kuusi heistä lähetettiin kotiseuduilleen haudattavaksi. Sunnuntaina 13.9.1942 kenttäpiispa Johannes Björklund siunasi 108 vainajaa erikseen tätä tarkoitusta varten perustetulle Viipurin kenttähautausmaalle Agricolan kirkon pihalle.[3] Kenttähautausmaita perustettiin jatkosodan alkuvaiheessa eri puolille rintamaa, mutta vallitsevaksi kenttähautaus ei Suomen puolustusvoimissa tullut missään vaiheessa.[4] Viipurin olosuhteet olivat hyvin poikkeukselliset, mitä alleviivasi kenttähautausmaan perustaminen kaupunkialueelle.

Siviilien palattua Viipuriin syksystä 1941 alkaen ryhdyttiin viipurilaisille kaatuneille etsimään uutta sankarihauta-aluetta Tammiston hautausmaan tilalle, jonne talvisodan vainajat oli haudattu. Tehtävä ei ollut aivan helppo, ja monta vaihtoehtoa jouduttiin hylkäämään. Paraatikenttä oli lähempänä ruotsalais-saksalaista kirkkoa kuin tuomiokirkkoa. Torkkelin puisto ei ollut tarpeeksi rauhallinen. Mannerheimin- ja Luostarinkatujen kulmauksessa sijaitseva puistikko oli sekin satama- ja teollisuusalueiden läheisyydessä sijaitessaan sopimattoman levoton pyhäksi

paikaksi. Patterinmäen rinne Torkkelinkadun päässä olisi ollut komea sijainniltaan, mutta lähettyvillä ei ollut kirkkoa eikä riittävää maa-ainesta hautaamista varten. Ongelmallisia olivat myös Pantsarlahden puistikon kaakkoispää ja siunauskappelin luona oleva alue Kannaksentien koillispuolella. Monia ehdotettuja sijainteja vaivasi liikenteen lisäksi pohjaveden mahdollinen nouseminen hautoihin asti. Lopulta päädyttiin sijoittamaan uusi sankarihautausmaa vanhan, vuodelta 1918 olevan sankarihauta-alueen yhteyteen Viipurin uuden tuomiokirkon viereen, jossa sijaitsivat entuudestaan 25 valkoisen sotilaan haudat. Tätä vastaan oli tosin puhunut se, että aluetta oli käytetty myös lasten leikkipaikkana, mutta kaupunginjohtaja Arno Tuurna arveli, etteivät lasten leikit kaatuneiden lepoa olisi häirinneet.[5]

Uuden tuomiokirkon sankarihautausmaalla lepää noin 700 viipurilaista sankarivainajaa. Vuonna 1942 sinne siirrettiin myös talvisodan aikana Tammistoon haudatut kaatuneet. Viipurissa oli ja on edelleen useita muitakin sankarihautausmaita, perinteisten hautausmaiden yhteydessä. Viipurin maaseurakunnan hautausmaalle on haudattu 206 viime sotien sankarivainajaa. Monolan sankarihautausmaa sijaitsee Uuraan saarella, ja sinne on haudattu parisenkymmentä kaatunutta suomalaista sotilasta.[6] Viipurin sankarihautausmaita on kunnostettu ja hoidettu Neuvostoliiton hajoamisesta lähtien yleensä joustavasti venäläisen osapuolen suostumuksella ja yhteistyössä.[7]

Tutustuminen Kansallisarkiston Sotasampo-tietokantaan Suomen sodissa 1939–1945 menehtyneistä henkilöistä antaa viipurilaisesta sankarivainajakulttuurista selkeän kuvan. Viipurin tai Viipurin maalaiskunnan asuinpaikakseen ilmoittaneista kaatuneista moni on haudattu muualle Suomeen, erityisesti eteläisen Suomen suuriin kaupunkeihin.[8] Sotilaan kaatuessahan hänen ruumiinsa pyrittiin lähettämään omaisille, missä he asuivatkin. Evakuoitujen kohdalla tämä oli joskus vaikeaa. Ihmisiä ei tavoitettu, eikä heillä välttämättä ollut käsitystä, minne ilmoittaa olinpaikkansa omaisen kaatumisen varalta. Merkittävin viipurilaisten sankarivainajien hautausmaa nykyisen Suomen alueella on Lappeenrannan sankarihautausmaa, jonne on haudattu 60 Viipurin kaupungin ja 30 Viipurin maalaiskunnan asukasta.[9]

Viipurilaisten sankarivainajien muisto

Sotien jälkeen viipurilaisten ei ollut mahdollista vierailla rakkaittensa haudoilla entisessä kotikaupungissa, mutta vähäisenä lohtuna oli teos *Viipurin sankarivainajat vuosien 1939–1940 ja 1941–1944 sodissa*, joka ilmestyi jo vuonna 1945. Tällaisia sankarivainajia kuvien ja lyhyiden elämäkertatietojen valossa esitteleviä matrikkeleita julkaistiin paljon muitakin. Niiden alussa on tyypillisesti kuvauksia seudun kaatuneiden vaiheista ja teoksen julkaisuprosessista, mutta viipurilaisten tarina on huolella mietitty ja koskettava. Teoksen ensimmäisellä sivulla on kuva Viipurin tuomiokirkon raunioista. Tuhoutunut kirkko liittyi sodan järkyttäviin vaiheisiin, ja sen symboliarvo oli itsessään suuri. Kaupunginjohtaja Tuurna kirjoitti teoksessa, kuinka Viipuriin jääneiden sankarihautojen muisto kulki sodan jälkeenkin kaupunkilaisten mukana:

> Kallis on ollut isänmaan hinta. Suuria ovat olleet uhrit, jotka tämä kansa on joutunut vapautensa lunnaiksi antamaan. Kuta useampi kumpu on noussut, sitä lujemmin sitein

> olemme tulleet sidotuiksi tähän maahan. Meilläkin viipurilaisilla, jotka vailla kotiseutua kuljeksimme aivan kuin juuret kerallamme, meilläkin on omat pyhät kumpumme – joskin kaukana, taivalten takana.[10]

Julkaisun toimittajan Jaakko Vainion kuvaus toimitustyön monista vaiheista ja vaikeuksista on varmaankin ollut alun perin suunnattu kärsimättömille kaatuneiden omaisille, mutta nykylukijalle sekin on dokumentti sodan melskeistä. Tiedot vainajista oli ollut tarkoitus kerätä omaisille lähetettävällä kyselykaavakkeella, mutta heistä oli olemassa vain hyvin puutteellinen luettelo, missä siinäkin osa osoitteista oli vanhentuneita. Vain osa omaisista puolestaan palautti saamansa lomakkeen. Lehdistön ja radion välityksellä saatiin haalittua muutamia osoitteita, henkikirjoittajien kautta vähemmän. Tämä työ keskeytyi kesän 1944 suurhyökkäykseen. Jo olemassa ollut aineisto saatiin kaoottisessa tilanteessa pelastettua, mutta kuvien valmistus tai teoksen painattaminen eivät onnistuneet kaiken toiminnan keskittyessä maanpuolustukseen. Aikakaudesta yleisemmin kertoo, että suinkaan kaikki omaisten sankarivainajista toimittamat valokuvat eivät olleet julkaisukelpoisia, vaan heikkolaatuisia, ryhmäkuvia tai muuten sopimattomia teokseen. Joka tapauksessa Vainion teksti kuvastaa surua menetetystä sankarihautausmaasta ja koko kaupungista – sekä kaikkien sotien ankaraa todellisuutta:

> Kun tämä muistojulkaisu saapuu Viipurin kaupungin sankarihautaan haudattujen sankarivainajien omaisille, on jo kulunut suunnilleen vuosi siitä kun he ovat olleet tilaisuudessa viettämään hiljaisen hetken rakkaan omaisensa haudalla raunioituneen tuomiokirkon äärellä. Tällä hetkellä saattaa tuo kaunis ja hyvin hoidettu kalmisto olla jo runneltu ja hävitetty. Sen sirot valkoiset marmorilaatat kultaisine nimikirjoituksineen ovat saattaneet sodan melskeissä pirstoutua, eikä hautapaikkoja korista enää omaisten tuomat, suurella rakkaudella vaalitut kukkaset, kuten vielä viime keväänä. Vieras jalka polkee nyt tätä suomalaisten sankarien pyhää maata.[11]

Viitteet

1 Kemppainen 2006.
2 Sotavainajien muiston vaalimisyhdistys. Karjalan haudat. (https://karjalansankarihautausmaat.fi/paikkakunnat/viipuri/, viitattu 28.4.2023); Tuurna 1945, 4.
3 Kansanaho 1986, 352–353; ks. myös (https://sotaveteraanit.fi/viipurin-tuhon-sunnuntai-18-2-1940-ja-114-summassa-kaatuneen-talvisodan-sankarivainajan-tuplatragedia/, viitattu 28.4.2023).
4 Kemppainen 2006.
5 Tuurna 1945.
6 Suomen Sotahistoriallinen Seura ry. (https://www.sotahistoriallisetkohteet.fi/app/sights/view/-/id/1566, viitattu 28.4.2023); Sotavainajien muiston vaalimisyhdistys. Karjalan haudat. (https://karjalansankarihautausmaat.fi/paikkakunnat/viipuri/, viitattu 28.4.2023).
7 Sotavainajien muiston vaalimisyhdistys. Hautausmaat. (https://sotavainajat.net/hautausmaat/, viitattu 28.4.2023).
8 Sotasampo. Kaatuneiden haku kotipaikkakunnan perusteella. (https://www.sotasampo.fi/fi/casualties/, viitattu 28.4.2023).
9 Sotasampo. Kaatuneiden haku kotipaikkakunnan perusteella. (https://www.sotasampo.fi/fi/casualties/, viitattu 28.4.2023).
10 Tuurna 1945, 6.
11 Vainio 1945, 7.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Tietokannat

Sotasampo. Kaatuneiden haku kotipaikkakunnan perusteella. (https://www.sotasampo.fi/fi/casualties/, viitattu 28.4.2023).

Sotavainajien muiston vaalimisyhdistys. Hautausmaat. (https://sotavainajat.net/hautausmaat/, viitattu 28.4.2023).

Sotavainajien muiston vaalimisyhdistys. Karjalan haudat. (https://karjalansankarihautausmaat.fi/paikkakunnat/viipuri/, viitattu 28.4.2023).

Suomen Sotahistoriallinen Seura ry. (https://www.sotahistoriallisetkohteet.fi/app/sights/view/-/id/1566, viitattu 28.4.2023).

Internet-lähteet

Sotaveteraanit.fi. (https://sotaveteraanit.fi/viipurin-tuhon-sunnuntai-18-2-1940-ja-114-summassa-kaatuneen-talvisodan-sankarivainajan-tuplatragedia/, viitattu 28.4.2023).

Tutkimuskirjallisuus

Kansanaho, Erkki (1986). *Kirkko Karjalassa*. Lappeenranta: Karjalan Kirjapaino.

Kemppainen, Ilona (2006). *Isänmaan uhrit. Sankarikuolema toisen maailmansodan aikaisessa Suomessa.* Helsinki: SKS.

Tuurna, Arno (1945). Teoksessa *Viipurin sankarivainajat vuosien 1939–1940 ja 1941–1944 sodissa*, toim. Jaakko Vainio. Kotka: Kotkan kirjapaino.

Vainio, Jaakko (1945). Teoksessa *Viipurin sankarivainajat vuosien 1939–1940 ja 1941–1944 sodissa,* toim. Jaakko Vainio. Kotka: Kotkan kirjapaino.

Viipuri sota-ajan runoudessa

Tilapäisrunouden kukoistus

Viipuria on runoudessa kuvattu kautta aikojen. Eräiden keskiaikaisten runokronikoiden ohella voidaan mainita Ruotsin suurvalta-ajan edustajan Olof Hermelinin latinankieliseen runosarjaan *Hecatompolis Svionum* (Ruotsalaisten sata kaupunkia) sisältyvä runo ”Viburgum”, jossa esitettiin sittemmin niin usein toistunut ajatus kaupungista torjumassa Venäjää. Samoin voidaan mainita viipurilaissyntyisen barokkirunoilijan Jacob Fresen Kaarle XII:n kotiinpaluuta käsittelevään, Tukholmassa 1715 pidettyyn runopuheeseen sisältyvät kymmenen säkeistöä Viipurista ja monipuolisen viipurilaisen virkamiehen Jaakko Juteinin ”Höyry-laiwa Wiipurissa 1839”. Näille ja muille varhaisille Viipuri-runoille oli tyypillistä kaupungin saavutusten kuvaaminen ja asettaminen kaikin tavoin positiivisen valoon, vaikka Viipuria ja sen asukkaita on kuvattu myös satiirisesti.

Eino Leinon kokoelmassa *Painuva päivä* (1914) on runo ”Viipurin vartio”, jossa tuodaan esille sittemmin monta kertaa toistetut kuvat Viipurista vartiona ja lukkona. Runon mukaan Viipuri on ”kuin kallio meressä”; niin kauan kuin kaupunki seisoo, seisoo myös maa. Jo sitä ennen Leino oli runossaan ”Karjalan kannas” (kokoelmassa *Tähtitarha*, 1912) nähnyt koko Karjalan vartiopaikkana ja rajana. ”Viipurin vartiosta” on eräitä säkeitä painettu motoksi vuonna 1941 ilmestyneeseen, varsin laajan levikin saaneeseen kirjaan *Viipurin viimeiset päivät*.[1] Merkittävä osa Viipuri-aiheisesta runoudesta onkin peräisin toisen maailmansodan ajalta; sodan jälkeen puolestaan kirjoitettiin kaupunkia muistelevia runoja. Ne kaikki ovat osa runsaasta Karjala-aiheisesta runoudesta.[2] Karjala oli karelianistien toiminnan tuloksena saanut tietenkin myös runollista hohdetta eräänlaisena osin eksoottisena, osin idyllisenä seutuna.[3] Tällöin korostui nimenomaan maaseutu. 1800-luvun lopun karelianismin perintö jatkui 1900-luvun runoudessa, jossa kuitenkin myös kaupungilla on tärkeä asema.

Viipuri-aiheinen runous on kiinteässä yhteydessä kaupungin erilaisiin muistomerkkeihin ja niihin liittyvään symboliikkaan. Viipurilla oli vuosisatainen historia ja sen mukaisesti lukuisia historiallisia monumentteja – tunnetuimpana tietenkin linna. Kuitenkin juuri maailmansotien välinen aika muodostui muistomerkkien symbolisen merkityksen kannalta tärkeäksi, sekä

niiden säilyttämisen että unohtamisen ja suoranaisen hävittämisen kannalta. Aapo Roselius on muistuttanut siitä, miten etenkin historiantutkija Kaarlo Soikkeli ryhtyi heti sisällissodan – hänelle se oli vapaussota – jälkeen keräämään siihen liittyvää aineistoa ja ajamaan sotamuseon perustamista Viipuriin, joskin hanke jäi tuolloin toteutumatta.[4] Roselius on tuonut esille myös, miten Soikkeli ehdotti kaupungin venäläis-sotilaallisen ilmeen hävittämistä. Tähän kuului Tervaniemellä olleen keskeneräisen ortodoksisen kirkon hävittäminen, venäläiselle koulukorttelille tuli löytää uusi tarkoitus ja venäläiset kasarmit purkaa sekä Pietari Suuren patsas hajottaa osiin ja lähettää Venäjälle; Soikkelin mielestä Venäjän hallitus oli pystyttänyt patsaan ”historiallisessa ilkeydessään”.[5] Etenkin Pietari Suuren patsaalla oli monitahoiset vaiheet sisällissodan jälkeen.[6] Pyrkimyksessä hävittää venäläisen ajan rakennuksia ja patsaita oli kyseessä tyypillinen *damnatio memoriae*. Vastapainona venäläisajan muistomerkeille kaupunkiin hankittiin uusia muistomerkkejä. Tunnetuin esimerkki on Pietari Suuren patsaan jalustalle pystytetty Gunnar Finnen klassistisesti tyylitelty Suomen leijona Suomen itsenäisyyden muistoksi.[7] Toisaalta Ruotsin vallan ajan muistomerkkejä ei vaadittu hävitettäväksi; niitä suvaittiin aivan ilmeisesti vastapainona venäläiselle ajalle.

Seuraavassa tarkastellaan toisen maailmansodan aikaista Viipuri-aiheista runoutta tilapäis- eli tilannerunoutena erityisesti Viipuriin liittyvien toistuvien elementtien, kuten teemojen, motiivien ja symbolien eli niin sanottujen kirjallisten toposten kannalta. Samoin tarkastellaan sitä, mitä eri ajoilta peräisin olevia historiallisia monumentteja runoudessa nostettiin esille, sillä sota-aikana kirjoitettu runous osallistui omalta osaltaan Viipurin historiallisen merkityksen korostamiseen ja sen muistomerkkien kuvaamiseen. Mukana on sekä runokokoelmissa että johtavissa sanoma- ja aikakauslehdissä ilmestyneitä runoja. Oman lukunsa seuraavassa saa neljä useita Viipuri-aiheisia runoja kokoelmissaan julkaissutta runoilijaa, ikäjärjestyksessä Emil Zilliacus, Aaro Hellaakoski, Unto Kupiainen ja Eeva-Liisa Manner, minkä jälkeen siirrytään lehdissä ilmestyneisiin yksittäisiin runoihin. Perspektiivin saamiseksi viitataan myös muutamiin sotien välisenä aikana ja sodan jälkeen kirjoitettuihin Viipuri-aiheisiin runoihin. Kiinnostavan lisänäkökohdan toisivat runokokoelmista esitetyt arvostelut. Niihin voidaan tässä viitata vain aivan rajoitetusti muutamin esimerkein. Runojen kirjoittajien taustasta mainittakoon tässä vain se, että useilla heistä on henkilöhistoriallinen suhde Viipuriin, joka on ollut heidän syntymä- ja/tai koulukaupunkinsa. Kirjoittajien joukossa oli paljon rintamalla eri tehtävissä toimineita, mutta myös vanhempia, joiden paikka oli kotirintamalla.

Tilapäisrunous ja sota-aika

Niin Karjala- kuin Viipuri-aiheisen runouden kohdalla on eräitä poikkeuksia lukuun ottamatta kyse niin sanotusta tilapäis(tilapää)runoudesta (ruots. *tillfällesdiktning*, saks. *Gelegenheitsdichtung*), jolle on tyypillistä runojen kytkeytyminen johonkin tiettyyn ajankohtaan sekä nimettyyn henkilöön tai muuhun kohteeseen. Kun runo selvästi liittyy johonkin spesifiin tilanteeseen, voidaan puhua myös tilannerunoudesta. Monesti tilapäisrunot onkin kirjoitettu jossakin tilaisuudessa esitettäviksi, tyypillisenä esimerkkinä promootiorunot sekä muistorunot, joissa muistellaan jotakin tapahtumaa. Tilapäisrunossa voi olla mukana myös dateeraus (tavallisesti runon lopussa). Esimerkiksi Larin-Kyöstin runossa ”Ad astra!”, joka julkaistiin *Turun Sanomissa* jatkosodan alussa (27.7.1941) on lopussa dateeraus ”Pommituksen jälkeen Oulunkylässä 25.7.1941”. Tyypillinen tilapäisrunoilija kirjoittaa eri tilaisuuksiin liittyviä runoja suullisesti esitettäväksi tai lehdissä julkaistaviksi, mutta myös ammattimaisemmat runoilijat voivat kirjoittaa tilapäisrunoja ja liittää niitä kokoelmiinsa.

Tilapäis/tilannerunoudella voidaan tarkoittaa myös muuta. Kun Johann Wolfgang von Goethe *Tarua ja totta* -teoksessaan totesi, että tilapäisruno on ”runolaaduista kaikkein ensimmäinen ja puhtain”,[8] hän on ajatellut lähinnä hetken inspiraatiosta syntynyttä runoutta, joka on ”runoilijan oman elämyksen välittömästi ilmihersyttämä tuote”, kuten Goethen teoksen suomentaja J. A. Hollo on selityksissään asian viehättävästi ilmaissut.[9] Goethe on epäilemättä ajatellut omia runojaan. Kun hän toteaa, että tilapäisrunot ovat saaneet halveksuntaa osakseen,[10] ajatus on nähtävissä silloisen saksalaisen raskaamman runouden (oodit, eepokset) ihanteen taustaa vasten. Toisaalta kaikkea aivan ilmeisesti tiettyyn tilanteeseen kirjoitettua runoutta ei ole syytä kutsua tilapäisrunoudeksi – sanalla kun on suomessa negatiivinen vivahde. Niinpä esimerkiksi Pindaroksen oodit, vaikka ne oli kirjoitettu urheilukilpailujen voittajien ylistykseksi, saavat merkityksensä ja suuren arvonsa muusta kuin itse lähtökohtatilanteesta.

Aikasidonnaiset tilannerunot voivat myös uudessa historiallisessa tilanteessa saada uutta aktuaalisuutta. Esimerkiksi *Turun Sanomien* pakinoitsija Veli Villehartti (= toimittaja Arvo Suominen) kirjoitti talvisodan alussa (3.12.1939) artikkelin ”Vähän Kramsua sunnuntaiksi”, jossa oli siteerattuna Kaarlo Kramsun runo ”Aatteet” lähes kokonaan. Pakinoitsija huomautti, että Kramsu oli tavallisesti kovin pessimistinen. Kyseinen runo oli kuitenkin sävyltään aivan toisenlainen ja sopi uudessa tilanteessa nostattamaan rohkeutta. Eino Leinon Viipuria ja Karjalaa koskevat runot aktuaalistuivat uudestaan talvi- ja jatkosodan aikana, ja hänen Ukraina-runonsa tuli esille Venäjän hyökättyä Ukrainaan 2022.[11]

Suomessa tilapäisrunoudella on pitkä perinne. Kirjoittajina ovat usein olleet eri aloilla toimineet henkilöt, jotka ovat harrastaneet runoilua, mutta joukossa

on myös useita merkittäviä runoilijoita jo mainitusta Eino Leinosta ja V. A. Koskenniemestä alkaen. Erityisen yleistä tilapäisrunoilu oli vanhan työväenliikkeen piirissä. Kärjistetysti onkin sanottu, että kaikki työväenliikkeen johtohenkilöt Väinö Tanneria lukuun ottamatta ovat toimineet runoilijoina.[12]

Sota-ajalle tyypillistä oli kokonaisten sota-aiheisten runokokoelmien julkaiseminen. Niitä olivat etenkin Koskenniemen *Latuja lumessa* (1940), Emil Zilliacuksen *Finlands festspel* (1940), Yrjö Jylhän *Kiirastuli* (1940), Aaro Hellaakosken *Vartiossa* (1941), Unto Kupiaisen *Kalvan laulu* (1941) sekä eräät antologiat, kuten anonyymin toimittajan *Sotatalvi* (1940), Olavi Paavolaisen toimittama kokoelma *Täältä jostakin* (1943) ja Martti Larnin toimittama *Laulun miekka* (1944). Rintamamiesten ja -naisten runoista koostuva *Täältä jostakin* poikkesi muista tässä mainituista kokoelmista isänmaallisen symboliikan ja paatoksen vähäisyyden suhteen.[13] *Täältä jostakin* -kokoelmaan tarjotut runot, joita on noin 850, muodostavat kiinnostavan läpileikkauksen sodan aikaisesta, aihe- ja paikkasidonnaisesta, etupäässä rintamaolosuhteissa kirjoitetusta tilapäisrunoudesta.[14] Viipuri mainitaan eksplisiittisesti otsikkotasolla kuitenkin vain kahdessa runossa, ”Suomen miehille Viipurissa 13.12.39”[15] ja ”Olet meidän, Viipuri, taas”[16]. Muuten Viipuri mainitaan vain aivan ohimennen.[17] Mainintojen vähäisyys selittyy sillä, että runot on kirjoitettu rintamalla kaupunkien ulkopuolella. Viipurin asemasta erityisen usein mainitaan Karjala, Viena, Aunus, Syväri ja Äänisjärvi, mutta myös lukuisia pienempiä maantieteellisiä paikkoja.

Tyypillisiä viipurilaisia tilapäisrunoilijoita ovat olleet Viipurin kaupunginagronomina toiminut Eero Eerola (1884–1939)[18] ja niin sanottuihin kalterijääkäreihin kuulunut majuri Into Auer (1890–1948)[19]. Sota-ajan tyypillisiä tilapäisrunoja olivat kaatuneiden muistolle kirjoitetut, sanomalehdissä julkaistut runot, joita kirjoittivat kaatuneiden omaiset ja ystävät. Runoilijatkin saattoivat niitä kirjoittaa, esimerkkinä Heikki Asunnan (1904–1959) runo ”Everstil. Arne Somersalo. In memoriam” (*Karjalainen* ja *Hämeen Sanomat* 6.9.1941). Sodanaikaista kirjoittelua tarkasteltaessa on lisäksi muistettava, että rintamakirjeenvaihtajien, TK-miesten, kirjoitukset oli tarkoitettu kaikkien lehtien käyttöön, joten yksi kirjoitus – myös runo – saattoi ilmestyä useassa lehdessä.

Myös aikalaiskritiikki pani merkille, että sotaa käsittelevät runokokoelmat edustivat tilapäisrunoutta. Kriitikot suhtautuivat niihin kuitenkin suopeasti ja ymmärtävästi; sota-aikana olisi oikeastaan koettu sopimattomaksi moittia isänmaallisia runoja. Runoilijat olivat itsekin tietoisia siitä, että runot eivät olleet merkkiteoksia. Unto Kupiainen liittikin *Kalvan laulu* -kokoelmaansa puolustelevan esipuheen, jossa hän antoi ymmärtää, että kyseessä olivat tilapäisrunot: ”Nämä runot ovat syntyneet kuluneena ankeana sotatalvena ja välittömästi sen jälkeen. Eiväthän ne ole ’suurta runoutta’, mutta jos niis-

tä kuvastuu tuon ajanvaiheen ailahteleva, vuoroin toivova, vuoroin pettyvä, mutta aina suurta sankariaikaa heijastava Thermopylai-tunnelma, olen kiitollinen."[20]

Vaikka niin monet sodan aikana julkaistut runokokoelmat liittyivät aiheiltaan sotaan, ilmestyi tietysti eräitä merkittäviä kokoelmia, joissa sota ei mitenkään päällimmäisenä ole esillä. Esimerkiksi Elina Vaaran (1903–1980) laajassa kokoelmassa *Loitsu* (1942) on tosin osasto "Patria mea", mutta se ei liity mihinkään yksilöidympään sotatapahtumaan eikä siinä Suomi-nimen ohella mainita mitään sotaan liittyviä paikkakuntia, mikä juuri sotarunoille on tyypillistä. Kokoelma sisältää keskuslyriikkaa ja käyttää Vanhan testamentin ja antiikin mytologian aihepiiriä. Tosin kun Vaara puhuu Vanhan testamentin kaupungeista Ninivestä ja Jerikosta, mieleen tulevat helposti myös maailmansodan aikaiset kaupungit.

Emil Zilliacus: Viipurin vaiheet ja Hapenensaaren menetys

Sodanaikainen ja sodan kokenut Viipuri tulee esille erityisesti kahdessa runokokoelmassa, Emil Zilliacuksen (1878–1961) suppeassa teoksessa *Finlands festspel. Ett knippe tidsdikter* (1940) ja Eeva-Liisa Mannerin (1921–1995) esikoiskokoelmassa *Mustaa ja punaista* (1944). Zilliacus ja Manner olivat leimallisesti viipurilaistaustaisia runoilijoita. Antiikin kreikkalaista runoutta esseissään esitelleen ja kreikkalaisia tragedioita kääntäneen Emil Zilliacuksen koti sijaitsi Viipurinlahden Hapenensaaressa, jolla sijaitsevan kartanon hänen isänsä oli ostanut. Koulunsa Zilliacus oli käynyt Viipurissa. Hapenensaari ja Viipuri tarjosivat jo ennen toista maailmansotaa paljon aiheita hänen runoudelleen ja muullekin kirjalliselle tuotannolleen hänelle muuten läheisten Italian ja Kreikan ohella.[21] Suomalaisen lyriikan modernismin keskeisiin hahmoihin kuulunut Eeva-Liisa Manner puolestaan asui isovanhempiensa luona Viipurissa ja kävi koulunsa siellä.[22]

Emil Zilliacuksen kokoelman *Finlands festspel* nimi viittaa siihen, että olympialaiset oli ollut tarkoitus pitää Suomessa vuonna 1940. Otsikkoon sisältyy tarkoituksellisesti karmeaa ironiaa, sillä urheilun juhlakisat olivat muodostuneet sodan takia kuoleman juhlakisoiksi.[23] Kokoelman aloittaa sarja "Runebergsdagar", joka esitettiin Tukholman konserttitalossa Runebergin päivänä 1940. Sarjan neljä runoa on nimetty vuosien mukaan: "1904" (Runebergin syntymän satavuotismuisto), "1918" (vuosi jolloin "vår tro begynte vackla, själva livets fasta grund" ["uskomme alkoi horjua, itse elämän luja perusta"], mutta jolloin Runebergin runot vahvistivat kansaa), "1919" (tulevaisuus näyttää valoisammalta; runoilijan laulu on täynnä toivoa) ja "1940". Sarjan viimeinen runo alkaa luettelolla "Wiborg – Åbo – Hangö – Helsingfors", jossa Viipuri on

painokkaasti mainittu ensimmäisenä. Runossa todetaan myös, miten Maamme-laulu kajahtaa kaikkialla, missä ”sankarimme taistelevat, voittavat, kaatuvat”. Näin tapahtuu ”från Lapplands öde vidd till Näsets strand, / från Taipale till Suomussalmi, Salla!”[24] (”Lapin autiolta lakeudelta Kannaksen rannalle, Taipaleesta Suomussalmelle, Sallaan”). Muuten runo painottaa vihan ja rakkauden luonnetta ja vastakkaisuutta.

Zilliacuksen kokoelman toisen osan aloittaa vuodelle 1927, kielitaistelun aikoihin, dateerattu runo ”Statyerna i Wiborg. Tyrgils Knutsson och Peter den Store”. Marski Torkkeli Knuutinpoika esiintyy ruotsalaisuuden edustajana taistelussa ”tundran ja aron maailmaa vastaan”: teräs hänen miekassaan oli ruotsalaista ja hänen valtakunnan rakentamisen tahtonsa (*riksbyggarvilja*) oli ruotsalaista. Hänen luomastaan linnasta tuli voimakas ja suuri, eikä sillä ollut maassa vertaistaan. Viipurista vastaavasti tuli Suomen portin lukko ja portti, joka johti Ruotsin valtakuntaan. Lukko ja portti ovat muutenkin toimineet Viipurin ja Viipurin linnan yhteydessä keskeisinä symboleina. Pietari Suuri puolestaan edustaa runossa väkivaltaa. Runon loppu kertaa aikaisempia säkeitä hieman muunnetussa muodossa: ”Sillä Viipuri on lukko Suomen portilla, portilla Lännen valtakuntaan”.[25]

Runo ”Wyborg” katsoo kaupunkia hävitettynä. Linna on kuitenkin paikoillaan. Torkkelin linna on ennustanut kauan sitä myrskyä, joka sitten tulikin. Se on katsellut myrskyä ja tyventä, sekä vuoksea että luodetta, jotka ovat vaihdelleet. Vielä sen taru ei kuitenkaan ole lopussa. Runossa ”Vid gränsen” puhuja muistelee kaupunkiaan, koulukaupunkiaan, kirkontornia ja Viipurin kotitaloa. Hän muistaa myös isänsä haudan, jota vihollisten kädet häpäisevät. Mutta mitä painaakaan kaikki mikä on raskasta ja vaikeaa, kunhan Suomi elää ja on meidän, todetaan runon lopussa. Teoksen kolmas osasto nojautuu otsikon mainitsemaan olympialaisteemaan sovellettuna talvisodan kamppailuihin.

Jatkosodan aikana Emil Zilliacuksella oli tilaisuus palata Hapenensaareen. Kartano tosin oli tuhoutunut, mutta muutama sivurakennus oli säilynyt, joissa Zilliacus alkoi uudestaan Hapenensaaren elvyttämisen, mikä kuitenkin jäi vain yritykseksi. Hapenensaareen paluun tunnelmat tulevat esille hänen kokoelmassaan *Silverhöst* (1943). Kokoelman johdantona toimii runo ”Gränsmark”, jossa kuvataan niitä vaikeita kokemuksia, joita rajamaan asukkailla on ollut.[26] Samalla esitetään heidän tehtävänsä: ”vårt uppdrag är stort: att stå som vaktpost vid rikets port” (”tehtävämme on suuri: seisoa vartiopaikkana valtakunnan portilla”). Muuten kokoelmaa hallitsee eräänlainen nostalginen ja eskapistinen katse antiikin Kreikkaan, kreikkalaisiin myytteihin ja jopa Intiaan (sarja ”Indiska miniatyrer”, jolla on alaotsikko ”Fritt efter fria tyska tolkningar”). Neljäs osasto käsittelee pohjoismaisia muistoja, kuten kielto-

lain kumoamista ja sotalapsia (runo ”Barntransport” lienee aivan ensimmäisiä sotalasten kuvauksia Suomen kirjallisuudessa). Paluu Hapenensaareen (nimeä mainitsematta) tulee esille etenkin kokoelman viidennessä osastossa: kuvauksen kohteena on etenkin kaikki se hävitys, jonka runoilija ympärillään havaitsee.

Zilliacuksen kanssa klassismin ihanteita edustanut V. A. Koskenniemi (1885–1962) ei juuri kirjoittanut Viipuriin tai Karjalaan liittyen. Kuitenkin hän on talvisodan aikaisessa kirjallisessa tuotannossaan ”Karjala”-runon[27] ohella muistanut myös Viipuria. *Latuja lumessa* -kokoelman (1940) ”Kenttäpostia”-sarjassa, sen kuudennessa runossa on Viipuriin liittyvä säkeistö: ”Meidän rinnoissamme jotakin / sinä päivänä jäätyi varmaan, / kun laskimme linnasta Torkkelin / alas siniviirimme armaan”. V. Tarkiaisen toimittamassa kokoelmassa *Karjalan laulu* runo on julkaistu otsikolla ”Kun Suomen lippu laskettiin alas Viipurin linnan tornista 13. III. 1940”. Suomen lipusta Viipurin linnan tornissa runoilivat monet muutkin. Viipurin linnan lipun on Suomen lipun symboliikkaa tutkinut Tuomas Tepora nähnyt suoranaisena toteemilippuna.[28] Hän on myös tuonut esille muiden Suomen lippua juhlivien runojen joukossa Viljo Kajavan (1909–1998) runon ”Lippu siniristi”, joka käsittelee nimenomaan Viipurin linnan lippua.[29]

Aaro Hellaakoski: modernisti perinteellisenä sodan runoilijana

Luonnontieteilijä- ja opettajauransa ohella 1900-luvun edellisen puoliskon merkittävimpiin modernistirunoilijoihin kuulunut Aaro Hellaakoski on kirjoittanut kokoelmansa *Vartiossa* sekä talvisodan että jatkosodan alussa koettujen menestyksekkäiden sotatoimien tunnelmissa. Vastakohta suomalaisten ja venäläisten välillä tulee esille runoissa ”Rajanaapurit” ja ”Rajalla”. Raja on tällöin myös idän ja lännen raja; Suomen suku elää ”äärellä viimeisen länsimaan” ja suomalaiset on pantu rajalle ”viimeiseksi vartioksi”. ”Kiitosvirsi”-runossa kysytään Isä taivaiselta, miksi ”laskit Karjalaan / verikoirat itämaan”. Jatkosodan alkuun liittyvässä runossa ”Kesäkuun marssi” todetaan: ”Nyt on ryssä / tuomiolla / – eikä yksin / työssä olla / vainolaista kohti marssimassa”. Suvituulta kehotetaan soittamaan suuri vapauden virsi Karjalalle. ”Kesäkuun marssia” seuraa runo ”Elokuun kolmaskymmenes”, joka liittyy Viipurin vapautukseen. Runo on kiinnostava sikäli, että vaikka se juhlii Viipurin vapautusta, siinä muistetaan, minkä hinnan vapautus on vaatinut: ”on kallis hinta / taas liitettynä suureen uutiseen”. Silti runoilija toteaa, että vaikka talvipäivän aikana eli siis talvisodan aikana liput olivat jääneet puolitankoon, ne nousevat nyt lipputangon latvaan. Toisaalta sodan vainajia Hellaakoski muisti myös kokoelman runossa ”Haudoilta”, joskin säkeissä ”vainajat, verisin povin, /

Aaro Hellaakoski juhli *Vartiossa*-kokoelmassaan Viipurin takaisinvaltausta, mutta muistutti myös sen vaatimista uhreista. Valokuvaaja: tuntematon. Museovirasto. Historian kuvakokoelma. HK19641129:48

vaienneet jo tovin, aukovat unessa huuliansa / syvällä haudoissansa" on jo tahatonta komiikkaa.

Kokoelman toisessa osassa Hellaakoski on esittänyt joukon satiirisia runoja Englannista ja Yhdysvalloista kutsuen edellistä Albioniksi ja jälkimmäistä Setä Samiksi ja John Bulliksi. Runossa "Funkis", jossa nykyajan saavutusten joukossa mainitaan "termiittipommi" ja "kuolemansäde", kerrotaan, miten menneisyyden suuret kaupungit Troia, Kartaago ja Niinive ovat pieniä verrattuna nykyajan "koneteurastukseen". Kokoelman kolmannessa osassa vallitsevina ovat jossain määrin resignoituneet tunnelmat. Viipuri mainitaan runossa "Pietari palaa": "Viipuri palaa. / Karjala palaa. / Koko Suomi on hävitysalaa, / Tiedetään: Pietarin tähden, / Pietarin turvallisuuteen nähden / Suomi hävitetään". Runon puhuja on jo "peitetty mullalla maan", mutta hänen sielunsa silmiä ei ole suljettu. Niinpä hän sielussaan näkee, miten "Pietari palaa, Pietari palaa / valkaisten koko Kannaksen alaa".

Unto Kupiainen: karjalaisen rintamamiehen runoutta

Runoilijana ja sittemmin kirjallisuuden professorina toiminut Unto Kupiainen (1909–1961) oli kotoisin Kesälahdelta ja käynyt koulunsa Viipurissa. Hän oli runoillut Karjala-aiheesta jo 1935, jolloin hän kirjoitti Impilahden suojeluskunnan talon vihkiäisiin runon "Rajan laulu"; se julkaistiin hänen kokoelmassaan *Lyyra ja miekka*. Runossa on mukana ajalle tyypillinen näkemys Karjalan rajasta torjumassa Aasiaa: "Karjalan raja on rautainen raja, / ylitsesi kuunaan ei Aasia aja."[30] Karjala mainitaan nimeltä myös useassa *Kalvan laulu* -kokoelman (1941) runossa. Mukana on lisäksi runo "Viipurin linnan lippu", joka yhdistää kolme sota-ajan Viipuri-runoudelle tyypillistä ainesta, linnan, lipun ja Torkkeli Knuutinpojan: "Lännen rajalla torvet te soikaa! / Rientävät Karjalan pojat taas rinnan! / Niinkuin veljeä lippu se linnan / tervehti Torkkeli Knuutinpoikaa." Muuten runo tiivistää talvisodan tapahtumia, kuten säkeissä "Vanha ja valkea kaupunki paloi. / Uhmaten uljaana lippumme liehui". Rauhan tultua linnan viiri lasketaan alas (Viipuri-aiheisessa runoudessa puhutaan lipun asemesta usein viiristä lähinnä runollisen vaihtelun vuoksi). Runo päättyy kaihoisan pessimistisesti: "Pieni on heimo, mut korkea taru: / helistä soittona, painaa kuin paasi. / Kohtalon voima sen kovempi kaasi. / Karjalan kohtalo kaunis ja karu!"

Talvisodan jälkeen vuonna 1940 Kupiainen julkaisi *Hakkapeliitta*-lehdessä runon ”Viipurilaisille”, jossa tuotiin esille usko Viipurin tulevaisuuteen: ”On vaiennut Viipuri nyt – vain toistaiseksi. / Ei kaadu kaupunki veljeskuntien, hansain, / joka Lännen rajalle kohosi koettimeksi, / joka vuossadat kannatti kattoa Euroopan kansain.” Sodan tuhoja yhden kulttuurimuistomerkin kannalta kuvaa runo ”Runneltu raatitorni”.[31] Runo kuvaa, miten kaupungin muurin torni kaupungin laajentumisen myötä muuttui kirkkokansaa kutsuvaksi torniksi. Nyt runneltunakin torni toivoo ”pyhän, oikean voittoa meille”.

Kupiaisen tuotantoa on myös ”Pyöreän tornin laulu”, jonka runoilija oli ilmeisesti *Viihtyisä vanha Wiipuri* -kirjan toimittajan Juhani O. V. Viisteen lahjana kirjoittanut Viipurin Teknilliselle klubille. Runo kuvaa, mitä kaikkea Pyöreä torni on aikojen saatossa nähnyt. Se on myös ”Sortuvan [nähnyt] soraksi sa monen talorivin / sinä olit rakennettu ikipaaden kivin”.[32]

Eeva-Liisa Manner: ekspressionistisia kuvia

Sodan aika ja heti sodan jälkeiset vuodet merkitsivät monen uuden naislyyrikon esiintuloa.[33] Heihin kuului myös Eeva-Liisa Manner (1921–1995), joka oli heistä ainoa, jolla oli keskeiset siteet Viipuriin. Manner on tässä käsiteltävän aineiston nuorin runoilija; onkin kiinnostavaa, että hänen runotuotantonsa alkoi juuri Viipurin merkeissä eikä hän Viipurin muistoista koskaan luopunut. Mannerin esikoiskokoelmassa *Mustaa ja punaista* (1944), jonka otsikossa on Karjalan lipun värit, Viipuri tulee esille sen ensimmäisessä osastossa, jonka kaikissa runoissa on otsikon jälkeen dateeraus. Viipuri mainitaan nimeltä otsikossa tai tekstissä kolmessa runossa: ”Mustaa ja punaista (1940)”, ”Hyljätty talo (Viipurissa Loppiaisena 1940)” ja ”Pro Viipuri (1940)”. Runossa ”Näky raunioilla (13.3.1941)”, joka siis on dateerattu talvisodan päättymisen vuosipäivään, puhutaan nimeltä mainitsemattomasta kaupungista ja linnasta. Runon tapahtumapaikaksi on helppo mieltää juuri Viipuri. ”Palava maa (1939)” kuvaa yleensä sodan tunnelmia, evakoiden vaellusta ja ”paholaisen lailla” hyökkääviä vihollisia. Lisäksi osastossa on mukana runo ”Maisema Summasta (1940)”. Kokoelman toisessa osastossa on puolestaan runo ”Kadotetulle”, jossa on otsikon alla suluissa dateeraus ”Viipurissa 1940”. Mukana on myös niin ikään vuodelle 1940 dateerattu runo ”Suljettu puutarha”. Siinä kaupunkia ei ole nimetty, mutta maininnat puistojen suljetuista porteista, linnan raunioista ja temppeleiden luhistuneista seinistä lokalisoivat runon kokoelman yleisessä kontekstissa Viipuriin.

Mannerin Viipuri-runoissa, jotka siis kaikki liittyvät talvisodan aikaan, vaikka ilmestyivätkin kokoelmassa vuonna 1944, kaupunki näyttäytyy kotikaupunkina ja sodan näyttämönä kaikkine tuhoineen ja hävityksineen. Mutta

kaupunki saa myös ajatonta symbolista merkitystä runoilijan puhutellessa kaupunkia kokoelman ensimmäisessä runossa ”Mustaa ja punaista”: ”/––/ sinuun, Viipuri, sisältyi enemmän, paljon enemmän / kuin meidän pieni elämämme ja kotipihan viihtyisä hämärä. / Sinä olit sukupolvien elämä, / rakkaus, työ, uupumus, kuolema. / Sinä olit aikakausien elämä, / vuosisadat, historia, kohtalot – / elämä, jonka värit ovat musta ja punainen, / taistelun ja voiton, / murheen ja riemun, / kuoleman ja ylösnousemuksen värit.” Musta ja punainen, Karjalan lipun värit, esiintyvät myös runossa ”Näky raunioilla”, tällä kertaa muodossa ”haudanmusta” ja ”verenpunainen”. Mannerin Viipuri-runoissa on muutenkin voimakkaan ekspressionistisia värejä ja kuvia. Vertailun vuoksi voidaan mainita Mannerin varhainen proosateos *Tyttö taivaan laiturilla* (1951), joka sijoittuu nimettömään kaupunkiin, ”jota ei ole enää olemassa”. Kaupungista todetaan: ”Se oli tavattoman kunnianarvoisa kaupunki, sillä oli Historiaa, ja kuitenkaan se ei erikoisesti välittänyt pitää kiinni arvokkuudestaan. Se osasi nauraa. Ja sitten oli sellainen inhimillinen ja katoavainen keksintö kuin aika kummasti pysähtynyt sen kaduille.”[34] Punaisen ja mustan, Karjalan lipun värien, mainitseminen on sodanaikaisissa runoissa poikkeuksellista; sitä useammin on esillä Suomen lippu tai viiri korostamassa, että Viipurissa on kysymys koko Suomen asiasta.

Kiinnostavimmillaan Mannerin Viipuriin liittyvät lapsuuden muistot ovat kuitenkin hänen sodan jälkeen ilmestyneessä tuotannossaan. Erityisen vaikuttavasti Viipurin muisto tulee esille *Tämä matka* -kokoelmaan (1956) sisältyvässä runoelmassa ”Lapsuuden hämärästä”. Runon alussa mainitaan ”paperinvalkeasta kaupungista”, ”joka sitten paloi kuin paperilyhty ja lakkasi olemasta”; sitä on Mannerin henkilöhistoriaa tuntevan vaikea olla yhdistämättä Viipuriin. Toisaalta myöhemmin runossa Viipuri ja eräitä sen alueita mainitaan myös nimeltä; samalla mukana on kielellistä leikittelyä paikannimillä: ”nuolaisin Viipuria, ja se maistui Viipurille, Viipurille / ja Ristimäelle ja Salakkalahdelle ja Kolikkoinmäelle ja / Papulalle / ja ristille ja salakalle ja kolikolle ja pavulle ja kaikelle / kotoiselle”. Mukana on myös erikoista aistimellisuutta, kun Viipurin muistot yhdistetään makuelämykseen.

Vuoden 1963 versiossa, teoksen viidennessä painoksessa, Viipuria ei enää mainita nimeltä, mutta runon alussa olevaa ”paperinvalkeaa kaupunkia”, ”joka sitten paloi kuin paperilyhty ja lakkasi olemasta” ja monia muita kohtia on edelleenkin vaikea olla yhdistämättä Viipuriin. Viipurista on viitteenomaisia mainintoja, lyhyitä kuvia myös Mannerin yksittäisissä runoissa. Useita niistä on Marja-Leena Tuurna tuonut esille Manneria käsittelevässä teoksessaan. Hän on myös muistuttanut, miten Monrepos ja siihen liittyvät muistot tulevat esille kuunnelmassa *Varjoon jäänyt unien lähde* (1969).[35] Kuunnelmassa olevat Leenan pitkät repliikit ja monologit ovat Suomen kirjallisuuden kenties omintakeisimmat ja sellaisenaan vaikuttavimmat Viipuria muistelevat jaksot.

Manner mainitsee tuotannossaan myös yhden kuuluisimmista Viipuriin liittyvistä asioista, nimittäin viipurinrinkelin.[36] Sota-ajan Viipuria koskevassa runoudessa se ei kuitenkaan esiinny; epäilemättä se miellettiin liian kevyeksi ainekseksi vakavassa sotatilanteessa.

Mannerin Viipuri-aiheiset runot, viittaukset Viipuriin muissa runoissa ja kaunokirjallisissa teksteissä sekä hänen Viipuria koskevat muut mainintansa antavat aihetta kahteen huomioon, joista toinen koskee hänen poetiikkaansa, toinen hänen henkilöään. Mannerin poetiikalle oli ominaista eräiden aiheiden, teemojen ja kirjallisten alluusioiden taidokas kierrättäminen eri yhteyksissä erilaisin muunnelmin. Näin hän on menetellyt eräiden James Joycen *Taiteilijan omakuva nuoruuden vuosilta* -romaanista saatujen ainesten kohdalla.[37] Lopulta tämä saavuttaa lähes absurdin leikittelyn luonteen. Samoin Viipuri tulee esille jatkuvasti erilaisin muunnelmin, joiden sävy on kuitenkin tavallisesti nostalginen ja muisteleva. Mannerin henkilöhistoriaan ja persoonallisuuteen puolestaan liittyy se, että hän ei oikeastaan koskaan näytä päässeen eroon Viipurista, jonne hän ei enää sodan jälkeen palannut – samoin kuin ei Joycekaan Dublinista. Jopa eteläespanjalainen Churrianan kylä, jossa Manner pitkään asui, muistutti häntä Viipurista.[38]

Sanomalehtien tilapäisrunoutta

Sotavuodet olivat vielä aikaa, jolloin sanoma- ja aikakauslehdissä julkaistiin yleisesti runoja ja novelleja. Tilapäisrunoilijoina esiintyi kirjailijoiden ohella muuten tuntemattomiksi jääneitä yksittäisiä kansalaisia mutta myös julkisuuden henkilöitä.[39] Osa runoista oli tiiviisti ajankohtaan liittyviä. Etenkin jatkosodan alussa tapahtunut Viipurin takaisin valtaaminen, joka sanomalehdissä uutisoitiin 31.8.1941 ja sen jälkeisinä päivinä poikkeuksellisen näyttävästi, tuotti myös lehdissä julkaistua runoutta samoin kuin Mannerheimin 75-vuotispäivän vietto 4.6.1942. Viipuri-aiheisten runojen julkaiseminen sanomalehdissä tiivistyikin muutamiin päiviin Viipurin takaisinvaltaamisen yhteydessä. Hieman aikaisemmin tapahtuneet Sortavalan ja Käkisalmen valtaukset noteerattiin myös näyttävästi sanomalehdissä, mutta niistä ei kirjoitettu runoja.[40]

Uudessa Suomessa julkaistiin Viipurissa syntyneen ja siellä pappina toimineen Kustavi Lounasheimon (1882–1948) runo ”Karjalan pyhä huomen”, josta siteerattakoon kolmas säkeistö: ”Mut on aina luja linnas suonut suojan, nojan; / sen pohjan laski kerran viereen veräjäsi / työ ja mahtisana marskin Tyrgils Knuutinpojan. / Se on kuin valo, mihin kätket pyhimpäsi.” Samassa lehden numerossa oli karjalaisen kirjailijan ja taidemaalarin Viljo Kojon (1891–1966) artikkeli ”Viipuri – lännen lukko, moskovalaisen hauta”. Edellisenä päivänä *Uusi Suomi* oli julkaissut Unto Seppäsen artikkelin ”Kohti Viipuria…”. Se ilmes-

tyi samana päivänä *Turun Sanomissa* ja *Maaseudun Tulevaisuudessa*, joka 2.9. julkaisi Eino Leinon kokoelman *Painuva päivä* (1914) runon ”Viipurin vartio” loppusäkeet ”Viipuri! Seisot kuin kallio meressä, / seisonut ennenkin tulessa, veressä. / Kertovat meille sun muurisi harmaat / kansamme kohtalot, ankarat armaat.” *Karjala*-lehti puolestaan julkaisi samana päivänä Viljo Kojon runon ”Taas kerran”, jossa myös viitattiin Torkkeli Knuutinpoikaan ja hänen perustamaansa linnaan: ”Olet, Torkkelin linna, taas lukkona Suomenmaan, / pois viskattu vieras lippu on harjaltasi.” Pari päivää myöhemmin (2.9.1941) *Karjala* julkaisi ”Päivän säkeet” -osastossa nimimerkki Mäki-Mikon runon ”Viipurille”. Myös siinä mainittiin Suomen lipusta: ”Taas sinun ylläsi liehuvi viiri / jossa on leijona Suomen maan.”[41]

Viljo Kojo toimi myös *Helsingin Sanomien* runoilijana 31.8.1941. Kyseessä oli kertova runo ”Kummituskaarti”. Sodanaikaisten Viipuri-aiheisten runojen joukossa se on varsin erikoislaatuinen eräänlaisena kauhuballadina. Runossa kuvataan, miten Viipurin linnan puolustajat olivat aikoinaan joutuneet antautumaan ja miten he silloin vaativat saada poistua ”täydessä soturikunniassa”. Tämä heille luvataankin, mutta lupaus rikotaan. Kuoltuaan puolustajat saapuvat kuitenkin henkinä puolustamaan linnaa: ”/––/ askelin kuulumattomin / käy kummituskaarti linnan pihaan / ja jokaisen graniittipulterin / kuve huokuu vieraalle hyistä vihaa.” Viimeisessä säkeistössä todetaan, miten aina kun tämä maa on vaarassa, kummituskaartin vartija on valvomassa. Jotakin samaa on myöhemmin *Karjala*-lehdessä 14.3.1943 julkaistussa, lehden palstoilla usein runoilijana esiintyneen Eero Miettisen runossa ”Linnan isäntä”. Siinä patsaana oleva Torkkeli Knuutinpoika astuu alas jalustaltaan ja menee linnaan suorittamaan tarkastusta. Hän tapaa kellarissa ”aavekansan”, linnan rakentajat, ja tervehtii heitä sanoen olleensa liian ankara. Vanhat kaunat kuitenkin unohdetaan ja Torkkeli palaa jalustalleen.

Viipurin takaisin valtaamisen juhlijoihin liittyi *Helsingin Sanomissa* 2.9.1941 runoillut Antero Kajanto (1895–1968), jonka aiheen ilmaisi jo otsikko: ”Torkkelin linna”. Runo, jonka lopussa on päiväys 31.VIII.1941, on monien muiden sodanaikaisten runojen tapaan uskonnollisella sanastolla kyllästetty: marttyyri, pyhä, pyhä sallimus, lunastettu, siunattu, varjelet. *Kainuun Sanomissa* ei ollut Viipurin valtauksen johdosta runoa, mutta sitä oli ennakoinut 30.8.1941 julkaistu nimimerkki Ananiaksen ”Viikkolaulu”: ”Viipurissa ryssä vielä / vähän aikaa isännöi, / mutta kauankaan ei siellä / hävittäen elämöi”.

Kaikkein näyttävin Viipuria koskeva runo sanomalehdistössä kaupungin takaisinvaltauksen yhteydessä oli kuitenkin ajan tunnetuimpiin saksalaisen kulttuurin ihailijoihin kuuluneen Arvi Kivimaan (1904–1984) runo ”Wiipuri”, joka sai lähes puolivirallisen aseman. Se esitettiin ensimmäisen kerran Suomen puolustusvoimien radio-ohjelmassa takaisinvaltauksen päivänä 30.8.1941.

Runo on nähtävästi kirjoitettu valtausta ennakoiden, sillä siinä mainitaan Suomen lippu jo kohotetuksi ”linnaan Torkkelin / ja raunioihin vanhan Viipurin / elävä henki taas on linnoitettu.” Seuraavina päivinä se julkaistiin useissa lehdissä, kuten *Aamulehdessä*, *Hämeen Sanomissa*, *Ilkassa*, *Kalevass*a, *Suomen Sosialidemokraatissa* ja *Turun Sanomissa* 31.8., *Kansan Lehdessä* ja *Kansan Voimassa* 1.9., *Karjalaisessa* 2.9. ja *Ajan Suunnassa* 4.9. Kivimaan laaja runo käsitti seitsemän säkeistöä ja kaikkiaan 56 säettä. Runo oli asetettu lehdissä näyttävästi esille: sen otsikko ja säkeistöjen alkukirjaimet oli painettu fraktuuralla ja lopussa oli runoilijan nimikirjoitus. Kivimaan ”Wiipuri” alkaa maininnalla ”paatisesta kilvestä”, jolla tarkoitetaan Viipurin linnaa, jonka oli nähty jäävän runneltuna rajan taakse. Jatkossa kuvataan kokemuksia rauhanteon, ”pakkorauhan”, jälkeen supistuneessa elämänpiirissä. Jäljellä oli kuitenkin usko siihen, että ”vanhaan linnaan nousee voiton viiri”. Runon loppuosassa tulee esille linnan takaisinvaltaaminen, lipun kohottaminen linnaan ja vakuutus jäämisestä linnan ainaiseksi vartioksi. Kahteen otteeseen mainitaan ”tulesta ja verestä”, jota kuvaa myös Eino Leino käytti edellä siteeratussa runossaan. Kivimaan runo ilmestyi sittemmin myös hänen kokoelmassaan *Lumikevät* (1942), jatkosotaan liittyvässä osastossa ”Uusi taistelu”. Siinä fraktuura oli kuitenkin korvattu antiikvalla; lopusta puuttui kirjailijan nimikirjoitus, joka oli korvattu maininnalla radioesityksestä 30.8.1941.[42]

Arvi Kivimaan runo ”Wiipuri” ilmestyi heti kaupungin takaisinvaltauksen jälkeen useissa lehdissä näyttävällä paikalla. Valokuvaaja: Pietinen. Museovirasto. Historian kuvakokoelma. HK19670603:3715.

Kivimaan runon rinnalla lehdissä oli muita kirjailijoiden tekstejä. Edellä mainituista lehdistä *Aamulehdessä* oli Viljo Kojon artikkeli ”Viipuri ja Viipurin linna”. *Karjalaisessa* oli Kivimaan runon alapuolelle sijoitettu sittemmin uskonnollisena runoilijana tunnetuksi tulleen Anna-Maija Raittilan runo ”Ei koskaan sorru torni Torkkelin!”. Runon lopussa on päiväys 20.8.41, jolloin runo on sitä kirjoitettaessa ennakoinut Viipurin valtausta. Sangen kliseisessä runossa puhutellaan lippuja: ”Hulmutkaa Torkkelille kunniaa, / se yhä ylväämpänä

nousta saa, / ei sortunut se idän ikeen alle!" Runon lopussa puhuttelun kohteena on "vanha Viipuri-lippu". Kivimaan ja Raittilan runojen lisäksi *Karjalaisessa* oli mukana nimimerkki Saximiehen pakina "Eilen", jossa siteerattiin Karjalasta uutterasti runoilleen Iivo Härkösen runoa rajoista sekä erästä toista runoa, jossa todettiin "Sinivalkea viirimme hulmahtaa, / on murskattu Aasian mahti" ja "Yli Viipurin viimein jo vyörynehet / ovat voimamme, meidän on voitto, / verihurttain on tylsinä tutkaimet, / soi suurena Suomen soitto". *Kansan Lehdessä* oli luettavissa toivorikkaat säkeet "Ja kun onnen päivän koitto / Suomelle taas sarastaa, / silloin riemun suuri soitto / Karjalasta kajahtaa". Seuraavana päivänä lehti julkaisi muuten tuntemattomaksi jääneen Martti Jaarnion runon "Vapaus", jossa juhlittiin Suomen lippua.[43] *Turun Sanomissa* Kivimaan runon rinnalla oli lehden pakinoitsijana toimineen nimimerkki Veli Villehartin kirjoitus "Viipuri, karjalaisten kaupunki". *Suomen Sosialidemokraatti*, joka kuvaili Viipurin valtausta vähintään yhtä innostuneesti kuin porvarillisetkin lehdet, julkaisi laajan, anonyymin kirjoittajan artikkelin "Viipuri – Karjalan pääkaupunki. Vapautuneen Torkkelin kaupungin kohtaloita ja vaiheita kuuden vuosisadan ajalta". Muun tekstin lomassa siinä siteerattiin vanhoja runokronikoita. *Hämeen Sanomissa* Kivimaan runon alle ja vierelle oli sijoitettu anonyymin kirjoittajan artikkeli "Viipuri – Pohjolan lukko itää vastaan".

Viipurin valtauksen oli kaupungin historiaa koskevin artikkelein ja runoin pannut merkille myös ruotsinkielinen lehdistö. *Hufvudstadsbladetissa* ei ollut runoa 31.8.1941, mutta kylläkin toimittajana toimineen Torsten G. Aminoffin (1910–1985) artikkeli "Viborg återuppstår", jossa käsiteltiin Viipurin historiallisia muistoja. Aminoff julkaisi vuonna 1942 laajan Karjalan historiaa käsittelevän teoksen *Mellan svärdet och kroksabeln*.[44] Runon muodossa Viipuria muistettiin *Hufvudstadsbladetissa* 2.9.1941, jolloin ilmestyi lehtimiehenä toimineen Georg Procopén (1873–1942) "Hälsning till Viborg". Siinä Viipuria puhuteltiin Torkkelin kunniakkaana linnana ("Du hem för Tyrgils gloriösa borg"). *Arbetarbladetkaan* ei julkaissut runoa Viipurin takaisinvaltauksen johdosta, mutta kylläkin 1.9.1941 Suomen ruotsinkielisen modernismin keskeisiin edustajiin kuuluvan runoilija Elmer Diktoniuksen (1896–1961) kirjoituksen "Viborg – Karelens krona". Viipuria Diktonius luonnehti Suomen ja Pohjolan lukoksi. Muuten hän keskittyi käsittelemään Viipurin kulttuurimuistoja ja totesi kirjoituksen lopussa, miten länsimainen kulttuuri vaatii, että sen äärimmäinen linnake idässä ei ole vieraissa käsissä.[45]

Erikoislaatuisin tapaus on kuitenkin *Uudessa Suomessa* 15.3.1942 julkaistu runo "Takaisinvallattu Viipuri", ei niinkään aiheensa tai käsittelytapansa kuin kirjoittajansa takia. Runon oli kirjoittanut espanjalainen kreivi Agustín de Foxá (1906–1959), joka toimi tuolloin väliaikaisena lähettiläänä Suo-

messa.[46] Kuten runon yhteydessä olleissa elämäkerrallisissa tiedoissa mainittiin, de Foxá oli tuohon mennessä julkaissut kolme runokokoelmaa, romaanin ja runomittaisen draaman. Yhdessä kahden muun runoilijan kanssa hän oli kirjoittanut espanjalaisten falangistien hymnin ”Cara al Sol” ja yhdessä toisen kanssa Sinisen divisioonan (siis Saksan itärintamalla taistelleen espanjalaisen joukko-osaston) hymnin (vrt. V. A. Koskenniemi, joka kirjoitti suomalaisen SS-pataljoonan marssin). Hän toimi myös espanjalaisen *ABC*-lehden kirjeenvaihtajana ja julkaisi siinä artikkeleita Suomesta. Kreivi de Foxán runo, jonka oli suomentanut Otto Manninen, käsittää seitsemän nelisäkeistä säkeistöä. Runossa mainitaan otsikon jälkeen, että se oli omistettu sotamarsalkka Mannerheimille. Mukana on tyypillisiä Viipuri-runojen ja -kuvausten aineksia, kuten linna, Pyöreä torni ja Torkkeli Knuutinpoika. Viipuria puhutellaan vastakohtana Venäjälle: ”Euroopan, kristikunnan sa viime rajaviiri, / vaill’ äärtä vastas’ aro, yö, pimeyden piiri”. Runossa mainitaan laajemminkin Euroopan ja ”mongoolien” vastakohtaisuudesta: Eurooppaa edustavat ”gotiikka, ruusu, pylväs, / ritarimieli, miehuus, naissulo, runo ylväs”, eli yleisesti ottaen sivistys ja kauneusarvot, kun taas nomadit ja mongolit elävät jäisillä aavikoilla, torkkuvat ja nuokkuvat nuotioillaan, eli siis edustavat primitiivistä paimentolaisuutta. Runo esittää tyypillisen idän ja lännen vastakohtaisuuden, mutta poikkeaa muusta tässä käsitellystä aineistosta luetellessaan eräitä Euroopan klassisen kulttuurin ominaisuuksia.[47]

Hälsning till Viborg

Jag hälsar dig, min mogna mandoms stad.
Jag hälsar allt, som hägnas ömt därinne:
ditt Vakttorn och din Torkelsesplanad
och — främst — vårt korsbanér på slottets tinne.

Hav tack för räckan är jag arbetsglad
fick ägna dig. Hur åren ännu svinne,
skall den i mina minnens defilad
stå i ett sällsamt skimmer för mitt sinne.

När sist du rövats lömskt, då var min sorg
lik mina fäders efter Sveaborg —
en tårlös känsla, svår att undanvaska.

Du hem för Tyrgils' gloriösa borg,
res trosvisst nu dig högt ur grus och aska,
och stå där fast, hur Östern än må braska!

Georg Procopé

Sota-aikana Viipurista kirjoitettiin useita runoja myös ruotsiksi. Georg Procopén runo ilmestyi *Hufvudstadsbladetissa*. Kansalliskirjasto.

Erityisen uutterasti Karjala- ja Viipuri-aiheisia runoja julkaisi *Karjala*-lehti. Parin jo edellä mainitun Viipuri-runon ohella lehdessä oli 13.12.1942 nimimerkki Mäki-Mikon runo ”Karjalaisten päätös”. Siinä karjalainen kansa tekee Viipurissa päätöksen: kaupunki herää uudestaan, kun sen kansa kerää voimansa raatamaan. Pari viikkoa aikaisemmin, 29.11.1942, julkaistussa Eero Miettisen

HELSINKI
Fredrikink. 41. B. 21
Suomen Sanomalehdenkustantajain
Kirjasto

N:o 326 — 1939

KARJALA

Perjantaina joulukuun 1.

Päätoimittaja O. J. BRUMMER
Taouteen 13—1 ja 16 6—7.

AIW. ASIAKKAILLEMME Ilmoitamme, että teollisuussokerin y.m. raaka-aineiden suuresti kohonneiden hintojen johdosta olemme pakoitetut korottamaan

Virvoitusjuomiemme

hinnat seuraavikai:

Vichy, soda ja engl. soda 1/1 pull. ..... 26:— kori
» » » » 1/2 » ..... 22:— »

Puhtaalla sokerilla makeutetut:

Sitroonasooda, sokeritiimonsaadit ja karpalo y.m. ..... 32:— »
Sakkariinilimonaadi ..... 19:— »
N:a. luonnonjuomat: Appelsiini, Grapé, Omena y.m. ..... 37:— »
Pommac ..... 40:— »

Kuluttajille suoraan myytäessä 3:— korotus korilta.

Kioskimehut: Sokerilla makeutetut ..... 22:— ltr.
Sakkariinilla » ..... 12:— »

F. Sergejeffin Oluttehdas O/Y.
Knut Schalien
Kivennäisvesi- ja Virvoitusjuomatehdas.
Papulan Vesitehdas O/Y.
Vesitehdas Virvoke O/Y.
Virvoitusjuomatehdas Hunaja.

Viipurin Talousammattikoululla

Viipurissa 1. 12. —39

Neuvostoliitto on hyökännyt

Neuvostoliitto on hyökännyt pienen rauhallisen Suomen kimppuun. Se on pommittanut rajaseudun kyliä, se on lentopommituksella koettanut tuoda hävitystä niin laajalle alueelle kuin suinkin, muun muassa se on katsonut juhlallisten lupaustensa ja arvonsa mukaiseksi tuhota Viipurin esikaupunkien pikkuelämien asuntoja, se on noussut maihin Suomenlahden ulkosaarille eli toisin sanoen harjoittanut väkivaltaa niin suuressa mittakaavassa, kuin se on ensi hätään ennättänyt. Tämän kaiken se on tehnyt aivan viattomalle kansalle, joka ei ole muuta tahtonut kuin elää omaa vaatimatonta elämäänsä syrjässä maailman mahtajien kiistoista. Neuvostoliiton hallitus on samalla turvautunut provokatioon väittämällä, että hyökkäys on tapahtunut muka Suomen puolelta, vaikka eräs sen omista lehdistä on tunnustanut, että kysymyksessä oleva onnettomuus tapahtui Neuvostoliiton omien harjoitusammuntojen yhteydessä.

Me emme katso arvomme mukaiseksi käyttää samanlaista kieltä kuin Neuvostoliiton sanomalehdistä, mutta totuus on ja totuutena pysyy sekä historian edessä säilyy, että me emme ole ketään häirinneet emmekä loukanneet. Jollei Pietarilla ole pahempia ja vaarallisempia vihollisia kuin Suomi, voi se rauhassa pysyä pystyssä aikojen loppuun. Niinkuin sanottu, turha on tuhlata enää sanoja. Me olemme yhä edelleen valmiit sovintoon, niinkuin hallituksemme arvoikas

LIIKE-ELÄMÄ

Lappeenrannan Säästöpankin isäntien kokous

Lappeenrannan Säästöpankin isäntien valtuuttaman myyntikunnan pidettiin tiistaina marraskuun 28 pnä pankin huoneistossa. Kokouksen puheenjohtajana toimi isäntien puheenjohtaja, kauppaneuvos O. Kuivonen ja pöytäkirjan pitäjänä pankin virkailija Marja-Liisa Immonen.

Isäntien ensimmäiseksi jäseneksi majuri E. Hendtzen, varajäseneksi U. Hyrylä, toiseksi tarkastajaksi F. Tammenoksa ja metsänhoitaja L. Vihinen valittiin yksimielisesti uudeksi kolmivuotiskaudeksi 1 p:nä tammikuuta 1940 lukien. Pöytäkirjamalia poikkeuksetta ja erna pyytäneen säännön mukaisesti A. Ahlqvistin tilalle valittiin uudeksi isännäksi rakennusmestari Aarne Suominen.

Pankin hallituksen jäsenten vaalissa tulivat erinnet, nimittäin kiinteistön T. Nisulen, rahastonhoitaja T. Björkqvist, varatuomari Väinö Niiheli sekä varajäsen vahtimestari U. Huttunen kaikki yksimielisesti valituiksi uudelleen kolmeksi vuodeksi ensi tammikuun 1 päivästä lukien.

Varsinaisiksi tilintarkastajiksi valittiin johtaja A. Varjoranta ja johtaja Otto Hiltunen sekä varatilintarkastajiksi lehtori Anni Krogil ja tehtaat. A. Gadolinjoline.

Pankin tulo- ja menoarvio vuodeksi 1940 hyväksyttiin hallituksen tekemän esityksen pohjalta.

Taipalsaaren Säästöpankin isäntien kokous

Taipalsaaren pankin huoneistossa marrask. 26 pnä valittiin isännöiksi erovuoroiset kaikki kuusi jäsenä uudelleen paitsi Juhana Koivusta, jonka tilalle isännistön tuli valituksi ayr. Ilma Veijo. Hallituksesta erovuoroiset talouttivehtori Antton Turunen ja henkilonmaari Väinö Räkinen ja varajäsen talollinen Elias Purhonen valittiin uudelleen. Ensi vuoden tiliä tarkastamaan valittiin opettaja Suure Pariklinja ja kirjanpitäjäksi Kosti Oona. Hallituksen ehdotus ensi vuoden tulo- ja menoarvioksi hyväksyttiin. Isännistö päätti lahjoittaa Taipalsaaren ampujakunnalle reservilaisen ampumakesä 50 mk.

Viipurin kaupunginvaltuuston kokouksessa

ellen tilalla johti puhetta valtuuston varapuheenjohtaja, lehtl. Valtavuo ja oli kokouksessa saapuvilla 37 valtuutettua. Kokouksessa käsiteltiin m.m. seuraavat asiat:

Lastensuojelulautakunta

Lastensuojelulautakunnan esitys ylimääräisen hotiajattaren, viran perustamisesta ammattikoululaiskiöstä päätettiin tälä kertaa hylätä.

Käsiteltäväni oli valtuuston kokouksessa 5. 10. kaupunginhallituksella palauttetu lastensuojelulautakunnan esitys suojelurahojen palkan korottamisesta. Kaupunginhallitus ehdotti, että lastensuojelulautakunnan suojelurahojen virka 1 päivästä tammikuuta 1940 määrätäisiin kuuluvaksi 15 palkkaluokkaan, jossa perupalkka on 24.000 mk vuodessa.

Valtuusto hyväksyi khin ehdotuksen.

Lastensuojelulautakunnalle myönnettiin oikeus saada ylitää eri lastensuojelutilaisten tiloja yht. 11.221 markalla. Samoin myönnettiin lautakunnalle oikeus ylitää piirtelenlaisten vastaanottoidin erikiä tiloja yht. 18.500 markalla, ammattikoululaiskodin vaatetustiliä 7.690 markalla sekä Harjulan vastaanottokodin erikiä tiloja yht. 31.206 markalla 25 pennillä.

Lastensuojelulautakunta anoi, että 1 päivästä tammikuuta 1940 lukien vastaleletiaisiin kuine lastensuojelutoimistossa olevan ylimääräisen toimistoapulaisen toista, joista 1 määrätäisiin 10 palkkaluokkaan (17.600 markkaa vuodessa), 1 virka 7 palkkaluokkaan (14.400 markkaa vuodessa) ja 1 virka 6 palkkaluokkaan (13.560 markkaa vuodessa),

että saanoin 1 päivästä tammikuuta 1940 lastensuojelutoimistoon perustettaisiin yksi ylimääräinen lastenhuoltomiehkirjaajan toimi, mistä maksetaan palkkaa 13.500 markkaa vuodessa ja

että lautakunta oikeutettaisiin tarvittaessa kaikki edellämainitut virat ja toimet entiselle toimenhaltijoille, johotettaisiin palkkoja hoitamaan.

Kaupunginhallitus esitti, että lastensuojelulautakunnan ehdotukset ylimääräisten toimien vakinaistuttamisesta hyväksyttäisiin, mutta että esitys ylimääräisen lastenhuoltomiehkirjaajan toimen perustamisesta hylättäisiin.

Valtuustelu Leavola vali. Salerron kannattamana esitti, että kaupunginhallituksen ehdotus hyväksyttäisiin muuten, paitsi että ylimääräisen toimen

ten päätettäisiin ottaa tahtuvarioon h takin kohti 8.500 markkaa eli yhteen 34.000 markkaa.

Valtuusto hyväksyi kaupunginhallitu esn. ehdotuksen.

Papulan mielisairaalan laajennusrake rakeen konetekniillelä töitä varten tarje lisen, teknillisen töiden laskukonsan kemin Rakennöshenkilöyhtiön päätti hyväksyä ja ottaa sitä varten h viitavat varat ensi vuoden talousarvio Tarvittava summa on 380.000 mk.

Vuosaaren palkkajärjestelyt

Valtuusto oli kokouksessaan 5. 10. lestinsä kaupunginhallituksella tu tamiskutakunnan esityksen esitäkään ten uudelleen järjestelyistä ja niistä aih tuotsia palkkojen korotuksista. Kaup globaalisia puolestaan että ehdotetaan esitys hyväksyttäisiin, mutta valtuuston kouksessa valt. Terve valt. Airam kannattamana esitti, että hallitelle J. vuosi, nuorimmin J. Reven ja hallit O. Leuksen palkkoja korotettäisiin, dellä palkkaluokalla, kuin mainitut h kölöt tuotaisiin ovat jouluuset ha maan virkoja, joista muoden mukaut korkeampi palkka. Valtuusto päätt äänellä 7 vastaan hyväksyi valt. Tre tekemän ehdotuksen.

Suiraalumakasjen kustannuksen

Suiraalalautakunta oli tehnyt esity mielisairaalan ja tuberkuloosiasraa hoitomaksujen korkamisesta. Kaupung hallitus ehdotti valtuuston päätettäv että mielisairaalan ja tuberkuloosiasl lan hoitopäivien laskuperusteena on p tävä lähtöaitaa lukuun ottamatta k tää, jonka mukaan lähtöpäivästä ei että maksua.

Valtuusto hyväksyi khin ehdotuks

Diakonissalaitoksen avustus

Valtuuston kokouksessa 5. 10. kau ginhallituksella palautetun Viipurin di nissalaitoksen johtokunnan anomu johdosta kaupunginvaltuuksen koroti nesta diakonissalaitoksen ylimääräise eli kaupunginhallitus ehdottanut, et päivästä tammikuuta 1940 lukien DI nissalaitokseen silmäsairaalle ja ens kinkiale aiotlava sivuttaa korote alle 60.000 markkaa vuodessa edellä sitellä 14. 10. 1939 valtuuston pä mälle ehdotella. Tämän ehdotuksen tuusto päätti hyväksyä.

Karjala-lehti kertoi numerossaan 1.12.1939 Neuvostoliiton hyökkäyksestä Suomeen. Talvi- ja jatkosodan aikana lehti julkaisi runsaasti Viipuria ja Karjalaa käsitteleviä tilapäisrunoja. Kansalliskirjasto.

runossa sävy oli toinen. Raunioitunutta tuomiokirkkoa kuvaavassa runossa on melko synkkä ja melankolinen tunnelma. Sävyltään varsin poikkeuksellinen on myös muuten tuntemattomaksi jääneet Kaarlo Orjanteen runo ”Verinen lähde. Punaisenlähteentorin tarinaa” (*Karjala* 7.3.1943). Runo on kovin verenhuuruinen kuvatessaan entistä mestauspaikkaa.

Tilapäisrunoutta aikakauslehdissä

Aikakauslehdistä etenkin *Suomen Kuvalehti* julkaisi paljon Karjala- ja Viipuri-aiheista runoutta, mutta myös kirjailijoiden aiheeseen liittyviä proosatekstejä. Erityisen vilkasta toiminta oli syys- ja lokakuussa 1941. Ensimmäisessä Viipurin takaisinvaltaamisen jälkeisessä numerossa (36, 6.9.1941) ei tosin ollut

suoranaisesti Viipuri-aiheista runoa, mutta kylläkin Toivo Talan runo ”Karjala”, jonka viereen oli sijoitettu kuva Viipurin linnasta; mukana oli myös Arvi Kivimaan kirjoitus ”Petroskoin tiellä”. Seuraavassa numerossa (37, 13.9.1941) oli Yrjö Jylhän runo ”Päin Äänisjärveä, Vienanmerta” ja numerossa 38 (20.9.1941) Olavi Paavolaisen TK-kirjoitus ”Rajaa ei ole”. Erityisen runsaasti Karjala-aiheista runoa ja proosaa oli numeroissa 39 ja 40 (27.9. ja 4.10.1941), kirjoittajina sellaisia tunnettuja kirjallisen elämän edustajia kuten Martti Haavio, Unto Kupiainen, Olavi Paavolainen, Sakari Pälsi, Lauri Viljanen ja Einari Vuorela sekä ortodoksinen pappi ja runoilija Aari Surakka. Mukana oli lisäksi Eino Leinon runo ”Karjalan kannas”, myös Heino Kasken sävellyksenä. Varsinaisesti Viipuria *Suomen Kuvalehti* muisti runomuodossa numerossa 41 (11.10.1941), jolloin se julkaisi lausuntataiteilija Dagmar Klamin (1899–1956) runon ”Rauniokaupunki”. Klamin kokoelmassa *Yön vartiossa* (1940) on runo ”Torkkelin puisto”. Otsikkoa lukuun ottamatta mikään runossa ei kuitenkaan erityisemmin liity viipurilaiseen puistoon.[48]

Ajankohtaan nähden hieman erikoista on, että *Suomen Kuvalehdessä* (n:o 2, 10.1.1942) julkaistiin Unto Kupiaisen runo ”Villihanhet”, jota ei ole sidottu mihinkään sotaan liittyvään paikkaan ja jonka sävy on varsin resignoitunut.

Hakkapeliitta-lehti (n:o 36, 9.9.1941) juhli Viipurin takaisinvaltausta nimimerkki Valkoisen neekerin kirjoituksella ”Viipurin voitto”, jossa kirjoittaja siteerasi omaa runoaan Bobrikoffin ajalta. *Asemies*-lehdessä, joka julkaisi huomattavan paljon runoja erilaisten proosa-artikkelien joukossa,[49] oli (4, 30.9.1941) Viipurin takaisinvaltaukseen liittyen Unto Karrin runo ”Viipurin linna”. Siinä linnaa puhuteltiin toteamuksella ”Kuin sormi Jumalan sa kohti itää / osoitat uhmaten ja varoitat: Memento!”. Vaikka Karjala- ja Viipuri -aiheisissa runoissa on usein uskonnollisia vertauskuvia, linnan vertaaminen Jumalan sormeen on varsin poikkeuksellinen. Linnasta käytetään runossa myös ilmausta ”muinaislinna arpinen”. *Aseveli*-lehti, joka *Asemiehen* tapaan julkaisi runsaasti runoja, ennakoi takaisinvaltausta (34, 28.8.1941) Lempi Jääskeläisen kirjoituksella ”Taistelu Viipurista”[50] sekä säkeillä Eino Leinon edellä mainitusta Viipuri-runosta.

Jäähyväiset ja muisto

On myös muutamia runoja, jotka on kirjoitettu aivan sodan lopussa ja jotka ovat tavallaan hyvästijättöjä Viipurille. Marianne Thesleff (1908–1992) on muistelmateoksessaan *Ihana elämä* siteerannut kaksi runoa, jotka sijoittuvat Viipurin lähistölle ja jotka hänen sisarensa Ethel Wahren (1906–1978) on kirjoittanut. ”Epilobium” kuvaa punaisina hohtavia kukkia, jotka kasvavat poltetun metsän tuhkasta. Toisen runon, ”Viimeisen illan” alussa on dateeraus

”Jäähyväisillä jälleenrakennetussa talossa Suomenvedenpohjalla kesäkuun 12. päivänä 1944”. Runo on sävyltään varsin lohduton: ”Puutarhasi on raiskattu / voikukka on vallannut / ja pelkät rikkaruohot.”[51] Myös Marianne Thesleffin veli Alexander Thesleff on kirjoittanut runon, joka liittyy Lavolan kartanon muistoihin. Runoilija mainitsee useita läheisiä paikkoja: ”kaukaisen Vendelän / ja Juustilan / ja Vatikiven kosken / selän aavan / Viipurin suuntaan / kaislaisen lahden / peninkulmaiset metsät / ja vanhat kartanot, / jotka kerran olivat / oma maailmansa.”[52]

Kun sotien jälkeisenä aikana menetettyä Viipuria on kuvattu lukemattomissa muistelmateoksissa ja -artikkeleissa sekä kuvateoksissa, sama pitää paikkansa myös runouteen nähden, mistä edellä on jo mainittu Eeva-Liisa Mannerin kohdalla. Ehkä tunnetuin runo on P. Mustapään ”Satakieli Monrepoossa”, joka ilmestyi kokoelmassa *Jäähyväiset Arkadialle* (1945). Samoin voidaan mainita jo edellä esillä olleen Unto Kupiaisen runo ”Homo Crescens, Viipurin Klassillisen Lyseon 70-vuotisjuhlaan 5. 11. 1949”. Juhlassa esitetty runo ilmestyi sittemmin Kupiaisen kokoelmassa *Rakastunut koppakuoriainen* (1950). Runossa puhutellaan historian runotarta Kleioa. Viipuria ei siinä mainita nimeltä muuten kuin otsikossa, ei myöskään mitään Viipuriin liittyviä paikannimiä, mutta kaupunkia ei voi olla ajattelematta, kun runoilija sanoo: ”sa virka, tokko milloinkaan / mietteliääksi jäät, / kun elämästä edessäs / pala lohkaistaankin pois, / juuri kun ois se kypsynyt / ja täyteläisin ois.” Historian kulku nähdään pelilautana: ”On pelilauta, nappulat / ja kaksi pelaajaa. / On musta vasten valkoista, / elämä kuolemaa. / Ja kansakunnat, kaupungit / pois syödään, häviää. / Kleio, sa virka, mitä jää, / kun tyhjä lauta jää.” Politiikan vertaaminen peliin ja pelinappuloihin ei ole mitenkään omintakeista – esimerkiksi Koskenniemellä on Versailles’n rauhansopimukseen liittyvä pieni satiirinen runo ”Jahve ja Piru noppasilla” – mutta Kupiaisen käyttämä vertauskuva on kuitenkin varsin onnistunut.

Sanomalehdistä uskollisimpana tilapäisrunouden julkaisijana pysyi *Karjala*. 29.11.1979 lehti oli omistettu talvisodan syttymisen 40-vuotismuistolle. Mukana oli peräti 11 tilapäisrunoa, joista yksi oli omistettu Viipurille. Helmi Lenhon runo ”Viipuri, muistojen kaupunki” suorastaan luetteli kaupungin eri kohteita. Niitä olivat esimerkiksi Torkkelin puisto, kuvanveistäjä Jussi Mäntysen Hirvi-patsas, Alvar Aallon kirjasto, Pyöreä torni, Vahtitornin kello, Onni- ja Vellamo-laivat, Torkkeli Knuutinpojan patsas ja Monrepos. Myös lähipitäjiä mainittiin: niiden tuotteita, kuten Muolaan ja Kyyrölän saviruukkuja myytiin Viipurin torilla.

Sotien jälkeisestä Viipuri-nostalgiasta tarjoavat esimerkin myös eräät iskelmätekstit, tunnetuimpina Annikki Tähden esittämänä suosittu 1950-luvun iskelmä ”Muistatko Monrepoon”, jonka sanat ovat Aili Runnen ja sävel Erik

Lindströmin, sekä Juha ”Watt” Vainion esittämä ”Sellanen ol’ Viipuri”. Jälkimmäisessä on oikeastaan kyse Eino Kettusen tekstistä ”Ilta Viipurissa” (Sellanen on Viipuri) vuodelta 1929; sen sanat uudisti Saukki muotoon ”Sellanen ol’ Viipuri”.

Kaupunki sodan aikana runouden silmin

Sota-aika sai monet suomalaiset kirjoittamaan runoja, joita julkaistiin sanoma- ja aikakauslehdissä ja jotka muissa olosuhteissa olisivat varmaan jääneet pöytälaatikkoon. Monet runoilijoista olivat harrastelijoita, mutta monet olivat julkaisseet myös kokoelman tai kokoelmia. Osa oli rintamamiehiä ja -naisia, osa taas kotirintamalla olleita vanhemman sukupolven edustajia. Naisten osuus Viipuri-aiheisten runojen kirjoittajina aineistossa on Eeva-Liisa Manneria ja eräitä muita lukuun ottamatta perin vähäinen. Kirjoittajina oli sekä suomen- että ruotsinkielisiä. Runojen kirjoittaminen Karjalasta ja Viipurista oli kirjoittajilleen epäilemättä osa isänmaallista tehtävää, johon kokoelmien lehtiarvostelijatkin suhtautuivat kunnioittavan suopeasti. Tällaista isänmaallista tehtävää olivat suorittamassa myös ajankohdan keskeiset runoilijat. Merkittävämpien runoilijoiden sota-ajan kokoelmat, Hellaakosken *Vartiossa* tai Kupiaisen *Kalvan laulu*, olivat välitöitä, joita myöhemmin ei juuri ole noteerattu. Taiteelliselta kannalta ajankohtaan sidotut tilapäisrunot ovat tavallisesti vähäarvoisia, mutta ne ovat usein kiinnostavia aikansa dokumentteina tiivistäen yksinkertaiseen muotoon ajassa liikkuneita yleisiä näkemyksiä. Niissä on runsaasti symboliikkaa, kielikuvia ja aineistoa, joka muutenkin tunnetaan tuon ajan proosatekstien ja julkisten puheiden retoriikasta, mutta joka suomalaisessa runoudessa oli ollut yleistä jo aikaisemmilla vuosikymmenillä. Tämä pitää erityisen hyvin paikkansa juuri sota-ajan Viipuria kuvaavien runojen kohdalla. Suurimmillaan Viipuri-innostus oli runoudessa kaupungin takaisinvaltaamisen jälkeisinä päivinä. Runoja, etenkin Kivimaan runoa, julkaistiin lehdessä kuin lehdessä.

Tässä käsitellylle runoaineistolle on tyypillistä Viipurin näkeminen paikkana idän ja lännen välissä. Viipuri on myös lukko pitämässä ovea suljettuna itään päin samalla kun se on portti länteen ja vartiopaikka. Tällöin runoissa on kysymys länsimaisen sivistyksen ja idän barbarian, Aasian, vastakohtaisuudesta; Viipuri on tässä etuvartiopaikka. Kaupunki onkin saanut jo itsessään symbolisen aseman. Sen keskeinen rakennus on linna, johon liittyen myös lippu tai viiri mainitaan usein symbolina Suomen vapaudesta. Maamerkkeinä toimivat myös vanhat kirkontorni ja raatihuoneen torni. Historiallisena hahmona esiintyy erityisesti Torkkeli Knuutinpoika. Runoissa tuodaan esille vanhoja historiallisia muistoja, jotka liittyvät kaupungin ruotsalaiseen histo-

Torkkeli Knuutinpojan patsas mainittiin sodan aikana lukuisia kertoja Viipuria kuvaavissa runoissa. Wiipurin arkistoyhdistyksen kuvakokoelma / Wiipuri.fi. C1a21.

riaan. Sen sijaan esimerkiksi uusia merkittäviä rakennuksia, kuten Alvar Aallon kirjastoa, Uno Ullbergin taidemuseota tai maakunta-arkistoa, ei lainkaan mainita. Venäjän puolelta mainitaan negatiivisessa mielessä Pietari Suuren patsas. Monet runot kuvaavat kaupungin kokemia tuhoja samalla kun ne herättävät mieliin muistoja kaupungista. Ajatukset portista ja lukosta sekä linnasta ja lipusta toistuivat sota-aikana myös proosakirjoituksissa. Usein mukana on myös uskonnollista sanastoa, vaikka ei välttämättä leimallisesti kristinuskoon liittyen.

Osa tässä käsitellyistä runoista oli kiinteästi ajankohtaan liittyvää, sanoma- ja aikakauslehdissä julkaistua tilapäisrunoutta. Tällaista runoutta on Suomessa kirjoitettu runsaasti, mutta voi hyvinkin sanoa, että se koki viimeisen suuren nousunsa juuri talvi- ja jatkosodan aikana. Koskaan myöhemmin ei sanomalehdissä ole enää julkaistu niin runsaasti runoja.

Viitteet

1 Koponen & Viitanen 1941, 7. Eino Leinon runon lopussa on päiväys 14.9.1912.

2 Karjala-aiheisesta runoudesta ks. esim. Ilmari Pimiän Karjala-runouden kokoelma *Unen maa* (1942), Viljo Tarkiaisen toimittama huomattavan monipuolinen ja valaisevalla johdannolla varustettu kokoelma *Karjalan laulu* (1941) ja Hannes Sihvon toimittama antologia *Runojen ja kuvien Karjala* (1981). Pimiän kokoelmassa Viipuri ei tule mitenkään esille; Sihvon antologiassa Viipuria edustaa Jaakko Juteinin ”Höyrylaiva Viipurissa 1839” (Käkisalmi tulee esille kahdessa runossa). Martti Larnin toimittamassa kokoelmassa *Laulun miekka* (1944), jossa on runoja Heikki Asunnalta, Antero Kajannolta, Viljo Kajavalta, Larin-Kyöstiltä ja Riku Sarkolalta sekä antologian toimittajalta, Karjala tulee monessa runossa esille. Viipuri mainitaan kerran, Larnin runossa ”Pyhä taru”, jossa lehdessä luetaan Viipurissa kaatuneesta; Larni 1944, 134.

3 Ks. Sihvo 1973, jossa runsaasti esimerkkejä varhaisemmasta Karjala-aiheisesta runoudesta.

4 Roselius 2013, 43–44.

5 Roselius 2013, 38.

6 Lindgren 2000, 171–173.

7 Lindgren 2000, 173.

8 Goethe 1965, 306, vrt. myös 203.

9 Goethe 1965, 612.

10 Goethe 1965, 306.

11 Eino Leinon runossa ”Terve Ukraina” on dateeraus 29.6.1917. 1920-luvulla Leino kirjoitti runon ”Uljas Ukraina” ja hänen kokoelmaansa *Shemeikan murhe* (1924) sisältyy runo ”Ukrainalainen legenda”. ”Terve Ukraina” -runon on säveltänyt Olli Saari, ja sitä esitettiin mielenosoituksessa, ks. *Helsingin Sanomat* 27.2.2022.

12 Palmgren 1966, 44. Palmgrenin työväenliikkeen kirjallisuutta käsittelevät teokset antavat ilmiöstä monipuolisen kuvan.

13 *Täältä jostakin* -kokoelmasta ks. Tepora 2011, 306.

14 Aineisto on Kansallisarkistossa (KA) T-10602/24–25, Päämajan tiedotusosasto (Ttus 1), Puolustusvoimain *Täältä jostakin* -runokokoelmaa varten lähetetyt runot 1942–1944.

15 Kyseessä on noin kuukausi kirjoittamisen jälkeen kaatuneen Jorma Raekallion runo, KA T-10602/24.

16 Alikersantti Teuvo Valkosen runo (KA, T-10602/25); siinä Viipuri on esillä yhdessä säkeistössä. jossa kaupunki esiintyy hilpeyden, soiton ja laulun paikkana.

17 Esim. majuri E. Backmanin runo ”Evakkotyttö”, jossa kuvatulla tytöllä on Viipurin muistot (KA, T-10602/24) ja vääpeli Väinö Ojansivun runo ”Siirtolaisen paluu Karjalaan”, jossa on säe ”näen viirin Viipurin linnan” (KA, T-10602/25).

18 Eero Eerolan tuotantoa ovat mm. runot ”Viipurin linna” (kokoelmassa *Kuokka, miekka ja auringon Osmo*, 1930; ks. Krohn 2009, 141–143) ja ”Viipurin marssi”, ks. Krohn 2009, 162.

19 Into Auerin tuotantoa ovat laajahko kertova runo ”Kaarle Knuutinpoika Viipurissa”, ks. Krohn 2009, 314–316; Viiste 1948, 8–9, ja runo ”Vanhassa talossa”, ks. Viiste 1948, 98–99; Auerista runoilijana ks. myös Turpeinen 1995, 24–28, 202–203, 218.

20 Arvostelussaan Kupiaisen kokoelmasta (*Helsingin Sanomat* 12.5.1941) Lauri Viljanen nimenomaan mainitsi siitä, että Kupiainen oli itsekin asettanut kokoelmansa tilapäisrunouden puitteisiin. – Kupiaisen esipuheessa oleva viittaus Thermopylaihin on ollut Suomen sotien yhteydessä hyvin yleinen. Iivo Härkönen on jopa antanut nimen Suomen Termopylai vuonna 1940 ilmestyneelle kokoelmalleen.

21 Zilliacuksen Karjala- ja Viipuri-yhteyksistä ks. Riikonen 2020 ja 2022.

22 Viipurista Eeva-Liisa Mannerin henkilöhistoriassa ks. lähemmin Tuurna 2021, 13–42.

23 Krohn 2009, 319, suomentaa sanan *festspel* juhlanäytännöksi, mikä hävittää viittauksen olympialaisiin.

24 Tällaiset Suomen historiaan liittyvät nimisarjat ovat etenkin erilaisia tapahtumia juhlivissa tai kuvaavissa runoissa olleet yleisiä; niillä on perinteitä A. Oksasen ”Suomen valta” -runosta alkaen: ”Äänisjärvi, Pohjanlahti, Auran rannat, Vienansuu”; ks. esim. Luostarinen 1986, 150.

25 Torkkeli Knuutinpojan patsaan vaiheista ks. Hirn 1964, 102–118, Pietari Suuren patsaan vaiheista Hirn 1964, 119–141.

26 Ajatuksella rajamaasta oli suomalaisessa runoudessa ja muistelmakirjallisuudessa pitkä perinne, ks. esim. Lähteenmäki 2009, 345–352.

27 Koskenniemen ”Karjala”-runosta ks. Tarkiainen 1941, XXVI. Tarkiaisen mukaan Koskenniemen ”Karjala”-runossa maakunta on ”[t]raagillisen taistelun kruunaamana /…/ kohonnut runoilijan näkemyksessä samalla kertaa suomalaisen sekä yleisinhimillisen sankaruuden yleväksi edustajaksi”. Koskenniemen ”Karjala” ilmestyi pian talvisodan jälkeen *Uudessa Suomessa* 24.3.1940, lopussa oli dateeraus ”Pitkänäperjantaina 1940”. Samassa *Uuden Suomen* numerossa oli Rafael Koskimiehen artikkeli ”Vapauden puolesta”, jossa tarkasteltiin Goethen Egmont-draamaa.

28 Tepora 2011, 313–316.

29 Kajavan runo ilmestyi julkaisussa *Suomen lipun päivä 24.6.1943*, ks. Tepora 2011, 298, 393–394.

30 Kupiainen 1935, 46.

31 Ks. Viiste 1948, 41. Kalle Väänänen on puolestaan runoillut ”Vanhasta kellotornista”, ks. Viiste 1948, 36–37.

32 Viiste 1948, 47.

33 Ks. esim. Hökkä 1991, 20. Olavi Paavolainen mainitsi ilmiöstä ironisesti *Synkän yksinpuhelun* päiväkirjamerkinnässä 12.5.1944, Paavolainen 1946, 858.

34 Manner 1951, 7–8.

35 Tuurna 2021, 29–30.

36 Manner mainitsee viipurinrinkelin kokoelmassaan *Kirjoitettu kivi* (1966); ks. Tuurna 2021, 140–141.

37 Ks. Riikonen 1995.

38 Tuurna 2021, 130, 140.

39 Erityisesti *Itä-Karjala* -lehti julkaisi runsaasti tilapäisrunoja. Yksi niistä oli kouluneuvos Alfred Salmelan runo ”Karjalan virsi”, jossa todettiin mm. ”On heimomme hellä vapaa nyt / Idän inhan ikehen alta”, *Itä-Karjala* 19.8.1942.

40 Proosakirjoituksista mainittakoon Viljo Kajavan artikkeli ”Miten Sortavala vallattiin” (*Uusi Suomi* 17.8.1941) ja Armas J. Pullan ”Ja niin me marssimme Sortavalaan” (*Uusi Suomi* 19.8.1941).

41 Viipuri-runoudessa lipun asemesta puhutaan toisinaan viiristä.

42 Kivimaan *Lumikevät*-kokoelma sisältää pääasiallisesti talvi- ja jatkosotaan liittyviä runoja. Talvisotaan liittyy runo ”Ikuinen Karjala”, jatkosotaan runo ”Carelia Fennica”.

43 Jaarnion tilapäisrunoutta on myös ”Karjalan nousu”, joka julkaistiin *Itä-Karjalassa* 19.8.1942.

44 Aminoffin teoksesta ks. Riikonen 2021, 313–315.

45 Muutama päivä myöhemmin, 5.9.1941, oli *Arbetarbladetissa* Diktoniuksen kirjoitus ”Sibelius och Karelen”.

46 Ulkomaalaisten sodan aikana kirjoittamat Suomea koskevat runot eivät ole vallan harvinaisia. Niitä on Suomessa julkaistu antologiassa *Sotatalvi* (1940). Mukana on runoja ruotsalaisilta Sten Selanderilta, Stellan Arvidsonilta ja prinssi Wilhelmiltä sekä amerikkalaiselta Putnam King Barstowilta.

47 Vrt. myös Luostarinen 1986, 336.

48 Klamin *Yön vartiossa* -kokoelman runon ”Syksyn sana” lopussa on dateeraus ”Viipurissa syksyllä v. 1939” ja runossa ”Isänmaan kohtalon hetkellä” dateeraus ”Viipuri, v. 1939”.

49 *Asemies*-lehden muita runoilijoita olivat etenkin Heikki Asunta, Antero Kajanto, Väinö Kanervo ja Unto Kupiainen.

50 Lempi Jääskeläisellä on myös *Taistelu Viipurista* -niminen historiallinen romaani (1935), mutta sen tapahtumat sijoittuvat 1700-luvun lopulle.

51 Thesleff 1980, 234–236; Krohn 2009, 298–300; Riikonen 2021, 291.

52 Thesleff 1980, 149–150. Marianne Thesleffin sisaren ja veljen kirjoittamat runot eivät sisälly Marianne Thesleffin teoksen alkukieliseen versioon *Jag föddes till ett ljuvligt liv* (1977).

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA)

T-10602/24–25, Päämajan tiedotusosasto (Ttus 1)

Puolustusvoimain Täältä jostakin -runokokoelmaa varten lähetetyt runot 1942–1944

Sanoma- ja aikakauslehdet

Aamulehti 1941
Ajan Suunta 1941
Arbetarbladet 1941
Asemies 1941–1943
Aseveli 1941
Hakkapeliitta 1941–1942
Helsingin Sanomat 1941
Hufvudstadsbladet 1941
Hämeen Sanomat 1941
Ilkka 1941
Itä-Karjala 1942
Kainuun Sanomat 1941
Kaleva 1941
Kansan Lehti 1941
Kansan Voima 1941
Karjala 1941–1943, 1979
Karjalainen 1941
Maaseudun Tulevaisuus 1941
Suomen Kuvalehti 1941–1942
Suomen Sosialidemokraatti 1941
Turun Sanomat 1939, 1941
Uusi Suomi 1940–1941

Painetut lähteet ja tutkimuskirjallisuus

Anon. (toim. 1940). *Sotatalvi.* Runovalikoima. Helsinki: Otava.

Goethe, Johann Wolfgang von (1965). *Tarua ja totta*. Valitut teokset III. Neljäs painos. Suom. J. A. Hollo. Helsinki: Otava.

Hellaakoski, Aaro (1941). *Vartiossa. Runoja sodan vuosilta*. Helsinki: WSOY.
Hirn, Sven (1964). *Rajatapauksia. Vanhan Viipurin ja Karjalan kulttuurimuistoja*. Suom. Kyllikki Härkäpää. Helsinki: Otava.
Hökkä, Tuula (1991). *Mullan kirjoitusta, auringon savua. Näkökulmia Eeva-Liisa Mannerin runouteen ja sen modernismiin.* SKST 553. Helsinki: SKS.
Kivimaa, Arvi (1942). *Lumikevät ja muita runoja.* Helsinki: Otava.
Klami, Dagmar (1940). *Yön vartiossa. Runoja*. Jyväskylä: K. J. Gummerus Osakeyhtiö.
Koponen, Emil & Eero Viitanen (1941). *Viipurin viimeiset päivät. Asiakirjojen ja omien kokemusten perusteella kuvattuna*. Porvoo – Helsinki: WSOY.
Koskenniemi, V. A. (1940). *Latuja lumessa. Kenttäpostia ynnä muita runoja*. Toinen painos. Helsinki: WSOY.
Krohn, Aarni (toim. 2009). *Viipuri. Kirjailijan, muistelijan ja historioitsijan kaupunki*. SKST 1215. Helsinki: SKS.
Kupiainen, Unto (1941). *Kalvan laulu. Runoja*. Helsinki: Otava.
Kupiainen, Unto (1945). *Lyyra ja miekka. Runoja*. Jyväskylä – Helsinki: K. J. Gummerus Osakeyhtiö.
Kupiainen, Unto (1950). *Rakastunut koppakuoriainen. Runoja*. Porvoo – Helsinki: WSOY.
Larni, Martti (toim. 1944). *Laulun miekka. Runoja*. Helsinki: Suomen Kirja.
Lindgren, Liisa (2000). *Monumentum. Muistomerkkien aatteita ja aikaa*. SKST 782. Helsinki: SKS.
Luostarinen, Heikki (1986). *Perivihollinen. Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941–44: tausta ja sisältö*. Tampere: Vastapaino.
Lähteenmäki, Maria (2009). *Maailmojen rajalla. Kannaksen rajamaa ja poliittiset murtumat 1911–1944*. Historiallisia Tutkimuksia 243. Helsinki: SKS.
Manner, Eeva-Liisa (1944). *Mustaa ja punaista*. *Runoja*. Turku: Aura.
Manner, Eeva-Liisa (1951). *Tyttö taivaan laiturilla*. Porvoo – Helsinki: WSOY.
Manner, Eeva-Liisa (1956). *Tämä matka. Runoja*. Helsinki: Tammi.
Manner, Eeva-Liisa (1963). *Tämä matka. Runoja*. Viides painos. Helsinki: Tammi.
Mustapää, P. (1945). *Jäähyväiset Arkadialle*. *Runoja*. Helsinki: WSOY.
Paavolainen, Olavi (toim. 1943). *Täältä jostakin*. *Suomen kenttäarmeijan runoja*. Porvoo – Helsinki: WSOY.
Paavolainen, Olavi (1946). *Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944*. Porvoo – Helsinki: WSOY.
Palmgren, Raoul (1966). *Joukkosydän. Vanhan työväenliikkeen kaunokirjallisuus I*. Porvoo – Helsinki: WSOY.
Pimiä, Ilmari (1942). *Unen maa. Runoja Karjalalle.* Porvoo – Helsinki: WSOY.
Riikonen, H. K. (1995). ”Kamarimusiikkia ja hopeajuovaista proosaa. Eeva-Liisa Manner James Joycen tulkitsijana”. *Suspiros, sospiri. Tutkielmia ja esseitä Eeva-Liisa Mannerin tuotannosta*, toim. Tuula Hökkä. Helsingin yliopiston kotimaisen kirjallisuuden laitoksen julkaisuja 5. Helsinki, 69–103.
Riikonen, H. K. (2020). ”Emil Zilliacus, Viipuri ja Hapenensaari”. *Monumenteista tanssiaskeliin. Taiteiden ja kulttuurin Viipuri 1856–1944*, toim. Anna Ripatti & Nuppu Koivisto. VSKST 22, 337–367.
Riikonen, H. K. (2021). ”Ruotsinkieliset kirjailijat Karjalassa ja Viipurissa: aikalaishavaintoja ja nostalgiaa”. *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen*, toim. Satu Grünthal & Kristiina Korjonen-Kuusipuro. VSKST 23, 276–332.
Riikonen, H. K. (2022). ”Emil Zilliacus tre landskap: Grekland, Italien, Karelen”. *Wiborgs Nyheter* (2022:1), 4–5.
Roselius, Aapo (2013). *Isänmaallinen kevät. Vapaussotamyytin alkulähteillä*. Helsinki: Tammi.
Sihvo, Hannes (1973). *Karjalan kuva. Karelianismin taustaa ja vaiheita autonomian aikana*. SKST 314. Helsinki: SKS.

Sihvo, Hannes (toim. 1981). *Runojen ja kuvien Karjala*. Hämeenlinna: Arvi A. Karisto Oy.
Tarkiainen, V. (koonnut 1941). *Karjalan laulu. Valikoima Suomen Karjalan, Vienan, Aunuksen ja Inkerin runoutta*. Helsinki: Otava.
Tepora, Tuomas (2011). *Sinun puolestas elää ja kuolla. Suomen liput, nationalismi ja veriuhri 1917–1945*. Helsinki: WSOY.
Thesleff, Marianne (1980). *Ihana elämä*. Suom. Caius Kajanti. Helsinki: Kirjayhtymä.
Turpeinen, Tapio (1995). *Tapaus Into Auer. Jääkäriliikkeen viimeinen näytös*. Helsinki: Tammi.
Tuurna, Marja-Leena (2021). *Eeva-Liisa Manner. Matka yli vaihtelevien äärten*. Helsinki: Tammi.
Vaara, Elina (1942). *Loitsu. Runoja*. Porvoo: WSOY.
Viiste, Juhani O. V. (1948). *Viihtyisä vanha Viipuri. Kulttuurimuistojen, kuulujen puistojen, kauniiden tornien kaupunki*. Kolmas painos. Porvoo: WSOY.
Zilliacus, Emil (1940). *Finlands festspel. Ett knippe tidsdikter*. Helsingfors: Holger Schildts förlag.
Zilliacus, Emil (1943). *Silverhöst*. Helsingfors: Holger Schildts förlag.

Jatkosodan Viipuri fiktion kuvaamana

Iris Kähärin *Seppele Viipurille*

Miksi Kähäri?

Iris Kähärin romaanissa *Seppele Viipurille* (1988) kerrotaan kolmen eri-ikäisen naisen elämästä jatkosodan ajan Viipurissa, ja sen päähenkilönä on lotta. Teos on fiktiivinen, mutta sillä on kokemushistoriallista pohjaa: Kähäri toimi talvisodassa Viipurissa lottana, ja hän keräsi aineistoa romaaniinsa usean vuoden ajan haastattelemalla kaupungissa jatkosodan aikaan asuneita. Jatkosodan vuodet hän itse asui kahden sen kuluessa syntyneen lapsensa kanssa perheen kodissa Räisälässä.[1]

Kaunokirjallisuus ei ole historiankirjoitusta, mutta se muovaa omalta osaltaan käsityksiämme historian kulusta ja ihmisten kokemuksista sen pyörteissä.[2] Kähärin viipurilaista sota-arkea naisten silmin kuvaava *Seppele Viipurille* on lajissaan harvinainen romaani. Käsillä olevan tutkimusantologian kokonaisuuteen se tuo näkökulman siihen, minkälaisen kuvan kaunokirjallinen teos piirtää Viipurin sodanaikaisesta kaupunkitodellisuudesta ja mentaalimaisemasta. Tarkastelen ensin lähiluvun keinoin, minkälaisina naisten arki ja heidän tunnemaailmansa takaisin vallatussa Viipurissa kuvataan romaanissa.[3] Toinen metodinen valintani teoksen analyysiin on intertekstuaalinen motiivitutkimus, jonka avulla tuon näkyviksi teoksen keskeisiin aihelmiin – esimerkiksi sen otsikkoonkin nostettuun seppelemotiiviin – liittyviä merkitysverkostoja ja -kerrostumia.[4]

Kähärin romaania voisi sen osittaisen omaelämäkerrallisuuden vuoksi lähestyä myös niin sanotun *life writing* -kirjallisuuden eli omasta elämästä kirjoittamisen kontekstissa,[5] jolla on yhtymäkohtia muistitietoa hyödyntävään historiantutkimukseen sekä tunnehistoriaan.[6] Omaelämäkerrallisuuden analyysi ei ole artikkelini tavoitteena, vaikka osittainen kokemuspohjaisuus onkin romaanin pohjavirtaa.

Iris Kähäri ja Karjalasta kirjoittaminen

Iris Kähäri syntyi Viipurissa vuonna 1914 ja kuoli Helsingissä vuonna 1995. Hän kirjoitti laajan tuotannon romaaneja, novelleja, näytelmiä, kuunnelmia ja lastenkirjallisuutta: esikoisteos ilmestyi muutama vuosi sotien jälkeen vuonna

1948 ja viimeisin yli 40 vuotta myöhemmin. *Seppele Viipurille* oli Kähärin toiseksi viimeisin teos, ja hän oli sen ilmestyessä 78-vuotias. Romaani oli kypsynyt pitkään. Sen ensimmäinen aihio oli Kähärin 1970-luvulla Karjalan Liitolle kirjoittama näytelmä *Ranssipuoti*, toiselta nimeltään *Rapsodia Paakelin kylästä.* Näytelmää on nähtävästi esitetty ainoastaan harrastajavoimin, sillä sen tietoja ei löydy kummallakaan nimellä Teatterin tiedotuskeskuksen ja Teatterimuseon Ilona-esitystietokannasta.[7] Teatterissa Karjala-teemaa oli alettu käsitellä jo 1960-luvulta lähtien näkyvämmin kuin proosakirjallisuudessa.[8]

Viipurilla ja koko menetetyllä Karjalalla on Iris Kähärin tuotannossa keskeinen sija. Omien sanojensa mukaan hän ei koskaan oikeastaan jättänyt kotiseutuaan, vaan se määritti hänen koko elämäänsä ja kaikkea toimintaansa sotien jälkeen.[9] Hänen tuotantonsa valtaosa liittyykin teemoiltaan joko Karjalaan tai siirtoväen elämään sotienjälkeisessä Suomessa.[10] Iris Kähäri kirjoitti menetetystä Viipurista ja Karjalankannaksesta vuosikymmeninä, jolloin suhteiden vaaliminen Neuvostoliittoon oli Suomen ulkopolitiikan keskeisin tavoite ja vaikutti vahvasti myös sisäpolitiikkaan.[11] Vasta kirjailijan viimeisinä elinvuosina 1980-luvun lopun ja 1990-luvun Suomessa tapahtui historia- ja muistelukulttuurissa niin sanottu uuspatrioottinen käänne, jonka mahdollisti Neuvostoliiton heikkeneminen ja romahtaminen. Virallinen suhtautuminen talvi- ja jatkosotaan muuttui yleisesti ottaen positiiviseksi, ja niitä alettiin Tiina Kinnusen ja Markku Jokisipilän mukaan jopa romantisoida ja idealisoida.[12] Kähäri itse totesi vuonna 1990, että menetetyn karjalaisen kotiseudun kaipuuta oli tuolloin jo alettu suvaita sekä ymmärtää se, että revanssihengen sijaan kaipuussa oli kyse ”pitkistä jäähyväisistä”.[13] Kähärin omassa tuotannossa ei kuitenkaan näy merkkejä sotien romantisoinnista, päinvastoin.

Iris Kähärin pitkän kirjailijauran aikana Karjala-teema leimattiin kritiikeissä ja julkisuudessa usein pölyttyneeksi, marginaaliseksi ja pian unohtuvaksi. ”Kirjoitinpa mitä tahansa, se oli naurettavaa”, kertoi Kähäri vuonna 1990 teostensa pitkään jatkuneesta vastaanotosta.[14] Suvi Aholan arvio *Helsingin Sanomissa* romaanista *Seppele Viipurille* oli murskaava: Aholan mielestä tämän romaanin jälkeen ”kenenkään ei tarvitsisi kirjoittaa evakoista tai Karjalasta enää yhtään mitään”. Kähäri kuvaa ”kliseistä aihetta kliseisin keinoin”. Lopuksi Ahola kuitenkin toteaa, että Kähärin kuva Karjalasta ja karjalaisuudesta on ”rohkea ja yllättävä.”[15] Siirtokarjalaiset itse löysivät Viipuri- ja Karjala-aiheisesta kirjallisuudesta peilauspintaa omille kokemuksilleen, muistoilleen ja historialleen,[16] vaikka siinä nähtiin mediassa pitkään viihdepiirteitä.[17] Esimerkiksi Laila Hirvisaaren (Hietamiehen) suurelle lukijakunnalle on ollut tärkeää hänen teostensa luoman maailman, niiden virittämän yhteisöllisen muistin ja lukijoiden henkilökohtaisten kokemusten solmiutuminen toisiinsa.[18] Hir-

visaaren teosten vastaanoton tutkimus osoittaakin hänen tärkeän merkityksensä lukijoiden tunteiden ja kokemusten peilaajana ja tulkkina.[19]

Mittavimpien kirjallisuushistoriateosten näkökulmasta Iris Kähärin asema Suomen kirjallisuuden historiassa näyttää yhtä aikaa sekä keskeiseltä että marginaaliselta. Laajan *Suomen kirjallisuus* -historiateoksen (1963–1970) viidennessä osassa, joka ilmestyi vuonna 1965, kriitikko ja tuleva kotimaisen kirjallisuuden professori Kai Laitinen luonnehtii lyhyesti, että Kähäri ”[t]emperamenttinsa puolesta edustaa jo ehtymässä olevaa karjalaista perinnettä”.[20] Seuraavassa suuressa kirjallisuushistoriahankkeessa, teossarjan *Suomen kirjallisuuden historia* kolmannessa osassa (1999) Kähäri esiintyy muutamia kertoja ohimennen, lähinnä valokuvissa ja niitä selittävissä kuvateksteissä. Näissä miltei satunnaisissa maininnoissa hänen merkitystään kuitenkin painotetaan: yhtäällä Kähäri mainitaan ”sittemmin arvostettuun kaanoniin” sijoittuneena kirjailijana yhdessä muun muassa Kirsi Kunnaksen, Aale Tynnin ja Aila Meriluodon kanssa,[21] toisaalla hänen kerrotaan saavuttaneen Anu Kaipaisen ja Laila Hietamiehen tapaan laajan lukijakunnan.[22] Naiskirjallisuuden historiateoksessa *Sain roolin johon en mahdu* (1989) Kähäri sijoitetaan ennen kaikkea lastenkirjailijaksi ja ohitetaan lyhyellä maininnalla, että hänen 1950-luvulla ilmestynyt lastenkirjansa sai kriitikoilta innostuneemman vastaanoton kuin moni aikuisten kirja.[23] Vaikka Kähäriä siis käsitellään kirjallisuushistorioissa vain ohimennen, niukat maininnat sijoittavat hänet sekä kotimaisen kirjallisuuden kaanoniin että niin lukijoiden kuin kriitikoidenkin suosimaksi kirjailijaksi. Kähäri sai myös kirjallisuusinstituution tunnustusta, sillä valtion kirjallisuuspalkinto myönnettiin hänelle kolmesti, vuosina 1957, 1965 ja 1984. Hän sai myös muita kirjallisen kentän tunnustuksia sekä valtion Pro Finlandia -mitalin vuonna 1970.

Tämänhetkisestä 2020-luvun perspektiivistä katsoen Kähärin tuotanto on vaipunut kirjallisessa julkisuudessa jokseenkin unohduksiin, vaikka naisten kirjoittama sotaan liittyvä kirjallisuus on lajina vahvistunut ja julkaistujen teosten lukumäärä kasvanut. Tutkimuksellista mielenkiintoa ei Kähärin tuotanto myöskään ole toistaiseksi juuri herättänyt, sillä hänen teoksiinsa fokusoivia artikkeleita saati väitöskirjoja ei ole kirjoitettu.

Kähäri suomalaisen sotakirjallisuuden jatkumossa

Sota-aiheinen kirjallisuus on ollut Suomessa aina suosittua. Jo J. L. Runebergin *Vänrikki Stoolin tarinat* (1. osa 1848, 2. osa 1860) voidaan laskea sen piiriin, ja sekä Väinö Linnan *Pohjantähti*-trilogia (1959–1962) että *Tuntematon sotilas* (1954) ovat muun sotakirjallisuuden ohella muovanneet suomalaista identiteettiä, historiakäsitystä ja itseymmärrystä sekä luoneet sotilaita kunnioittavaa

ja sankarillistavaa eetosta.[24] Kuten Juhani Niemi tutkimuksessaan *Viime sotien kirjat* osoittaa, sotaan liittyvää fiktiota oli aikavälillä talvisodan syttymisestä 1980-luvun puoliväliin ilmestynyt yli 400 teosta,[25] ja 2010-luvulla puhuttiin jo yli tuhannesta sotia käsittelevästä fiktio- tai faktateoksesta.[26]

Suurin osa suomalaisesta sotakirjallisuudesta on ollut kerronnallisesti perinteistä, miesten taisteluja rintamakuvauksiin keskittynyttä proosaa. Teosten dokumentaarisuutta tai tekijän autenttista sotakokemusta pidettiin pitkään sotakirjallisuuden keskeisinä piirteinä, ja Juhani Niemen mukaan tosipohjaisuus on ollut suomalaisissa sotakirjoissa jopa vahvempana kuin muualla.[27] Toisaalta sotakuvauksiin saatettiin sotienjälkeisinä vuosikymmeninä suhtautua myös pejoratiivisesti sotaveteraanien itsehoito- ja ajanvietekirjallisuutena.[28]

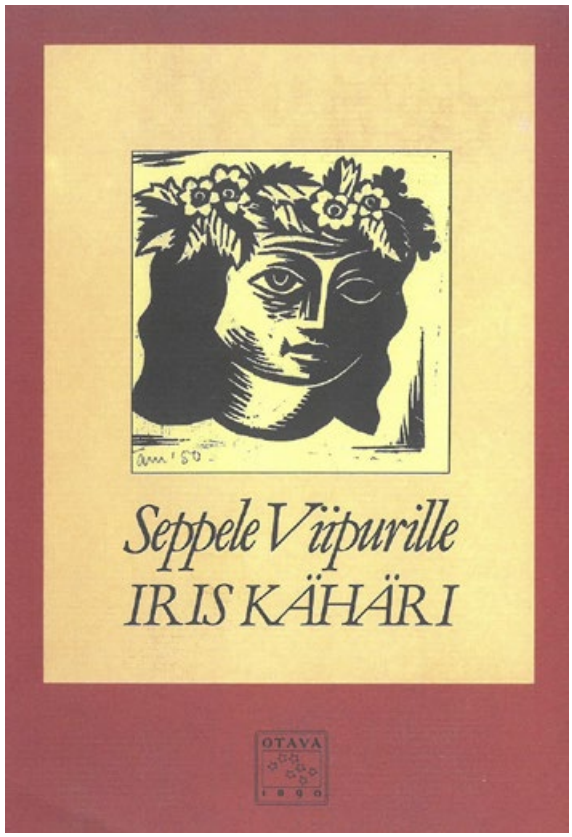

Seppele Viipurille ilmestyi Otavan kustantamana vuonna 1988. Kannen suunnitteli Silja Peltonen.

Kotirintaman, siviilielämän ja naisten elämän kuvaukset ovat olleet sotakirjallisuudessa toissijaisia.[29] Harvoihin naisen näkökulman esiin nostaneisiin poikkeuksiin kuuluivat ennen Iris Kähäriä Kersti Bergroth teoksellaan *Nuoren lotan päiväkirja* (1940) sekä Irja Virtanen, jonka omiin jatkosodan lottakokemuksiin pohjaava romaani *Kenttäharmaita naisia* ilmestyi vuonna 1958. Virtasen romaani sai ristiriitaisen vastaanoton, eikä se koskaan saavuttanut vertaista asemaa mieskirjailijoiden sotakuvausten rinnalla.

Iris Kähäriä voi pitää *Seppele Viipurille* -romaanillaan naisten sota-aiheisen kirjallisuuden tärkeänä pioneerina. Naisten elämä sota-ajan kaupungissa lähellä rintamaa on harvinainen aihe suomalaisessa sotakirjallisuudessa, ja asettaessaan naiset sota-ajan keskiöön ja tarkastellessaan sotaa heidän kauttaan Kähäri oli aikaansa edellä. Samoin kuin Kersti Bergroth ja Irja Virtanen hän oli itse kokenut sota-ajan, ja Bergrothin lailla hän oli kasvanut Viipurissa, mikä toi hänen teokseensa omakohtaisuutta.

Sijoittamalla tapahtumat Viipuriin Kähäri kehitti samalla kaupunkikuvauksen traditiota kirjallisuudessamme ja kuvasi historiallista kaupunkia myös sen marginaaleista käsin. Kaupungin maantieteellinen kuvaus on romaanissa tarkkaa, ja monia sota-ajan viipurilaislottien elämään liittyviä arjen asioita kuvataan yksityiskohtaisesti. Päähenkilö Inkan varsinaisesta työstä poliisiasiaintoimistossa ei kerrota juuri mitään, mutta vapaa-ajan lottatoimet, kuten lauluharjoitukset, talkootyöt ja kanttiinissa avustamiset, tulevat huolellisesti kuvatuiksi. Kerronnassa painottuu kokemuksellisuus, kun kaikki romaanin tapahtumat aistitaan, nähdään, kuullaan ja ymmärretään Inkan henkilön läpi. Lukija asemoituu aina siihen tilanteeseen ja paikkaan, jossa Inka on. Asemointi tapahtuu deiktisiä ilmauksia hyödyntämällä esimerkiksi tilanteessa, jossa Inka seisoo Pyöreän tornin edessä ja lukija viedään *tämä*-pronominin varioivilla toistoilla hänen kanssaan samaan hetkeen ja paikkaan:

> Tässä. Tässä missä Mustainveljestenkatu ja Karjaportinkatu yhtyivät. Tässä näin. Oli kaiken elämän keskus vuonna 41. Silloin kun tänne oli päästy takaisin. Raunioita oli joka taholla mutta tämä seisoi. Tämä se jaksoi seistä. Että tätä jaksoikin rakastaa. (SV 234.)

Siinä, missä Kähäri toi aikuisten naisten ja lottien kokemuksen sotakirjallisuuteen, Eeva Kilpi nosti muistelmateoksissaan esiin kasvavan lapsen ja nuoren näkökulman sotaan. Kilven trilogia *Talvisodan aika, Välirauha, ikävöinnin aika* ja *Jatkosodan aika* ilmestyi pian *Seppele Viipurille* -romaanin jälkeen, vuosina 1989–1993.

Kähärin ja Kilven teosten jälkeen naiset nousivat sotakirjallisuuden päähenkilöinä ilmiöksi vasta 2000-luvulla, jolloin sodasta ja sotaan liittyvistä teemoista kirjoittavien naisten määrä on huomattavasti lisääntynyt. Uuden sukupolven kirjailijoihin kuuluvat esimerkiksi Sirpa Kähkönen, Katja Kettu, Heidi Köngäs, Sofi Oksanen, Maritta Lintunen ja Rosa Liksom. Heidän sotaa kuvaavissa romaaneissaan on kiinnitetty huomiota erityisesti vaikeisiin ja arkaluontoisiin aiheisiin, marginaaliryhmiin sekä häpeän ja syyllisyyden tunteisiin.[30] Kiinnostavaa on, että Kähäri käsitteli samoja aiheita jo *Seppele Viipurille* -romaanissaan eli oli myös näiden teemojen osalta edelläkävijä. Vaikka arkaluontoisten aiheiden käsittelyllä on juurensa viimeistään 1960- ja 1970-luvulla julkaistuissa Paavo Rintalan, Hannu Salaman ja Timo K. Mukan sotaan liittyvissä romaaneissa,[31] Elina Armisen mukaan 2000-luvun sotakirjallisuudelle on ominaista pyrkimys vaikeiden asioiden rehelliseen tunnustamiseen ja perinteen tietoiseen uudelleenarviointiin.[32] Toisaalta sekä Iris Kähäri että Eeva Kilpi tarkensivat katsettaan jo 1980- ja 1990-luvun teoksissaan

juuri sellaisiin naisiin, lapsiin ja kotirintamaan liittyviin kysymyksiin, joita on kirjallisuudessa alettu laajemmin käsitellä vasta 2000-luvulla.

Juhani Niemi arveli vuonna 1988 ilmestyneessä *Viime sotiemme kirjat* -teoksessaan, että lukijoiden kiinnostus sotakirjallisuuteen oli hiipumassa,[33] ja samana vuonna Suvi Ahola suorastaan toivoi, että menetetystä Karjalasta kirjoittaminen jo loppuisi. On kuitenkin käynyt päinvastoin: laji ja sen lukijakunta ovat monipuolistuneet 1990- ja 2000-luvuilla. Muutos osuu yksiin 1980- ja 90-lukujen vaihteessa alkaneen uuspatrioottisen käänteen kanssa, vaikka suurinta huomiota saavuttaneet kaunokirjalliset teokset eivät noudatakaan uuspatriotismille ominaista sotakuvaa. Tiina Kinnusen ja Markku Jokisipilän mukaan tyypillisen uuspatrioottisessa taiteessa sodan vaikeita puolia tai teemoja ei tuoda esiin, vaan sota näyttäytyy sankarillisten suomalaisten ylpeyden aiheena.[34]

Riitta Jytilä on nähnyt sotakirjallisuuden osana yleistynyttä traumakirjallisuutta, sillä sotaromaanit ja historiallinen fiktio ovat Suomessa olleet keino puida kansallisia traumoja.[35] Samaan traumakirjallisuuden laineeseen liittyy ilmiö, että toisen maailmansodan aikainen siirtolaisuus sekä omasta kodista ja kotimaasta pakeneminen alkoivat fiktion teemoina yleistyä varsinkin 1990-luvulta lähtien; tähän teemakenttään liittyy myös Iris Kähärin koko tuotanto. Samaan aikaan mahdollistui sotaan ja pakolaisuuteen liittyvän muistitiedon keruu ja julkaiseminen Neuvostoliiton miehittämissä ja 1990-luvulla vapautuneissa Itä-Euroopan ja Baltian maissa.[36] Aiheiden teoreettinen jäsennys tuotti esimerkiksi jälkimuistin (Marianne Hirsch, ensimmäisen kerran 1992) ja moraalisen todistajan (Avishai Margalit, 2004) käsitteet.[37] Muistitietotutkimuksessa luovuttiin ajatuksesta, että muistot olisivat mieleen pysyvänä ja muuttumattomana painunutta informaatiota. Muistaminen on luova prosessi, jossa muistot luodaan niitä ajateltaessa joka kerran uudestaan. Samalla trauman käsitteestä tuli muistitietotutkimuksessa keskeinen.[38]

Seppele Viipurille -romaanin henkilöt ja sota-ajan arki

Seppele Viipurille kuvaa jatkosodan Viipuria, erityisesti ajankohtaa syksystä 1943 kesän 1944 viimeisiin vaiheisiin ja lopulliseen lähtöön. Romaanin keskiössä on kolme eri-ikäistä naista: toimistotyötä tekevä nuori lotta Inka, keski-ikäinen Jenny ja tsaarinajan vanha venäläinen emigrantti Lidia. Jokaisen suhde kaupunkiin ja sotaan on erilainen. Heidän kauttaan piirtyy kuva siitä, kuinka syksyn 1941 toiveikas kotiinpaluu Viipuriin vähitellen muuttuu sodan leimaamiksi arjen rutiineiksi, kiihtyvien taistelujen uhaksi ja lopulta kaoottiseksi paoksi. Mitä enemmän aikaa kuluu, sitä useammalla tavalla Viipuri osoittautuu pettymykseksi: idealistinen yhteishenki rapistuu, kaikesta on pulaa ja raunioituneessa kaupungissa on pimeällä pelottavaa liikkua.

Romaanin päähenkilö Inka Kostiainen on tullut Viipuriin syksyllä 1941 niin sanotuksi toimenlotaksi. Inka on kotoisin maaseudulta, Karjalankannaksen Hannilasta, mutta hän on käynyt koulua Viipurissa ja palaa sinne innokkaana lottakomennuksen saatuaan. Inka työskentelee poliisiasiantoimistossa Wahlin talossa Linnankadulla ja asuu vuokralaisena kauppias Tapio Riikosen perheen yläkerran kamarissa Likolammin Liponkadulla lähellä Monrepos'n puistoa.[39]

Ennen pitkää Inka joutuu vastentahtoisesti luopumaan omasta rauhastaan saadessaan kamariinsa asuinkumppanin, toisen vuokralaisen. Tulija on Jenny Paju, "ranssinrakentaja" eli seppeleensitoja, joka on ennen sotia omistanut kukkakaupan Ristimäessä lähellä Lepolaa. Silloin kukkavalikoima on ollut runsas, ja Jenny on sitonut seppeleitä lehtipuiden oksista, mahoniasta, ruusuista ja monista muista kukista. Nyt jäljellä ovat vain sankarivainajille solmittavat havuseppeleet. Viimeisimmän seppeleensä Jenny sitoo sotavanki Valerille, joka tuodaan töihin Riikosten taloon ja jonka kanssa Jenny venäjäntaitoisena ystävystyy. Kanssakäymistä sotavangin kanssa ei katsota hyvällä, ja Jennyn menneisyys herättää Inkan lottavanhimmassa rouva Winterissä ja vuokraemännässä Elma Riikosessa muutenkin epäilyksiä. Inka taivutellaan tarkkailemaan asuinkumppaniaan, johon hän yhä enemmän kiintyy ja jonka toimien seuraaminen käy hänelle henkisesti yhä raskaammaksi. Lopulta suomalainen upseeri, Inkan lottatoverin sulhanen, tappaa Valerin, joka nousee puolustamaan toista vankia kohtuuttomien rangaistusten uhatessa. Myös Jenny joutuu syytetyksi, sillä hänen katsotaan avustaneen vihollista ja osoittaneen tätä kohtaan sääliä.[40]

Jennyn perässä Riikosten omakotitalon yläkertaan löytää tiensä vielä kolmaskin asukas, venäläinen emigrantti Lidia Ivakovski. Jenny on oppinut tuntemaan Lidian jo nuorena tyttönä 1910-luvulla Raivolassa, jolloin Lidian suku omisti siellä tiluksia ja komean kartanon. Venäjän vallankumouksen jälkeen Jenny synnyttää aviottoman lapsen ja päätyy asumaan Lidia-neidin luo Raivolaan. He "[a]lkoivat elää niin kuin muutkin emigrantit niillä markoilla joita neiti sai kun myyskenteli esineitään milloin Terijoella, milloin Viipurissa, milloin missäkin." (SV, 224.)

Kun Inka on saapunut vallattuun Viipuriin syksyllä 1941, hän on päättänyt antaa sille "koko elämänsä" (SV 13):

> Se oli jälleenrakentamista. Tärkeintä siinä oli kuitenkin tunne että juuri näin pitääkin elää. Että näin olisi pakko aina elää. Että ollakseen elämää, ihmisen elämää, elämän on oltava juuri tätä. Että olisi riippuvainen tästä tunteesta, aina. Että samalla kun hän rakensi kaupunkia, hän rakensi itseään. (SV 13.)

Innostus on suuri ja ilmassa on toivoa. Jatkosodan alussa koko kaupunki ja kaikki sen jälleenrakentajat tuntuvat puhaltavan yhteen hiileen:

> Silloin, vuosia sitten, -41, tuntui kuin ihmisyys olisi ollut marssilla täällä, Viipurissa. Kuin kaikki vallat ja voimat ja istuimet olisivat omasta halustaan ja sulaa pyyteetöntä hyvyyttään hohtaen luopuneet paljosta. (SV 191.)

Lottatyö määrittää sekä Inkan päivien että iltojen ohjelman, sillä lottana ei olla kellon tai rajattujen työtuntien mukaan. Naisten muistelukerronnassa sota-ajasta korostuu, että työtä ja vapaa-aikaa ei hahmotettu erillisiksi jaksoiksi tai nähty toistensa vastakohtina; päinvastoin työ oli vapaa-aikaa keskeisempää.[41] *Seppele Viipurille* -romaanissa näin on erityisesti lottavanhimman, rouva Winterin maailmassa. Hän pitää itsestäänselvänä, että Inka osallistuu iltaisin lottakuoron ja lauluyhtyeiden toimintaan, auttaa Monrepos'n kartanoon sijoitetun siviilisairaalan kanttiinissa ja tekee talkootyötä Pyöreän tornin myyjäisissä:

> Hopeasaliin! Sinne lahjoitettu tavara oli tällä kertaa sijoitettu. Se olisi tänä iltana lajiteltava ja hinnoiteltava ja kukaties muutama vaatekappale olisi viimeistelyä vailla. – – Tavaraa oli paljon. Töitä rintamalta. Tuohesta virsuja ja kontteja ja kopsia. Astioita joihin oli käytetty punahonkaa tai katajaa. Lippaita ja rasioita. Pajukoreja joita vangit olivat punoneet ja joita oli käytetty torikasseina. Piirroksia, hyviäkin, sanoi rouva Winter joka ymmärsi taidetta. Mutta parasta, kaikkein parasta olivat ne pienet pöydät ja jakkarat jotka oli valmistettu vankilan verstaalla lapsia varten. Pieni kukkanen, lemmikki tai kissankello tai päivänkakkara tai vuokko oli maalattu sekä jakkaroihin että pöydän sivuille. – – Olkaa hyvä, katsokaa vain! Sellaista niillä voi teettää! Jos osaa teettää! Kaikki on kiinni teettäjästä! (SV 235–236.)

Lottavanhin rouva Winter tähdentää lotille paitsi talkoohengen ja uhrautuvaisuuden myös korkean moraalin merkitystä: "Tinkimätön ja tiukka kuri!" (SV 56.) Tanssiminen on sota-aikana kielletty muiltakin kuin lotilta, mutta rouva Winter on kauhukseen kuullut, että "tanssitautia esiintyy" (SV 51). Kaikkineen rouva Winter edustaa karikatyyrimäistä lottahahmoa, jonka ajattelussa kuri ja järjestys menevät inhimillisyyden edelle. Lottien moraali kiteytyy niin sanottuihin "Kultaisiin sanoihin" eli ohjeisiin, jotka Inka tosin heittää vuokrakamarissa uuninpesään, kun rouva Winter on kehottanut häntä jättämään ne huonomaineiseksi epäilemänsä Jennyn näkösälle. Inkan teossa ei niinkään ole kyse itse sääntöjen hylkäämisestä kuin syvästä pettymyksestä, jota hän tuntee toisaalta rouva Winteriä, toisaalta itseään kohtaan, kun hän on taipunut painostuksen alla viheliäiseen tarkkailijan tehtävään.

Viskatessaan lottasäännöt uuniin Inka miettii myös omaa moraaliaan – olisiko siinä huomauttamista? Hänellä on seurustelusuhde sotamies Teppo Larjavaan, jonka valokuvaa ja kirjeitä hän säilyttää aarteinaan ainoassa lukitussa lipastonlaatikossaan ja johon hän kohdistaa suuria tunteita ja toiveita. Inkan mielessä väikkyvät romanttisten elokuvien kohtaukset, mutta tosielämässä Teppo nukahtaa lyhyellä lomallaan hänen keinutuoliinsa ja nousee rautatieasemalla sanaakaan sanomatta rintamalle lähtevään junaan. Yhdestä asiasta Inka on kuitenkin varma: he eivät voisi ”tehdä – – mitään, ennen kuin pappi olisi sanonut aamen. Ei, kerta kaikkiaan, hän ei suostuisi.” (SV 87.)

Suhde Teppoon ei etene eikä ratkea ennen romaanin viimeisiä sivuja, mutta sen sijaan Inka ihastuu junassa tapaamaansa majuriin, jota hän mielessään kutsuu Punaiseksi Neilikaksi. Esikuvat ja toimintamallit suhteessa Teppoon löytyvät elokuvista, kun taas Punainen Neilikka viittaa 1900-luvun alkuvuosikymmeninä suosittuun Emmuska Orczyn kirjoittamaan romaanisarjaan, jossa samanniminen päähenkilö auttaa aatelisia pakenemaan Ranskan vallankumouksen jaloista. Inkan elämässä kirjallisuuteen viittaava romantiikka rapisee kuitenkin siinä missä elokuviinkin. Kun hän pääsee tutustumaan majuriin paremmin, vetovoima häviää ja Inka pakenee tämän lähentely-yrityksiä. Inka on lotta, jonka seksuaalimoraali on ajan eettisen koodiston mukainen ja joka pitää kiinni periaatteistaan silloinkin, kun niiden rikkominen ensin houkuttaa.

Lottia käsittelevässä tutkimuksessaan *Kiitetyt ja parjatut* (2006) Tiina Kinnunen esittää, että sotienjälkeisen kirjallisuuden lottahahmoja voi pitää osana kansallisista arvoista ja niiden merkityksestä käytyä kiivasta symbolista sodankäyntiä 1950–1970-lukujen Suomessa.[42] Erityisesti Väinö Linnan *Tuntematto-massa sotilaassa* (1954) ja Paavo Rintalan *Sissiluutnantissa* (1963) lottahahmot esitetään suorastaan vastakohtina lottien kultaisten sääntöjen siveyden, puhtauden ja korkean moraalin ideaaleille. Romaanien lottakuvaukset herättivät paljon kohua ja kritiikkiä, ja ajan henkeä kuvaa myös Iris Kähärin toteamus, että sana *lotta* oli 1970-luvulla kuin kirosana.[43]

Toisin kuin Linnalla ja Rintalalla Kähärin omassa 1980-luvun romaanissa ei ole viittauksia lottien ja sotilaiden seksisuhteisiin, mutta siinä tulevat kuitenkin esiin suomalaisten naisten ja saksalaisten sotilaiden rakkaussuhteet. Inkan lottatoveri Heljä on menossa naimisiin saksalaisen upseerin Helmut Sommerin kanssa: ”Hänestä tulisi kansakunnan jäsen, herrakansan. Puolivälissä heinäkuuta alkaisi Helmutin pitkä loma.” Heljä pyytää lottatovereitaan laulamaan häissään. Nämä ehdottavat laulua ”Du bist wie eine Blume”, mutta Helmut näpäyttää: ”Sitä runoilijaa ei Saksan kansa enää tunne.” (SV 237–240.) Runon kirjoittanut Heinrich Heine (1797–1856) on saksankielisen runouden suuria klassikkoja, mutta upseeri viittaa hänen juutalaiseen syntyperäänsä.

Samaan hengenvetoon upseeri paheksuu Suomen armeijassa näkemiään juutalaisia sotilaita ja hämmästelee, että lotat ovat tarjoilleet näille Pyöreässä tornissa. Yksi lotista tuiskahtaa, että juutalaisetkin ovat suomalaisia. Inka säälii Heljää ja suree sitä, että Saksan koulukirjoihin ei enää paineta hänen lempirunoilijansa runoja.

Saksalaisupseerin pöyhkeys ja juutalaisvastaisuus näyttäytyvät romaanissa negatiivisessa valossa. Myös saksalaisten heikkenevästä sotamenestyksestä saadaan jatkuvasti vihjeitä Tuovi-nimisen lotan veljeltä, joka työskentelee Mikkelissä päämajassa. Syksyn ja talven 1943–44 kuluessa Inkan omakin desilluusio suhteessa sotamenestykseen vahvistuu, kun ruumisjunia liikkuu öisin enemmän kuin ennen, Helsingin uusista pommituksista kantautuu tietoja ja levottomuus lisääntyy. Helmikuussa kuullaan Neuvostoliiton rauhanehdot, suljetaan koulut ja lähetetään lapset pois Viipurista. Vuokraemäntä tilaa ison kuorman vanerilevyjä ja komentaa sotavanki Valerin rakentamaan niistä laatikoita: Inka aavistaa perheen haluavan lähettää tavaransa hyvissä ajoin turvaan länteen.

Niin kauan kuin pystytään, Viipurissa eletään sodasta huolimatta mahdollisimman normaalia elämää, sillä:

> – – elämään tänne oli tultu. Elämään hehkuvasti. Antamaan näyttö uhkeasta elämästä. Vieraan silmin tämä kaupunki oli ehkä kauhistuttava paikka, helvetin esikartano ehkä, kun sotavalaistusta ja ulkonaliikkumiskieltoa täytyi totella. Toisaalta täällä oli eletty ihan tavallista elämää, kuoltu, synnytty, iloittu ja pidetty huoli siitä että myös lapsilla olisi iloa. (SV 69.)

Arkena syödään perunaa, kalaa ja marjakiisseliä, joka tosin on paakkuista ja punajuurilla värjättyä (SV 20), mutta juhlapäivänä vuokraemäntä tarjoilee Myrna-kupeilla katetusta pöydästä ”korppuja ja pieniä pullia ja kaurakakkuja ja marjapiirakkaa”. (SV 58.) Kauppiaan rouvana hänellä on konstinsa: ”Jos antoi tyykiä ja tupakkaa, sai maanviljelijöiltä mitä vain, Elma paljasti, vaikka varoa täytyi, poliisi oli valpas ja iski silmänsä kassia tai pakettia kantavaan henkilöön – –”. (Mp.) Maaseudulta äidiltään Inka saa perunoita, porkkanoita, lihaa ja piirakoita, mutta ruokakassia kantaessaan hän pelkää päivystävän poliisin takavarikoivan liialliset ruokavarat, sillä kaikkea säännösteltiin. (SV 146.)

Arki siis etenee jatkosodan Viipurissa omalla painollaan. Inkan, Jennyn ja Lidian elämää määrittävät jokapäiväiset tehtävät, perspektiiviä sodanjälkeiseen elämään ei sen kuluessa ole.

Pettymysten Viipuri

Kun Viipurin jälleenrakennus alkaa sen takaisinvaltauksen jälkeen, saapuneita yhdistää ensin ”toivo, järjetön ja lyhytnäköinen toivo” ja järkkymätön periaate: ”Peräydytä ei! Se oli sanottu selkeästi mitä tämä maankolkka heille, karjalaisille, merkitsi. Kotiseutua. Kultaista kotia.” (SV 83.) Vähitellen toivo alkaa saada varjoja: yhteishenki rapistuu, tekemisen ilo laimenee, talojen rauniot törröttävät ankeina. Jatkosodan Viipuri ei näyttäydy *Seppele Viipurille* -romaanissa idealistisessa valossa, vaan lottien, sotilaiden ja siviilien toimintaa kaupungissa leimaa sodan alkuvuosien mentyä väsymys, pettymys ja turhautuneisuus. Sotilaspäällystö ei vastaa sotasankarikuvaa, kun upseereista yksi juopottelee ja pettää vaimoaan ja toinen tappaa pikaistuksissaan sotavangin, jonka kokee uhmaavan omaa arvovaltaansa. Rintamalta virtaa ruumisjunia ja tietoja tulevista tappioista tihkuu. Sodan jatkuessa Inka kyllästyy jatkuviin talkoisiin kaupungin hyväksi (SV 68) ja muistelee kummastuneena alkuaikojen idealismia:

> – – hän oli miettinyt mitä nyt oli enää jälellä siitä ilosta, että oli päässyt tänne, palautetulle alueelle, rakentamaan tätä kaupunkia, siitä kultaisesta onnen ajasta, siitä rakkaudesta, vimmasta, suorastaan sairaudesta näitä raunioita kohtaan. (SV 66–67.)

Viipuri menetettynä onnen kaupunkina rinnastuu romaanissa *Vanhan testamentin* Jerusalemiin, joka tuhoutuu. Inka muistelee äitinsä lukemia jakeita *Sefanjan kirjasta* (SV 146): ”Tämä oli se riemuinen kaupunki, joka asui turvallisena, joka sanoi sydämessään ’Minä, eikä ketään muuta’. Kuinka autioksi se oli tullut, villieläinten makuusijaksi! Jokainen, joka käy siitä ohitse, viheltää ja huiskuttaa kättä.”[44] Raamatullisessa paralleelissa kaupungin tuhon syynä ovat kaupunkilaisten ylpeys ja pahat teot, sillä Jerusalem on ”uppiniskainen, veren saastuttama ja väkivaltainen kaupunki”. Viipurin sotaa edeltävä menneisyys ei *Seppele Viipurille* -romaanissa näyttäydy Jerusalemin tapaan ylpeänä ja pahana, vaan päinvastoin onnellisena ja seesteisenä, mutta sen tapahtuma-ajan arjessa Inka huomaa monia negatiivisia ilmiöitä. Kaupungin raunioissa konkretisoituu entisen Viipurin tuho ja tilalle tullut tyhjyys: ”monet olivat saapuneet kaivelemaan kotinsa raunioita, kyllästyneet kun mitään siitä kaikesta entisestä ei enää löytynyt, alkaneet nalkuttaa ja morkata.” (SV 66.) Kun raunioilla kävellään, jokainen askel on muistojen askel ja sisältää ”aikaa, päiviä ja vuosia…” (SV 357). Jatkosota luo Viipuriin samanlaisen veren ja väkivallan varjon kuin *Sefanjan kirjassa.*

Inkaa havahtuu jossakin vaiheessa siihen, että vaikka kaupunki kuhisee sotilaita, lottia ja uusia asukkaita, sotaa edeltävän ajan rikkaat kaupunkilaiset ja yrittäjäperheet eivät ole palanneet:

> Ensi kerran Inka tajusi, että ne jotka täällä olivat omistaneet, olivat jääneet tulematta. Missä kaikki kuuluisat kauppiaat? Missä Marschan? missä Zweygberg? missä Pimenoff? missä kaikki Eckertit? Missä se kuhiseva katuelämä ja hilpeä kielten sorina ja kansainvälinen ilmapiiri mistä Viipuri oli muka kuuluisa? (SV 67.)

Viipurin kansainvälinen ilmapiiri on kadonnut sodan myötä, samoin rikkaiden yrittäjäsukujen mukanaan tuoma vauraus. Vuokraemäntä Elmakin huokaisee:

> Ei täällä enää ole... ei oikeastaan mitään omaa enää... ei tämä ole se kansainvälinen kaupunki... Ei sellaista elämää täällä enää ole. Se on sanottava suoraan.[45] (SV 60.)

Inkan tunne, että osa entisistä viipurilaisista puuttuu ja että jäljellä on vain raunioita, on olennainen kaupunkikokemuksen ja kaupunkimuistojen kannalta. Hän mainitsee nimenomaan varakkaat yrittäjät, joiden nimet näkyivät aiemmin kaupunkikuvan liikekylteissä, kauppojen ikkunoissa ja mainoksissa, mutta kyse on laajemmasta ilmiöstä. Rakennetun kaupunkiympäristön talot ja korttelit sekä kaupungin erilaiset rakennetut ja muovatut ympäristöt ovat siellä asuneiden yhteisöjen muistin kiinnekohtia, joihin kerrostuu monenlaisia merkityksiä.[46] Talojen raunioituminen ja nimikylttien häviäminen katukuvasta eivät ole vain materiaalisia menetyksiä ja muutoksia, ne ovat yhtä aikaa inhimillisiä. Viipuri ei voi olla Viipuri ilman niitä asukkaita, jotka ovat siellä eläneet.[47] Kaupunkilaisten puuttumisen tunnetta voimistaa sekin, että kaikki eivät näytä tulleen jatkosodan Viipuriin aikomuksenaan todella jäädä sinne. Inka havaitsee, että rouva Winterin kotoa puuttuvat sotaa edeltävän ajan esineet:

> – – rouva Winterinkin kodista oli viety talteen varsinaiset aarteet, suuret tunnettujen maalareitten työt, kulta ja hopea. Se kaikki oli kaukana hämäläisen kartanon uumenissa kuten kaupungilla oli kerrottu. (SV 44.)

Väsymys, jota Inka enenevässä määrin romaanissa tuntee, kuului sota-ajan perustaviin mutta samalla peiteltyihin kokemuksiin. Kirsi-Maria Hytösen mukaan sota-aikainen vahvan naisen ideaali näkyy sekä ajan kirjeissä että myöhemmässä muistelukerronnassa: kun niin rintamalla, ansiotöissä kuin kotonakin oli pakko jaksaa, jaksettiin eikä valitettu. Kaupunkilaisnaisten sotamuistoissa väsymys liittyy myös jatkuvaan nälkään, kun ruokaa säännösteltiin.[48] Nälkää ei romaanin Inka suoranaisesti koe, sillä lottakanttiini, äidin lähetykset maaseudulta ja kauppiaanvaimon hankinnat tiskin alta pitävät hänet ruuassa. Kähärin romaani kuitenkin murtaa Inkan väsymyksen

kuvauksellaan sota-ajan naisiin liittyvää vahvuuden retoriikkaa, että he olisivat jaksaneet nurkumatta kaiken. Teoksen läpäisee periaate, että jatkosotaa ja lotan kokemuksia ei kuvata silotellen. Vaikka tapahtumapaikkana on Viipuri, Suomen historian ja kulttuurin eräänlainen kultainen kaupunki, elämä siellä osoittautuu sodan kestäessä yhä suuremmaksi pettymykseksi. Inka toivookin kuunneltavan sellaisia, jotka tahtovat ”myös puhua eikä vain kädet ristissä kiittää” kokemuksistaan (SV 67).

Taide sodan vastakirjoituksena

Taiteen merkitys sota-ajan arjessa on *Seppele Viipurille* -romaanin kantavia teemoja, ja se ilmenee voimakkaimmin kolmen, koko teoksen läpäisevän taide-elementin kautta. Ensimmäinen näistä elementeistä on seppeleen motiivi, joka on nostettu teoksen nimeenkin. Seppele saa romaanissa kerroksellisia symbolisia merkityksiä. Kaksi muuta taide-elementtiä ovat kirjallisia intertekstejä. Ensimmäinen niistä on Arthur Schopenhauerin (1788–1860) filosofinen teos *Pessimistin elämänviisaus* ja toinen on Edith Södergranin (1892–1923) runo ”Kolme sisarta” kokoelmasta *Dikter* (1916, ens. suom. 1942). Södergranin runo kietoutuu kolmen naisen motiiviin, joka on romaanissakin keskeinen.

Taiteen tekeminen on muodon antamista ja merkitysten kietomista toisiinsa. Katsoessaan Jennyn seppeleensidontaa ja kuunnellessaan hänen tarinoitaan Inka ymmärtää, että kaikkiin taidemuotoihin sisältyy tarina ja rakenne. Säveltäjien, kuvataiteilijoiden ja kirjailijoiden työ on olemuksellisesti samankaltaista, muodon antamista, ja seppeleensidonta käsien taiteena rinnastuu siihen. Rytmin ja symmetrian eli muodon ja merkityksen etsiminen ja synnyttäminen keskellä sotaa toteutuu kädentaitojen ja taiteen kautta. Sodan aiheuttaman tuhon, epävarmuuden ja pahuuden vastavoimana taide edustaa romaanissa pysyvää kauneutta ja totuutta:

> Hän muisti mitä Schopenhauer oli kirjoittanut musiikin metafysiikasta, miten musiikin rytmi on samaa ajassa kuin symmetria paikassa. Hän ymmärsi nyt että Jenny rakentaessaan ranssia järjesti materiaalinsa, toimi niin kuin säveltäjä oli tottunut järjestämään ja jakamaan säveljaksot, ja että Jenny oli tehnyt sen vaistomaisesti, että hänellä oli luontaista lahjakkuutta punoa yhteen ja sommitella. (SV 304.)

Taiteeseen liittyvät motiivit ja symbolit ilmenevät *Seppele Viipurille* -teoksessa lukuisin tavoin. Juuri symboleilla on traumaattisia aikoja ja tapahtumia käsittelevissä teksteissä usein olennainen merkitys, koska ne ilmentävät vertauskuvallisuudessaan vaikeisiin tapahtumiin liittyvien tunteiden ja

kokemuksien kerroksellisuutta; näin käy esimerkiksi Virosta toisen maailmansodan aikana pakoon lähteneiden kirjailijoiden synnyinmaataan käsittelevissä teoksissa.[49]

Seppele on romaanin toistuvista taide-elementeistä ja motiiveista ilmeisin, ja sen symboliikalla on pitkät juuret ja monisyinen historia. Antiikin Kreikassa voittajat ja sotapäälliköt kruunattiin laakeriseppelein, ja murattiseppele oli maallisten ilojen ja hekuman symboli.[50] Kristillisessä perinteessä seppele symboloi pimeyden vallasta saatua voittoa. *Uudessa testamentissa* kontrastoidaan toisiinsa urheilijat, jotka tavoittelevat kuihtuvia palkintoseppeleitä, ja kristityt, jotka kamppailevat pitääkseen katoamattomasta palkinnosta eli uskon seppeleestä kiinni. Katoamaton seppele esiintyy *Seppele Viipurille* -romaanin kirjoitusajan raamatunkäännöksessä myös muodoissa vanhurskauden seppele ja kirkkauden seppele.[51] Rooman keisarit ojensivat voittajille ruususeppeleitä, minkä vastakohtana ristiinnaulitsijat korostivat Jeesuksen häpeää piikkisellä orjantappurakruunulla.[52] Näistä seppeleen merkitysulottuvuuksista toteutuvat romaanissa sodassa kaatuneiden hautaseppeleet, jotka mieltyvät yhtä aikaa sankariseppeleiksi, sekä uskonnolliset seppeleet, jollaista Jenny kantaa heikompansa puolesta kuolleen vangin hautajaisiin. Samalla Jenny itse saa symbolisen pyhimysseppeleen kohdeltuaan vihollista ihmisenä. Romaanin lopussa vilahtaa vielä ilon seppeleen kuva, kun Inka suunnittelee pukeutuvansa kokonaan kukikkaaseen mekkoon.

Seppelesymboliikkaan liittyy monia eri kukka- ja kasvilajeja. Kunkin lajin väriin, tuoksuun, kasvupaikkaan ja siihen liitetyn pyhimyksen elämäntarinaan pohjautuva symbolikieli kehittyi keskiajalla ja sen jälkeisinä vuosisatoina kirjallisuuden allegoriseksi koodistoksi, jota ajan lukijakunta osasi tulkita. Kukilla oli uskonnollisia merkityksiä, ja ne olivat tärkeitä myös legendoissa.[53] Entisenä kukkakauppiaana Jenny muistelee kukkien menetettyä runsautta ja monipuolisuutta. Tätä taustaa vasten sota-ajan karut havuseppeleet määrittyvät sen kautta, mitä niistä puuttuu.

Jennyn seppeleensitomisen erityinen piirre on se, että hänelle ”ranssinrakentaminen” on samalla tarinoiden kertomista ja oman elämäntarinan purkamista auki. Feministisessä taiteen- ja kirjallisuudentutkimuksessa on nostettu esiin naisten käsitöiden symbolinen merkitys: käsitöihin naiset ovat voineet punoa omat tunteensa ja kutoa oman äänensä silloin, kun niiden ilmaiseminen on ollut rajattua tai mahdotonta.[54] Naisten kertomukset näkyvät kudotun maton raitoina, kirjotun liinan kuvioina ja solmitun seppeleen muotoina. Näin Jennykin rakentaa tarinaa: ”Rakentaessaan ranssia hän saman tien rakensi kertomusta ja antoi toisinaan niille nauraen nimenkin.” (SV 171.) Sekä seppeleen että siihen liittyvän tarinan on sovittava kohteelleen: ”Kun rupeaa rakentamaan ranssia, se on rakennettava niin, että siitä näkee kaksi

asiaa. Että se on hänen rakentamansa. Ja että se sopii sille ihmiselle jolle se on tarkoitettu." (SV 242.) Seppeleensidonta ei ole vain teknistä suorittamista, vaan se on tunteiden käsittelyä. Kun Jenny kertoo kohtaloistaan kansalaissodan tiimellyksissä sekä aviottoman lapsensa syntymästä, hän sanoo: "Ymmärtääkö Inka, ja tietysti Inka ymmärtää, että tämä ei ole helppoa kerrottavaa, tuntuu kuin koko ajan olisi nieltävä jotain, jotain jätettävä kertomatta, tuntuu myös että jotain paljon enemmän olisi sanottava, mutta hän ei malttanut, eikä uskaltanut." (SV 224.) Jennyn ranssit voidaan siis nähdä konkreettisten esineiden ohella allegorisena puhumisena ja kirjoittamisena.[55]

Myös toinen Kähärin romaanin taiteellinen ydinmotiivi, Arthur Schopenhauerin teos *Pessimistin elämänviisaus*, on konkreettinen esine.[56] Inka kuljettaa teosta kautta romaanin mukanaan, ja se mainitaan jo kirjan ensimmäisessä kappaleessa. Se on myös ainoa kirja, jonka hän Viipurista lopullisesti lähtiessään pakkaa reppuunsa. *Pessimistin elämänviisaus* luo *Seppele Viipurille* -teoksen filosofisen kehyksen.

Schopenhauerin filosofia[57] korostaa ei-järjellisten voimien merkitystä maailman tapahtumissa ja jokaisen ihmisen elämässä. Elämä pettää ihmisen toiveet jatkuvasti, eikä toiveiden täyttyminenkään tyydytä, koska ihminen haluaa jatkuvasti lisää. Samalla paha ja pettynyt olo, joka toiveiden kariutumisesta seuraa, auttaa ihmistä ymmärtämään ilon merkityksen. Jos ilo ja nautinto olisivat jatkuvia, niitä ei koettaisi hyvinä.[58] Varjo tekee valon näkyväksi, pettymys ilon. Tälle kontrastille rakentuu se jännite, joka *Seppele Viipurille* -romaanissa syntyy jatkosodan Viipurin Inkalle aiheuttaman pettymyksen sekä hänen siellä kokemiensa taide-elämysten välille: taide tulee merkitykselliseksi sodan arkea vasten ja vahvistaa tahtoa elää. Taiteella on merkityksensä myös Schopenhauerin filosofiassa, sillä uppoutuminen taiteeseen ja erityisesti sen korkeimpaan ilmentymään musiikkiin tarkoittaa vapautumista arjesta. Schopenhauerin filosofian keskeinen käsite on tahto eli halu, jota Inka pohtii mielessään:

> Hän ymmärsi mielestään mitä se filosofi tarkoitti, kun kirjoitti sokeasta halusta olla olemassa. Sille halulle se oli antanut nimen Wille zum Leben. Tahto elää. Jotain hänkin, Inka, oli tahtonut kun oli lähtenyt paljonkaan miettimättä syksyllä 41 tähän kaupunkiin, lennähtänyt kuin lehti toisten lentävien lehtien joukossa. (SV 294.)

Kolmas *Seppele Viipurille* -romaanin keskeisistä taide-elementeistä on Edith Södergranin runo. Södergran on kerronnassa läsnä myös elävänä ihmisenä, sillä Jennyllä ja Lidialla on hänestä omia muistoja. He ovat asuneet ennen sotaa Raivolassa ja tunteneet Södergranin ja tämän äidin Helenan henkilökohtaisesti. Anekdootit ja muistot Södergranista nousevat Jennyn tarinoissa

pintaan esimerkiksi silloin, kun hän kuvailee runoilijan istumista talonsa katolla:

> Neiti Södergran oli lähtenyt myös ulos. Istui katolla kissa sylissä. Se oli joko Nonno tai Rotteli tai Totti. Sinä päivänä se taisi olla Totti. – – Hän, Jenny, seisoi pihamaalla ja puisteli jotain likaisenharmaata matonpätkää, kun kuuli että häntä huudetaan. Jenny, Jennyy…! Kuka huutaa? Hän näki että neiti… neiti Södergran se sieltä katolta häntä huutaa. Että tulla ylös! Että tulla katsomaan! Että Totti on taas tapellut ja sen korvat ovat…
>
> Hän, Jenny, jätti matonpätkän siihen. Voi, voi, miksei olisi jättänyt. Hän oli vasta aputytön ikäinen ja istui myös itse mielellään katolla tai kiipeili puissa. Ja siellä, ylhäällä, neiti Södergran tahtoi että hän, Jenny, istuisi ihan lähellä, vieressä, poski poskea vasten. – – (SV, 185.)

Romaanissa kietoutuvat siis yhteen Jennyn ja Lidian muistot todellisesta runoilija Södergranista –”Ajatella! Inka ei olisi ikinä uskonut että hän saisi koskaan kuulla mitään runoilija Södergranin elämästä” (SV 187) – sekä hänen runonsa. Niistä tärkein on Södergranin esikoiskokoelmaan *Dikter* (1916) sisältyvä runo ”Kolme sisarta”, jossa ”Yksi niistä [sisarista] rakasti mansikoita, toinen ruusuja, kolmas seppeleitä ja oli jo valmis kuolemaan” kuten Inka runon ydintä muistelee (SV 187). Runo sisältyy romaaniin vain Inkan viittauksena, mutta se on tärkeä interteksti sen naiskolmikon kannalta:

> Yksi sisar rakasti makeita mansikoita,
> toinen sisar rakasti punaisia ruusuja,
> kolmas sisar rakasti vainajien seppeleitä.
> Ensimmäinen sisar meni naimisiin:
> kerrotaan hänen olevan onnellinen.
> Toinen sisar rakasti koko sielullaan
> kerrotaan että hänestä tuli onneton.
> Kolmannesta sisaresta tuli pyhimys,
> kerrotaan että hän voittaa ikuisen elämän kruunun.

Kolmen naisen ryhmä on sekä kansanperinteessä, mytologiassa että kirjallisuudessa toistuva motiivi, jonka muunnelmia ovat kolme sisarta, kolme neitoa tai kolme sukupolvea: isoäiti, äiti ja tytär.[59] Inka, Jenny ja Lidia määrittyvät Södergran-intertekstin kautta allegoriseksi naiskolmikoksi ja sisariksi, joiden runokohtalot esiintyvät romaanissa muuntuneina, viitteellisinä ja sirpaleisina.

Naisista Jenny on se, joka ”rakasti vainajien seppeleitä”. Samaan aikaan hänessä on venäläiseen sotavankiin kohdistuvan rakkautensa ja auttamisha-

lunsa takia eniten ominaisuuksia, jotka liittyvät kolmanteen, pyhimykseksi mainittuun sisareen. Myös ikuisen elämän kruunu, jollaisen kolmas sisar voittaa, selittyy seppele-sanan etymologian kautta: latinaksi seppele on 'corona', josta on kehittynyt sana 'kruunu'.

Södergranin runossa ensimmäinen sisar menee naimisiin ja hänestä tulee onnellinen, kun taas palavasti rakastuneesta sisaresta tulee onneton. Inkan suhde rintamalla sotivaan Teppoon on haaleanetäinen, vaikka hän toivoisi muuta. Romaanin viimeisillä sivuilla, kun Inka ja Teppo sodan päätyttyä tapaavat, Inkan ajatuksissa ovat suuret ratkaisut eli naimisiinmeno ja yhteinen perhe, mutta Teppo jaarittelee vain omista suunnitelmistaan ja Inka katkaisee kiivastuksissaan suhteen. Romaanin lopetusvirke viittaa kuitenkin sovintoon ja yhteiseen tulevaisuuteen: "Omituisen surun ja onnentunteen vallassa hän mietti, mitä sanoisi, kun Teppo suostuisi puhumaan." (SV 424.) Sota-ajan romanttisesta unelmasta, jota hän "oli ajatellut aamusta iltaan ja heti herätessään yöllä", oli rintamalta kirjeitä kirjoittavan sotilaan ja haavekuvan sijasta tulossa todellinen ihminen. Södergranin runoa vasten voidaan tulkita, että avioliitosta voi tulla onnellinen, kun tai vaikka palava rakastuminen on poissa.

Kreikkalaisen mytologian variaatio kolmen naisen teemasta ovat kolme kohtalotarta eli moiraa. He ovat kuolemattomia naisia, joiden tehtävänä on hallita ihmisen elämänlankaa: kehrätä, vaalia ja lopulta katkaista se. Yksi pitelee värttinää ja kehrää langan, toinen määrää sen kulun ja kolmas ratkaisee sakset kädessään, milloin ja miten elämänlanka katkeaa. Skandinaavisessa mytologiassa tunnetaan vastaava naiskolmikko, nornat, jotka yhtä lailla vastaavat ihmisen kohtalosta: syntymästä, kasvusta ja kuolemasta.[60]

Inkaa, Jennyä ja Lidiaa voi pitää myös näiden mytologisten kohtalotarteemojen löyhänä muunnelmana. Jenny on seppeleensitojana ristiriitaisesti yhtä aikaa kehrääjä eli uuden luoja ja kuolemaan tuomittu. Inka on voimakkaimmin suuntautunut sekä elämän nykyhetkeen että tulevaisuuteen, mistä syystä hänen hahmonsa kiinnittyy vahvimmin keskimmäisiin kohtalottariin, elämästä kiinni pitäjiin. Inka on naisista se, joka jatkaa elämäänsä sotienjälkeisessä Suomessa, ja hänen henkilöhahmonsa kautta tematisoituu kysymys Viipurin kestävästä perinnöstä. Taiteen diskurssi kirjoittautuu romaaniin nimenomaan Inkan myötä. Kirjallisuuden lukemisen lisäksi Inka kuuntelee musiikkia ja katselee maalauksia ja taideteoksia, jotka kuljettavat hänet toisiin maihin ja mytologian kerrostumiin. (SV 44, 52–53.) Runsaat alluusiot siihen kuvataiteeseen, musiikkiin ja kirjallisuuteen, jota hän jatkosodan Viipurissa näkee, kuuntelee, laulaa ja lukee, muodostavat ikään kuin toisen todellisuuden, joka yhtä aikaa kommentoi ja täydentää arjen elämää. Näiltä osin romaani asettuu keskusteluun Eeva-Liisa Mannerin tuotannon kanssa, jossa Viipuri jää menetettynäkin elämään allegorisena runouden kaupunkina.[61]

Romaanin kolmas naishahmo, emigrantti Lidia, edustaa allegorisessa naiskolmikossa Viipurin ja Kannaksen kadotettua aikaa: hän elää vain menneisyydessä, on etuoikeuksiensa sokaisema ja kyvytön tarttumaan arjen toimiin. Jennyn sanoin hän ”vain puhui, puhui, puhui, siitä mitä oli ollut ja mitä mennyt” (SV 227). Södergranin runon tai mytologian kohtalottarien roolit näkyvät Lidiassa vain varjostuksina: hän ei saa enää nykyhetkestä tai tulevaisuudestaan kiinni vaan omistautuu pelkästään nostalgiselle muistelulle. Romaanin kokonaisrakenteessa Lidiaa voi pitää eräänlaisena sodanjälkeisen karjalaisuuden uhkakuvana, joka on kykenemätön yhteisölliseen elämään ja jälleenrakennukseen. Takertuessaan pakonomaisesti vain menneeseen Lidia menettää kyvyn ammentaa sieltä aineksia tulevaan.

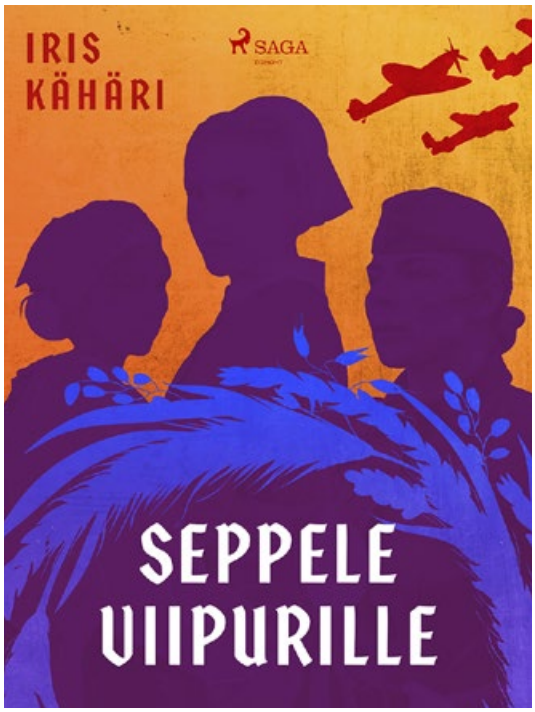

Kansainvälinen kustantamo Saga Egmont julkaisi Iris Kähärin teoksen e-kirjana vuonna 2022. Kannen suunnittelu: Sini Kuparinen.

Taidelajeista myös musiikki, joka oli Schopenhauerille suurin taidemuoto, läpäisee teoksen kokonaisvaltaisesti. Jopa junan pyörät kuulostavat Inkasta musiikilta, ”joltain pääsiäiseen sopivalta sävelmältä”. (SV 253.) Hän käy konserteissa, joita on jonkun mielestä ”Viipurissa mukamas ihan liikaa” (SV 353) ja laulaa lottakuorossa sekä pienemmissä lauluyhtyeissä.

Kevyttäkin musiikkia kuunnellaan. Vuokranantajaperheessä soi Pola Negrin ”Tango Notturno”, jolloin ”[e]roottisen kuuma purppuranpunainen ääni kihahti Inkan päähän ja noustessaan portaita hän hetken ajan tunsi ruusun tuoksun.” (SV 76–77.) Musiikki herättää Inkassa synesteettisen aistikokemuksen, kun hän haistaa ruusun, vaikka niitä ei ole saatavissa koko kaupungissa. Kukan tuoksu on samalla alluusio seppeleisiin.

Musiikki liittyy romaanissa toistuvasti myös sotavankeihin, joille se tarjoaa väylän purkaa tunteitaan. Inka kuuntelee salaa, kuinka tyhjää huoneistoa siivoamaan komennettu vanki huomaa pianon ja istahtaa sen ääreen:

> Se oli soittanut, etukumarassa istuen, mitä oli muistanut. Oli hieronut ensin jähmeät ja koukistuneet sormensa lämpöisiksi, tavoitellut jotain sävelmää ja

> rytmiä ja alkanut. – – Avoimen oven kautta soitto, vanha tuttu Tshaikovskin valssi, oli kuulunut siihen huoneeseen missä he istuivat, entiseen rouva Wahlin siniseen salonkiin. Kun Inka sitten oli noussut ja tahallaan mennyt soittajan ohi, ikään kuin katselemaan alas Linnankadulle, hän oli säikähtänyt. Se itki! Iso mies istui ja soitti ja itki! (SV 24–25.)

Vangin voimakas tunne-elämys tarttuu, ja Inka hätkähtää miehen itkua. Tunteisiin vetoavan musiikkihetken hän kokee myös silloin, kun Jenny vie hänet vankileirin kupeeseen kuuntelemaan vankien kuoron laulua. Yleisönä on vain vankileirin henkilökunta:

> Jo sen ensimmäisistä tahdeista Inka aavisti että se olisi 'Volgan lauttureita'. Mahtavasti suuren vankijoukon äänet kantautuivat kasarmin pihamaalta kirkkaaseen kevätiltaan. Tämä oli jotain aivan muuta kuin Karjalan laulun ja Viipurin Lauluveikkojen ja Pamauksen yhteinen lauluparaati. Tässä venäläiset vangit lauloivat siitä mitä olivat itse kokeneet. Raskaasti, sydän lähes pakahtuen, he kiskoivat omaa kohtaloaan uhkaavan tilanteen keskellä. He olivat nyt jotain. He olivat häikäisevästi laulava vankijoukko. (SV 350.)

Sitten joku laulaa kansansävelmän ”Stenka Razin”. Jälleen Inka liikuttuu: omien ja vihollisten välinen raja katoaa taidenautinnossa, kun ”[v]angit, ihmiset, lauloivat vartijoille, toisille ihmisille.” (SV 351.) Samalla Inka kuulee mielessään rouva Winterin komennon, että sääliä ja hyväntahtoisuutta ei vangeille saa osoittaa.

Runsaat alluusiot Inkan sodan aikana näkemään, lukemaan ja kokemaan kuvataiteeseen, musiikkiin ja kirjallisuuteen muodostavat reaalimaailman rinnalle toisen todellisuuden, joka yhtä aikaa kommentoi ja täydentää arjen elämää. Esiin nousevat monet länsimaisen taiteen suuret nimet, kuten kirjailijoista Johann Wolfgang von Goethe ja Heinrich Heine, säveltäjistä Wolfgang Amadeus Mozart, filosofeista Arthur Schopenhauer. Kuorolauluina mainitaan suomalaisia kansanlauluja ja esimerkiksi Henrik Boreniuksen ”Muisto” sekä sankarihautajaisissa laulettuina virret ja Heikki Klemetin ”Oi kallis Suomenmaa”. Sotavangit laulavat venäläisiä kansanlauluja. Populaarikulttuurista ovat esillä esimerkiksi sota-ajan suositut iskelmät ”Äänisen aallot”, ”Kodin kynttilät” ja ”Kielon jäähyväiset”. Taiteen kuva on romaanissa laaja-alainen, sillä se sisältää monia taidemuotoja ja ulottuu klassisesta korkeakulttuurista sota-ajan suosikkeihin. Kiinnostavaa onkin kiinnittää huomiota siihen, mitä taidetta romaanissa ei mainita. Kirjan alkupuolella kerrotaan, kuinka lotta Raakel siteeraa Viljo Kojon Karjala-aiheista runoa (”Ja suurimmassa hädässään se löysi avun itsestään. Hinnalla orjuustaistojen omakseen osti Karjalan” (SV

45), mutta tämän maininnan lisäksi suomalaisesta kirjallisuudesta on esillä vain kaksi ruotsinkielistä runoilijaa, Edith Södergran ja Jacob Frese. Inka tapailee historiantunnilla oppimiaan Viipurissa syntyneen Jacob Fresen (noin 1690–1729) säkeitä:[62]

> Oi, synnyinkaupunki, oi elämäni lähde, sinutko silmäini avaaja unohtaisin…
> et edes unhoitu kun tuoni minut niittää, maan alta tomuni silloin sua kiittää…
> (SV 346.)

Missään tilaisuuksissa, joita romaanissa kuvataan, ei lausuta suomalaista sota-aiheista runoutta, jota syntyi tuolloin runsaasti, eikä Inka myöskään lue sellaista.[63] Talvisota-aiheinen kirjallisuus oli pääosin vakavaa ja traagista, mutta jatkosodan aikana julkaistu kirjallisuus oli jo yleisluonteeltaan kepeämpää.[64] Inkan omaan taiteesta nauttimiseen eivät suomalaiset ajankohtaiset teokset tai kirjallisuuden klassikot kuitenkaan kuulu, vaan hänen taidemaailmansa on läpäisevän kansainvälinen ja lajikirjoltaan monipuolinen. Näiltä osin *Seppele Viipurille* toteutti – joskin nimenomaan taiteen, ei politiikan osalta – jo 1980-luvun lopussa sitä kansainvälisten kontekstien avaamisen ja umpisuomalaisen maailmankuvan puhkomisen eetosta, jota on pidetty 2000-luvun sotakirjallisuudelle ominaisena.[65]

Lopuksi

Taiteen, kertomusten ja muistojen kautta *Seppele Viipurille* -romaanissa elää reaalisen Viipurin rinnalla henkinen Viipuri. Kaupunki menetetään ja tuhoutuu sellaisena, kuin se joskus oli, mutta henkinen Viipuri jää pysyväksi. Taidemuistot ja -elämykset lävistävät ajan. Näiltä osin *Seppele Viipurille* noudattaa sotienjälkeiselle Viipuri-kirjallisuudelle tyypillistä tematiikkaa, jossa Viipuri-kuvaa luodaan ja toistetaan kadotettuna paratiisina ja kultaisena onnen maana.[66] Sen sijaan kuva, jonka romaani piirtää jatkosodan arkisesta raunio-Viipurista, on toinen. Kaupunki ei ole tuhoutuneiden rakennustensa ja evakkoon lähteneiden tai kuolleiden asukkaittensa vuoksi entisensä, ja sen kuuluisa henki on poissa. Jälleenrakennuksen ilo vaihtuu väsyneiksi rutiineiksi, epävarmuudeksi ja henkilökohtaisen menestyksen tavoitteluksi. Kähärin teos monipuolistaa ja kyseenalaistaa sotienjälkeisen kirjallisuuden Viipuri-kuvaa.

Taiteella on *Seppele Viipurille* -romaanissa tärkeä tehtävä myös yhteisten tunnekokemusten luomisessa sotavankien ja viipurilaisten, erityisesti Inkan, välille. Kuunnellessaan sotavangin pianonsoittoa tai vankikuoron laulua Inka aistii esittäjien pakahduttavan tunteen ja liikuttuu itsekin. Taidekokemuksesta

muodostuu yhteinen elämystila ja tunnemaailma, jossa vihollisuuden rajat menettävät merkityksensä ja ihminen kohtaa ihmisen.

Seppele Viipurille -romaani solmiutuu sen keskeisen symbolin, seppeleen, ympärille. Kähäri itse on nostanut esiin romaanin seppelemäisen kehämäisyyden: lopulta kaikki kiertyy yhteen.[67] Seppele implikoi myös Viipurin muistamista ja muiston vaalimista: samalla tapaa kuin seppele lasketaan vainajan muistoksi, romaania voi lukea kaupungin muistokirjoituksena.[68] Koska seppele on myös perinteinen voiton symboli, on aiheellista kysyä, mikä on romaanissa kuvattu voitto tai onko siinä voittajia. Sotilaallista voittoa ei tule, vaan päinvastoin Inkan ja muiden lottien korviin kantautuu pitkin romaania huhuja, että Viipuria ei voida pitää ja että Saksa on häviämässä sodan. Yksilöllisellä tasolla Jenny saavuttaa moraalisen voiton suhtautuessaan sotavankeihinkin kuin ihmisiin ja solmiessaan seppeleen kuolemaan tuomitulle vanki Valerille. ”Jenny [on] syntynyt Raivolassa, missä myös venäläisiä oli pidetty ihmisinä”, perustelee Inka oikeusupseerille, joka kuulustelee heitä molempia.

Jennyn viimeiseen seppeleeseen liittyy raamatullinen alluusio, jonka kautta hänen henkilöhahmonsa saa pyhyyden vivahteen. Kun Jenny tahtoo siirtää taitonsa eteenpäin ja opettaa ranssinteon Inkalle, hän lausuu: ”Niin usein kuin sen teet, tee se minun muistokseni” (SV 405). Lause viittaa Jeesuksen sanoihin viimeisellä ehtoollisella, jolloin hän kehottaa opetuslapsiaan juomaan viiniä ja murtamaan leipää hänen muistokseen.[69] Jenny ikään kuin määrittää Inkan opetuslapsekseen, joka saa tehtävän jatkaa hänen työtään sekä konkreettisesti että vertauskuvallisesti, yhteyksien solmijana ja raja-aitojen ylittäjänä.

Inkan viimeinen lottatehtävä on kaatuneiden evakuointikeskuksessa, jossa hän pesee ja arkuttaa rintamalla kaatuneiden ruumiita. Siellä hän huomaa lopulta vapautuvansa lottavanhimpansa rouva Winterin käskyvallasta ja samalla myös oman äitinsä ja sisarensa vaikutuspiiristä, mitä kuvastaa ajatus omien käsien omistamisesta. Samalla hän irrottautuu henkisesti lotista:

> Hänet, Inkan, pitivät tässä työssä kädet jotka eivät olleet enää rouva Winterin kädet, eivät myöskään äidin tai sisaren. Nämä olivat hänen omat kätensä. Lopultakin. Hän oli päättänyt jo että sodan jälkeen hän eroaisi lotista. Tätä harmaata riepua hän ei enää panisi päälleen. Hän hankkisi jotain iloista ja kukikasta. Kukikkaana hän lentäisi seuraavan kerran Tepon syliin. Kaikki kukkaset yllään. (SV 403.)

Inkan käyttämä metafora itsestään kukoistavana, ”kaikki kukkaset yllään”, kiertyy sekä seppeleiden kukkaissymboliikkaan että Suomi-neidon traditioon, jossa kansakunta on nähty naisena ja sota-ajan siveät lotat sen puhtaina ruumiillistumina.[70] Ensiksikin kukat osoittavat, että sodan ja sen havuseppeleiden

aika on ohi: Inka solmii ensimmäisen seppeleensä poimimistaan valkoapiloista ja asettaa sen pesemänsä sankarivainajan rinnan päälle arkkuun. Toiseksi harmaasta lottapuvustaan luopuvaa Inkaa voidaan pitää sodasta toipuvan nuoren sukupolven symbolina. Inka valmistautuu kohtaamaan rakastettunsa ja tulevaisuutensa itsenäisenä ja riippumattomana naisena, elämää täynnä.

Myös Kähäri itse oli kirjailijana itsenäinen ja riippumaton. Hän piti kiinni Karjala-teemoistaan aikana, jolloin ne leimattiin julkisuudessa ja kirjallisuuskritiikeissä aikansa eläneiksi, ja hänen kuvauksensa lotista poikkeaa muista. *Seppele Viipurille* ei noudata erityisesti miesten kirjoittamassa sotienjälkeisessä kirjallisuudessa esiintynyttä kriittistä ja jopa halventavaa lottakuvaa, mutta se ei myöskään ole pian teoksen ilmestymisen jälkeen alkaneen uuspatrioottisen suunnan tapaan ihannoiva. Kähäri, joka oli itse ollut lotta, kirjoitti oman kuvauksensa jatkosodan Viipurista ja siellä eläneistä naisista mustavalkoisten ääripäiden väliin.

Viitteet

1 Kähäri 1990. Yle. Elävä arkisto.
2 Vuorinen 2014.
3 Lähiluvusta kirjallisuudentutkimuksen menetelmänä ks. Kortekallio & Ovaska 2020.
4 Määrittelen motiivin teoksen toistuvaksi, tunnistettavaksi ja tulkinnallisesti tärkeäksi elementiksi. Samoja motiiveja erilaisina muunnelmina esiintyy kansanperinteen, mytologian sekä eri taiteenlajien genreissä ja teoksissa halki vuosisatojen, mistä syystä motiivianalyysi on luonteeltaan lähtökohtaisesti intertekstuaalista ja vertailevaa. Yleensä motiivit synnyttävät teoksiin merkityskerrostumia ja osallistuvat niiden temaattisten kokonaisuuksien muodostamiseen. Motiivitutkimuksesta ks. esim. Frenzel 1988; Vanhelleputte 1993.
5 Tieteen termipankki, s.v. autofiktio, omaelämäkerta ja *life writing* (www.tieteentermipankki.fi, viitattu 29.3.2022). Ks. myös Jytilä 2015, 144.
6 Kivimäki 2019.
7 Ilona-esitystietokanta (ilona.tinfo.fi, viitattu 29.3.2022). Rautu-Seura oli mukana *Rapsodia Paakelin kylästä* -näytelmän esityksessä Karjala-talolla vuonna 1977 (*Rautulaisten lehti* 4 [162]), ja Turun Karjalaiset esittivät näytelmää sekä vuonna 1984 että 2004 (*Kurkijokelainen* nro 39, vk 55).
8 Paavolainen 2021. Paavolainen huomauttaa (2021, 47), että monilla kirjallisuuden modernisteilla, esimerkiksi Eeva-Liisa Mannerilla ja Veijo Merellä, oli kytkös Karjalaan tai Viipuriin, mutta useimmat halusivat joko kiertää teemaa tai jopa haudata sen eripituisiksi ajoiksi.
9 Kähäri 1990. Yle. Elävä arkisto.
10 Pelvo kuvailee lyhyesti ns. evakkokirjallisuutta *Suomen nykykirjallisuus* -teoksessa 2013, 53–54.
11 Esim. Kinnunen & Jokisipilä 2012, 454.
12 Kinnunen & Jokisipilä 2012, 436, 450–453.
13 Kähäri 1990. Yle. Elävä arkisto.
14 Kähäri 1990. Yle. Elävä arkisto.
15 Ahola 1988. Noin 25 vuotta myöhemmin Ahola myöntää (HS 6.10.2002) olleensa väärässä, kun oli arvellut *Seppeleen Viipurista* vähitellen lopettavan kirjalliset Karjala-ikävöinnit ja toivonut Karjala-haikailun päättyvän.
16 Grünthal 2021.
17 Ahola 1988.
18 Linko 1998, 47–50.
19 Linko 1998; Vetri & Turunen 2003.
20 Laitinen 1965, 613.
21 Heikkilä-Halttunen 1999, 139.
22 Enwald 1999, 200; Hietamies vaihtoi nimensä Hirvisaareksi vuonna 2004.
23 Ahola 1989, 509.
24 Ks. esim. Nummi 1993; Lahtonen 2013, 44; Martikainen 2013, 9–20; Hietasaari 2016; Arminen 2019, 35.
25 Niemi 1988, 11–12.
26 Kinnunen & Jokisipilä 2012, 458.
27 Niemi 1988, 162 & Niemi 1999, 125.
28 Ks. myös Pilke 2009, 18–19, 26; Niemi 1988.
29 Heikkinen 2012; Lahtonen 2013, 44.
30 Leskelä-Kärki & Melkas 2015, 112; Arminen 2019, 35–36.
31 Arminen 2019, 37.
32 Arminen 2019, 63.
33 Niemi 1988, 162.
34 Kinnunen & Jokisipilä 2012, 471.
35 Jytilä 2020, 90.
36 Esim. Kirss, Kõresaar & Lauristin 2002; Kirss & Kivimäe 2006.
37 Tarkemmin ks. esim. Hirsch 2008 ja Margalit 2004. Said 2000 tarkastelee Hirschin jälkimuistin käsitettä pakolaisuuden kontekstissa.
38 Arnold-de Simine 2018, 140–141.
39 Iris Kähäri toteaa ”Synnyinseudun merkitys kirjailijalle” -haastattelussa vuonna 1986, että hänen tuotannossaan näkyy se, ettei hän itse asunut Viipurin keskikaupungissa: kirjojen tapahtumat sijoittuvat usein kaupungin laitamille (Yle, Elävä arkisto.)
40 Sotavangeista Viipurissa ks. Suolahti tässä teoksessa.
41 Hytönen 2019, 350.

42 Kinnunen 2006, 104–166; tiivistetysti esim. s. 131–135.

43 Kähäri 1990. Yle. Elävä arkisto.

44 Sefanja 2:15, vuoden 1938 raamatunkäännös. Sitaatti on hieman epätarkka; *Raamatussa* on ”riemuisa kaupunki”, ei ”riemuinen kaupunki”.

45 Iris Kähäri (1986) toteaa radio-ohjelmassa ”Jäikö Karjala kirjallisuuteen?” että Viipurin suomalaistuminen oli voimakasta, kun sinne jatkosodassa päästiin takaisin; hän viittaa hallussaan olleeseen vuoden 1943 puhelinluetteloon mutta arvelee, että kansainvälistyminen olisi myöhemmin voinut jälleen voimistua. (Yle, Elävä arkisto).

46 Kervanto Nevanlinna 2013, 274–275.

47 Iris Kähäri kertoo vuoden 1964 haastattelussaan, että vaikka Viipurissa voi käydä, se ei ole enää sama kaupunki juuri entisten viipurilaisten poissaolon vuoksi (Yle, Elävä arkisto).

48 Hytönen 2019, 349–350.

49 Hollo 2016, 30; Kirss, Kõresaar & Lauristin 2002.

50 Biedermann 1996, s.v. seppele.

51 1. Kor. 9:25: Jokainen kilpailija noudattaa lujaa itsekuria, juoksijat saavuttaakseen katoavan seppeleen, me saadaksemme katoamattoman. (UT:n käännöksessä 2020 seppele on poistettu ja puhutaan palkinnosta: Kaikki kilpailijat noudattavat tiukkaa itsekuria; juoksijat katoavan palkinnon vuoksi, me katoamattoman.) 2. Tim. 4:7–8: Olen kilpaillut hyvän kilpailun, olen juossut perille ja säilyttänyt uskoni. / Minua odottaa nyt vanhurskauden seppele, jonka Herra, oikeudenmukainen tuomari, on antava minulle tulemisensa päivänä, eikä vain minulle vaan kaikille, jotka hartaasti odottavat hänen ilmestymistään. (UT 2020: Olen juossut hyvän kilpailun ja päässyt maaliin. Olen säilyttänyt uskon. / Minua odottaa nyt oikeudenmukaisuuden seppele. – –) 1. Piet. 5:3–4: Älkää herroina vallitko niitä, jotka teidän osallenne ovat tulleet, vaan olkaa laumanne esikuvana. / Silloin te ylimmän paimenen ilmestyessä saatte kirkkauden seppeleen, joka ei kuihdu. (UT 2020: – – Kun ylipaimen sitten ilmestyy, saatte kunnianosoitukseksi kuihtumattoman seppeleen.) Romaanin kirjoitusaikana käytössä oli *Raamatun* käännös vuodelta 1933/38.

52 Kristilliseen seppeletraditioon kuuluu myös Neitsyt Marian esittäminen tähtisädekehä päänsä ympärillä. Tämä länsimaiseen taiteeseen vahvasti juurtunut aihe, Marian symbolinen tähtiseppele, näkyy myös Euroopan Unionin lipussa.

53 Seaton 1989, 688.

54 Ks. esim. Kähkönen 2004; Paasonen 2021, 94. Antiikin mytologian arkkityyppejä on kangasta päivisin kutonut ja öisin purkanut Penelope, joka piti selviytymisstrategiansa avulla epätoivotut kosijat loitolla ja voitti itselleen aikaa.

55 Vrt. Kähkönen 2004.

56 *Pessimistin elämänviisaus* ilmestyi suomeksi vuonna 1944 Sirkka Salomaan kääntämänä. Teoksen maailmassa Inka olisi siis omistanut saksankielisen alkuperäisteoksen.

57 Heikkerö 2014.

58 Heikkerö 2014.

59 Kansanrunoudesta ks. Apo 1986. Kristinuskossa luku kolme kantaa myös symboliikkaa: Jumalalla on kolme olomuotoa (pyhä kolmiyhteisyys), vastasyntyneen Jeesuksen luo tuli kolme tietäjää, Pietari kielsi Jeesuksen kolme kertaa, Jeesus nousi kolmantena päivänä kuolleista. Muitakin kolmilukuja *Raamattuun* sisältyy.

60 Biedermann 1996, s.v. kohtalottaret ja s.v. norna.

61 Henkisestä Viipurista Eeva-Liisa Mannerin tuotannossa Kuusisto 2007; ks. myös Tuurna 2021. Viipurin henkinen perintö oli Kähärille keskeinen periaate paitsi kirjailijana myös kirjan toimittajana: Jaakko Juteinin syntymän 200-vuotisjuhlien kunniaksi hän toimitti vuonna 1981 yhdessä Eino Lainion ja Armas J. Pullan kanssa viipurilaiskirjailijoiden antologian *Oi aika Viipurin*.

62 Jacob Frese pakeni isonvihan aikana Viipurista Tukholmaan, ja hän oli töissä kuninkaallisessa kansliassa. Juhlarunoon kuningas Kaarle XII:n Turkista paluun johdosta hän sisällytti 14 synnyinkaupungilleen omistettua säkeistöä.
63 Sota-ajan runoudesta ks. Riikonen tässä teoksessa.
64 Hollsten 68–69.
65 Piirteestä ks. Arminen 2019.
66 Grünthal 2021, 235.
67 Kähäri 1990. Yle. Elävä arkisto.
68 Seppeleen nostaminen otsikkoon oli kuitenkin kustantamon päätös, jota Kähäri alun perin vastusti. Hän oli suunnitellut romaanille nimeä *Kyyn punainen maito*, joka mahdottomuudessaan kuvaisi mahdotonta eli pysymätöntä olotilaa jatkosodan Viipurissa. (Kähäri 1990, Yle, Elävä arkisto.) Hän on sijoittanut kyyn punaista maitoa käsittelevän kansanrunositaatin romaaninsa motoksi.
69 1. Kor. 11: 24–25.
70 Lotista kansakunnan symboleina ks. Kinnunen 2006 ja Kinnunen & Jokisipilä 2012, 468.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Radio-ohjelmat

Iris Kähärin radiohaastattelu ”Kirjailija, naiskirjailija vai perheenemäntä?” (4.10.1964). Yle. Elävä arkisto.

Iris Kähärin radiohaastattelu ”Synnyinseudun merkitys kirjailijalle” ohjelmassa ”Jäikö Karjala kirjallisuuteen?” (30.12.1986). Yle. Elävä arkisto.

”Iris Kähäri – Karjalan kuvaaja. Iris Kähärin esitelmä Studia Generalia -sarjassa” (23.10.1990). Yle. Elävä arkisto.

Ritva Haavikon kirjailijaesittely ohjelmassa ”Iris Kähäri – Karjalan kuvaaja. Iris Kähärin esitelmä Studia Generalia -sarjassa” (23.10.1990). Yle. Elävä arkisto.

Painetut lähteet ja tutkimuskirjallisuus

Ahola, Suvi (1988). ”Iris Kähärin suurromaani voisi olla evakkokirjallisuuden tilinpäätös. Karjala – maa jota ei ole”. *Seppele Viipurille* -teoksen arvostelu. *Helsingin Sanomat* 9.8.1988.

Ahola, Suvi (1989). ”Lyyrikon valinta – Meriluoto lastenkirjailijana”.*”Sain roolin johon en mahdu” – Suomalaisen naiskirjallisuuden linjoja,* toim. Maria-Liisa Nevala. Helsinki: Otava, 508–510.

Apo, Satu (1986). *Ihmesadun rakenne: juonien tyypit, pääjaksot ja henkilöasetelmat satakuntalaisessa kansansatuaineistossa.* Helsinki: SKS.

Arminen, Elina (2019). ”Isänmaan asialla. Sydänraja, Isänmaan tähden ja toista maailmansotaa koskeva kulttuurinen muisti”. *Muistikirja ja matkalaukku. Muotoja ja merkityksiä 2000-luvun suomalaisessa romaanissa*, toim. Elina Arminen & Markku Lehtimäki. Helsinki: SKS.

Arnold-de Simine, Silke (2018). ”Trauma and Memory”. *Trauma and Literature,* toim. J. Roger Kurtz. Philadelphia: Drexel University, 140–152.

Biedermann, Hans (1996). *Suuri symbolikirja*, toim. Pentti Lempiäinen. Helsinki: WSOY.

Enwald, Liisa (1999). ”Naiskirjallisuus”. *Suomen kirjallisuushistoria 3. Rintamakirjeistä tietoverkkoihin,* toim. Pertti Lassila. Helsinki: SKS, 199–212.

Frenzel, Elisabeth (1988). *Motive der Weltliteratur.* 6. überarbeitete und ergänzte Auflage. Stuttgart: Kröner.

Grünthal, Satu (2021). ”Viipuri-kirjallisuus diasporan aikana”. *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen,* toim. Satu Grünthal & Kristiina Korjonen-Kuusipuro. VSKST 23. Helsinki: VSKS, 333–341.
Heikkerö, Topi (2014). ”Schopenhauerin filosofia”. *Logos*-ensyklopedia. Tampere: Eurooppalaisen filosofian seura ry. (Saatavilla verkossa osoitteessa filosofia.fi, viitattu 25.7.2022).
Heikkilä-Halttunen, Päivi (1999). ”Lasten- ja nuortenkirjallisuuden kehitys”. *Suomen kirjallisuushistoria 3,* toim. Pertti Lassila. Helsinki: SKS, 133–147.
Heikkinen, Kaija (2012). *Yksin vai yhdessä. Rintamanaisen monta sotaa.* Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura.
Hietasaari, Marita (2016). *Sodan muisti. Talvi-, jatkosota ja Lapin sota 2000-luvun historiallisessa romaanissa.* Jyväskylä: Avain.
Hirsch, Marianne (2008). “The Generation of Postmemory”. *Poetics Today* 29 (2008:1), 103–128.
Hollo, Maarja (2016). *Romantiline subjekt, mälu ja trauma Bernard Kangro sõjajärgses loomingus.* Tartu: Tartu ülikool.
Hollsten, Anna (2016). ”´Kuin pätsissä mä seisoisin´ – Sankarikuolema ja ristiriitaiset tunteet talvisota- ja jatkosotarunoudessa”. *Joutsen: kotimaisen kirjallisuudentutkimuksen vuosikirja,* Erikoisjulkaisuja 3, 67–83.
Hytönen, Kirsi-Maria (2019). ”’Olen niin lopen väsynyt kaikkeen’ – Naisten väsymys talvi- ja jatkosotien kotirintamalla”. *Eletty historia. Kokemus näkökulmana menneisyyteen,* toim. Johanna Annola, Ville Kivimäki & Antti Malinen. Tampere: Vastapaino, 341–366.
Jytilä, Riitta (2015). ”Kuvittelun keinoin. Sodasta kertominen ja muistamisen mahdollisuus Katja Ketun romaanissa Kätilö”. *Nainen kulttuurissa, kulttuuri naisessa*, toim. Viola Parente-Capková, Heidi Grönstrand, Ritva Hapuli & Kati Launis. Turun yliopisto: k&h, kulttuurihistoria, 133–153.
Jytilä, Riitta (2020). Traumatutkimuksen uudet suunnat. *Avain* 17 (2020: 3), 89–95. (DOI: https://doi.org/10.30665/av.97526).
Kervanto Nevanlinna, Anja (2013). ”Rakennettu kaupunki muistin ja merkitysten kiinnekohtana”. *Muistin kaupunki. Tulkintoja kaupungista muistin ja muistamisen paikkana*, toim. Katri Lento & Pia Olsson. Helsinki: SKS, 273–293.
Kinnunen, Tiina (2006). *Kiitetyt ja parjatut. Lotat sotien jälkeen.* Helsinki: Otava.
Kinnunen, Tiina & Markku Jokisipilä (2012). “Shifting Images of ‘Our Wars’. Finnish Memory Culture of World War II”. *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*, toim. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki. Leiden: Brill, 435–482.
Kirss, Tiina & Jüri Kivimäe (2006). ”Estonian Life Stories and Histories”. *Estonian Life Stories,* toim. Tiina Kirss & Rutt Hinrikus. Budapest & New York: Central European University Press, 1–32.
Kirss, Tiina; Ene Kõresaar & Marju Lauristin (2002). *She who remembers, survives. Interpreting Estonian Post-Soviet Life Stories.* Tartu: Tartu University Press.
Kivimäki, Ville (2019). ”Reittejä kokemushistoriaan. Menneisyyden kokemus yksilön ja yhteisön vuorovaikutuksessa”. *Eletty historia. Kokemus näkökulmana menneisyyteen,* toim. Johanna Annola, Ville Kivimäki & Antti Malinen, Antti. Tampere: Vastapaino, 9–38.
Kortekallio, Kaisa & Anna Ovaska (2020). ”Lähilukeminen ennen ja nyt: Ruumiillisia, poliittisia ja ympäristöllisiä näkökulmia”. *Avain 17* (2020:3), 52–69. (DOI: https://doi.org/10.30665/av.95530).
Kurki, Tuulikki (2019). ”Traumaattiset rajat: Rajan, järjestyksen ja toiseuden narratiivit”. *Avain* 16 (2019:2), 86–88. (DOI: 10.30665/av.80607).
Kuusisto, Pekka (2007). ”Lapsuuden nostalginen kosmos Eeva-Liisa Mannerilla”. *Nostalgia. Kirjoituksia kaipuusta, ikävästä ja muistista,* toim. Riikka Rossi & Katja Seutu. Helsinki: SKS, 201–228.
Kähkönen, Marjut (2004). *Ei kenenkään veli. Helvi Hämäläisen runous.* Helsinki: SKS.
Kähäri, Iris (1988). *Seppele Viipurille*. Helsinki: Otava.
Lahtonen, Suvi (2013). Ulla-Leena Lundbergin *Marsipansoldaten* sotaromaanina ja ruokakuvauksena. *Avain* 3 (2013), 43–59.

Laitinen, Kai (1965). ”1940- ja 50-luvun kirjailijoita”. *Suomen kirjallisuus V*, toim. Annamari Sarajas. Helsinki: Otava, 589–628.
Leskelä-Kärki, Maarit & Kukku Melkas (2015). ”Raunioiden raivaajat ja jälleenrakentajat. Uuden vuosituhannen historiallinen romaani”. *Nainen kulttuurissa, kulttuuri naisessa*, toim. Viola Parente-Capková, Heidi Grönstrand, Ritva Hapuli & Kati Launis. Turun yliopisto: k&h, kulttuurihistoria, 109–131.
Linko, Maaria (1998). *Aitojen elämysten kaipuu. Yleisön kuvataiteelle, kirjallisuudelle ja museoille antamat merkitykset.* Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. Nykykulttuurin tutkimusyksikkö.
Margalit, Avishai (2004). *The Ethics of Memory.* Cambridge & London: Harvard University Press.
Martikainen, Elina (2013). *Kirjoitettu sota. Sotadiskursseja suomalaisessa kaunokirjallisuudessa (1917–1995).* Tampere: Tampereen yliopisto.
Niemi, Juhani (1988). *Viime sotien kirjat.* Helsinki: SKS, 118–125.
Niemi, Juhani (1999). ”Sotakirjallisuus, sen traditio ja muutos”. *Suomen kirjallisuushistoria 3. Rintamakirjeistä tietoverkkoihin,* toim. Pertti Lassila. Helsinki: SKS.
Nummi, Jyrki (1993). *Jalon kansan parhaat voimat: kansalliset kuvat ja Väinö Linnan romaanit Tuntematon sotilas ja Täällä Pohjantähden alla.* Helsinki: WSOY.
Paasonen, Henna (2021). ”Mitä käsityö muistaa?” *Kudelma. Käsityösuhteita,* toim. Kaisa Hako, Riikka Myllys, Henna Paasonen & Terhi Pietiläinen. Heinola: Heinolan kaupunginmuseon julkaisuja 29, 67–97.
Paavolainen, Pentti (2021). ”Karjala kulttuurisena traumana Suomen teattereissa”. *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen,* toim. Satu Grünthal & Kristiina Korjonen-Kuusipuro. VSKST 23. Helsinki: VSKS, 39–78.
Pelvo, Martti (2013). ”Evakossa”. *Suomen nykykirjallisuus 2. Kirjallinen elämä ja yhteiskunta*, toim. Mika Hallila, Yrjö Hosiaisluoma, Sanna Karkulehto, Leena Kirstinä & Jussi Ojajärvi. Helsinki: SKS, 53–54.
Pilke, Helena (2009). *Etulinjan kynämiehet: suomalaisen sotakirjallisuuden kustantaminen ja ennakkosensuuri kirjojen julkaisutoiminnan sääntelijänä 1939–1944.* Helsinki: SKS.
***Raamattu* (1933/38).** Helsinki: Suomen Pipliaseura. (Luettavissa verkko-osoitteessa raamattu.fi).
Rogers, Dylan (2020). “The Hanging Garlands of Pompeii: Mimetic Acts of Ancient Lived Religion”. *Arts* 9 (65).
Said, Edward (2000). *Reflections on Exile and Other Essays*. Cambridge & London: Harvard University Press.
Seaton, Beverly (1989). ”Towards a Historical Semiotics of Literary Flower Personification”. *Poetics Today,* 10 (1989:4), 679–701.
Södergran, Edith (1994). *Elämäni, kuolemani ja kohtaloni. Kootut runot*. Helsinki: Otava.
Tuurna, Marja-Leena (2021). *Eeva-Liisa Manner. Matka yli vaihtelevien äärten.* Helsinki: Tammi.
Uusi testamentti (2020). Helsinki: Suomen Pipliaseura. (Luettavissa verkko-osoitteessa raamattu.fi).
Vanhelleputte, Michel (1993). “The Concept of Motif in Literature: A Terminological Study”. *The Return of Thematic Criticism,* toim. Werner Sollors. Cambridge and London: Harvard University Press, 92–105.
Vetri, Kari & Risto Turunen (2002). ”Rohkenen kirjoittaa teille.” ’Huomioita Laila Hietamiehen julkisuuskuvasta ja lukijasuhteista. *Mikä ero? Kaksikymmentä kirjoitusta yhteiskunnasta, kulttuurista ja sukupuolesta*, toim. Marianne Roivas & Risto Turunen. Helsinki: SKS, 119–138.
Vuorinen, Marja (2014). ”Kaunokirjallisuus historiankirjoituksena”. *Avain* (2014:2), 68–73.

Käytetyt lyhenteet

SHS Suomen Historiallinen Seura
SKS Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
VSKS Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura
VSKST Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita
WSOY Werner Söderström Osakeyhtiö

Henkilöhakemisto

A
Aalto, Alvar; 174, 242, 244
Ahola, Suvi; 251, 255
Ahrenberg, Jac.; 201
Aminoff, Torsten G.; 212, 213, 238
Annala, Vilho; 104
Antonen, Emil; 38
Arola, Väinö; 104
Asunta, Heikki; 228
Auer, Into; 228
Auramo, Hannu; 130, 131
Auramo, Viljo; 129, 130

B
Baltermants, Dmitri; 168
Belousov (pataljoonakomissaari); 168
Bergroth, Kersti; 253
Blomstedt, Väinö; 188
Blum, Otto; 159
Bobrikoff, Nikolai; 241
Bondar, Artur; 168
Bonney, Thérèse; 8
Borenius, Henrik; 268
Borisov, Ivan Mihailovitsh; 106
Bykasov (Viipurin kunnallisosaston johtaja); 173, 174
Blücher, Wipert von; 31
Björklund, Claes; 99, 114

C
Cajander, Henrik; 134

D
Dahlberg, Erik; 143
Diaz, Eduard; 105
Diktonius, Elmer; 238

E
Eerola, Eero; 228
Enckell, Olof; 212

F
Feder, Gottfried; 159
Finne, Gunnar; 226
Foxá, Agustín de; 238, 239
Frese, Jacob; 225, 269

G
Gebhard, Albert; 188
Gerard, Nikolai; 203
Goethe, Johann Wolfgang von; 227, 268
Gurari, Samari; 165

H
Haavio, Martti; 241
Haikin, Emmanuil; 165
Haldei, Jevgeni; 179
Hallenberg, Aino; 131
Hallenberg, Harry; 129
Hallenberg, Juho; 129, 131
Hedenström (valokuvaaja); 112, 116, 119
Heine, Heinrich; 258, 268
Hellaakoski, Aaro; 226, 228, 231, 232, 243
Heikkinen, A. V.; 101
Hermelin, Olof; 225
Hirvisaari, Laila (ent. Hietamies); 251, 252
Hollo, J. A.; 227
Homanen, Leonidas; 67, 76, 78
Honkalinna, Heikki; 188
Hruštšov, Nikita; 168
Hultin, Herman; 213
Härkönen, Iivo; 238

I
Ikonen, Pekka; 104
Ivalo, Santeri; 207
Ivaska, Anna (o.s. Toikka); 58, 63, 69, 77, 78
Ivaska, Julius; 63, 68, 69, 70, 76, 77
Ivaska, Julius Ferdinand; 58
Ivaska, Leila; 58, 63, 69, 77
Ivaska, Sisko (o.s. Varpila); 63
Ivaska, Sisko (myöh. Varpila); 58, 69
Ivaska, Tuulikki; 58, 63, 64, 69, 77
Ivaska, Veikko; 58, 63, 68

J
Jaakkola, Jalmari; 208
Jaarnio, Martti; 238
Jokipelto, Eeva; 192
Jokipelto, Olavi; 7

Joyce, James; 235
Junna, Simo Antinpoika; 107
Juteini, Jaakko; 225
Juvonen (sotilasvirkailija); 105
Jylhä, Yrjö; 228, 241
Jääskeläinen, Lempi; 198, 199, 206, 207, 209, 215, 241

K

Kaarle Knuutinpoika Bonde; 202
Kaarle XII; 225
Kaipainen, Anu; 252
Kajanto, Antero; 236
Kajava, Viljo; 231
Kantonen, Arvo; 28
Karri, Unto; 241
Kaski, Heino; 241
Kettu, Katja; 254
Kettunen, Eino; 243
Kilpi, Eeva; 254
Kivijärvi, Erkki; 207
Kivimaa, Arvi; 209, 236, 237, 238, 241, 243
Klami, Dagmar; 241
Klemetti, Heikki; 268
Kokko, Anneli; 59
Kojo, Viljo; 235, 236, 237, 268
Kokko, Annikki (o.s. Partanen); 58, 59, 61, 62, 66, 68, 69, 74, 75
Kokko, David; 58, 61, 68
Kokko, Eemil; 58, 61, 71, 72, 73
Kokko, Leila; 59, 74
Kokko, Martti; 58, 59, 61, 62, 66, 67, 68, 72, 73, 74
Kokko, Wilhelmiina (o.s. Meltti); 58, 61, 68
Koljonen, Wilhelmiina; 136
Koponen, Emil; 57
Kornblit, Anastasia (Asta); 59, 62, 66, 67, 75, 76
Kornblit, Konstantin (Kosti); 59, 62
Kornblit, Maria; 59, 67
Kornblit, Olga; 59, 62, 66, 67, 75, 76
Korven-Korpinen, P.; 39
Koskenniemi, V. A.; 228, 231, 239, 242
Kotkas, Kallio; 212
Kramsu, Kaarlo; 227
Kukkonen, Matti; 51
Kunnas, Kirsi; 252
Kupiainen, Unto; 226, 228, 232, 233, 241, 242, 243
Kurenmaa, Arvi; 98
Kähäri, Iris; 250, 251, 252, 253, 254, 255, 258, 264, 269, 271
Kähkönen, Sirpa; 254
Köngäs, Heidi; 254

L

Laisaari, Olavi; 158, 159, 160
Langhoff, August; 203
Lankinen, Jalmari; 135
Lappi, Ahti; 55
Larin-Kyösti; 227
Larni, Martti; 228
Leino, Eino; 225, 227, 228, 236, 237, 241
Lenho, Helmi; 242
Liksom, Rosa; 254
Lindegren, Yrjö; 130
Lindström, Erik; 243
Linna, Väinö; 252, 258
Lintunen, Maritta; 254
Lojander (tarkkailija, lääkintämajuri); 115
Lounasheimo, Kustavi; 235
Luknitski, Pavel; 180, 181

M

Malaparte, Curzio; 32, 33
Malm, Sulo; 122
Manner, Eeva-Liisa; 226, 229, 233, 234, 235, 242, 243, 266
Mannerheim, Carl Gustaf Emil; 31, 235, 239
Mazelev, Rafail; 178, 179
Manninen, Otto; 239
Mäntynen, Jussi; 242
Martola, Armas Eino; 104
Mazelev, Rafail; 165, 179, 183
Meriluoto, Aila; 252
Meurman, Otto-Iivari; 90, 158, 159
Miettinen, Eero; 236, 239
Mikael Agricola; 203
Molotov, Vjatšeslav; 64
Mosander, Marja; 75
Mosander, Mirjam; 75
Mozart, Wolfgang Amadeus; 268
Mukka, Timo K.; 254
Mure, Johannes; 58, 59, 66, 67
Mure, Klaudia; 59
Mustapää, P.; 242

N

Negri, Pola; 267
Nero, Eero; 114
Nikitin, Aleksandr; 168
Nousiainen, T.; 35, 101, 199

O

Oesch, Lennart; 55, 114, 144
Oinonen (pioneerikomentaja); 115
Oksanen, Sofi; 254
Orczy, Emmuska; 258
Orjanne, Kaarlo; 240

P

Paavolainen, Olavi; 147, 228, 241
Parfejev, Aleksei Mihailovitsh; 106, 107, 108
Parikka, Eino; 69
Partanen, Ivar Aleksander; 59, 64, 65, 66, 68, 69
Pavlov, Pjotr; 96, 97
Petrova, Irina; 175
Petrov, Nikolai; 165, 169, 170, 171
Pietari Suuri; 204, 226, 230, 244
Pietinen, Aarne 89
Pietinen, Matti; 202
Pietinen, Otso 211
Pietinen, M.; 71, 99, 100
Piipponen, Yrjö; 38
Pindaros; 227
Posse, Knut; 207, 208
Procopé, Georg; 238
Pyhä Olavi; 214
Pälsi, Sakari; 241

R

Raittila, Anna-Maija; 237, 238
Rangell, Jukka; 31
Rautio, Matti J.; 192
Rautio, Väinö; 188, 189, 190, 191, 192
Reinbott, A. R.; 203
Reinikainen, E. J.; 211
Rintala, Paavo; 254, 258
Runeberg, Johan Ludvig; 229, 252

Runne, Aili; 242
Ruponen, R.; 38
Ryti, Risto; 31

S
Šaihet, Arkadi; 165
Saivo, Pirkka; 146
Salama, Hannu; 254
Salminen, Seere; 212
Schopenhauer, Arthur; 262, 264, 267, 268
Seppänen, Unto; 235
Sidenbladh, Göran; 158, 159
Šimanski, Sergei; 166
Simberg, Hugo; 188
Soikkeli, Kaarlo; 226
Solberg, Seth; 188
Somersalo, Arne; 228
Stalin, Josif; 27, 28, 166, 176
Suominen, Arvo; 227
Surakka, Aari; 241
Sutšatov, Svajtoslav; 165, 180
Södergran, Edith; 262, 264, 265, 266, 267, 269
Södergran, Helena; 264

T
Tala, Toivo; 241
Tanner, Väinö; 228
Taube, J.; 34, 53, 97
Tarkiainen, V.; 231
Tetri, O.; 11
Thesleff, Alexander; 242
Thesleff, Marianne; 241, 242
Tjemin, Viktor; 165
Topelius, Zachris; 200, 207
Torkkeli Knuutinpoika; 144, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 214, 230, 232, 235, 236, 237, 239, 242, 243, 244
Tšaikovski, Pjotr; 268
Tšertov, Grigori; 165, 180
Tuhka, Aukusti; 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151
Tuhkanen, Matti; 136
Tuurna, Arno; 23, 31, 129, 130, 198, 199, 210, 222
Tynni, Aale; 252
Tähti, Annikki; 242

U
Ullberg, Uno; 31, 158, 160, 244

V
Vaara, Elina; 229
Vainio, Jaakko; , 223
Vainio, Juha ”Watt”; 243
Vallgren, Ville; 201
Vesanen, Hilkka-Liisa; 20, 21
Vihma, Einar; 98
Viiste, Juhani (ent. Vikstedt); 160
Viiste, Juhani O. V.; 233
Viitanen, Eero; 57
Viljanen, Lauri; 241
Virtanen, Irja; 253
Virtanen, Vilho E.; 96
Vorobjev / Vorobjov, Dmitri Grigorjevitsh; 107, 108
Vuorela, Einari; 241
Välke, Lauri; 150

W
Wahren, Ethel; 241

Y
Ypyä, Ragnar; 158, 160

Z
Zilliacus, Emil; 226, 228, 229, 230, 231

Eurooppalainen kaupunkikohtalo

Viipuri toisessa maailmansodassa

Viipurilaiset joutuivat toisessa maailmansodassa kokemaan raskaat ilmapommitukset, evakuoinnit ja sodan arjen pahoin tuhoutuneessa kaupungissa. Viipuri vaihtoi kolmesti omistajaa, ja sen sota-ajan asujaimistoon kuuluivat suomalaissiviilien lisäksi sotilaat, sotavangit ja neuvostokansalaiset. Kaupungin kohtalot olivat monin tavoin poikkeuksellisia Suomessa, mutta yleisiä muualla Euroopassa vuosina 1939–1945. Vaikka Viipuri ja sen linna olivat sota-ajan Suomessa voimakkaita kansallisia symboleita, itse viipurilaisten kokemukset ovat olleet ristiriitaisempia ja vähemmän tunnettuja.

VSKS:n toimite 25 paneutuu Viipurin historiaan suomalaisena ja eurooppalaisena kaupunkikohtalona toisessa maailmansodassa. Kirjan kolme osaa keskittyvät viipurilaisten arkeen ja kokemushistoriaan poikkeusoloissa, sota-ajan kaupungin tilalliseen ja kuvalliseen historiaan sekä Viipuriin kulttuuristen merkitysten tihentymänä. Viipurin kaupungin ja kaupunkilaisten kautta katsottuna talvi- ja jatkosodan tuttu historiakertomus näyttäytyy uudessa valossa.

Kirjan toimittajat Ville Kivimäki ja Tanja Vahtikari työskentelevät Suomen Akatemian Kokemuksen historian huippuyksikössä Tampereen yliopistossa.

Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita -sarja perustettiin 1975 Viipuria koskevan tiedon julkaisukanavaksi. Sittemmin tieteelliseksi muuttuneessa sarjassa julkaistaan artikkeleita erityisesti historian, kirjallisuuden ja taiteiden tutkimuksen aloilta.

ISBN 978-952-69831-6-5 (pehmeäkantinen)
ISBN 978-952-69831-7-2 (PDF, korjattu)
ISSN 1236-4304 (sarja)

978-952-69831-6-5